

1. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ BİLGİ ŞÖLENİ

TÜRKİYE

KOSOVA

MAKEDONYA

ÖZBEKİSTAN

TÜRKİYE ALJİRYA ANKARA ÖZBEKİSTAN
KAZAKİSTAN KAZAKİSTAN KAZAKİSTAN
KAZAKİSTAN KAZAKİSTAN KAZAKİSTAN
TÜRKMENİSTAN KOSOVA PAKİSTAN
İRAN KÖRFEZ BODONA NİJERİYE KİNGDOM
MİSİR CEZAYİR GÜRCİSTAN MAKEDONYA
TATARİSTAN KAZAKİSTAN LİBYA ERİTRİYA
HİRVATİSTAN BULGARİSTAN ÖZBEKİSTAN
SİRBİSTAN ARNAVUTLUK YUNANİSTAN

NEVŞEHİR
HACI BEKTAŞ VELİ
ÜNİVERSİTESİ

T.C. BAŞBAKANLIK
ATATÜRK KÜLTÜR
MERKEZİ BAŞKANLIĞI

**1. ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ
BİLGİ ŞÖLENİ
5-7 Kasım 2015**

BİLDİRİ METİNLERİ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yayımları

I. ULUSLARARASI

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ BİLGİ ŞÖLENİ

“Türkiye - Kosova - Makedonya – Özbekistan”

5 - 7 Kasım 2015

Nevşehir

BİLDİRİ METİNLERİ

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

www.nevsehir.edu.tr

tdkb.nevsehir.edu.tr

2000 Evler Mah. Zübeyde Hanım Cad. 50300 Nevşehir

Tel: +90 (384) 228 10 00 & Bel-geç: +90 (384) 215 30 58

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları: 20

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesine aittir. Bütün Hakları saklıdır. Kitabın tümü ya da bir bölümü/bölemleri Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğere yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright 2015 by Nevşehir Hacı Bektaş Veli University. All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electrical, optical, mechanical or other means without the written permission of Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Editör

Prof. Dr. Filiz KILIÇ, Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Arş. Gör. Murat GÜR

Kapak Düzeni

Taylan VIRACA

Tasarım-Dizgi

Arş. Gör. Murat GÜR

ISBN: 978-605-4163-29-8

I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şoleni
(Türkiye- Kosova-Makedonya-Özbekistan) Bildiri Metinleri

1.Baskı

Aralık, 2016

Basımevi

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi
Nevşehir

İletişim

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz Kılıç Yerleşkesi
2000 Evler Mah. Zübeyde Hanım Cad. 50300 / Nevşehir
Tel: 0384 228 10 00
<http://tdkb.nevsehir.edu.tr>

Onur Kurulu

Prof. Dr. Filiz KILIÇ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Derya ÖRS (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Turan KARATAŞ (Atatürk Kültür Merkezi Başkanı)

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Filiz KILIÇ

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Doç. Dr. Hüseyin GÖNEL

Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU

Prof. Dr. Adnan TEPECİK

Prof. Dr. Ahmet ATAN

Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN

Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL

Prof. Dr. Alena ČATOVIĆ

Prof. Dr. Ali AKTAN

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN

Prof. Dr. Behija ZLATAR

Prof. Dr. Bekir DENİZ

Prof. Dr. Bozkurt ERSOY

Prof. Dr. Ćazim HADŽIMEJLIĆ

Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Prof. Dr. Demet ULUSOY BİNAN

Prof. Dr. Durmuş ARIK

Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Prof. Dr. Eva CSAKI

Prof. Dr. Eva Csato JOHANSON

Prof. Dr. Fehim NAMETAK

Prof. Dr. Filiz KILIÇ

Prof. Dr. Galip YÜKSEL

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR

Prof. Dr. Hasan KURT

Prof. Dr. Hasan ONAT

Prof. Dr. Hayrünnisa ALAN

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Prof. Dr. İlknur KOLAY

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY

Prof. Dr. İrfan MORİNA

Prof. Dr. İsmail BEKÇİ

Prof. Dr. İsmet ÇETİN

Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Prof. Dr. M. Dursun ERDEM

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ

Prof. Dr. Mehmet AÇA

Prof. Dr. Metin EKİCİ

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

Prof. Dr. Mustafa DEMİR

Prof. Dr. Mustafa Servet AKPOLAT

Prof. Dr. Naim KARİMOV

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR

Prof. Dr. Nilgün ÇIBLAK COŞKUN

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

Prof. Dr. Numan Yusuf ARUĆ

Prof. Dr. Nurgün OKTİK

Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU

Prof. Dr. Pakize AYTAÇ

Prof. Dr. Refik TURAN

Prof. Dr. Remzi DURAN

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Prof. Dr. Sabina BAKSİĆ

Prof. Dr. Saadeddin GÖMEÇ

Doç. Dr. Adem ÖGER

Doç. Dr. Ali Osman KURT

Doç. Dr. Ali YAMAN

Doç. Dr. Davut KILIÇ

Doç. Dr. Dilaram HAMRAYEVA

Doç. Dr. Fatma Ahsen TURAN

Doç. Dr. Hüseyin GÖNEL

Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Doç. Dr. Oktay YİVLİ

Doç. Dr. Sadettin BAŞTÜRK

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

Sekreteryaya

Arş. Gör. Murat GÜR

Uzm. Altan ERİK (AKMB)

Arş. Gör. Serkan KÖSE

Arş. Gör. Ahmet UĞUR

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

İPEK YOLU ŞEHİRLERİNİN ORTAÇAĞDAKİ ENDÜSTRİYEL KAPASİTELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (BUHÂRÂ SEMERKANT ÖRNEĞİ)..... 13

Prof. Dr. Abdullah ŞENGÜL

KİMLİK İNŞASINDA ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ERZURUM ÖRNEĞİ..... 28

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

İLKÇAĞ VE ERKEN ORTAÇAĞLARDA TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ AÇISINDAN
CEYHUN HAVZASI VE BU HAVZA ÜZERİNDEKİ ŞEHİRLERİN ÖNEMİ..... 40

Araş. Gör. Ahmet UĞUR

PRİŞTİNELİ DİVAN ŞAİRLERİ VE MATRAKÇI NASÛH..... 48

Yrd. Doç. Dr. Ali APALI, Prof. Dr. İsmail BEKÇİ

ANKARA VİLAYETİNİN 1331 VE 1332 (R) YILLARINDA YABANABAD
(KIZILCAHAMAM) VE AVANOS KAZALARININ BELEDİYE BÜTÇELERİNİN
KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ..... 58

Yrd. Doç. Dr. Ali KORKMAZ

BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK ESER BIRAKMA: MAHPERİ HUNAD HATUN81

Prof. Dr. Baltabayeva Alyona YULDAŞKIZI,

Prof.Dr. Maldibek Akmaral JUMAGULKIZI

ULU İPEK YOLU VE İLK TÜRK HALKLARINDA KÜLTÜREL GELİŞİM
GELENEKLERİ..... 89

Prof. Dr. Davut KILIÇ

EVLYYA ÇELEBİNİN KALEMİNDEN MAKEDONYA VE ÇEVRESİNDE DİNİ VE
SOSYAL HAYAT 99

Prof.Dr. Dilmurod KURANOV

MA'NAVİYAT BESHIGI ANDIJONDA MADANIY HAYOT VA ADABIY MUHIT
..... 109

Yrd. Doç. Dr. Erkan HİRİK

SEYAHATNÂME PENCERESİNDEN KOSOVA VE CİVARI..... 116

Doç. Dr. Feyzan Göher VURAL, Doç. Dr. Timur VURAL

ANADOLU'DA MÜZİKLE TEDAVİNİN ÜÇ ÖNEMLİ MERKEZİ: AMASYA
EDİRNE VE KAYSERİ 139

Prof. Dr. Filiz KILIÇ

DEVLET OTORİTESİNİN KÜLTÜREL GELİŞİME ETKİSİ: MUŞKARA'DAN
NEVŞEHİR'E 157

Doç. Dr. Gülnoza JORAYEVA

TAŞKENT MEDRESELERİ MANEVİYATIN BAKİ OCAKLARI..... 173

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT ŞEHRİNDE TİCARİ FAALİYETLERE
GENEL BİR BAKIŞ..... 179

Araş. Gör. Kadri H. YILMAZ

HİVE HANLIĞI ve ÖNEMLİ BİR TEMSİLCİSİ: ÂGEHÎ MUHAMMED RIZA..... 190

Prof. Dr. Kazakbay YOLDAŞ

USTRUŞAN'DA BİLİM VE KÜLTÜR 199

Doç. Dr. Lütfiye ASGERZADE

HÜSEYİN CAVİD'DE İSTANBUL: HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE YARATICILIĞI 208

Doç. Madina ARIPOVA

O'ZBEK MILLİY ME'MORCHILIK BEZAKLARINING KITOB GRAFIKASIDAGI
KO'RINISHLARI..... 226

Doç. Dr. Marufjon YULDASHEV, Araş. Gör. Zehra YULDASHEVA

HOKAND: ÖZBEK EDEBİYATI VE MEDENİYETİNİN ALTIN BEŞİĞİ 231

Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU

İBN BATTUTA SEYAHATNAMESİNE GÖRE ANADOLU ŞEHİRLERİ 241

Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

BABÜRNÂME'DE ÖZBEKİSTAN ŞEHİRLERİ..... 248

Mehmet HAYIRLIOĞLU

SELÇUKLU BAŞKENTİ KONYA'NIN İLİM VE KÜLTÜR BAŞKENTİ OLMA
SERÜVENİ..... 263

Öğr. Gör. Memduh YAĞMUR

OSMANLIDA İLK SİNEMACILAR: MAKEDONYALI MANAKİ KARDEŞLER 275

Uzman Mukaddes ARSLAN

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ AÇISINDAN ANKARA VE İSTANBUL'UN MANEVİ-İNANÇ ÖNDERLERİ (HACI BAYRAM-I VELİ VE AZİZ MAHMUD HÜDAİ HZ. ÖRNEĞİ) 288

Arş. Gör. Murat GÜR

YAVUZ BÜLENT BAKİLER'DE KİMLİK VE MEKÂN: ÜSKÜP'TEN KOSOVA'YA.... 306

Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

KÜLTÜR ŞEHRİ ANDİCAN 313

Doç. Dr. Naile SÜLEYMANOVA

SEMERKAND'LI ALİMLERİN ESERLERİNİN BAKÜ YAZMA NÜSHALARI... 327

Yrd. Doç. Dr. Nil Didem ŞİMŞEK

YAHYA KEMAL VASITASIYLA ÜSKÜP'Ü ANLAMAK..... 334

Okt. Dr. Nursal KUMAŞ

BİR OSMANLI KÜLTÜR BAŞKENTİ OLAN BURSA'NIN VİLÂYET SALNÂMELERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPISI (1870-1907) 344

Yrd. Doç. Dr. Osman AYDINLI

ÖZBEKİSTAN COĞRAFYASININ ÖNEMLİ ŞEHRİ SEMERKANT'IN YÜKSELİŞİNDE İKTİSADİ FAKTÖRLERİN ETKİSİ VE ŞEHRİN İPEK YOLU ÜZERİNDE ARZETTİĞİ ÖNEM..... 378

Araş. Gör. şerife ÖRDEK

KÜLTÜR TARİHİMİZ AÇISINDAN KALKANDELEN VE KALKANDELEN
DOĞUMLU DİVAN ŞAİRLERİ 401

Yrd. Doç. Dr. Tekin TUNCER, Yrd. Doç. Dr. Ömer KUL

BİR OSMANLI ŞEHRİ KÖPRÜLÜ 419

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul BALABAN

STRABON'DAN SABUNCUOĞLU'NA AMASYA: KÜLTÜR MİMARLARI 430

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

GERMİYANOĞULLARINDAN OSMANLI DEVLETİNE ANADOLU SAHASI
TÜRK EDEBİYATINDA KÜTAHYA'NIN YERİ..... 441

Prof. Dr. Tursunali KUZİYEV

A VIEW ON THE HISTORY OF MINARETS ON THE TERRITORY OF
UZBEKISTAN 450

Yrd. Doç. Dr. Ünal ZAL

SEMERKANT'TAN MEKTUP VAR!..... 462

Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK

“TOSHKENTNOMA” VE “PALATKADA YOZİLGAN DOSTON” ADLI
METİNLERDE TAŞKENT..... 479

Yrd. Doç. Dr. Yasemin APALI

OSMANLI'DA MAHALLE MEKTEPLERİNİN DİNİ YAŞANTI ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ 495

Yrd. Doç. Dr. Yunus KAPLAN

PRİZRENLİ SA'YÎ VE ŞİİRLERİ..... 508

BİLDİRİ METİNLERİ

İPEK YOLU ŞEHİRLERİNİN ORTAÇAĞDAKİ ENDÜSTRİYEL KAPASİTELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (BUHÂRÂ SEMERKANT ÖRNEĞİ)

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

ÖZET

Tarihsel İpek Yolu şehirleri, Ortaçağ boyunca Maverâünnehir bölgesinin en işlek ticaret ve endüstri merkezleri haline gelmişlerdir. Bölgenin sulak ve dolayısıyla da verimli topraklara ve zengin yer altı kaynaklarına sahip olması hasebiyle çeşitli endüstri kollarına bolca ham madde teminini sağlıyordu. Bunun yanında bölgenin ve burada kurulan Buhârâ ve Semerkant gibi bayındır şehirlerin kuruluşlarından itibaren önemli ve güçlü devletlere başkentlik yapmaları sonucunda çok gelişmiş endüstri merkezleri haline gelmişlerdir. Anılan iki şehir hemen hemen bütün endüstri kollarında şöhret kazanmışlar ve üretmiş oldukları sanayi ürünlerini civar ve uzak bölgelere satmayı başarılmışlardır. İşte biz bu çalışmamızda anılan iki şehrin (Buhârâ ve Semerkant) Ortaçağdaki üç endüstri kolunu (Tahta, kağıt, dokuma) kapsayan kapasiteler üzerinde durmayı ve elde edilen bilgileri bir değerlendirme süzgecinden geçirerek bir sonuca varmayı planlamaktayız. Çalışmanın muhtemel iç başlıklarını şöyle sıralayabiliriz: Giriş, Buhârâ ve Semerkant'ın tahta endüstrisi, Buhârâ ve Semerkant'ın kağıt endüstrisi, Buhârâ ve Semerkant'ın dokuma endüstrisi, değerlendirme, sonuç, kaynaklar.

Anahtar sözcükler: Buhârâ, Semerkant, Ortaçağ, İpek Yolu, madencilik, tekstil.

AN EVALUATION ON INDUSTRIAL CAPACITIES OF SILK ROAD CITIES DURING THE MEDIEVAL AGE (CASE OF BOKHARA-SAMARKAND)

ABSTRACT

Historical Silk Road cities became the most practical and active trade and industry centers of *Maverâünnehir* region. Since the region had watery and thereby fertile lands and rich underground resources it provided raw materials for various industrial branches. Moreover prosperous cities such as Bokhara and Samarkand became well-developed industry centers after they became capitals of significant and powerful states. Those two cities

gained reputation in nearly all industry branches and they managed to sell industrial products they had manufactured in even far regions. In this study we intend to touch on three industrial branches (wood, paper, weaving) of those cities during the medieval age. We can list the probable subheadings of the study as following: Introduction, Wood Industry of Bokhara and Samarkand, Paper Industry of Bokhara and Samarkand, Weaving Industry of Bokhara and Samarkand, Evaluation, Conclusion, Bibliography.

Key Words: Bokhara, Samarkand, Medieval Age, Silk Road, Mining, Textile.

Giriş

Ortaçağlarda Buhârâ ve Semerkant şehirlerin yer aldığı Maverâünnehir veya eski adıyla Soğdiyana, Ceyhun ve Seyhun nehirlerin arasındaki verimli toprakları kapsamaktaydı. Ayrıca bu toprakları, Buhârâ ve Semerkant'ın da üzerlerinde bulunduğu Zerefşân (Soğd nehri) ve Kiş ve Nesef şehirlerinin arasında akan nehir sulamaktaydı. Maverâünnehir bölgesi, Ortaçağda dünyanın dört cennetinden biri kabul ediliyordu ve gelişiminin en zirvesine H. III. (M. IX.) yüzyılın ikinci yarısında Sâmân oğulları döneminde ulaşmış oldu. Anılan yüzyılda ve onu takip eden dönemlerde, bölgenin önemli şehri Semerkant, başkent sıfatını sürdürürken, Buhârâ daha ziyade dinsel şehir özelliğine sahip bulunuyordu. Ancak her iki şehir de Maverâünnehir bölgesinde eşit bir konum ve şöhrete sahiptiler¹.

Burada bir nebze de olsa Buhârâ ve Semerkant'ın fiziki özellikleri genel özellikleri hakkında bilgi vermek gerekir. Ortaçağ İslam dünyasının ünlü coğrafyacısı el-Makdisî'nin Buhârâ veya diğer adıyla Nümükes ile ilgili sunmuş olduğu bilgilerden, buranın çok bayındır bir yerleşim merkezi olduğunu ve Nur, Hufre, el-Hadîd, el-Kuhendüz, Beni Sa'd, Benî Esed ve el-Medîne (şehir) adında yedi kapısının bulunduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca şehrin es-Sehle ve el-Câmi' adında iki kapısı bulunan; içinde hazinelerin bulunduğu bir kalesi vardı. el-Meydân (Meydan), İbrahim, Merkeşân, Külâbâz, Nevbehâr, Semerkant, Fegâskûn, er-Râmisehniyye, Hadeşrûn, Ğûşec adında on yola sahip olan

---

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Bkz. Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arp. Trc. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985, s. 503-504. Buhârâ ve Semerkant'ın diğer yönleri ile ilgili bilgi için bkz.

Buhârâ'nın bir Cami mescidi, çok mamur ve canlı bir çarşısı ve gayet temiz ve zarif mes-
citleri, güzel hamamları, geniş caddeleri bulunmaktaydı. Ayrıca burada her yıl kurulan
bir panayırdan da söz edilmektedir. Burada Ortaçağ boyunca Buhârâ'ya bağlı küçük yer-
leşim merkezlerini de şöyle sıralamak mümkündür: Zendene, Hucâdâ, Mağgân, Bikend,
Efşene, Emîzâ, Lûşer, Riyâmisen, Berehşâ, Zermîsen, Vahsûn². Bu durumuyla da
Buhârâ'nın Ortaçağlarda güzel ve bayındır bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.

Buhârâ'nın yaklaşık 150 m. doğusunda ter alan Semerkant'ın fizikî özelliklerine
gelince, buranın etrafını çevreleyen derin bir hendeği ve oldukça yüksek bir kalesi vardı.
Şehir kalesinin aşağı kısmında ve nehre yakın bir yerde bol miktarda bostanların ve ağaç-
ların bulunduğu varoşlar yer alıyordu. Hükümet konağı ile şehir hapishanesi ise kalenin
içinde idi. Semerkant'ın Çin, Nevbehâr, Buhârâ ve Kiş adında dört ana kapısı ve Ğadâved,
İsbesk, Sûhaşîn, Efşine, Kûhek, Versenîn, Rîvded ve Ferruşîd denilen sekiz yolu bulu-
nuyordu. Şehirde bir cami mescidinin ve mamur çarşıların bulunduğunu coğrafyacıları-
mızdan öğreniyoruz³. Yakut'un ifadesiyle "Re'sü't-Tâk" Tak başı olarak adlandırılan Se-
merkant'ın büyük çarşısının çok geniş ve mamur olduğu, dünyanın her köşesinden tüc-
carların buraya akın ettiği, dükkanlarının mallarla dolup taşıdığı, şehrin muhkem bir surla
korunduğu anlaşılmaktadır⁴. Semerkant'ın güneyinde bir günlük mesafede Kûhek adında
küçük bir dağdan da söz edilmektedir. Coğrafyacıların bildirdiğine göre Semerkant'a
bağlı küçük yerleşim merkezlerini de şöyle sıralamak mümkündür: Bencikes, Rağser,
Rîvded, Sencerfağan, es-Sevdâr, ed-Derğam, Ebğar, Bûzmâcez, Bârkes, Gûşfağan, Ber-
nemez, Yârkes⁵.

---

² el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsî fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire, 1991, s. 281-282. Ayrıca bkz. Ebu'l-Kâsım
Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1889, s. 25. en-Nerşehî ise,
Buhârâ'ya bağlı yerleşim merkezlerini şöyle sıralamaktadır: Nûr, Tavâyise (et-Tavâvîs), Kermîne, Eskü-
cekt, Şarğ, Zendene, Verdâne, Efşene, Berked, Râmiten, Verhaşe, Beykend, Fereb. Bkz. Ebu Bekr, Mu-
hammed b. Ca'fer en-Nerşehî, *Târihu Buhârâ*, (Frs. Trc. Emîn Abdulmecîd Bedevî- Nasrullah Mubeşşir
et-Tırâzî), Kahire, (Trz.), s. 2738. Ayrıca bkz. Arminius Vambery, *Târihu Buhâra münzü Akdemi'l-'Usûr
Hattâ'l-Asri'l-Hâzir*, (Trc. Ahmed Mahmud es-Sâdâtî), Kahire, 1987, s. 25-27.

³ Aynı eser, s. 279. Ayrıca bkz. Guy Le Strange, s. 507-511.

⁴ Guy Le Strange, s. 507-508.

⁵ Aynı eser, s. 508-509.

I. Buhârâ ve Semerkant'ta Tahta Endüstrisi

Buhârâ ve Semerkant, Ortaçağlarda imalat sanayide kullanılan ham maddeler ve endüstriyel kapasite bakımından Maverâünnehr bölgesinin en önemli ve zengin iki şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki şehirde ilk göze çarpan endüstri kolunun tahta endüstrisi ve bu kola bağlı marangozluk sanatı olduğu görülür. Buda ister istemez bölgenin tarıma elverişli sulak topraklara ve her türlü ağacın yetiştiği ormanlara sahip olduğunu göstermektedir. Ortaçağ coğrafyacısı İbn Havkal'ın Buhârâ hakkında vermiş olduğu bilgilerden, anılan şehrin sınırından Soğd vadisinin sağ ve solundaki Buttem sınırına kadar yeşilliği ve güzelliği hiç kesilmeyen bir yer olduğunu; burada sekiz günlük yol boyunca yeşilliklerin, bahçelerin, çayırın ve meydanların birbirine bitişik halde bulunduğunu öğrenmekteyiz. Aynı coğrafyacının ifadelerine göre, vadinin iki tarafında ağaçlar ve ekinler nedeniyle oluşan yeşillik uzanıyordu. Kısaca burası ağaç yönünden memleketlerin en zengini, meyve yönünden de en bereketlisi olarak tanıtılmaktadır⁶.

Ahşap işçiliği Maverünnehr bölgesinde, eski dönemlerden beri büyük bir gelişme göstermiştir. Bölgenin en önemli şehri olan Buhârâ'da, özel olarak ahşap oymacılığı ile uğraşan meslek sahiplerinin çalışmalarından söz edilmektedir. Buhârâ hükümdarı Mâh'ın, heykel yapımı için nakkaşlar ve marangozlar istihdam ettiği bildirilmekle birlikte, anılan sanatkarların 50.000 dirhem gibi büyük fiyata satılabilen heykeller yaptıkları anlatılmaktadır. Marangozluk sanatının Buhârâ'da geliştiğini gösteren bir örnekte Emevî Emîri Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile yapılan antlaşma gereğince, Araplarla birlikte oturmayı kabul etmeyen zengin Kuskusa ailesi mensuplarının, şehir dışında yaptırdığı 700 köşkten oluşan yapıların kapılarıydı. Buhârâ ahşap oymacılığının şahane örneklerini oluşturan bu kapıların üzerinde çeşitli güzel motifler yer almaktaydı⁷.

Emevî kumandanı Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin Semerkant'ı ele geçirdikten sonra, şehir halkından toplattığı tahtadan mamul bütün heykelleri bir araya toplayarak yaktığını ve hatta bunlardan arta kalan altın ve gümüş çivilerin miktarının 50.000 miskâl

---

⁶ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Havkalî el-Bağdadî, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967, s. 473-474.

⁷ Bkz. en-Nerşehî, *Tarihu Buhârâ*, s. 38, 74 (en-Nerşehî, *Buhârâ Tarihi*, (Çev. Mehmet Nurettin Koçak), Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1998, S. 117, s. 25-26; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998, s. 134-135).

olduğunu ise et-Taberî'den öğrenmekteyiz⁸. İslam fetihleri esnasında Buhârâ ve Semerkant'ta imal edilen tahtadan heykellerin fiyatlarına ve onların yapımında kullanılan altın ve çivilerin miktarına bakıldığında, buralarda marangozluk sanatının ne denli gelişmiş olduğunu ve bu sanat dalında uğraşan marangozların da ne ölçüde para kazandıklarını görmek mümkündür.

Semerkant şehrinde servi ağacından çok şahâne fil, deve, inek, ve onları kovalayan aslan ve kaplan gibi, yırtıcı hayvanların av sahnelerini gösteren tuhafiyelik eşyalar imal edilmekteydi⁹. Fergâna vilayetinin etrafındaki dağlarda güzel yaylalar vardı. Kızıl söğüt (tabulgu) ağacı yalnız bu dağlarda bulunurdu. Kızıl söğüt, kabuğu kırmızı bir ağaç olup asa, kamçı sapı ve kuşlara kafes yapmak için kullanılırdı. Aynı zamanda buradaki marangozlar onu yontup, ok yaparlardı. İyi bir ağaç olduğundan dolayı da bölge halkı tarafından hediye olarak uzak yerlere götürülürdü¹⁰.

II. Semerkant'tâ Kağıt Endüstrisi

M. 751 yılında Türklerin sağladığı destek sonucunda İslam orduları Talas nehrinin kıyılarında Çinliler'i yenilgiye uğrattınca, Türkistan'a kadar uzanan Orta Asya toprakları İslam dünyasının etki alanına girdi¹¹. Bir rivayete göre, bu esnada Müslümanlar bazı Çinliler'i esir aldılar ve bunlar arasında kâğıt yapımını bilenler vardı. Böylece Semerkant halkı bu sanatı onlardan öğrendiler ve daha sonra da bu maddenin ticaretini yapmaya başladılar¹². Klasik ve çağdaş birçok eser, Müslümanların kâğıtla karşılaşmalarını, M.

---

⁸ Bkz. et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Rüstem, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939, c. V, s. 251.

⁹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, LXV, Nisan 2001, Sa. 242'den ayırabım, Ankara, 2001, s. 106.

¹⁰ Aynı eser, s. 106.

¹¹ Mourice Lombard, *el-Cuğrafiya et-Tarihiyye li'l Alemi'l-İslamî Hilâle'l-Kurûni'l-Arba'ati'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dimaşk, (Trz.), s. 251; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s. 252-253; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 58-64.

¹² es-Sa'âlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâfi ve'l-Mensûb*, (Thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl), Kahire, 1985, s. 543; Rabhî Mustafa Alyân, *el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Amman, 1999, s. 57; Mehmet Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul, 1936, s. 31; Ahmed eş-Şâmî, "el-İlâkâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halîc ve Büldâni'l-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fi Ba'di'l-Cevânibi'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vustâ", *el-Müerrihü'l-Arabi*, S. 12, Bağdat, 1980, s. 119; Hakkı Dursun Yıldız, s. 64-65; Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul, 1993, s. 27-28; Andera Klo, *Hârûnu'r-Reşid ve Asruhu*, (Arp.Trç. Muhammed er-Rızkî), Tunus, 1997, s. 277. Semerkant'ın Ortaçağda çok kaliteli kâğıt ürettiğini birçok kaynak zikretmektedir. Bkz. İbnu'l-Fakîh, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hemedânî, *Muhtasarı Kitabi'l-Buldan*, Leiden, 1302, s. 251; el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-

751 yılında Araplarla Türklerin ortaklaşa Çinlilere karşı yaptıkları Talas savaşından sonrasına dayandırsa da; Ziya Paşa, Semerkantlı tarihçi Ali b. Muhammed'in naklettiği bilgiler ışığında Hicretin otuzuncu yılında Semerkant şehrinde ipek kozasından kâğıt yapmak maksadıyla bir ticarethane açıldığını bildirmektedir¹³. Aynı yazar, tarihçi Gazaleddin Ebu'l-Kâsım el-Basrî'nin bilgilerine dayanarak, Arapların, Hicretin seksen beşinci yılında Semerkant'ı fethettikten sonra kâğıt yapımını orada öğrendiklerini de ileri sürmektedir. Yazarımız, ayrıca tarihçi Muhammed el-Gazalî'den aldığı diğer bir bilgiye dayanarak, Semerkant'ın, Müslümanlar tarafından fethinden üç yıl sonra Mekke halkından Yusuf b. Amr isminde bir kişinin pamuktan kâğıt yapımıcılığı sanatını Mekke'ye taşıdığını ve buradaki Araplara öğrettiğini bildirmektedir¹⁴.

Jonathan M. Bloom da Semerkant'ta kâğıt üretimini Talas savaşında esir alınan Çinlilere bağlamanın gerçeklerle bağdaşmadığını, muhtemelen bu savaştan 10 yıllar önce bu şehirde kağıdın kullanıldığını ve hatta yerli halk tarafından üretildiğini belirtmektedir¹⁵. Aynı şekilde Zeki Tez'in, John Mc Govern'e dayanarak naklettiği bilgiden de, 751 yılındaki Talas Savaşı'ndan yaklaşık 100 yıl kadar önce Semerkant'ta kağıt kullanıldığı ve hatta üretildiği anlaşılmaktadır¹⁶.

Kanaatimizce bu görüşlerin doğruluk oranı oldukça yüksektir; zira Çinlilere mal edilen kâğıt üretiminin, kaderin bir cilvesi olarak bugün Çin'in toprakları içinde yer alan Doğu Türkistan'da gerçekleşmiş olduğu muhtemeldir. Burada bir Türk yurdu olarak Türkistan'ın doğusuyla batısının birbirleriyle ve bu iki bölgenin Maverâünnehr bölgesiyle olan coğrafi yakınlıklarını, beşerî ilişkilerini ve bilimsel ve teknolojik iletişimlerini bilmem hatırlatmanın bir gereği var mıdır? Üstelik bugün Özbekistan topraklarında yer alan Semerkant ve Buhârâ şehirleri Sâsânîler döneminde de birer kültür ve uygarlık merkezleri konumundaydılar. Uygurca yani Türkçe olan "kağat" veya "kağaz" kelimeleri de hatırlanarak muhtemelen kâğıt üretimi, M. II. Yüzyılda Doğu Türkistan'da icat edildiğinden kısa bir süre sonra hem Çin'de hem de Semerkant'ta imal edilmeye başlanmıştır.

Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 288; el-Kazvinî, Zekeriyya b. Ahmed b. Mahmud, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 536.

¹³ Ziya Paşa, Abdulhamit Ziyaeddin, *Endülüs Tarihi*, (Haz. Yasemin Ödük-Kâzım Masumi-Fatma Şahin), İstanbul, 2004, s. 536. Semerkant'taki kâğıt yapımı ve ticareti için bkz. Mehmet Ali Kâğıtçı, s. 31; Hüseyin Emîn, "ed-Devletü's-Sâmâniyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, Bağdat, 1980, S. 15, s. 13.

¹⁴ el-Kazvinî, *Asâr*, s. 536-537.

¹⁵ Bkz. Jonathan M. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygarlık*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2003, s. 70.

¹⁶ Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, Ankara, 2001, s. 220.

M. IX ve X. yüzyıllarda artık kâğıt bütün İslam dünyasına yayılmış durumdaydı. Bu tarihlerde Semerkant kâğıtları, Mısır'dan gelen papirüsü ve yazı sanatında kullanılan derileri piyasadan kaldırdı. Zira bu yeni yazı malzemesi (kâğıt), diğer iki maddeden daha güzel, daha sağlam ve daha da yumuşak idi¹⁷. Anlaşılan X. Yüzyılda, bu çeşit kâğıt üretimi batı Asya'da gelişmiş olsa da, İslam kâğıt endüstrisinin merkezi olan Semerkant şehri, İslam dünyasının kâğıt ihtiyacını karşılamaya devam etmiştir. X. Yüzyıl yazarlarından Ebu Abdullah Harezmi'nin açıklamalarından, Semerkant'tan çok uzak olan bölgelerde, kâğıdın oldukça pahalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira yazarın bir arkadaşı, uzun süre mektup yazamamasının nedeni olarak oturduğu yerin bu şehirden uzaklığı ve dolayısıyla da kâğıdın oldukça pahalı olmasını göstermiştir. Anılan şehirde kâğıt üretimi, Karahanlılar döneminde de, diğer endüstriler gibi hiç aksamadan devam ettiği sanılmaktadır. Bu esnada Güney Türkistan bölgesinde özellikle de Kaşgar şehrinde çok önceden başlayan kendine özgü bir kağıtçılık sanatı bulunmaktaydı. Dokuz Saray'da toprak altından çıkarılan belgelerin incelenmesinden, burada anılan dönemlerde kullanılan kâğıdın kendine özgü bir özellik taşıdığı anlaşılmıştır¹⁸.

III. Buhârâ ve Semerkant'ta Dokuma Endüstrisi

İslam'ın yayılışıyla birlikte, Maverâünnehir bölgesinde büyük bir endüstri merkezi haline gelen Buhârâ şehrinin dokuma endüstrisindeki yerini de unutmamak gerekir. Zira burası çok kaliteli olan "Yezyat" ve "Zendenicî" kumaşları ve "Funduk" denilen kübbeleriyle özellikle dikkatleri üzerinde toplamıştır¹⁹. Aslında burada yapılan arkeolojik kazılar, dokumacılığın çok erken tarihlere hatta M. Ö. 2000'li yıllara kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bölgede ele geçirilen buluntulardan bu şehirde yaşayanların çok eski zamanlardan beri keçi kılı ve koyun yününden ipler eğirerek kumaşlar dokudukları anlaşılmaktadır²⁰.

---

¹⁷ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", s. 148.

¹⁸ Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 185-186.

¹⁹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, C. LXIV, Aralık 2000, Sa. 241'den Ayrıbasım, Ankara, 2001, s. 777.

²⁰ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 180-181. Ayrıca bkz. Alparslan Kılınc, *Sâmâniler Döneminde Buhârâ Şehri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2002, s. 63.

Fetih öncesi Buhârâ dokumacılığı ile ilgili bilgiler az olduğundan, bu dönemde endüstriyel hayatın nasıl bir gelişme gösterdiğini bilemiyoruz, fakat Emevîler döneminde Arap komutan Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî tarafından yürütülen yoğun fetih çalışmaları sonucunda, bölgenin ekonomik yönden canlandığını, dolayısıyla da endüstrinin de ve hatta dokuma endüstrisinin bundan olumlu yönde etkilendiğini tahmin etmek güç olmasa gerektir. Nitekim anlatılanlara göre, bu bölgedeki şehir ve kasabalarda bir takım zanaatların gelişme içinde olduğu ve dokumacıların ip vb. dokuma eşyalarını imal etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca zamanla burada ince yün kumaştan iç gömlekler, hayvan derisinden dış elbiseler ve ketenden daha farklı giysiler imal edilmeye başlanmıştır²¹.

en-Nerşehî'nin belirttiklerine göre, Buhârâ'da Abbasî halifeleri için çeşitli elbiseler üreten büyük bir dokuma fabrikası bulunuyordu. Her yıl, Bağdat'tan halife adına bir görevli Buhârâ'ya gelir ve buranın yıllık haraç vergisi karşılığında şehirde üretilen kaliteli elbiselerden alırdı. Bazen bu şehrin haracı, olduğu gibi bir otağın imaline harcanırdı. Ancak verilen bilgilerden bir süre sonra anılan dokuma fabrikası üretimini durdurmuş ve burada çalışan işçiler diğer bölgelere dağılmışlardır²².

Ortaçağda, Buhârâ şehrinde dokuma endüstrisinde çalışan çok yetenekli, mahir ve mesleğinde uzmanlaşmış ustalar vardı. Çeşitli bölgelerden tacirler, buraya gelir ve şehirdeki dokuma fabrikalarında üretilen elbiseleri Suriye, Mısır ve Anadolu'ya götürürlerdi. Buhârâ'da üretilen "Zendenicî" elbiseleri kral, emîr, devlet adamı ve koltuk sahibi her şahısta mutlaka bulunurdu. Kırmızı, beyaz, yeşil renkleri ise, en çok rağbette olanları idi²³.

el-Mukaddesî, el-İstahrî ve el-İdrisî gibi Ortaçağ coğrafyacılarının belirttiklerine göre Buhârâ'da üretilen Uşmunî kumaşları, pamuklu elbiseler ve namaz seccadeleri de çok meşhurdu. Samerkant'ta ise. "Simikon" denilen elbiseler yanında şehrin adını taşıyan kumaşlar ün salmıştı. Burası ayrıca Dibâclar, "Mumercel" adında kırmızı renkli elbiseler üreterek diğer bölgelere ihraç ediyordu²⁴.

İspanyol elçisi Clavijo'nun anlattıklarından Timur döneminde Semerkant'ta hammaddesi ipekten olan çok şahane çadırlar, perdeler ve halılar imal edildiğini ve bunların

---

²¹ Aynı eser, s. 181.

²² Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 778.

²³ Aynı eser, s. 778.

²⁴ Aynı eser, s. 778.

üzerindeki sırma işleme sanatının çok yüksek bir düzeyde olduğunu öğreniyoruz. Elçi bunları şöyle tanıtıyor:

“15 Eylül Pazartesi günü Timur, başka bir yere gitti. Burası da son derece güzeldi. Burada gayet parlak bir ziyafet verilmesini emretti. Erkek kadın birçok zevat ile birlikte bizi de davet etti. Ziyafetin verildiği bahçe çok genişti. Meyve ağaçları çeşit çeşitti. Ağaçlar arasında geniş yollar ve çimenler vardı. Bahçenin her yanına çadır kurularak gölgelikler oluşturulmuştu. Bütün bu çadırlar ipektendi ve bazıları sırma işlemeliydi. Bahçenin orta yerinde, esas planı bir haç şekli gibi dört uzantılı olan bir köşk vardı. Bu köşkün içi muhteşem bir surette döşenmiş, duvarları son derece kıymetli halılarla bezenmişti. Üç kanatlı yatak odaları göz alıcıydı. Bu üç odanın en büyük kapısına sırmalı bir perde asılmıştı. Bir adam boyunda olan bu perde üç adam kolu enliğindeydi. İçerde bir sedir üzerinde sırmalı şilteler sıralanmıştı. Timur’un yattığı yer burasıydı. Bu odanın duvarları, ipekten perdelerle örtülmüştü ve bunlar gül rengindeydi. Üzerlerinde sırma işlemler ve bunların ortasında da zümrüt, inci gibi kıymetli taşlar bulunuyordu. Tavandan bir çok püskül sarkıyordu. Rüzgâr vurdukça bunlar dalgalanmağa başlıyor ve odanın manzarasını güzelleştiriyordu. Bu yatak odasının mahallinde, perde ile örtülü bir kemer vardı. Bu perdenin asılı olduğu kulak biçimindeki sıırıktan ipekli püsküller sarkıyordu. Diğer iki yatak odası da bu biçimdeydi. Zemin, hasır ve halılarla örtülüydü.”²⁵.

Ortaçağda Maverâünnehir bölgesinde halı dokuma endüstrisi de gelişmişti. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde özellikle Buhârâ’da güzel halılar dokunuyordu. Çin kaynaklarında Buhârâ (Ngan) hükümdarı Tuğ-Şada’nın 719 yılında Çin imparatoruna iki İran katırı, 15 kilo “yu-kin” denilen koku ile kenarları Suriye işlemeli (brode de foulın) bir halı ile zevcesi hatunun da iki büyük ço-pi halısı, ayrıca işlemeli bir halı yolladığı bildiriliyor. Tuğ-Şada, kendisine armağan olarak İmparatorundan eğerler, gemler, silahlar, kaftan, kemer, zevcesi hatuna da elbiseler ve kokular gönderilmesini rica etmiştir. 726 yılında da yani hükümdarın Çin İmparatoruna kardeşi Aslan’ı (A-si-lan) elçi gönderdiği, elçinin hediye olarak atlar, parslar getirdiği, sekiz yıl sonra da yine Buhârâ hükümdarının iki İran katırı, yu-kin kokuları “Gandi” şekeri ile Suriye işlemeli bir halı, hatunun da iki büyük ço-pi halısı ve işlemeli (veya nakışlı) bir halı yolladığı; şahsı için kaftanlar, kemerler, zırhlar,

---

²⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s., s. 183-184.

silahlar, eşi için de elbiseler, ziynetler ve kokular rica ettiği haber verilir. X. Yüzyıla geldiğinde Buhârâ, halı endüstrisinde İslam Dünyasının önemli merkezlerinden biri durumundaydı. Burada, çok güzel seccadeler, kaliteli halılar ve “el-Fundukiyye” denilen kalın örtüler imal edilerek diğer ülkelere ihraç ediliyordu²⁶.

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda da görüldüğü gibi, Ortaçağda, özellikle de Türk-İslam devletlerinin kök saldıği dönemlerde, Maverâünnehir bölgesinin iki parlayan incisi ve Türk uygarlığının köklü merkezleri olan Buhârâ ve Semerkant, birçok endüstri dalında büyük bir gelişme kaydetmişlerdi. Biz bu çalışmamızda, konunun bir bildiri bazında dar çerçevede tutulması sebebiyle o endüstri dallarından üç tanesi (tahta, kağıt ve dokuma) üzerinde durmaya çalıştık. Oysa anılan iki meşhur şehrimiz, mücevherât, çömlekçilik, dericilik, madencilik, kuyumculuk ve para endüstrileri alanlarında da hatırı sayılır bir performans göstermişlerdir. Bilindiği gibi, şehirler de insanlar gibi doğar, büyür, gelişir ve zamanla olgunluk çağına ulaşır; böylece altın devrini yaşar. Buhârâ ve Semerkant şehirleri de yaşamış oldukları inişli çıkışlı dönemlere rağmen bütün bu evreleri geçirmişlerdir. Elbette ki biz tarihçiler, bu evreleri bütün detayı ile dinleyici ve okuyucularımıza aksettirememekteyiz. Zira biz ancak birinci elden ana kaynakların ve konu hakkında yapılan araştırmaların dağınık bir durumda sunmuş oldukları bilgiler ışığında bir şeyler söylemek şansına sahibiz. Buhârâ ve Semerkant, diğer İpek Yolu şehirleri gibi eski devirlerden beri ticaretin merkezleri olarak endüstriyel kapasite bakımından şanslı şehirler arasında yer almışlardır. Bu iki uygar şehrin endüstri alanında, özellikle de konumuzu teşkil eden tahta, kağıt ve dokuma endüstrisinde üstün kapasiteye sahip olmasını şu önemli faktörlere dayandırmak mümkündür:

1. Coğrafi yapı, doğal kaynak ve ham madde zenginliği

Buhârâ ve Semerkant’ın Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında yer almaları sebebiyle çok sulak arazilere sahip bulunuyorlardı. Bu da bu iki şehrin bitki örtüsünü zenginleştiriyordu. Bölgenin çeşitli ağaçların yer aldığı ormanlara sahip olması ise tahta ve kağıt

---

²⁶ Aynı eser, s. 291.

imalatına ham madde teminini kolaylaştırıyordu. Dokuma endüstrisinin ham maddelerini yün, pamuk, keten ve ipek olarak sıralamak mümkündür. Buhârâ ve Semerkant şehirlerinin verimli topraklara ve tatlı su kaynaklarına sahip olmaları hayvancılığın da gelişimine yardımcı oluyordu. Böylece bölgede sürü halinde deve, koyun ve keçi yetiştirilebilmekteydi. Daha önce de belirtildiği gibi, bu şehirlerin yünlü kumaş ve halı imalatı yönünden gelişmiş olmalarını, diğer faktörlerle birlikte bu önemli ham maddenin bolluğuna dayandırmak mümkündür. Anılan şehirlerin bulunduğu Maverâünnehir bölgesi pamuk ekimi ve ipek böcekçiliği yönünden de tanınmış durumdaydı. Burada keten ekimi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Ancak bölgenin belirtilen ilk üç ham madde yönünden zengin olması, ister istemez dokuma endüstrisini anılan şehirlerin en canlı sektörüne haline getiriyordu. Bir habere göre bazı dokuma işçileri, Buhârâ'dan ayrılarak gereken araç ve gereçleri temin etmek suretiyle Horasan'da çalışmaya başlamışlar, ancak aynı kalitede kumaş üretmeyi başaramamışlardır. Bu da coğrafi yapı, doğal kaynak ve ham madde zenginliğinin bir endüstri kolunun gelişiminde ne denli önemli rol oynadığını gösterse gerektir.

2. Tarihsel birikim ve kozmopolit sosyal yapı

Mavrâünnehir bölgesi ve buradaki Buhârâ ve Semerkant şehirleri, Eskiçağlardan beri çok köklü devlet ve medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Tarihsel süreç içinde bu şehirlere çeşitli millet ve sosyal kitlelere mensup insanlar (Çinli, Hindistanlı, Fars, Arap) ticaret yapmak ve endüstri sektöründe çalışmak amacıyla gelip yerleşmişler ve yerli halkla (Soğdi, Uğur, Türk) kaynaşarak birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bu da kozmopolit bir sosyal yapı meydana getirmiştir. Bunun sonucunda anılan etnik özelliklere mensup insanlar kendileri ile birlikte memleketlerinin endüstriyel kültürünü de buralara taşımışlardır. Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi bir haberde, kağıt üretimine dair birikimin, Talas savaşında esir edilen Çinlilerin getirdiği söylenmektedir. Muhtemelen böyle bir gelişme diğer endüstri alanlarında da meydana gelmiştir. Öyle olmasa bile anılan milletlere mensup bazı yetişmiş elamanlar, en azından bu yerel endüstri kollarında yeni yöntemlerin geliştirilmesine yardımcı olmuşlardır.

3. Endüstride çalışan eğitimli insan potansiyeli ve kaliteli mal üretimi:

Bu faktör, bir şehirde bir endüstri kolunun gelişmesi için olmazsa olmazlardan biridir. Zira Ortaçağlarda çağımızdaki gibi endüstri alanında makinelerin kullanımı bu denli yaygınlık kazanmamıştı. Dolayısıyla da özellikle konumuzu ilgilendiren endüstrilerde eğitimli ve deneyimli işçi bulmak ve çalıştırmak büyük önem arz etmekteydi. Köklü bir geçmiş ve uygar özelliklere sahip olan Buhârâ ve Semerkant şehirlerindeki tahta, kağıt ve dokuma endüstrilerinde meydana gelen gelişmeleri, mesleğinde eğitimli ve deneyimli elamanların varlığı ile yorumlamak gerekir. Dolayısıyla da Buhârâ ve Semerkant'ta her ülkede rağbet gören çok kaliteli mal üretilmekteydi. Dokuma ürünleri ise tezgahların baş köşesinde yer almaktaydı. Batıya da ihraç edilen bu değerli kumaşlar, çok kıymetli oldukları için, kilise hazinelerindeki kutsal emanetlerin korunmasında kullanılıyordu. 820 yılına ait olması tahmin edilen böyle bir ipekli kumaş parçasının, Fransa Toul Katedrali'nde St. Amon'un kutsal emanetleri ile beraber bulunduğu bildirilmektedir. Anlatılanlara göre, bu kumaşın üzerinde, karşı karşıya gelmiş iki aslan motifi yer almaktadır. Çapraz dokunmuş bu ipekli kumaş parçasının renkleri solmuş durumdadır. Kumaşın üzerindeki desenler koyu mavi, gül pembesi, beyaz ve portakal rengi ile elma yeşili karışımı bir renkle işlenmiş olup, ayrıca üzerinde Soğdca bir not bulunmaktadır. Zendene'ye ait en erken tarihli ipekli kumaş olan bu eser, Nancy, Historique Lorrian Müzesi'nde korunmaktadır²⁷.

4. Ticarî hareketlilik ve para dolaşımının kolaylığı

Buhârâ ve Semerkant şehirlerinin tarihî ipek yolu üzerinde olmaları hasebiyle çok canlı ve işlek iç ve dış ticarî hareketliliğe sahne oluyorlardı. Bu merkezlerdeki arz-talep canlılığı atölyelerde çalışanları daha fazla ürün üretmeye zorluyordu. Bunun sonucunda da bol miktarda ahşap eşya, her ebat ve renkte kağıt ve rengarenk kaliteli kumaş, örtü ve halılar bölgenin diğer şehirlerine ve dış ülkelere ihraç ediliyordu. Nitekim, İspanyol elçisi Clavijo, seyahati esnasında ziyaret etmiş olduğu Semerkant şehrindeki dokuma endüstrisini şöyle tanıtır: “Semerkand'ın yalnız mahsûlatı değil, sanatları da meşhurdur. Burada

---

²⁷ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 182.

birçok ipekli fabrikası vardır. İpekliden başka sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar, krepler, taftalar ve İspanya’da “Tercenal” denilen kumaşlar imal ediliyor. İpekli kumaşlar için kürkler yapılıyor. Altın benzeri, mavi ve diğer renklerde kumaşlar pek ziyadedir.”²⁸. Buhârâ ve Semerkant şehirlerindeki paranın bolluğu ve hızlı akışı da endüstriyel hayatın canlanmasına büyük katkı sağlıyordu. İbn Havkal, Sâ mânîler döneminde Meverâünnehir bölgesindeki darphaneler hakkında bilgi vererek İlâk’ın dağlarında bol miktarda altın ve gümüş, ayrıca İlâk’ta altın ve gümüş para basan bir darphâne bulunduğunu, bundan da bol miktarda gelir elde edildiğini bildirmektedir. Aynı coğrafyacı, Meverâünnehir bölgesinde Buhârâ, Semerkand ve İlâk dışında hiçbir şehirde darphâne bulunmadığını da eklemektedir”²⁹. Richard Nelson Frye ise bu bölgedeki önemli darphânelerin Semerkand, Şaş ve Hind-i kuş dağlarındaki Endereb’te bulunduğunu ve bunların hemen hemen hepsinin gümüş maden yataklarının yanında yer aldığını belirtir. Ayrıca bu yazar Başkent Buhârâ’da da önemli miktarda para imal eden büyük bir darphâne hakkında da bilgi vermektedir³⁰.

Bu mütevazi çalışmamızda, tarihin derinliklerinden günümüze kadar medeniyetler beşiği olan Meverâünnehir bölgesinin Ortaçağdaki (özellikle de İslam Ortaçağında) uygar ve mamur iki şehri olan Buhârâ ve Semerkant’ın üç önemli endüstri (tahta, kağıt, dokuma) dalındaki kapasitelerini, kaynaklarımızın sunmuş olduğu dağınık ve özet bilgiler ışığında anlatmaya ve değerlendirmeye çalıştık. Ancak biz bir araştırmacı olarak anılan şehirlerin birçok sanayi dalındaki kapasiteleri yanında tahta, kağıt ve dokuma endüstrisi ile ilgili kapasitelerinin, kaynaklarımızın ve tarafımızdan yapılan değerlendirmenin ötesinde bir bilgi yoğunluğuna ve zenginliğine sahip olduğu kanaatini taşımaktayız. Bir bildiri bazında sunmuş olduğumuz özet bilgilerden bile bu güzel ikiz iki şehrin sanayi tarihimizde ne denli önemli bir yer işgal ettiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Burada şunu da belirtmek gerekir ki hâlâ tarihçilerimiz, Türk tarihinin çok önemli bir yönünü teşkil eden endüstri tarihimizi hakkıyla araştırmış değillerdir. Oysa biz, şimdiye kadar bu alanın Ortaçağ kısmına beş kitap, üç hacimli makale ve beş bildiri ile katkıda bulunmaya çalıştık. Bu bildirinin, en azından genç araştırmacılarımızın bu alana yönelmesine vesile olması, sempozyumun başarılı geçmesi ve Türk dünyasına hayırlar getirmesi temennisiyle...

---

²⁸ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, s. 778.

²⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 225.

³⁰ Aynı eser, s. 225.

KAYNAKLAR

- Alyân, Rabhî Mustafa, *el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Amman, 1999.
- Anat, Hacı Yakup-Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, C. LXIV, Aralık 2000, Sa. 241’den Ayırbaşım, Ankara, 2001, s. 749-826.
- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.
- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.
- Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, LXV, Nisan 2001, Sa. 242’den ayırbaşım, Ankara, 2001, s. 75-160.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990.
- Bloom, Jonathan M., *Kağıda İşlenen Uygarlık*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2003.
- Emîn, Hüseyin, “ed-Devletü’s-Sâmâniyye”, *el-Müerrihu'l-Arabî*, S. 15, Bağdat, 1980, s. 9-22.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Havkalî el-Bağdadî, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1889.
- İbnu'l-Fakîh, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hemedânî, *Muhtasarı Kitabi'l-Buldan*, Leiden, 1302.
- el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- Kâğıtçı, Mehmet Ali, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul, 1936.
- el-Kazvinî, Zekeriyya b. Ahmed b. Mahmud, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).

- Kılınç, Alparslan, *Sâmâniler Döneminde Buhârâ Şehri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2002.
- Klo, Andera, *Hârûnu'r-Reşîd ve Asruhu*, (Arp.Trc. Muhammed er-Rızkî), Tunus, 1997.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998.
- Lombard, Mourice, *el-Cuğrafya et-Tarihiyye li'l Alemi'l-İslamî Hilâle'l-Kurûni'l-Arba'ati'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Trz.).
- el-Makdisî, Şemsuddin Ebu Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsi fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire, 1991.
- en-Nerşehî, Ebu Bekr, Muhammed b. Ca'fer, *Buhârâ Tarihi*, (Çev. Mehmet Nurettin Koçak), Türk Dünyası Araştırmaları, S. 117, Aralık 1998, s. 9-80.
- en-Nerşehî, Ebu Bekr, Muhammed b. Ca'fer, *Târihu Buhârâ*, (Frs. Trc. Emîn Abdulmecîd Bedevî- Nasrullah Mubeşşir et-Tırâzî), Kahire, (Trz.).
- es-Sa'âlibî, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâfi ve'l-Mensûb*, (Thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl), Kahire, 1985.
- Strange, Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arp. Trc. Beşîr Fransîs-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985.
- eş-Şâmî, Ahmed, "el-İlâkâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halîc ve Büldâni'l-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fi Ba'di'l-Cevânibi'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vustâ", *el-Müerrihü'l-Arabi*, S. 12, Bağdat, 1980.
- et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Rüstem, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939.
- Tekin, Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul, 1993.
- Tez, Zeki, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, Ankara, 2001.
- Vambery, Arminius, *Târihu Buhâra münzü Akdemi'l-'Usûr Hattâ'l-Asri'l-Hâzır*, (Trc. Ahmed Mahmud es-Sâdâtî), Kahire, 1987.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- Ziya Paşa, Abdulhamit Ziyaeddin, *Endülüs Tarihi*, (Haz. Yasemin Ödük-Kâzım Masumi-Fatma Şahin), İstanbul, 2004.

Prof. Dr. Abdullah ŞENGÜL
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
asengul@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Mekân-kimlik uyumu toplumsal yaşamın en belirgin özelliklerinden biridir. Bu yüzden son dönemde mekân-kimlik ilişkisi daha dikkatli ele alınmaya başlandı. 1950’li yıllardan itibaren yüzlerce yıl yaşadığımız mekânları terk ederek şehirlere geldik. Önceki mekânlar sadece barındığımız değil; aynı zamanda kendimizi ifade ettiğimiz mekânlardı. Bugün şehirlerimizde insan kaynaklı sorunların daha fazla oluşu insan-mekân ilişkisine bakmayı zorunlu kılar. Mekânın insan için sadece barınma aracı oluşu, onun kimliğine herhangi bir katkı yapamayışı üzerinde durulması gereken bir temel sorundur. Özellikle göçlerin sebep olduğu temel sorunlar arasında mekânların durumunun kimliğe katkısı açısından incelenmesi gerekir. Şehirlerin mimari özellikleri ve sosyal yaşam alanlarının yansısı insanların sağlık, kültür ve eğitim gibi bazı temel ihtiyaçlarını karşıladığı mekânlar bireyin kimlik inşasında oldukça önemlidir.

Bu yazının sınırları içerisinde mekânın kimliğe katkısını görmek açısından, geleneksel yapının güçlü olduğu şehirlerden biri olan Erzurum örneği ele alacağız. Özellikle şehir kültürünün bireyin kimliğine katkısını görmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Şehir, insan, kültür, mekân, gelenek

CITY CULTURE IN IDENTITY CONSTRUCTION:

THE EXAMPLE OF ERZURUM

Abstract

One of the most distinctive features of social life is harmony between place and identity. The relationship between place and identity has been evaluated more carefully in recent times. Beginning 1950s, we left places where we had lived for thousands of years and moved in cities. Previous places were the places where we not only we took shelter, but also explained ourselves. That human-oriented problems are at an all-time high in our cities obliges us to evaluate human-place relationship. The basic issues

which should be emphasized is that place was just shelter for human-beings and contributed nothing to human identity. Especially, place as a fundamental problem of migration, should be examined in terms of contribution to human identity. Along with architectural features and public places of cities, the places that meet some basic necessities of human-beings like health, culture and education, are very important in the construction of human identity.

In this essay we will asses example of Erzurum which has strong traditional base, from the point of the contribution of places into human-identity. In light of this, we will try to understand what city culture contributes to human identity.

Key words: City, human, culture, place, tradition.

I. Giriş

Mekân-insan ve mekân-kimlik ilişkisi son dönemde sosyal bilimcilerin dikkatini çeken en önemli konulardan biridir. Özellikle şehirlerde yaşayan nüfusun artması, buralarda yaşanan problemlerin de artmasına sebep olur. Bu problemlerin en önemli ayağını insan ve insan etrafında şekillenen problemler oluşturur.

Son zamanlarda “millet”in mekâna bağlı olarak tanımlanmasının sebeplerinden biri, mekânın kimlik inşasındaki önemine işaret etmek içindir. Dünden bugüne mekân-kimlik ilişkilerini incelediğimizde gerçekten de yaşadığı mekâna kimliğini sindiremeyen toplumların varlıklarını devam ettirmelerinin mümkün olmadığını görüyoruz.

Bu yüzden barınma mekânları, kültür mekânına dönüştükten sonra üzerinde yaşayan toplumların kimliklerini sindirdikleri birer tapu belgesi olur. Böylece üzerinde yaşayan insanlara kimlik kazandıran sosyal ve kültürel mekâna dönüşür. Şehir-insan ilişkisine bu noktadan yaklaştığımızda şehirlerin üzerinde yaşayan insanların tarihî, siyasî, ahlâkî, kültürel ve sosyal değerlerini temsil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Eğer şehir böyle bir temsil yeteneğinden mahrumsa, sadece barınma mekânı olma özelliğini aşamamış demektir.

Şehirler genellikle kimliğin “tamamlayıcı göstereni” durumundadır. Son zamanlarda kimlik-yer örtüşmesi üzerine kuramsal çalışmalara hız verilmekte, bireyin yaşadığı mekânların, onun hayatı boyunca muhafaza etmek istediği değerler yumağı olduğu fikri ağırlık kazanmaktadır.

II. Kimlik İnşasında Şehir Kùltürü

Kimliğin oluşmasında mekânın katkısı önemlidir. Çünkü şehirler sadece barındığımız yerler değil; aynı zamanda hayaller kurduğumuz, geleceği tasarladığımız mekânlardır. Buralarla ilgili anılar, kimlik inşasında şehir kùltürünün rolünü belirler. Kant, “Mekân hassasiyetimizin formudur” diyor. Kişilik oluşumunda ve dış dünyada yaşanan olaylara karşı gösterilen reflekslerde mekânın belirleyici unsurlardan biri olduğu kabul edilir (Koç 1984:118). Weber, insanoğlunun şehirlerin dışında olduğundan farklı düşündüğü, hissettiği, tepki verdiği fikrinin şehrin kendisi kadar eski olduğunu belirtiyor (Weber 2012:40). Buna göre şehir, bireyin kimliğinin oluşmasında, yarına bakışında, olup-bitene vereceği tepkide genel belirleyicilerden biridir. O zaman şehrin sadece mimari yapılarının değil; sosyal ve psikolojik yapısının önemli olduğu gerçeği ortadadır. Geleneği kuvvetli şehirlerin güçlü bireyleri yetiştirdiği artık bilinen bir gerçektir. Günümüzde şehirlerin kalitesi buna göre belirlenmektedir. Şüphesiz şehrin sahip olduğu siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vb imkânlar güçlü gelenek oluşturmayı her zaman sağlamamaktadır. Bu tip imkânları olan şehirlerin günümüzde kontrolsüz büyüdüğü; şehirdeki düzensizlik ve karmaşanın sosyo-psikolojik açıdan sorunlu bireyleri ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bireyin sağlıklı düşünebilmesi, kendini doğru ifade edebilmesinin yollarından biri de sağlıklı şehir yapılanmalarından geçer. Sağlıklı şehir yapılanması sadece düzgün yollar, geniş sokaklar, büyük caddeler, parklar veya güzel binalarla sınırlı değildir. Aynı zamanda sosyal ve kültürel geleneği güçlü psikolojisi sağlam, tarihi dokusu korunmuş ve işlevsel yönü güçlü şehirler demektir. Bu tip şehirler, kültürel kimliğin oluşmasında bireye yardımcıdır.

Durkheim’in mekân konusunda oluşturduğu toplumsal kurama göre, “Herkes mekânı benzer biçimde temsil eder” (Urry 1995:19). Buna göre mekânın birey üzerindeki tesiri küçük farklılıklarla da olsa aynı mekânda ve aynı şartlarda yaşayan diğer bireylerle aynıdır. Belli bir birikime bağlı olarak kùltür, inanç, tarih, gelenek gibi değerlerin harmanlandığı şehirlerde kimlik inşası bu değerler çerçevesinde oluşur. Geçmişin çok hızlı akmayan yaşantısı içinde oluşan bu kimlik, maalesef Modern dönemden itibaren -post-modern dönemde daha hızlı bir şekilde- şehirlerdeki yaşantıya bağlı olarak eriyip gitmektedir. Bu erime ne yazık ki ikinci dünyada daha hızlı ve daha trajik bir şekilde olmaktadır.

Gelişmiş toplumların şehir yapılanmalarında gelenekçi davranmalarının sebebi bu noktadan hareketle anlaşılabilir. Anadolu’da fizikî mekânlarıyla tarihe tanıklık eden, kültürel hayatın sürdürülebilir olmasına imkân veren çok az şehir vardır. Bunlarda başta cehalet olmak üzere ticarî, siyasî veya benzer kaygılarla hızlı bir şekilde yok edilmektedir. Bireyin kültürel kimlik kazanmasında son derece önemli olan ocak başı sohbetleri, yaren geleneği, köy odası, sıra gecesi gibi değerler yok olmaya yüz tutmuş ve kurumsal kimliğinden iyice uzaklaşmıştır. Günümüzde birkaç gönüllünün çabalarıyla yaşatılmaya çalışılan değerler haline gelmiştir.

Batının önemli toplumbilimcileri bireyin yetişmesinde mekân etkisi üzerine araştırmalar yapmakta, mekânın rolünün daha güçlendirilmesi adına yapılabilecek olanların peşine düşmektedir. Günümüzde nüfusun büyük bir kesiminin şehirlerde yaşıyor olması ister-istemez bu dikkati şehirlere yöneltir. Yukarıda, çağdaş toplumlarda şehir yapılanmalarının gelenek mantığı üzerine oturtulduğunu söylerken bu konuya dikkat çekmek istedik. Günümüzde kimi sosyologlar, şehirlerin menşei ile kimi, coğrafi yapıları ve ekonomik verileriyle ilgilenirken; Max Weber ve Gideon Sjoberg gibi sosyologlar farklılıklardan ziyade genel özellikler üzerinden şehir araştırmaları yapmayı doğru bulurlar. Şehirlerin mimari yapılarından güvenliğine, kendini yönetmek için kısmı otonomiye dayanan kurumsal yapılardan geleneksel yapıya kadar birçok unsurun bireyin yetişmesindeki/yaşamadaki rolüne dikkat çekerler (Ergenç 2013:7-8).

Aslında Abdülhak Hâmid’le birlikte *Sahra*’dan itibaren köylü/şehirli (bedevi/beledi) konusu bizim de edebiyatımıza girer. Şehrin kalabalık yapısı ve yaşam şartlarının şehirli insanı asık suratlı, mutsuz ve soğuk yaptığı buna karşın köylerde yaşayanların daha paylaşımcı, sıcakkanlı insanlar olduğu anlatılır. Abdülhak Hamid’in bu konuları Türk şiirinin gündemine taşıdığında bizdeki şehir yaşamının insandaki bu aşınmayı ortaya çıkardığını; problemin bizden çok Batı kaynaklı olduğunu biliyoruz. Bu çalışmamızda dikkatlere sunmaya çalıştığımız, kimlik inşasında şehir kültürünün rolünü söz konusu akıbeti yaşayan şehirlerden biri olan Erzurum üzerinden anlatmaya çalışacağız.

III. Erzurum Örneği

Avrupa-Asya arasında geçiş güzergâhı olan ve tarih boyunca jeopolitik konumuyla son derece önemli bir yere sahip olan Erzurum’un Miladi 415-422 yıllarında Bizans İmparatoru Teodosyus zamanında, bugünkü Erzurum’a 23 km mesafede ve kuzey-

batı istikametinde yer alan Karaz köyünde kurulduğu tahmin edilmektedir. Karaz höyüğünde yapılan kazılarda elde edilen yapı kalıntılarının Hitit devrine ait olduğuna dair görüşler vardır. Kafkasya ve İran üzerinden gelen yolların Erzurum'dan geçmesi her dönemde bu şehri bir cazibe merkezi yapar. Erzurum bu yüzden; bölgeye hâkim olmak isteyen güçlerin saldırılarına maruz kalır, defalarca yakılıp yıkılır. Coğrafi şartlardan dolayı bu bölgenin tek göç yolunun Erzurum'dan geçmesi, Doğuyu Batıya bağlayan İpek yolunun da Erzurum'dan geçmesini sağlar ve stratejik açıdan bu şehrin önemini daha da artırır.

Erzurum adının nereden geldiği konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. İslâm Ansiklopedisi'nde; *“Bugünkü Erzurum adı ise, Erzen'in Selçuklular tarafından tahrip edilmesi üzerine, kurtulabilen ahâlisinin Theodosiopolis (Kâlikala = Karin)'e iltica etmelerini müteakip, bu şehre Erzen ve Türk hâkimiyetinin ilk safhalarında bu adın sonuna Meyyâfârikîn ile Siirt arasındaki Erzen'den ayırmak üzere, Anadolu'ya aidiyetini belirtecek rum kelimesi ilâve edilerek, Erzen al-Rûm denilmesinden çıkmıştır.”* (Darkot 1955:341-342) şeklinde bir görüş vardır. Diğer kaynaklarda da benzeri görüşler bulunmaktadır. Selçuklular zamanında burada basılan sikkelerde “Arzan-al- Rûm”, “Arzan Rûm” ve “Arzırum” isimlerinin yer alması söz konusu görüşü destekler (Darkot 1955:342).

Erzurum, Sasani, Bizans, İran arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra, Üçüncü Halife Hz. Osman zamanında Hicri 31/Miladi 651 yılında Habib İbn-i Meslama (Mesleme) komutasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilse de sonradan Araplar, Bizanslılar ve Ermeniler arasında birkaç kez el değiştirir. Türklerin bu şehri fethi, Sultan Melikşah'ın komutanlarından Emir Ahmet tarafından 1080 yılında gerçekleşir. 1230 yılına kadar Saltuk Oğulları Beyliği ve Abilistan (Elbistan) Beyi Mugisüddin Tuğrul Şah'a ev sahipliği yapan Erzurum, bu tarihten sonra Sultan Alaaddin Keykubat tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'ne katılır (Yinanaç 1955:346).

Bazı tarihçilere göre Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine giderken, bazılarına göre de bu seferden dönerken yani 1514/1515 tarihinde Osmanlı Devleti'ne katılan Erzurum, özellikle Anadolu ve Karadeniz'den İran'a giden büyük askerî ve ticarî yolun üzerinde bulunmasından dolayı bu döneminde de stratejik önemini muhafaza eder. Bir kale

şehir olmasından dolayı bu tarihten itibaren Osmanlının İran ve Rusya ile olan anlaşmazlıklarında bir toplanma merkezi ve askerî üs olur (İnalcık 1955:353).

Millî Mücadele hareketinin bu şehirden başlaması bir tesadüf değildir. Söz konusu yıllarda Erzurum'u anlatan Cevat Dursunoğlu, Alparslan'ın beylerinin bu kaleye dayandıktan sonra Anadolu'nun fethine giriştikleri gibi, İşgale karşı ilk ciddi hareketin de yine bu şehirden başladığını söyler. Çünkü şehir geçmişte Türk ordularının olduğu gibi Türk kültürünün de en sağlam kalelerinden biridir. Hatuniye, Yakutiye, Ahmediye medreselerinin yaktığı ilim ateşi Türk kültürüyle birlikte ticarî ve sosyal hayatın gelişmesine de zemin hazırlar (Dursunoğlu 1998:11-12).

Bu yüzden millî duyarlılık geçmişten günümüze bu bölgenin en önemli karakteridir. Bölge üzerinde çalışan birçok bilim insanına göre Erzurum sadece bir şehrin adı değil, bu duyarlılığa sahip bölgenin de adıdır.

Çalışmamızın bu bölümünde bir şekilde yolu Erzurum'a düşmüş olanların, bu şehir ve içinde yaşayan insanlar hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz. Bu konuda başta seyyahlar olmak üzere müracaat edeceğimiz birçok kaynak bulunmaktadır. Ancak, mekân-insan ilişkilerine işaret etmelerinden dolayı iki isim çok önemli. Bunlar, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Necip Fazıl Kısakürek'tir. Bu iki isme diğerlerine göre daha geniş yer vereceğiz.

Erzurum örneğinden hareketle, şehirlerin kimliğin oluşmasına katkısını anlatmaya Ahmet Hamdi Tanpınar'la başlayalım. Bilindiği gibi, *Beş Şehir*'de İstanbul, Ankara, Bursa ve Konya'yı daha çok mimari ve coğrafi özellikleriyle anlatan Tanpınar, Erzurum'u anlatırken, insan-mekân ilişkisinde önemli gördüğü kültür öğelerini öne çıkarır. Erzurum'un Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden baktığını söyleyen Tanpınar, şehrin macerası anlatmadan önce bu yüksekliğin göz önünde tutulması gerektiğini hatırlatır. Gerçekten de bu yükseklikte kurulmuş başka şehirler vardır ama bu rakımda kurulmuş bir kültür şehri yoktur. Tanpınar, Erzurum'un Türk tarihindeki yerini belirlerken, Malazgirt ile birlikte yeni vatana giren atalarımızın ilk fethettikleri büyük, merkezi şehirlerden birinin Erzurum olduğuna dikkat çekerek, Türk tarihinin ikinci dönümü kabul edilen Milli Mücadele'nin temelini de yine Erzurum'da atılmasının bir tesadüf olmadığını düşünür. Ona göre "*hür, müstakil yaşamak iradesi*" bu şehirde ortaya konur. Tanpınar, Tarihimiz açısından son derece önemli bu iki hadise arasında iki imparatorluğun acı,

tatlı bir yığın tecrübesinin “*bir cemiyet ruhu, bir millet terbiyesi, bir hayat görüşü, bir zevk, sanat anlayışı*” meydana getirdiğini belirterek, Erzurum’un dünü ve bugünü biz anlatır der (Tanpınar 1969: 67-68).

Çalışmanın ve zenginliğin (varlığın) olduğu yerde sosyal düzenin de kendiliğinden doğduğuna dikkat çeken Tanpınar, Eski Erzurum’un çok muntazam bir çerçeve içinde olmasını, kültürel kimliğin inşasını kolaylaştıran etkenlerden biri kabul eder. Tanpınar, Arap dil âlimi Abdullah el-Kalî’nin Erzurum’daki medreselerde yetiştiğine dikkat çekerek bu şehirdeki İslami ilim geleneğinin ve buna bağlı olarak gelişen sosyal düzenin Osmanlılardan çok daha öncesine ait olduğunu söyler (Tanpınar 1969: 34).

Tanpınar, *Beş Şehir* isimli eserinde geleneksel yaşantının kimlik inşasına katkısı üzerinde düşüncelerini anlatırken, âşıklık geleneğinin bu bölgedeki varlığına dikkat çeker. Şüphesiz bu güçlü gelenek, şehrin kültürüne, bu şehirde yaşayanların kimliğine önemli ölçüde katkı sağlar. Ticaret yolu üzerinde kurulan Erzurum’un ticarî hayatı, güçlü bir esnaf geleneğini de beraberinde getirir. Bu esnaf, şehrin kültürüne, sosyal hayatın gelişmesine önemli ölçüde katkı yapar; sağlam bir sınıf şuurunun oluşmasına zemin hazırlar. Tanpınar, buna bağlı olarak esnaf ve eşrafın birbirlerinin statülerine hürmet ettiklerini, bunun da insanî ilişkileri güçlendirdiğini düşünür. Çalışan üreten bireylerde kendine güvenin oluştuğunu, nefsine saygının başladığını belirten Tanpınar, bu güçlü gelenek sayesinde henüz iş hayatına adım atmış çocuklarda bile özgüvenin ve mesuliyet fikrinin geliştiğini söyler (Tanpınar 1969: 36-37).

Bu çerçevede düşüncelerine yer vereceğimiz ikinci isim Necip Fazıl Kısakürek olacak. Necip Fazıl, 23 Ekim 1939’dan 19 Nisan 1943’e kadar *Son Telgraf* gazetesinde neşrettiği yirmi bir yazısında Erzurum’u ve Erzurumluyu anlatır. 1943 yılının Ocak-Nisan ayları arasında yaklaşık dört ay Erzurum’da kalır. Bu yazılar daha çok, Erzurum’a yaptığı seyahatler ve burada geçirdiği günlerle ilgili gözlem ve tespitlerinden oluşmaktadır. Söz konusu yazılar, muhtevası itibariyle değerlendirildiğinde, Erzurum’u, insanî, tabîî, mimarî, ahlâkî, içtimaî, lisanî ve coğrafi özelliklerine varıncaya kadar, geniş bir çerçevede ele aldığı görülür. Anadolu’nun en saffetli yerlerinden biri olarak değerlendirdiği Erzurum’un onda bıraktığı ilk izlenim, insanlarıyla ilgilidir. Ömrü boyunca aklından çıkarmayacağı, saffet ve asaletin bu en yüksek rakımlı şehirdeki temsilcilerine karşı, hiç değişmeyecek olan bir kanaati ve muhabbeti ömrü boyunca muhafaza eder (Şengül 2014:157).

Bu şehir, “serseri kuşlar gibi gagalarından çorak topraklara serptiği” tohumların en gür mahsullerini verir. 1963’te bir konferans vesilesiyle geldiği Erzurum’da bunu “dehşet ve haşyetle” gördüğünü söyleyecektir (Kısakürek 1978: 254).

Erzurum’a ikinci defa geldiği 1939’un Ekim ayında, bu şehri; “*Anadolu şarkının transit yolu ve şark Anadolu’sunun insan ve madde mevcudu!*” (Kısakürek 2010a:130) şeklinde isimlendirir.

Necip Fazıl’ın Erzurum’la ilgili en geniş kanaatlerini Ocak 1943-Nisan 1943 tarihleri arasında yazdığı yirmi gazete yazısından öğreniriz. Bu yazılarında dikkat çektiği konulardan biri, tabiatla insan arasındaki müthiş benzerlik ve uyumdur. Tıpkı, insanla, gündüz ve gece gibi... Gündüz ve geceler, ışıkların “vuzuh ve sarahati” (açıklık) bakımından en büyük özelliğidir bu şehrin. Bu yüzden Erzurum’da renkler ve tonlar çok kesindir. “Erzurum” isimli yazısında bu şehrin ufuklarında, gök kubbesinde hiçbir “*müphem, bulanık, mütereddit ifade*”nin olmadığını söyler. Tıpkı havası gibi insan da nettir bu coğrafyada. Aynı yazının devamında, yerin, göğün, insanın kısacası her şeyin billur gibi berrak olduğunu söyler (Kısakürek 2010b:150).

Erzurum’da tespit ettiği bir diğer husus, bu şehrin mimarisiyle ilgilidir. Necip Fazıl, Erzurum’da gerek Selçuklunun, gerek Osmanlı’nın bu şehrin tabii şartlarına göre geliştirdikleri bir mimariyle karşılaştığını söyler. Üstelik bu mimari, sadece coğrafi özellikleriyle değil, insanı ile de büyük bir uyum içindedir. Şaire göre, bu şehirdeki insanlar, “tarihî soyluluğu” bütün ihtişamıyla yaşamaktadır (Şengül 2014:158). Tarihî zaman içinde yaşananlar, bu şehirde insanla-tabiatı, insanla-sanatı yan yana ve iç içe yaşar hale getirmiştir. “Yine Erzurum” isimli yazısında Erzurum’un Türk tarihinin en soylu kök başlarını gösteren bir şehir olduğunu, Şarkî Anadolu Türkünün halis örneği olan bu şehirde mert, samimî, açık, dürüst ve içli insanların yaşadığını belirtir (Kısakürek 2010b:151). Necip Fazıl’a göre Şair Nefî, İbrahim Hakkı gibi nice Türk büyüklerini yetiştiren Erzurum, bu insanlar sayesinde büyük ve ebedî şehir hüviyetine yükselmiştir (Şengül 2014:159). Necip Fazıl’ın Erzurumlu münevverleri beğenmesinin temel sebebi, gayet rasionalist oluşlarıdır. Bu takdire şayan bir durumdur. Tıpkı dünküler gibi, bugünkülerin de aynı çizgide olmasından memnun olan Necip Fazıl, “Avrupa’da Türk Talebesi” isimli yazısında, dün ile bugün arasında değişmeyen bu çizgiden duyduğu memnuniyeti anlatır (Kısakürek 2010b:180-182).

Yukarıda da söylediğimiz gibi Erzurum büyük acılar yaşamış bir şehirdir. İlki 1828, ikincisi 1878 ve sonuncusu 1916'da yaşanan büyük acılar şehir-insan-kimlik açısından değerlendirildiğinde kadim kültürün ve yaşanan acıların birey kimliğinin gelişmesini doğrudan etkilediğini görülür. 1878 Rus işgalinde şehrin topyekûn işgale karşı çıkması, bu kimliğin bir neticesidir. Erzurum Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa, işgal sırasında Saraya gönderdiği telgrafta şehir halkının -çocuk, kadın ve yaşlılar dahil- askere yardım ve düşmana karşı çıkma konusunda çok büyük yararlılıklar gösterdiğini söyler (Tozlu 1991:50). Ahmet Muhtar Paşa'nın işgal sırasında şehir halkı ile ilgili tespitleri aynı doğrultudadır (Tozlu 1991:51).

Yine 1916'da yaşana Ermeni mezaliminde devletin askeri anlamda yetersiz kalması üzerine bölge halkının Ermeni çetelerine karşı direniş birlikleri oluşturdukları ve buldukları yerlere bu çeteleri yaklaştırmayarak halkı katliamlardan kurtarmış olmaları, (Demirel 1993:116-117) yukarıda ifade etmeye çalıştığımız şehir-insan-kimlik ilişkisinin bir neticesi olarak değerlendirilmelidir.

Mustafa Çetin Baydar "Erzurum'u Anlamak ve Anlatmak" isimli yazısında şehir-insan ilişkisine dikkat çekerek en az bin yıllık bu Türk şehrinin aynı zamanda bir seciye şehri olduğuna dikkat çeker. Onu seciye şehri haline getiren tarihinden, kültüründen, coğrafyasından süzülüp gelen mükemmel bir terkiptir. Bu terkip Erzurum'u bir "kimlik şehri" yapar. Bu özelliğinden dolayı yaşadığı bunca felakete, yıkımlara rağmen bugün bile iç ve dış sömürden en az zarar gören şehir olma özelliğini muhafaza etmektedir (Baydar 1989:20-21).

Maddî varlığın vakıflar eliyle topluma geri dönmesi gibi bir sosyal kurumun, zengin ailelerin aristokrat tavırlarının, İslami ölçüleri aşmamasını sağladığını belirten Baydar, toplumu çürüten fena hallerin ve insanı köleleştiren acımasız despotların bu kadim kültürün sağladığı ruh halinden dolayı toplumun gündemine giremediğini belirtir. Baydar aynı yazının sonunda Erzurumlunun izzetinefis sahibi olmayı bir hayat felsefesi haline getirdiği, asırlardır bu kimlikle yaşamayı seçtiği, bugün bile bu ahlaki erdemini örneklerini her yaşta insanda tecrübe etmenin mümkün olduğuna dikkat çeker.

Erzurum'u yalnız dadaşların değil, efsanelerin, destanların, türkülerin, koşmaların da vatani olarak nitelendiren Mehmet Önder, bu tespitleriyle bugüne kadar dikkatlerden kaçan Erzurum insanının sahip olduğu ruh zenginliğine dikkat çeker (Önder 1989:195).

Sosyologların Erzurum’u “Törelî bir şehir” olarak isimlendirdiğine dikkat çeken Çetin Baydar, “içtimaî bir yürek” taşıyan bu şehrin, dinî ve mukaddes olanları yaşayarak bir aşk ve şevk oluşturduğunu söyler. Çetin Baydar, Erzurum’u “*Şehir kadrosunda yaşattığı büyük ruhları ile bir “dünyevî şehir”den çok “Bu dünyada ol ama bu dünyada olma” esprisine yönelmiş bir “ötelevler şehri”* (Baydar 2000:128-130) olarak isimlendirir. Şüphesiz bu ruh zenginliği şehir-insan-kimlik kombinasyonunun bir neticesidir. Sağlıklı nesiller, sağlıklı mekânlarda yetişir. Sağlıklı mekân pahalı, şaşalı, gösterişli mekân değildir. Söz konusu kombinasyonun oluşmasına vesile olacak üç sacayağının sadece biridir.

VI. Sonuç

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür. Kimlik inşasında şehir kültürü dün olduğu gibi bugün de belirleyici bir unsurdur. Geleneği güçlü olan şehirler, kültürün gelecek nesillere sağlıklı taşınmasında önemli rol oynar. Şehirler inşa edilirken buna azami derecede dikkat edilmesi gerekir. Gürültü kirliliğinin, dar sokakların, keşmekeş trafiğın, zevksiz mimarinin insana katacağı bir şey olmadığı gibi ondan götüreceği çok şeyin olduğu bir gerçektir. İnsanların yüzüne yansıyan gerginlik, önce şehirlerin yüzüne yansır. Sağlıklı bir gelecek, sağlıklı yaşam merkezleri ile mümkündür. Geçmişin mimarisinden sözlü kültürüne, musikisinden şiirine kadar birçok sahada bu hassasiyetlerin korunduğu görülür. Aslında söz konusu hassasiyet günümüzde sağlıklı toplum yapılanmaları için en az dün kadar önem arz etmektedir.

Erzurum’u farklı kılan geleneği güçlü bir şehir olmasıdır. Mesela, geleneksel mimari, yakın zamana kadar geleneksel yaşamı kolaylaştıran bir unsuru Erzurum’da. Ne yazık ki zevksiz beton yığınları ve ticari kaygılar geleneğin önüne geçmeye başladı. Bu hızlı bir kültür erozyonunu beraberinde getirecektir. Böylece şehrin geçmişinden beslenme zayıflayacak, şehrin kimliğın oluşmasına katkısı azalacaktır. Hiç zaman kaybetmeden şehrin kadim geleneğini çağdaş unsurlarla geliştirip, kimliğe katkısını devam ettirmek gerekir.

Çalışmamızı, Bayburtlu Zihni’nin insanı, mekânı, dili, estetiği, coğrafyası, mevsimleri, sevdaları, alışkanlıkları ile bir “gönül ülkesi” olarak nitelediği “Erzurum’a Gazel” isimli şiiriyle bitirelim:

*“Nev-civânı nâz-perver, bir mekândır Erzurum
Dîde-i uşşâka kuhl-i Isfahân’dır Erzurum*

*Şive-peymâ hûblar destin gezer peymânesi
Bir mücessem şehri-i işret-âşiyândır Erzurum*

*Anda çok serv-i Revânli Ardahanlı hûblar
Kandehâr güftâr ile sükker-feşândır Erzurum*

*Nâzenin Şirâzdır ammâ ki şîri azdır
Tıft-ı aşka dâyesi az müşfikândır Erzurum*

*Bây eder yoksulları sermâye-i sermâ ile
Berf ü bârânı belâ-yı âsumândır Erzurum*

*Lik yoktur ehl-i dil, gelse severler beldedir
Ba'zı ehl-i şekva dâr-ı imtihândır Erzurum*

*Anda bir zât var ederse fahr anınla eylesin
Ol şerefle Zihniyâ dürr-ı cinândır Erzurum” (Sakaoğlu 1988:152)*

Kaynaklar

- Baydar, Mustafa Çetin (1989). “Erzurum’u Anlamak ve Anlatmak”, *Erzurum Lisesi Pa-lan-döken Dergisi*: 19-20.
- Baydar, Mustafa Çetin (2000). “Erzurum’un Sırları”, *Erzurum Yazıları*. İstanbul: Erzu-rum Kitaplığı 128-130.
- Darkot, Besim (1955). “Erzurum”, *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: M.E.B Yay. 340-345.
- Demirel, Muammer (1993). *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Ha-reketleri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Dursunoğlu, Cevat (1998). *Milli Mücadele’de Erzurum*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- Ergenç, Özer (2013). *Şehir-Toplum-Devlet Osmanlı Tarih Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- İnalçık, Halil (1955). “Erzurum”, *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: M.E.B Yay. 353-357.
- Kısakürek, Necip Fazıl (1978). *O ve Ben*. İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Kısakürek, Necip Fazıl (2010a). *Çerçeve 1*. İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Kısakürek, Necip Fazıl (2010b). *Çerçeve 2*. İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Koç, Yalçın (1984). *Determinizm ve Mekân*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Önder, Mehmet (1989). *Efsane, Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri*. İstanbul: Milli-yet Yay.
- Sakaoğlu, Saim (1988). *Bayburtlu Zihnî*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Şengül, Abdullah (2014). “Necip Fazıl’ın Hayatında Üç Şehir: Kahramanmaraş, Kayseri, Erzurum”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S:52. Erzurum: 153-161.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969). *Beş Şehir*. İstanbul: M.E.B Yay.
- Tozlu, Selahattin (1991). *Zivin Savaşından Berlin Antlaşmasına Kadar Erzurum 1877-1878*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Urry, John (1995). *Mekânları Tüketmek*. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Weber, Max (2012). *Şehir-Modern Kentin Oluşumu*. (Çev. Musa Ceylan) İstanbul: Yarın Yay.
- Yinanç, Mükrimin (1955). “Erzurum”, *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: M.E.B Yay. 345-353.

**İLKÇAĞ VE ERKEN ORTAÇAĞLARDA TÜRK-İRAN
İLİŞKİLERİ AÇISINDAN CEYHUN HAVZASI VE BU HAVZA
ÜZERİNDEKİ ŞEHİRLERİN ÖNEMİ**

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK¹
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

ÖZET

Antik İran kaynakları Ceyhun Nehrinin İran ve Turan arasında yer alan doğal bir sınır olduğunu kabul etmektedirler. Ceyhun Nehrini aşarak Türk topraklarını ele geçirmek isteyen hiçbir İran hükümdarı ülkesine sağ olarak geri dönememiştir. Bu durum İranlılar tarafından ilahi sınırların aşılmasından dolayı tanrı tarafından verilen bir ceza olarak kabul edilmiştir. Persler döneminde İranlıların demografik anlamda Ceyhun ve ötesini ele geçirme girişimleri İskender istilası ile son bulmuştur. Ceyhun havzasının Türk topluluklarının elinde kalmasını sağlayan gelişme bu istiladan sonra bölgede kurulan Tirmiz gibi Greko-Türk şehirlerdir. Demografik anlamda bölgedeki İran nüfusunun Grekler arasında erimesi ve Ceyhun nehri üzerinden Horasan topraklarına doğru gerçekleşen Türk göçleri, bu havzanın Türk yurdu içerisinde kalmasını sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: İran, Turan, Ceyhun, Tirmiz, Grek, Sakalar.

ABSTRACT

Ancient Persian sources approves that Amu Darya River is a natural border between Persia and Turan. Any Persian king who tried to conquer Turkish lands by passing Amu Darya could not return to his country alive. Persians saw that situation as a punishment imposed by God since they wished to pass divine borders. The attempts of Persians to conquer Amu Darya and its beyond demographically came to an end following Alexander's Invasion. The fact that provided Amu Darya basin stayed under the control of the Turkish tribes was Greco-Turkic cities such as Termez established in the region after the invasion. The fact that Persian population diminished within the Greeks and migration

---

¹ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

of the Turks from Amu Darya to Khorasan lands provided that basin stayed under the control of the Turks.

Key Words: Persia, Turan, Amu Darya, Termez, Greek, Scythians.

GİRİŞ

İlkçağ ve Erken Ortaçağlarda, Ceyhun Nehrinin; İran ve Turan halklarının yaşamış oldukları coğrafyalar arasında yer alan doğal bir sınır olduğuna dönük bir inanç mevcuttu². İranlılar bu sınırın tanrı *Mazda*³ tarafından çizildiğine inanmaktadırlar. Bu inanca göre; Tanrı Mazda, Turan ve İran kavimlerinin sınırını Ceyhun nehri olarak belirlemiştir. Bundan dolayı İran hükümdarları Ceyhun nehrini geçerek Turan topraklarına saldırma cesaretini gösteremezlerdi⁴. Ceyhun Nehrini aşarak Turan topraklarına saldıran hiçbir İran hükümdarı ülkesine sağ olarak geri dönememiştir. İranlılar bu durumu; Tanrı Mazda'nın çizmiş olduğu ilahi sınırı aşmanın sonucunda, tanrının verdiği bir ceza olarak değerlendirmişlerdir. Ceyhun nehrinin İran ve Turan sınırı olarak kabul edilmesi bir İran efsanesine dayanmaktadır. Bu efsaneye göre *Feridun* adında bir hükümdar Fırat Nehrinden Ceyhun'a kadar olan toprakları oğlu *İrek*'e vermiştir⁵. Diğer oğlu *Turak*'a ise Ceyhun Nehrinden sonraki toprakları mülk olarak vermiştir⁶. Bundan dolayı Fırat ve Ceyhun arasındaki saha *İrek*'ten dolayı *İran*; Ceyhun'dan sonraki topraklar ise *Turak*'tan dolayı *Turan* olarak adlandırılmıştır⁷. *İrek*, kendi halkını Mezopotamya topraklarından yönettiği için günümüzdeki *Irak* ülkesi adını bu *İrek*'ten almıştır. *Turak* ise Turan adı verilen coğrafyayı, *Maveraiinnehir*'e (günümüzdeki Özbekistan toprakları) yerleşerek buradan yönetmiştir. Efsaneye göre *Turak*; babası *Feridun*'un, dünyanın merkezi olarak kabul edilen Mezopotamya topraklarını *İrek*'e verdiği için buna içerlemiştir. Dolayısıyla *Turak*, *İrek* üzerine sefere çıkarak *İrek*'i ortadan kaldırmıştır⁸. Bundan dolayı *İrek* ve *Turak*'ın çocukları arasına soğukluk girmiş ve sürekli olarak birbiriyle savaşmışlardır.

---

² Özgüdenli2000, s. 177.

³*Zaraastra* adı verilen bir İranlının getirmiş olduğu inanç sisteminin tanrısına verilen bir isimdir. Bu tanrı tek tanrı olarak kabul edilir ve kendisinden başka bir tanrıya inanılmazdı. Bkz. Boyce 1996, I.s. 182vd.

⁴ Altungök ve Yıldırım, 2015, s. 1, 2; Şayeste 1388, s. 84; Bakır ve Altungök 2011, s. 362, 363.

⁵ İbnü'l Belhî 1339, s. 37, 38.

⁶ Firdevsi 1945, s. 118, 121.

⁷ Kafesoğlu 2002, s. 309.

⁸ Firdevsi 1945, s. 121.

İranlıların Turan adını vermiş olduğu coğrafya üzerinde Sakalar bulunmaktaydı. Nitekim Pers hükümdarı *Daryuş*'a (MÖ. 522-MÖ. 486) ait olan *Bihistun* kitabesi Sakalar hakkında önemli bilgiler vermektedir⁹. Bu bilgilerden hareketle Sakaların; Ceyhun Nehrinden Hazar Denizinin güneyine kadar olan saha üzerinde varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Zaten İran toprakları içerisinde kalan *Sistan* şehrinin; antik dönemlerde *Sakastana* olduğu; sonradan *Segestan* ve *Sicistan*'a ve daha sonra da *Sistan*'a dönüştüğü bilinmektedir. *Sakastana*, Sakaların yaşadığı il anlamına gelmektedir. Bunun yanında günümüz İran toprakları üzerinde bulunan, *Mazenderan* şehrinin adının; "Turan sınırı" anlamında *Merz-i Turan*'dan geldiği söylenmektedir¹⁰. Bunun yanında *İbnü'l-Havkal*, *Suretü'l-Arz* adlı eserinde *İsfahan* şehrinin *Deylemliler* ve *Türkler* arasında bir sınır şehri olduğunu ifade etmektedir. Bu veriler ışığında Ceyhun'un tam olarak İran sınırı olmadığı ve İranlıların bu algıyı sonradan değiştirdikleri görülmektedir. İranlılar Ceyhun Nehrine kadar olan sahayı Sakaların elinden almak için Persler döneminde yoğun bir çaba içerisine girmişlerdir. Sakaların yoğun olarak yaşamış olduğu Horasan sahasını İranlılaştırmak amacıyla bu bölgeyi ele geçirerek Aryen kökenli *Alanlar*, *Soğdlar* ve *Asegileri* Horasan toprakları üzerine yerleştirmişlerdir.

İranlıların bütün mücadelesi, tanrı tarafından çizildiğine inanılan Ceyhun nehrine kadar olan sahayı ele geçirmeye dönük olmuştur. Perslerin en meşhur hükümdarı *Kuroş* (MÖ. 559-MÖ. 530), ülkesinin sınırlarını batıda Ege Denzine kadar genişlettikten sonra; yönünü doğuya doğru çevirerek, Maveraünnehir sahasına egemen olan Saka kökenli *Massagetler* üzerine yönelmiştir¹¹. Ceyhun nehrini aşarak Massaget topraklarına giren Kuroş, Massagetlerin bayan hükümdarı *Tomris* tarafından ordusuyla beraber imha edilmiştir. İranlılar, Kuroş'un ilahi sınırları geçtiği için tanrı tarafından cezalandırıldığına inanmışlardır. Ceyhun nehrinin aşılması konusu, bir kehanet olarak İranlılar arasında yer etmiştir. İran hükümdarları çoğu zaman Ceyhun sınırını aşmaya korkmuşlardır. Aynı kehanet Mezopotamya topraklarına yönelik Romalılarda da bulunmaktaydı. Mezopotamya topraklarını İranlıların elinden almak için buraya sefer düzenleyen hiçbir Roma hükümdarı ülkesine sağ olarak dönememiştir. Mezopotamya topraklarının kalbi olan *Ctesiphon*

---

⁹ Çay ve Durmuş 2002, s. 577.

¹⁰ Togan 1981, s. 19.

¹¹ Durmuş 1997, s. 49, 50.

üzerine sefer düzenleyen Roma hükümdarlarından *Gordianus*, *Carus* ve *Iulianus* ülkelere sağ olarak dönmemişlerdir¹². Bu durum Romalılar tarafından Ctesiphon oracle yani Tisfun kehaneti olarak adlandırılmıştır¹³. Aynı kehanete İranlılar da Ceyhun nehri için inanmışlardır.

Ceyhun nehrinin İran ve Turan arasında sınır olarak kabul edilmesine dönük İran algısı, İskender istilası sonucunda değişmeye başlamıştır. İskender'in İran topraklarını ele geçirerek Ceyhun havzasında Greko-Baktirya krallığını tesis etmesi üzerine bu havza üzerinde Türk-Grek şehirleri ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁴. Ceyhun havzası üzerinde ortaya çıkan Greko-Türk şehirler bölgede bulunan İran topluluklarının dağılarak batıya çekilmesine sebep olmuştur. Burada kurulan Greko-Türk şehirleri ileride Yüe-chi¹⁵ topluluklarının akınına uğramıştır. Bu dönemde Asya Hunlarının baskısı üzerine Kansu topraklarını terk eden Yüe-chiler Maverâünnehir, Soğdiyana ve Toharistan topraklarına inmişlerdir. Bu topluluklar sonraki dönemlerde Toharistan ve Baktirya toprakları üzerinde Kuşan imparatorluğunu kurmuşlardır¹⁶. Maverâünnehir ve Horasan topraklarına Grekler ve Kuşanların hâkim olduğu dönemde Saka toplulukları İran sahası içerisinde batıya doğru kaymışlardır. Bu durum Ceyhun havzasının Türkleşmesine vesile olmuştur. Ceyhun nehrinin batısından günümüz İran sahasına kadar olan coğrafyada Saka ve İran topluluklarının kaynaşarak bir arada yaşamaları Türkmen kavramının ortaya çıkmasına da ön ayak olmuştur. İranlılar kendileri ile birlikte bu coğrafya üzerinde yaşayan Saka topluluklarını Türklere olan benzerliklerinden dolayı Türk manend şeklinde adlandırmışlardır. Bu tanımlama sonraki dönemlerde Türkmen şekline dönüşmüştür. Saka toplulukları İskender ile ittifak kurarak bu bölgedeki Aryen toplulukları ile savaşmışlardır¹⁷.

İskender istilasından sonra Ceyhun Nehri havzası üzerinde kurulan Tirmiz kenti önemli bir yere sahiptir¹⁸. Ceyhun Nehrinin doğu yakasında kurulmuş olan bu şehrin

---

¹² Yakûbi 1382, I, s.198; Alizade, Pehlevani ve Sadrmia 2002, s. 55; Meşkür 1366, s. 81; Sykes 1915, I, s. 440; Gartwhite 2005, s. 97; Malcolm 1806, I, s. 81.

¹³ Bakır ve Altungök 2014, s. 17.

¹⁴ Cöhce 2002, s. 817.

¹⁵ Kur'an'da Ye'cûc ve Me'cûc olarak ifade edilen iki topluluktan biri olan Ye'cûc ile aralarındaki isim benzerliği ilginç bir konuyu teşkil etmektedir. Bu benzerlikten dolayı bazı İslam klasikleri Türklerin Ye'cûc kavmiyle akraba olduğunu ileri sürmektedirler.

¹⁶ Reisneya (Trs), s. 510; Tezcan 2002, s. 789; Narain 2002, 821.

¹⁷ Comparetti 2002, s. 158.

¹⁸ Muhammedcanov 2012, s. 201.

etrafı surlarla çevriliydi ve Ceyhun'un kıyısında büyük bir limana sahipti¹⁹. Şehrin adı Grekçe Tarmata şeklinde telaffuz edilmiş ve sonraki dönemlerde Tirmiz'e dönüşmüştür. Bu şehrin adı ve aynı dönemde İskender istilasından sonra kendisinin Adurbadegan (Azerbaycan) valisi tarafından inşa edilmiş olan Tebriz şehrinin isim benzerliği diğer ilginç konulardan bir tanesidir. Tebriz kenti de kurulduğu dönemde Tarmakis şeklinde ifade edilmiş ve sonradan Tabriz'e dönüşmüştür²⁰. Günümüzde ise Tebriz olarak telaffuz edilmektedir. İki şehrin ismi de ateş ve ısı anlamına gelen *Tarma* ile ifade edilmiştir. Bu benzerliğin tesadüfi olmaması gerekir. Bu iki şehrin ateş ve ısı kavramları ile anılması anılan dönemde Sakaların savaş esnasında kullanmış olduğu birtakım tekniklerden ileri gelmektedir. Saka toplulukları düşmanla savaşırken, uçları nefte batırılarak tutuşturulmuş ıslıklı oklar kullanırlardı. Uçları tutuşturulmuş ıslıklı oklar aynı şekilde Hunlar ve Gök-türkler tarafından da kullanılmıştır. Düşmana atılan bu oklar havada koyu bir duman tabakası oluşturmaktaydı. Yağmurlu havalarda bu dumandan dolayı yağmur taneleri siyah olarak yağardı. Düşman askerleri ise bunu bir büyü olarak kabul ederlerdir. Dolayısıyla antik İran kaynakları Türklerin savaş sırasında düşmanla savaşırken büyü ve sihri yaygın olarak kullandıklarını ifade etmektedirler. Bundan dolayı İskender istilasından sonra, Saka topluluklarının yoğun bir şekilde yaşamış oldukları bu topraklarda imar edilen bu iki şehir, ateş ile özdeş olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla Tirmiz kenti, hem İskender'in Asya seferleri için önemli bir geçiş noktası olmuştur ve hem de Türk topluluklarının İran sahasına geçmesinde önemli bir merkez halini almıştır.

Yine İranlıların Ceyhun nehrini aştığı için ülkesine sağ olarak dönemeyen diğer bir meşhur hükümdarları ise *Sâsânî* hükümdarı *Piruz* (MS.459-MS. 484)'dur. *Sâsânî* hükümdarı *Piruz*, *Akhun*ların elinde bulunan Toharistan ve Maveraünnehir bölgelerini ele geçirmek amacıyla harekete geçmiş ve *Akhun* hükümdarı *Aksungur* (MS. 470-MS. 515²¹) ile savaşmıştır. İranlılar bu hükümdarın ismini *Hoşnevez* olarak tabir etmişlerdir. Arap kaynakları ise *Akhun* hükümdarından *Ahşunvar* şeklinde bahsetmektedir. MS. 485 yı-

---

¹⁹ İbnü'l-Havkal 1938, s. 206.

²⁰ Tebriz şehri hakkında; Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, Temmuz, İzmir, 2015, ss. 63-100. adlı çalışmamızda daha geniş bilgiye ulaşılabilir.

²¹ Bu hükümdarın, hükümdarlık dönemi net olarak ortaya konulamamıştır. Bundan dolayı hükümdarlık dönemi için vermiş olduğum tarihler tahminden ibarettir.

ında gerçekleşen bu savaşta Piruz ordusuyla beraber imha edilmiş ve Sâsânî devleti Akhun himayesi altına girmiştir. Sâsânîler döneminde İranlılar ülkelerini Ceyhun'a kadar genişletmenin mücadelesini vermişler ve bu sınırları aşmamaya dikkat etmişlerdir. Bunun yanında seferlerini bu sahanın güneyinden Hindistan'a kadar düzenlemişlerdir. Sâsânîler döneminde hiçbir İran hükümdarı Orta Asya'yı ele geçirmek için mücadele etmemiştir. İranlılar sadece Ceyhun nehrine kadar olan sahayı elde tutmanın mücadelesini vermişlerdir.

SONUÇ

Sonuç olarak; İlkçağ ve Erken Ortaçağlarda Ceyhun nehrinin İranlılar ve Türkler açısından, bu iki kavme ait unsurların üzerinde yaşadıkları coğrafya için psikolojik bir sınır olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. Ceyhun nehrini aşarak Türklerle savaşan İran hükümdarlarının birçoğu ülkelere sağ olarak dönememişler ve bundan dolayı Ceyhun Nehrinin tanrı tarafından çizilen ilahi bir sınır olduğunu düşünmüşlerdir. İskender istilası akabinde Toharistan, Baktirya ve Maveraünnehir üzerindeki İran etkisinin kırılmasından sonra bu algının değişmeye başladığını görmekteyiz. Bundan sonraki dönemlerde İranlılar Ceyhun sahasına kadar olan bölgelerde hâkimiyet kurmaya çalışmışlar ve bu nehri aşmamaya özen göstermişlerdir. İskender istilasından sonra bölgeye kayan Saka toplulukları Kuşan Devletinin kurulmasını sağlamışlar ve akabinde Erken Ortaçağlarda da Akhun Devletinin kurulmasının önünü açmışlardır. Böylece İran ve Turan sınırı Ceyhun Nehri olmaktan çıkmış ve bu sınır batıya doğru kaymıştır. Bundan böyle Türkler, Horasan topraklarının Türkleşmesi için mücadele etmişlerdir.

KAYNAKLAR

ALİZADE, Said; Ali Rıza Pehlevani ve Ali Sadrnia (2002), *Iran a Chronological History*, Tahran.

ALTUNGÖK, Ahmet; YILDIRIM, Taner (2015), *Siyasi Açıdan Arap İnan İlişkileri (Sâsânî Dönemi: MS. 226-MS. 642)*, Mutlu Yayınları, İstanbul.

BAKIR Abdulhalik; ALTUNGÖK Ahmet (2011), “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-Iran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(2), İzmir, ss. 361-422.

BAKIR, Abdulhalik; ALTUNGÖK, Ahmet (2014), “Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medain”, *TTK Belleten*, c. LXXVIII, S. 281, Nisan, ss. 2-42.

BOYCE, Mary (1996), *A History of Zoroastrianism: The Early Period*, V. I, Leiden.

COMPARETTİ, Matteo (2002), “Soğdiyana Tarihine Giriş”, *Türkler*, C. II, Ankara, ss. 157–169.

CÖHCE, Salim (2002), “Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler*, C. I, Ankara, ss. 816–821.

ÇAY, Abdulhaluk M; DURMUŞ, İlhami (2002), “İskitler”, *Türkler*, c. I, Ankara, ss. 575–596.

DURMUŞ, İlhami (1997), “Saka-Pers Mücadelesi”, *Bilig*, 4 Kış, ss. 49-53.

FİRDEVSİ (1974), *Şehname*, C. 4, (Çev. N. Lügal), İstanbul.

GARTWHİTE, Gene R (2005), *The Persians*, Blackwell Publishing.

İbnü’l-BELHÎ (2008), “Farsname”, (Çev. Abdulhalik Bakır; Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, (Edt.; Abdulhalik Bakır), Ankara, ss. 23-150.

İbnü’l-HAVKAL (1938), *Suret’ü-l Arz*, (Trc. Dr. Cafer Şiar), Liden.

KAFESOĞLU, İbrahim (2002), “Tarihte Türk Adı”, *Türkler* C. I, Ankara, ss. 309–316.

MALCOLM, Sir John (1806), *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London.

MEŞKÜR, Cevad (1366), *Tarih-i İran Zemin*, Tahran.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah (2012), “Tirmiz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, Ankara, ss. 200-202.

NARAİN, Awadh (2002), “Kuşan Devleti”, (Çev. Murat Yaşar), *Türkler*, c.I, Ankara, ss. 822–827.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2000), “Maveraünnehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, İstanbul, ss. 177–180.

REİSNEYA, Rahim (Trz), *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran.

SYKES, P. M (1915), *A History of Persia*, c. 1, Macmillan Company Press, London.

ŞAYESTE, Feridun (1388), “Coğrafyayı Tarihî İran”, *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, S. 134, Tahran, ss. 84–92.

YAKUBÎ, Ahmed bin İshak (1382), *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran.

TEZCAN, Mehmet (2002), “Kuşanların Menşei”, *Türkler*, c. I, Ankara, ss. 790–815.

TOGAN, Togan (2002), “Türk Destanlarının Tasnifi”, *Türkler*, c. III, Ankara, ss. 502–510.

PRIŞTİNELİ DİVAN ŞAİRLERİ VE MATRAKÇI NASÛH

Araş. Gör. Ahmet UĞUR
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
ahmetugur@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Türk edebiyatı, içerisinde barındırdığı değişik kültürlerden şair ve yazarlarla birlikte kendi içerisinde çeşitlilik kazanmış bir edebiyattır. Gerek edebiyatta gerekse sanatta, Osmanlı kültür ve medeniyetini oluşturan unsurlar incelendiğinde görülecektir ki edebiyat tarihimize katkıda bulunan şairlerin birçoğu Balkan topraklarında yetişmiştir.

Şuarâ tezkirelerinde doğum yerleri verilen 1553 şairden 157'si Balkan şehirlerinde doğmuştur (İsen 2010: 176). Bu da doğal olarak Balkan coğrafyasında bulunan yerleşim yerlerinin birer kültür merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Bu kültür merkezlerinden biri de Kosova'nın başkenti olan Priştine şehridir. Mustafa Azmî Efendi, Sipâhîzâde Hâtîfî Çelebi, Mesîhî, Matrakçı Nasûh, Nûhî, Nûrî Begzâde, Levhî Çelebi ve Mustafa Çelebi, Priştine doğumlu divan şairlerindedir.

Bu çalışmada, biyografik kaynaklarda Priştineli olduğu tespit edilen divan şairleri ve şiirleri hakkında, tezkirelerden, tarih kitaplarından ve yazma eserlerden alınan bilgiler değerlendirilecek, Matrakçı Nasûh'un Türk edebiyatına ve sanatına katkısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, tarih, Osmanlı, tezkire, divan şairi.

Giriş

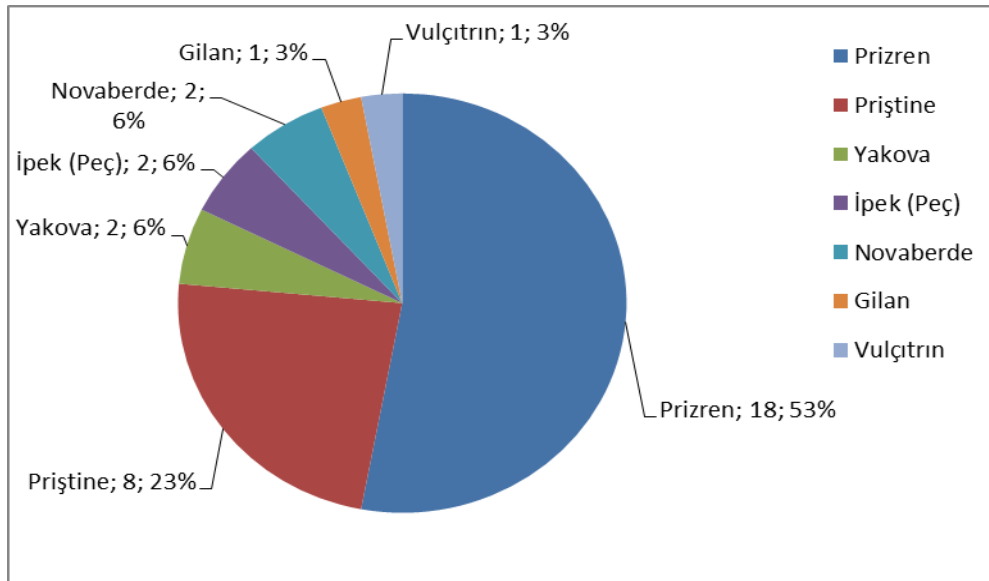
Klâsik Türk edebiyatı içerisinde yetişmiş şairler ve yazarlar, çeşitli konularda yazdıkları eserlerle birlikte Türk kültürünün gelişmesinde ve ileriki yüzyıllara aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.

Geniş bir coğrafya içerisinde yayılım gösteren klâsik Türk edebiyatı, dağılmış olduğu çevrelerden ve bu çevrelerin kültürlerinden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiştir. Bu kültürel etkileşim, farklı coğrafyalardan sanat ve sanatçı alışverişini de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı devletinin, düzenlemiş olduğu fetihler sonucunda Balkan topraklarına yerleşmesiyle birlikte fethedilen Balkan topraklarında ardı ardına kültür merkezi özelliği bulunan şehirler oluşmaya başlamıştır. Bir şehrin kültür merkezi olarak nitelendirilebilmesi için pek çok etken mevcuttur. Bu etkenlerden biri de şehrin yetiştirdiği şair sayısıdır. Biyografik kaynaklardan elde edilmiş bilgiler doğrultusunda, Balkanlarda yetişmiş 645 divan şairi ve yazarı tespit edilmiştir. Bu şair ve yazar sayısı, Balkanların Türk edebiyatındaki öneminin bir göstergesidir.

Balkan coğrafyasında yetişmiş şair ve yazarlar, meydana getirdikleri eserlerle Divan edebiyatının gelişmesinde ve yayılmasında etkili olmuşlardır. Priştine şehrinin de bağlı bulunduğu Kosova’da toplam 34 divan şairi yetişmiştir. Bu şairlerden 18’i Prizren, 8’i Priştine, 2’ser Yakova, Novaberde ve İpek, (Peç), 1’er şair de Gilan ve Vulçitrin şehrinde dir.

Kosova toprakları içerisinde en fazla divan şairi yetiştiren ikinci yerleşim yeri 8 şairle Priştine’dir. Yetiştirmiş olduğu divan şairi sayısı ile Priştine, Osmanlı devletinin Kosova sınırları içerisindeki kültür merkezlerinden biri konumundadır.

Şuarâ Tezkirelerinde Priştine

Kosova'nın en büyük şehri ve başkenti olan Priştine, denizden 525 m. yükseklikte kurulmuş târihî bir şehirdir. Priştine, 1439 tarihinde II. Murad tarafından Osmanlı devletine bağlı sancaklardan biri olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı devletine, hem idari hem de kültürel anlamda bir çok katkı sağlamıştır. 1912 ayaklanmalarıyla birlikte bu bölgede Osmanlı hakimiyeti sona ermiştir. Şehir, Osmanlı devletinin yönetimi altındayken yapılan camiler, medreseler ve tekkeler gibi kültür merkezleriyle donatılmıştır.

Klâsik Türk şiiri geleneği içerisinde yazılmış olan şuarâ tezkirelerinde, şairlerin edebî yönleri ve eserleri hakkında bilgiler verildiği gibi doğum yerleri ve büyüüp yetiştikleri memleketler hakkında da uzun ya da kısa bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler genellikle ya şairin mahlasıyla birlikte ya da şairin memleketini övgü ifadelerinden sonra verilir: “*Tokâdî Şeyh Mehmed Efendi*” (Oğraş 2001: 47). “*Gülbîn-i şerîfi ve penpe-i latîfi mîr-i erbâb-ı ‘ukûl a’nî ravza-i dil-küşâ-yı İstanbul’da neşv ü nemâ bulmuş.*” (Solmaz 2009: 77).

Priştine şehri hakkında şuarâ tezkirelerinde fazla bilgi bulunmamaktadır. Şehir hakkında bilgi veren tezkirelerden biri Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*'sı, bir diğeri ise Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü'ş-şu'arâ*'sıdır.

Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*'sının “Nehârî” maddesinde Priştine'de doğan şairlerle ilgili olarak: “*Rivâyet olunur ki Prezrin'de oğlan toğsa adından mukaddem mahlas korlar. Yenice'de toğan oğlan etmege papa (baba) diyecek vakt Fârsî söyler. Piriştine'de oğlan toğsa dividi bilinde toğar, dirler. Binâ'en 'alâ-zâlik Prezrin şâir menba'ı ve Yenice Fârsî ocağı ve Piriştine kâtib yatağıdır.*” (Kılıç 2009: 904). ifadelerini kullanmıştır. Priştine'de yetişmiş divan şairlerinin meslekleri incelendiğinde görülecektir ki Âşık Çelebi'nin şehir için kullandığı “kâtipler yatağı” ifadesi yerinde bir tanımlamadır.

Yine Âşık Çelebi, tezkiresinin “Levhî” maddesinde: “*Rûmili'nde şu'arâ vü zurefâ menba'ı olmagla meşhûr olan şehri-şöhret-âsâr Piriştine'dendür. Ol şehri-dehr-âşûb bunun gibi niçe gevher-i bî-nihâyeye ma'dendür.*” (Kılıç 2009: 743). ifadeleriyle Priştine şehrinin, şair ve nazik kişilerin kaynağı, kıymeti biçilemez şairlerin madeni gibi özelliklerle şöhret bulmuş bir şehir olduğunu belirtir.

Priştine ile ilgili bilgi veren bir diğer kaynak Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-şu'arâ*'sıdır. Tezkirenin "Mesîhî" maddesinde: "...*havâlî-i Üsküb'de Piriştine demekle ma'lûm-ı cumhûr olan kasaba-i safâ-mevfûrdandır.*" (Sungurhan Eydurhan 2009: 285). ifadesiyle Priştine şehrinin, safası çok olan bir yer olduğu belirtilmiştir.

Kınalızâde'nin *Tezkiretü's-şu'arâ*'sında, Priştine şehri ile ilgili olarak "Nûhî" maddesinde: "*Rûmilinden hâk-ı 'anber-siriştine nazîr olmayan kasaba-i Piriştine'dendir.*" (Sungurhan Eydurhan 2009: 379). sözleriyle Priştine şehrinin amber kokan toprağının benzeri olmayan bir şehir olma özelliği barındırdığını vurgulamıştır.

Şuarâ tezkireleri içerisinde Priştine şehri ile ilgili olarak, Sehi Bey, Kınalızâde Hasan Çelebi, Âşık Çelebi, Latîfî, Beyânî, Riyâzî, Gelibolulu Âlî ve Esrar Dede tezkirelerinde bilgi bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler şehri tanımlamaya yönelik değil, "*Priştineli'dür*", "*Piriştine şehrendür*" gibi bahsedilen şairin memleket bilgisi üzerinedir. Priştine şehrinin "*kasaba-i safâ-mevfûr*", "*zurefâ menba'ı*" gibi belirli bir özelliğini vurgulayan tezkireler, Kınalızâde Hasan Çelebi ve Âşık Çelebi tezkireleridir.

Priştineli Divan Şairleri

Şairlerin hayatları ve sanatları hakkında bilgi veren kaynaklardan olan şuarâ tezkirelerinde toplamda 8 Priştineli divan şairi tespit edilmiştir. Bu şairler: Mustafa Azmî Efendi, Sipâhîzâde Hâtîfî Çelebi, Mesîhî, Matrakçı Nasûh, Nûhî, Nûrî Begzâde, Levhî Çelebi ve Mustafa Çelebi'dir.

Levhî Çelebi

Levhî ile ilgili bilgilere yer veren tezkireler, Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresidir. Âşık Çelebi, Levhî'nin şiir yeteneğini tezkiresinde övmüş, Kınalızâde Hasan Çelebi ise pek başarılı bulmamıştır.

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda 3. Mehmed devri veya sonrasında olduğu dışında herhangi bir bilgi yoktur. Şair Azmî ve Nûhî'nin kardeşidir. Âşık Çelebi'ye göre kaside, kıt'a, murabba ve gazelleri olup şairlik yeteneği bulunmaktadır (Kılıç 2009: 744).

Mürdeler ihyâ ider dirler sözün gamdan meded

Söyleye öldüm ben ey gonce-dehânım söyleye (Kılıç 2009: 744).

Mesîhî

Priştineli divan şairleri arasında şuarâ tezkirelerinde en fazla bilgi bulunan şair, Mesîhî'dir. Şair hakkında, Sehi Bey, Latifi, Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî, Riyâzî ve Kafzâde Fâizî tezkirelerinde bilgiler bulunmaktadır.

Sultân II. Bâyezîd devrinin önemli şairlerinden olan Mesîhî, Üsküp yakınlarındaki Priştine'de doğmuştur. İsmi'nin Îsâ olması münasebetiyle Mesîhî mahlasını kullanmıştır. Hat sanatına ilgi duyan şair, kısa zamanda devrin usta hattatları arasında yer alma başarısını göstermiştir.

Yavuz Sultân Selîm'in saltanatının ilk aylarında onun himayesine girmeye çalışmış, ancak taht mücadeleleri ve karışıklıkların hüküm sürdüğü bu devrede 1512'de muradına ermeden vefat etmiştir (Mengi 1995: 1-4; Şentürk 1999: 137). Divan'ı ve Edirne Şehrengîz'i vardır.

Ay ile güneş dîdeleri olalı dehrün

İki göz ile bakmadı ben kuluna aslâ (Kılıç 2009: 811).

Mustafa Azmî Efendi

Şuarâ tezkirelerinden, Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi ve Esrar Dede tezkirelerinde şair hakkında bilgi bulunmaktadır. Asıl adı Mustafa'dır. "Sürmeli Kadın" olarak bilinmektedir. Nûhî ve Levhî'nin küçük kardeşidir. Nûhî divan katibi iken Mustafa Azmî Efendi onun yardımcılığını yapmıştır. Daha sonra matbah katibi olmuştur. Esrar Dede tezkiresinde mevlevî olduğu belirtilir.

Dil-berün sînede kim şevk ile dâğın yakasın

Tâ kıyâmet yine bir ışk çerâğın yakasın (Kılıç 2009: 1070).

Mustafa Çelebi

Mustafa Çelebi hakkında bilgi veren tek şuarâ tezkiresi, Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâsı*'dır. Priştine doğumlu bir şair olan Mustafa Çelebi'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn'da şairden, "Mustafa Emîn el-Biriştinî" olarak bahsetmesine rağmen diğer biyografik kaynaklarda isminin "Emîn" olduğu bilgisine rastlanılmamıştır. Şairin bilinen tek eseri Varka ve Gülşah Mesnevisi'dir.

Nûhî

Nûhî hakkında bilgi veren şuarâ tezkireleri, Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî tezkiresi ve Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ıdır. Asıl adı Eynehan iken değiştiren Ahmed yapmıştır. Şair Levhî ve Azmî'nin kardeşidir. Divan katipliği yapmıştır. Âşık Çelebi, Nûhî'nin hattının çok güzel, şiirinin gönül açıcı, nesrinin de nefis olduğunu belirtir. Afyon ve esrar bağımlılığı şairin ölümüne yol açmıştır.

Sipâhîzâde Hâtîfî Çelebi

Hâtîfî hakkında bilgi veren tek şuarâ tezkiresi, Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâsı*'dır. Bir sipahinin oğlu olduğu için Sipahîzâde ismiyle tanınmıştır. Âşık Çelebi *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sında Hâtîfî'nin şiir yazmaya heveslenen kabiliyetli bir genç olduğunu belirtmiştir (Kılıç 2009: 529).

Gevher-i eşküm görüp ol gonce-leb gülse eger

Nazm ider bir rişte-i âle otuz iki güher (Kılıç 2009: 530).

Nûrî Begzâde

Priştineli divan şairleri arasında tezkirelerde adı zikredilmeyen tek divan şairidir. Asıl adı Nûreddîn'dir. Doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Şiirlerinde, aslında şair olmadığını, fakat gurbet ve ayrılık acısının onu şiir söylemeye yönelttiğini belirtir. Pek çok şiirinde vatanı Priştine'ye duyduğu hasretin izlerini görmek mümkündür. Tek eseri Divan'ıdır.

Matrakçı Nasûh

Şuarâ tezkirelerinden sadece Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sının "Sa'yî" maddesinin derkenarında Nasûh hakkında bilgiler bulunmaktadır. Diğer şuarâ tezkirelerinde Nasûh hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aslen Priştinelidir. Doğum tarihi bilinmemektedir. Kendi ifadelerinden künyesinin "Nasûh b. Abdullah el-Priştevi" olduğu anlaşılmaktadır (Erkan 2011: 181-183). Daha çok matrak oyunundaki başarısı dolayısıyla "Matrakçı" (Matrakî) Nasûh olarak tanınmıştır. İyi bir şilâhşor olduğu için Silâhî olarak da bilinir.

Matrakçı Nasûh, meydana getirdiği eserlerinde farklı farklı mahlaslar kullanmıştır. Cemâlî'l-Küttâb ve Kemâlî'l-Hüssâb isimli eserinin farklı sayfalarında "Nasûh b. Abdullah" ve "Nasûh b. Karagöz el-Priştevi" ismini kullanırken, Umdetü'l-Hisâb adlı eserinde ismini Nasûh b. Abdullah olarak zikretmiştir. Tuhfetü'l-guzât adlı eserinde "Hüsrevü's-Silahî el-müştehir bi-ser-silahşorân" ismini kullanmıştır. Eserlerinin çeşitli nüshalarında yaygın olarak geçen isim künyesi ise "Nasûhu's-Silahî eş-şehir bi-Matrâkî" şeklindedir. Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zünûn adlı eserinde Matrakçı Nasûh'un ismini "Nasûh b. Karagöz b. Abdullah" olarak kaydetmiştir (Kara, 2013: 13).

Matrakçı Nasûh, II. Bayezid zamanında Enderun'da eğitim görmüş, burada II. Bayezid'in hocalarından Sa'yî Çelebi'den ders almıştır. Âşık Çelebi *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sında Matrakçı Nasûh hakkında bilgi verirken: "Sa'yî şâkirdeyem diyü iftihâr iderdi." ifadesine yer vermiştir (Kılıç 2009: 988).

Çeşitli kaynaklarda, Matrakçı Nasûh'un matrak ve türlü silah oyunlarında gösterdiği hüner ve başarısı ifade edilmiştir. Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sında: "Matrakçı Nasûh ki fenn-i lu'b-ı matrakda akranına gâlib ve zûpîn-i İsfendiyâr-ı Rûyînten anun lu'b-ı matrakına göre mihrâk-ı lâ'ibdür. Lu'b-ı matrakı tâk u revâk-ı âfâka tumturak salmışdur ve gürz-i Efrâsyâb kal'alar dervâzelerinde asılı kalmışdur. İki kılıc ile silahşorluk eylese zü'l-fekâr-ı Ali'den dem urur." (Kılıç 2009: 987). ifadeleriyle Matrakçı Nasûh'un savaş becerisi hakkında bilgi vermiştir.

Nasûh hakkında bilgi veren Âşık Çelebi, Nasûh'un sadece savaş becerisi üzerinde durmamış hattatlığı, matematik bilgisi ve ressamlığı hakkında da bilgi vermiştir: "İlm-i hisâbda hâmevâr müşârü'n-ileyhi bi'l-benân ve Ebû Ma'ser anun ilm-i erkâmı yanında

sıfrü'l-yed kaldugına devâtâsâ hayretten engüşt-der-dehân idi. Fenn-i inşâda dahi mızâmâr-ı belâgati her münşînün bâ'is-i nâle vü nefîri idi." (Kılıç 2009: 988).

Müstakîmzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn* isimli eserinde, Matrakçı Nasûh'un "çep" adı da verilen dîvânî yazı türünde ve kırma adı verilen yazı türünde Kânûni devrinin önde gelen ustalarından olduğunu belirtir (Müstakîmzâde 1928: 568).

Matrakçı Nasûh, farklı ilim dallarında eserler meydana getirmiştir. En fazla eseri tarih alanındadır. Bunlar: Mecmâ'ü't-Tevârîh, Câmî'ü't-Tevârîh, Târîh-i Sultân Bâyezid, Târîh-i Sultân Bâyezid ve Sultân Selîm Hân, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân, Süleymân-nâme (Matla'ı Dâsitân-ı Sultân Süleymân Hân), Süleymân-nâme (Fetih-nâme-i Karaboğdân)'dır. Matematik alanında, Cemâlü'l-Küttâb ve Kemâlü'l-Hüssâb ile Umdetü'l-Hisâb isimli iki eseri vardır. Harp sanatı ile ilgili içerisinde minyatürlere de yer verdiği Tuhfetü'l-guzât isimli bir eseri vardır.

Sonuç

Şuarâ tezkireleri ve biyografik kaynakların incelenmesi sonucunda Kosova'da yetmiş 34 divan şairi hakkında bilgiye ulaşılmıştır. Bu şairlerden 8'i Priştine şehrendendir. Bu haliyle Priştine, Kosova sınırları içerisinde Prizren'den sonra en fazla divan şairi yetiştiren ikinci yerleşim yeridir.

Şairler	Yüzyılı	Mesleği	Yer Aldığı Tezkireler
Azmî	16.yy	Mutfak kâtibi	Kınalızâde Hasan Çelebi, Âşık Çelebi, Esrâr Dede
Hâtifî	16. yy	Bilgi yok	Âşık Çelebi
Levhî	16. yy	Kadı	Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi
Matrakçı Nasûh	16. yy	Ressam, Hattat, Kethüda, Kâtip	Âşık Çelebi (derkenar)
Mesîhî	16. yy	Hattat, Asker, Divan kâtibi	Sehî Bey, Latîfi, Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî, Riyâzî, Kafzâde Fâizî
Mustafâ Çelebi	16. yy	Kâtip, Defteremîni	Âşık Çelebi
Nûhî	16. yy	Divan kâtibi, Reisü'l- küttâb	Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî, Künhü'l-Ahbâr

Tezkirelerde ve yazılı kaynaklarda hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz 8 Priştineli divan şairinin tamamı 16. yüzyılda yaşamıştır. Aynı zamanda bu 8 şairden Azmî, Matrakçı Nasûh, Mesîhî, Mustafâ Çelebi ve Nûhî kâtiplik yapmıştır.

Şairler hakkında bilgilere ulaşılrken görülmüştür ki Priştine hakkında şuarâ tezkirelerinde fazla bilgi bulunmamaktadır. Priştine şehri hakkında bilgi veren kaynaklar, Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sı ve Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-şu'arâ*'sıdır. Bu tezkirelerde Priştine hakkında , “kâtib yatağıdır”, “şu'arâ vü zurefâ menba'ı”, “kasaba-i safâ-mevfûr” gibi ifadelerle yer verilmiştir.

Priştine şehrinde yetişmiş 8 divan şairinden sadece Nûrî Begzâde hakkında şuarâ tezkirelerinde herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Mustafâ Azmî Efendi, Levhî, Mesîhî, Nûhî, Hâtifi, Matrakçı Nasûh ve Mustafâ Çelebi hakkında Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sında bilgi vardır.

Priştineli divan şairleri hakkında en fazla bilgi bulunan ikinci kaynak Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-şu'arâ*'sıdır. *Tezkiretü's-şu'arâ*'da Mustafâ Azmî Efendi, Levhî, Mesîhî ve Nûhî hakkında bilgi verilmiştir.

Priştine'de yetişen divan şairlerinin mesleklerine baktığımızda, Hâtifi ve Nûrî'nin dışında diğer altı şair, yaşamlarının belirli bir döneminde kâtiplik yapmışlardır. Hâtifi ve Nûrî'nin meslekleri hakkında biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

Şuarâ tezkirelerinde hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ancak Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-şu'arâ*'sında “Sa'yî” maddesinin derkernarında yazılı olarak hakkında bilgi verilen Matrakçı Nasûh, Türk kültürüne, matematik, tarih, resim, kâtiplik ve harp gibi farklı ilim dallarında eserler vererek katkıda bulunmuştur.

Yapmış olduğu minyatürlerde, sefer sırasında konaklama yerleri hakkındaki betimlemeleri sanatsal değer taşımaktadır. Minyatürlerinde yer verdiği cami, mescit, türbe ve saray gibi gidilen yerin özelliğini barındıran önemli yapılar, hem Türk sanatını hem de sefere çıkılan yerin özelliğini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Erkan, Davud (2011). “Matrakçı Nasûh’un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar”. Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies Dergisi (37): 181-197).
- İsen, Mustafa (2010). *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.
- Kanar, Mehmet (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü 1-2 Cilt*. İstanbul: Say Yay.
- Kara, Ümran (2013). *Matrakçı Nasûh ve Eseri Tuhfetü'l-guzât*. Yüksek Lisans. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- Kılıç, Filiz (hızl.) (2010). *Âşık Çelebi Meşairü’ş-Şuarâ (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı.
- Mengi, Mine (hızl.) (1995). *Mesîhî Dîvânı*. Ankara: AKM Yay.
- Müstakimzâde Süleyman Sa’deddin (1928). *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Oğraş, Rıza (hızl.) (2001). *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-Endûz’u (İnceleme-Metin)*. Kültür Kültür ve Turizm bakanlığı e-kitap sitesinden alınmıştır.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10734,bahcepdf.pdf?0> [erişim tarihi: 28.10.2015].
- Solmaz, Süleyman (hızl.) (2009). *Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı*. Kültür Kültür ve Turizm bakanlığı e-kitap sitesinden alınmıştır.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10731,agmpdf.pdf?0> [erişim tarihi: 28.10.2015].
- Sungurhan Eydurhan, Aysun (hızl.) (2009). *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü’ş-Şuarâ (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Kültür Kültür ve Turizm bakanlığı e-kitap sitesinden alınmıştır.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10738,tsmetinapdf.pdf?0> [erişim tarihi: 28.10.2015].
- Şentürk, Ahmet Atillâ (1999). *Osmanlı Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

**ANKARA VİLAYETİNİN 1331 VE 1332 (R) YILLARINDA
YABANABAD (KIZILCAHAMAM) VE AVANOS KAZALARININ
BELEDİYE BÜTÇELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

Yrd. Doç. Dr. Ali APALI
Ardahan Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail BEKÇİ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
ismailbekci@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Osmanlı devletinde batı tarzında belediyelerin varlığına Tanzimat sonrası rastlanmasına rağmen, klasik dönem diye bilinen Tanzimat öncesinde belediyelerin görevlerini yerine getiren kurumlar bulunmaktaydı. Yüzyıllar boyunca halktan herhangi bir bedel almadan belediye hizmetlerini yerine getiren kurumların başında kadılık müessesesi, loncalar ve vakıflar gelmekteydi.

Tanzimat sonrasında batılılaşma çabaları ile İstanbul'da başlayan belediyeçilik deneyimleri kısa sürede taşraya taşınmıştır. Yasal düzenlemeler sonrasında taşrada kurulan kaza belediyelerinden ikisi Ankara vilayeti, Ankara Livası, Yabanabad (Kızılcahamam) Kazası ve Kırşehir Livası, Avanos kazalarıdır. İki taşra kazası bütçelerinin 1331 ve 1332 (R.) senelerine ait bütçelerinin karşılaştırmalı analizi çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Yabanabad ve Avanos kazalarının bütçelerinin incelenmesi ile Osmanlı Devleti taşrasında faaliyet gösteren belediyelerin gelir ve gider kalemlerinin nelerden oluştuğu, bu gelir ve gider kalemlerinin toplamlar içindeki yerinin ne olduğunun tespit edilmesi çalışmada amaç olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Yabanabad (Kızılcahamam), Avanos, Belediye, Bütçe.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MUNICIPAL BUDGET OF YABANABAD (KIZILCAHAMAM) AND AVANOS DISTRICTS OF ANKARA IN 1331 AND 1332 (R)

ABSTRACT

Despite the presence of the western style municipals were found after *Tanzimat* (Reform) in the Ottoman Empire, there were organizations fulfilling the roles of municipalities before *Tanzimat* known as the pre-classical period. For centuries the institu-

tions as *kadılık* (muslim judge) guilds and foundations were observed as the leading institutions fulfilling the municipal services without any charge to the public.

After Tanzimat, the municipal experience began with the Westernization efforts in Istanbul was moved to the countryside in a short time. Two of the district municipalities established in the countryside after legal arrangements are the province of Ankara, Ankara Brigade, Yabanabad (Kızılcahamam) and Kırşehir Brigade, and Avanos districts. The comparative analysis of the budgets of two provincial districts in 1331 and 1332 (R.) has been the subject of the study. With the examination of Yabanabad and Avanos, what income and expense items of the municipalities operating in the countryside in the Ottoman Empire, the place of this income and expense items within the sum are the aims of this study.

Key Words: Ankara, Yabanabad (Kızılcahamam), Avanos, Municipality, Budget.

Giriş

Günümüz anlamı ile belediye hizmetleri aslında Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden itibaren yerine getirilen hizmetlerdi. Bu hizmetlerin ihtiyaç duyulanları bazen merkezi yönetim temsilcileri olan kadılarla bazen de vakıf ve lonca teşkilatları gibi sosyal yapılar marifetiyle yerine getirilirdi. Erken belediyeçilik hizmetlerinin yerine getirilmesinde kadılar geniş yetki ve sorumluluğa sahipti. Kadılar belediye hizmetlerinin bir kısmını ahilik teşkilatı olarak adlandırılan esnaf teşkilatlarıyla işbirliği içinde yürütmekteydi.

Toplumsal ihtiyaçları karşılayan diğer önemli bir yapı ise vakıf müesseseleriydi. Öyle ki vakıflar kuruluş amaçları çerçevesinde temizlik işlerinden, altyapı hizmetlerine kadar geniş bir yelpazede hizmet vermekteydiler. Vakıfların bu hizmetleri yaparlarken kendi kaynakları olduğu için halktan, verdikleri hizmetler için herhangi bir bedel almazlardı. Bu durum vakıf sisteminin yerine getirmiş olduğu hizmetler bakımından günümüz belediyeçiliğinden çok daha gelişmiş bir yapıda olduğunun göstergesidir.

Osmanlı Devleti belediyeleşme faaliyetleri ile birlikte İstanbul denemeleri sonrasında taşra teşkilatlarına yayılmıştır. Tanzimat sonrasında faaliyet gösteren iki belediye, Ankara Vilayeti, Ankara Livasına bağlı Yabanabad (Kızılcahamam) Kazası ve aynı vıla-

yete bağı Kırşehir Livası, Avanos Kazası'dır. Bu belediyelerin gelirlerinin ve giderlerinin 1331 ve 1332 (R) yıllarında hangi kalemlerden oluştuğunu ortaya koymak amacıyla çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin 139 dosya ve 61 gömlek nolu, DH.UMVM fon kodlu belgelerinden faydalanılmıştır.

I. Klasik Dönemde Belediyecilik Faaliyetleri

Tanzimat'tan önce Osmanlı Taşrasındaki belediye hizmetleri, vakıflar, loncalar ve kadılık müessesesi tarafından yerine getirilmekteydi. Adı geçen kurumlar çağdaş anlamda bir yerel idari birim olmasalar bile özünde birer yerel hizmet birimleri gibi çalışmaktaydılar (Kaya, 2007: 102).

Taşra örgütünün eyaletler ve sancakların sonrasındaki yerel birimleri kazalardır. Her sancak bir ya da birkaç kazaya ayrılmıştır. Kaza, belli özellikler taşıyan bir kasabanın, adalet ve yönetim işlerinde çevresindeki nahiye ve kariye (köy)lerin merkezi olmasıyla ortaya çıkan bir yönetim birimidir. Kazaların yönetiminden sorumlu olan kadılardır (Sencer, 1984b: 29). Kadılar, dava görmenin yanısıra buldukları yerin idari, mali ve belediye işleriyle de görevliyidiler (Ekinci, 2005: 418).

Osmanlı şehir yönetiminde, adli, mülki ve belediye fonksiyonları birbirinden ayrılmamıştı. Bu fonksiyonları yürüten kadının, naib ve imam dışında subaşı ve muhtesip gibi yardımcıları bulunmaktaydı. Muhtesip, kadının belediye hizmetlerinden sorumlu yardımcısıydı. Muhtesibin görevi, bazı temel tüketim maddelerine narh koymak, bunu denetlemek, çarşı ve pazar işlerine nezaret etmek, tartı ve ölçü aletlerini kontrol etmek, gıda maddelerinin üretildiği ve satıldığı dükkân ve işletmeleri denetlemek gibi bugünkü belediye zabıtasının yerine getirdiği işlerdi (Ünal, 2011: 242; Eryılmaz, 2002: 172-173).

Osmanlı Devleti'nde yerel yönetim hizmetlerinin merkezi yönetim kanalıyla yerine getirilmesi bugünkü kadar geniş değildi. Bu yüzden şehir yönetiminden sorumlu olan kadı, çoğu yerel hizmeti halka ve esnafa yaptırdı. Örneğin çarşı esnafı, çarşının güvenlik ve temizliğinden sorumluydu. Bu hizmetler için gerekli giderleri esnaf kendisi karşıladı. Esnafın, kendi içinde güçlü bir dayanışma sistemi vardı. "Lonca" adı verilen bu sistem, esnafa ilgili tüm sorunlarla uğraşır ve çözüm bulmaya çalışırdı (Eryılmaz, 2002: 173-174).

Loncalar, hiyerarşik bir yapıda örgütlenmiş esnaf birlikleri olup bir bakıma günümüz yerel sivil toplum örgütleriydiler. Loncalar, üyelerin mesleki etkinliklerini denetlemek ve üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlmek yanında merkezi yönetimle halk arasında aracılık rolü oynamışlar, hükümet emirlerini halka aktarmışlar, bunlara uyulup uyulmadığını izlemişler ve merkezi yönetimin başta kadılar olmak üzere taşra temsilcilerine yardımcı olmuşlardır (Ünal, 2011: 243; Dursun, 1998: 97).

Tanzimat öncesinde belediyeçilik faaliyetlerini ifa eden bir başka kurum vakıflardı. Osmanlı idaresinde devlet hizmetleri ile vakıf hizmetleri birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı idi. Birçok hallerde bu iki hizmet birbirinin içine girmiş durumda idi. Öyle ki vakıf gelir ve giderlerini kontrol eden denetleyenler kadılardı. Şehir ve kasabaların su işleri, köprü işleri, mezarlıklar, birçok yollar, sağlık hizmetleri, öğrenim ve eğitim işleri, sosyal yardımla ilgili hizmetler, yani bugün belediyelerin vazifeleri arasına giren birçok işler uzun yıllar vakıflar tarafından yürütülmüştür (Kurt, 1997: 510).

Klasik dönemde Osmanlı şehir yönetimi, geleneksel toplum düzeni içinde başta kadılık olmak üzere, esnaf kuruluşları ve vakıflar tarafından birlikte yürütülmekteydi. Ayrı bir bütçesi, görevlileri ve organları olan şehir yönetimi ya da belediye yönetimi, batılılaşma döneminin başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat'tan sonra yönetim sistemine girmiştir (Ökmen ve Yılmaz: 2009, 103).

II. Yenileşme (Batılılaşma) Döneminde Belediyeçilik Faaliyetleri

Türk belediyeçiliğinin gelişimi, Osmanlı Devleti'nden, günümüze değişik evrelerden geçerek kendisine özgü bir seyir izlemiştir. Bu gelişim, genel bir söylemle; yerel yönetimlerin gelişimi, Türkiye'nin batılılaşma ve modernleşme tarihi ile yakından ilgilidir. Osmanlı'da batılılaşma hareketleri Tanzimat ile başlar. Tanzimat'tan sonra yerel kuruluş olarak ilk örgütlenme belediyeçilik alanında olmuştur (Elma, 2007, 169-170). Belediyeçilik örgütlenmelerinin başlangıcı her ne kadar Tanzimat olarak kabul edilse de, aslında ilk yerel hizmetlerin başlangıcı Tanzimat ilanından 13 yıl öncesine rastlamaktadır.

Batı kurumlarının model alındığı yenileşme hareketlerinin başlamasından sonra 1826 tarihinde bir İhtisap (Belediye İşleri) Nezareti oluşturularak İstanbul'daki kimi belediye görevleri bu kuruluşa bırakılmıştır. Ancak daha sonra güvenlik ve yönetim görevlerini üstlenen Zaptiye Müşirliği'nin kurulmasıyla adı geçen örgütün görevi, esnafın denetlenmesi ve benzeri belediye işleri ile sınırlandırılmıştır (Sencer, 1984a: 69).

Osmanlı Devleti'nde ilk önce belediye teşkilatı liman şehirlerinde kurulmaya başlandı. İstanbul'da ilk düzenli belediye idaresi şehrin liman ve iş bölgesi olan Galata-Be-yoğlu'nda kurulmuştur (Ortaylı, 1979: 295). Yabancıların yoğun olarak yaşadığı bölge-den gelen talep ile 1855 yılında İstanbul'da "Şehremaneti" adıyla bir belediye örgütü ku-rulmuştur. Belediye kurulunca, önceden onun görevini yürüten İhtisap Nezareti de orta-dan kaldırılmıştır. Şehremaneti, günümüzdeki İstanbul Belediyesi'nin adıydı. Kuruluş Sonrasında bu belediyenin çeşitli dairelere (şubelere) ayrılması kararlaştırıldı. (Eryılmaz, 2002: 176).

Şehremaneti'nin kuruluşunu sağlayan en yakın neden, Kırım Savaşı olmuştur. Rusya ile girilen bu savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olan Avrupalı İn-giliz, Fransız ve İtalyan (Piyemonte) ordularının İstanbul'a gelmesi kentin nüfusunu ola-ğanüstü artırmış, temizlik, sağlık ve ulaşım sorunları çığ gibi büyüyerek içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İhtisap Nezareti'nin de bu sorunları çözmekte yetersiz kalması, yönetici-leri belediye hizmetlerini görecektir yeni bir kurum kurmaya yöneltmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2010: 4-5).

Osmanlı Devleti'nde belediyeçilik kanunları bakımından, gerek ıslahat fermanı-nın getirdiği yenilik, gerekse İstanbul'daki kısa süreli de olsa belediyeçilik deneyimleri, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 112. maddesiyle belediye kuruluşunun bir yönetim kuru-luşu olarak güvence altına alınmasına yol açmış ve peşinden 1877 yılında Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu çıkarılmıştır. Bundan önce ise, 1864 ve 1870 Vilayet Nizamna-meleri de merkeziyetçi niteliği ve doğrudan yerel yönetimlerin kurulmasını sağlamama-sına rağmen, yine de yerel yönetimlerin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ancak, 1876 Kanun-i Esasi ve ardından yayınlanan "Vilayet Belediye Kanunu" sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda belediye örgütleri kurulmaya başlanmıştır. 1877'de yayınlanan Vila-yet Belediye Kanunu'na göre her kent ve kasabada bir belediye meclisi kurulacaktır. Bu kanuna göre, meclis tüzel kişilik sahibi olmuş, kentin imar, su, itfaiye gibi önemli işleri görünür de olsa bu tüzel kişiliğe bırakılmıştır. Ayrıca bu kanun ilk defa tek dereceli seçimi de beraberinde getirmesi açısından önemlidir (Ökmen ve Yılmaz: 2009, 108).

III. Osmanlı Devleti'nde Belediye Bütçeleri

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar Türk Belediyeciliği'nin gelişimini de olumsuz etkilemiştir. Türk belediyelerinin gelişmesini engelleyen başlıca neden gelir kaynaklarıdır. Belediyelerin gelir kaynaklarının kıtlığı ve merkezi devletin bu konuda yeterince olanak tanımayışı, bugüne kadar devam eden bir sorundur. Genellikle belediyeler, gelir kaynaklarını tespit konusunda gereken ön işlemleri yapamamaktadırlar. Bu konuda istisnalar azdır. Bu istisnalardan biri belediye idarelerinin öncelikle kurulduğu Tuna Vilayetinin 1865 yılı Ocak ayında gelir kaynaklarını tespit ettiği bilinmektedir. Ancak bu işlem diğer birçok şehirlerde ya hiç yapılamadı veya düzenli aralıklarla tekrarlanmadı. Ayrılan vergi ve gelirlerin toplanamaması, toplananların yerinde kullanılmaması, herşeyden önce, vergi vermekten kaçınan halkın belediye idarelerine karşı başlangıçtan beri karşıt bir tavır almasına sebep olmuştur. Tanzimat devri başlarından beri şehirlerin düzenlenmesine ilişkin girişimler, bazı vergiler, ahalide belediyenin alacağı rüsum ve vergilere karşı da antipati yaratmış olmalıdır (Ortaylı, 1974: 182-183)

Taşra belediyelerinde bütçe hazırlamak amacıyla yılda iki kere belediye meclisleri o yerin vilayet, liva veya kaza idare meclisleri ile birlikte toplanır, bütçeyi hazırlar ve tasdik ederdi. Cemiyet-i Belediye adı verilen bu katışık toplantı, merkezi hükümetin aşırı vesayeti altında yapılmaktaydı (Ortaylı, 1979: 359-360).

IV. Ankara Vilayeti, Ankara Livası, Yabanabat (Kızılcahamam) Kazası Bütçesi Gelirleri ve Giderleri (Varidat ve Masarifatları)

1864 yılında ilk olarak Tuna vilayetinde uygulamaya konulan vilayet nizamnamesi ile eyalet, sancak ve diğer idari birimler kaldırılmış ve yerine yenileri kurulmuştur. Bu nizamname ile başında valinin bulunduğu yerleşim birimlerine vilayet adı verilmiştir. 1864'den itibaren Osmanlı Avrupa'sında 10 vilayet (44 sancak) Osmanlı Asya'sında 16 vilayet (74 sancak) Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilayet (5 sancak) da uygulanan sistem, 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edilmiş ve "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" adıyla hazırlanıp ilan edilmiştir (Ortaylı, 1979: 288-294).

Osmanlı Asya'sında yer alan Yabanabat Kazası, Vilayet düzenlemelerine kadar Ankara Eyaleti'ne bağlı iken, vilayet düzenlemeleri sonrasında vilayet haline gelmiş ve Ankara Vilayeti merkez sancağı olan Ankara Sancağı altında idare birim olmuştur. Kaza

merkezi 1880'e kadar Demirciören, 1880-1915 arası Pazar, 1915'ten sonra ise Kızılcahamam adını almıştır (Sezen, 2006: 309-515).

Rumi takvime göre hazırlanan Yabanabad kazasına ait ilk belediye bütçesinin tarihi 15 Teşrinievvel 1331 (15 Ekim 1915) olarak kayıtlanmıştır. Belgenin açılış kaydında padişahın emretmesi ile hazırlanması ve döneminde altmış hane ve iki yüz kırk nüfus olan Yabanabad merkez belediyesinin muvazene cetveli (denge cetveli) olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu muvazene cetveli günümüz bütçe anlayışı ile hazırlanmıştır. Belgede önce gelirler¹ gösterilmiştir.

Tablo 1. Yabanabad (Kızılcahamam) Kazası 1331 ve 1332 Seneleri Varidatları (Gelirleri)

Gelir Kalemleri	1331 (R.)		1332 (R.)		Toplamlar (İcmal)		Açıklamalar (Mülaha-zat)
	(1915/1916) Senesi		(1916/1917) Se- nesi				
	Tahakkuk Eden Gelirleri		Gelir Tah- minleri				
	Kuruş	Para	Ku- ruş	Para	Ku- ruş	Par a	
Zebhiye rüsumu ²			1010				
Kantar rüsumu			105				
Kile rüsumu	5823	10	51		254	0	
İcar-ı zemin rüsumu ³			505				
Hayvan rüsumu			760				
İcarat ⁴	7144	03	12120		9264		

¹ Çalışmada yer alan bilgilerin daha sistematik şekilde incelenebilmesi için veriler tablolaştırılmıştır.

²Zebhiyye Rüsumu: Kesilen hayvan başına kasaplardan alınan vergi çeşidi.

³ İcar-ı Zemin: Üzerinde ağaç ve bina gibi yerüstü varlıkları nedeniyle alınan yer ücreti, işgaliye bedeli.

⁴İcarat: Kira bedeli.

Pazar yerinde satılan mal ve eşya için yapılan tellaliye ücretleri	462		600		062	
Nakit cezalar, damga, ruhsat vb. hizmetler	1113		1000		113	
Geçmiş sene rüsumları	378	30	5077		455	0
Memurin-i sıhhiye har-cırah tertibinden nahiyeye belediye hissesi	400				00	
Emanat-ı bi'l-ahire sahipleri zuhurunda verilmek üzere belediyece satılan hayvan esmanı	2046	30			046	
İstikraz ⁵	3028	39			028	9
Belediyenin malı olup bi'z-zarur satılacak olan dört hane bedeli			16000		6000	
332 senesi ibtidasına müdevver mevcut sandık	1199	10	375	25	574	5
Yekün	21596	07	37703	25	9299	2

Tablo 1’de, rumi takvime göre 1331 (1915/1916) ve 1332 (1916/1917) tarihlerini içine alan Yabanabad kazasının hem tahakkuk eden hem de tahmini gelirleri gösterilmiştir. 1331 yılı gelirlerinde icarat olarak kayıt altına alınan kira bedelleri 7.144 kuruş 3 para ile en fazla gelir kalemini oluşturmuştur. İkinci olarak tek başına en fazla gelir getiren

⁵ İstikraz: Borçlanma

istikraz kalemi 3.028 kuruş 39 paradır. Aynı yılda toplu olarak gösterilen zebhiye, kantar, kile, icar-ı zemin ve hayvan rüsumlarının toplamı, 5.823 kuruş 10 para olarak gerçekleşmiştir. 1331 (R.) yılında en düşük gelir kalemini, 378 kuruş 30 para olarak geçmiş senelerden gelen vergi gelirleri oluşturmuştur. 1331 senesine ait diğer gelirleri ile birlikte 21.596 kuruş 7 para olarak Yabanabad (Kızılcahamam)'ın toplam gelirleri belgenin yekün hanesinde gösterilmiştir.

1332 yılındaki Yabanabad Kazası'nın tahmini gelirlerinde en fazla gelir getirecek gelir kalemi, belediye malı dört hanenin satışı sonucunda elde edilecek olan 16.000 kuruş olacaktır. İkinci en yüksek gelir 12.120 kuruş ile icarat gelirleridir. Üçüncü en yüksek gelir beklentisi geçmiş yıllar rüsumlarından elde edilecek olan 5.077 kuruştur. Diğer yandan en az gelir beklentisi 51 kuruş ile kile rüsumudur. Kazanın bütün gelir toplamları, yine yekün hanesinde 37.703 kuruş 25 para olarak kayıt altına alınmıştır.

Yabanabad kazasının 1331 ve 1332 (R.) yıllarının gelirlerinin gösteriminin sonrasında aynı yıllara ait giderler tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Yabanabad (Kızılcahamam) Kazası 1331 ve 1332 Seneleri Masarifatları (Giderleri)

Gider Kalemleri	1331 (R.) (1915/1916)		1332 (R.) (1916/1917) Se- nesi Gider Tahminleri		Toplamlar (İcmal)		Düşünceler (Mülahazat)		
	Senesi Ta- hakkuk Eden Gider- ler	Ku- ruş	Para	Ku- ruş	Para	Ku- ruş	Para	Beyanı	
Belediye reisinin maaşı	900		1800		2700			Ku- ruş	Para
Katib ve sandık emininin maaşı	1400		1800		3200				

Aşı memuru- nun maaşı	4093	30	00	00	4093	30		
Belediye ça- vuşunun ma- aşı	900		00	00	900			
Çavuş ve münadi ⁶ 'nin maaşı	880		1200		2080		Reis maaşından	600
Hamam bek- çisi'nin maaşı	300				300		Aşı memuru harcı- rahından	500
Malûliyet maaşları	445				445		Aşı Memuru Maa- şından	400
Harcırah kar- şılığı	895	25	2000		2895	25	Münadi maaşın- dan	80
Kırtasiye gi- deri	165		240		405		Yakıttan	60 25
Yakacak gi- deri	89	15	100		189	15	Kırtasiyeden	15
Çeşitli küçük giderler	2194	32	100		2294	32	Zebhiyye resmi ? idare-i hususiye hissesi	1317 10
Resmi günler için ayrılan karşılık	548	30	500		1048	30	Maaş ve harcırah tevkifatından ma- liyeye borç?	549 20
Kefen vb iş- ler için ayrı- lan	30		150		180		Orman rüsumu ⁷	1300

⁶Münadi: Kamuya duyurulması gerekenleri yüksek sesle haber vermeyi yerine getiren kişi.

⁷Rüsum: Vergiler.

İlaç ve tıp için ayrılan	83	20	100		183	20	Usta ve amelelere olan borç	2400
Fukara ve züefamekkari ⁸ ücreti için ayrılan	293		300		593		Tahta ve levazım-ı saireden tesviye olunacaklara borç	1505
Köy bekçileri nişanı ve değirmen ka- pağı ücretleri	44	10	100		144	10	Birikmiş vergi borcu	1000 00
Borçlar	00	00	9727	15	9727	15	Yekün	9727 10
Emânâta reddiyat	1068	10	5371	35	6440	05		
Tamiratlar	6879	10	1000 0		1687 9	10		
Aydınlatma	20		100		120			
Mahallelerin temizlenmesi	00	00	500		500			
İstikraz ödemeleri	00	00	3028	39	3028	39		
Beklenenin dışındaki giderler	00	00	585	16	585	16		
Ye- kün	1220	2	7703	5	8924	7		

1331 yılının gelirlerine göre daha az olan gider kalemleri, gelir kalemlerinden daha çeşitlidir. Gider kalemlerinin ilk üç sırasında; tamiratlar 6.879 kuruş 10 para, aşı

⁸ Züefamekkari: Vergiye dahil olan.

memurunun maaşı 4.093 kuruş 30 para ve çeşitli küçük giderler 2.194 kuruş 32 para olarak yer almıştır. Gider kalemleri arasında en az harcama 20 kuruş ile aydınlatmaya yapılmıştır. Gider kalemleri arasında boş bırakılan yani harcama yapılmayan kısımlar bulunmaktadır. Bunlar, borç ödemeleri, temizlik, istikraz ve olağandışı giderlerdir. 1331 yılının gider toplamları, yekûn hanesinde 21.220 kuruş 22 para olarak kayıt altına alınmıştır.

1332 yılının beklenen giderlerinden en fazla paya sahip kalem, 10.000 kuruş ile tamiratlar olurken, sırasıyla ikinci ve dördüncü en yüksek harcama kalemlerinin borç ödemelerine yönelik olması dikkat çekicidir. Diğer yandan bir önceki yıl giderleri arasında yer alan aş harcamaları 1332 yılının giderleri arasında yer almamıştır. Yine 1331 yılında aydınlatma gideri için yapılan 20 kuruşluk harcama bir yıl sonra 5 kat artmış olması dikkat çekicidir. Tahmin edilen 1332 yılındaki toplam giderler 37.703 kuruş 25 para olarak yekûn hanesinde yer almıştır.

Kaza belediyesinin bütçe giderlerinin altına düşülen notta; “Yabanabad kazası merkez belediyesinin (Kızılcahamam) 1332 senesi bütçe denge cetveli yukarıda olduğu gibi tertib ve tanzim edilmekle cemiyet-i belediye⁹ye bera-yı tevdi kaymakam makamına takdim kılındı” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadenin kayıt altına alındığı tarih ise 7 Haziran 1916 olup, belge tarihten sonra mühürlenerek meclis onayına sunulmuştur. Belgenin devam eden kısmında meclis tarafından şu açıklayıcı bilgiler yer almıştır;

“Yabanabad merkez belediyesinin üç yüz otuz iki senesi muvazene cetveli meclisimizce bi't-tedkik varidat-ı muhamminesinin bi'z-zarure satılması tensib edilen dört henenin esmanı dahi dahil olunduğu halde otuz yedi bin yediyüz üç kuruş yirmi beş paraya baliğ olduğu ve mübremü'l-tesviye istikraz ve emanat ve düyunat dahil olmak üzere masarif-i muhamminesinin dahi otuz yedi bin yedi yüz otuz üç kuruş yirmi beş paraya kasr ve tahdid edilerek varidatıyla tekabül ettirildiği ve varidatın azlığıyla beraber masarif-i müberremesinin baliğ olduğu nisbet aş memurluğuna muhassıs maaşatın bütçeden ref'ini zaruri kılındığı ve ma'aheza etfâl-i memleketin aşısız kalmaması ve mücavir kazalardan senede üç dört defa celb ettirilecek muvakkat aş memurları harcırahını teminen harcırah karşılığı namıyla bütçeye iki bin kuruş vaz' edildiği cihetle müfredatı bervech-i bala muharrer bütçe dairesinde ifa-yı muamele olunması tezekkür ve tasdik kılındı”. Belgede tarih

---

⁹Cemiyet-i Belediyeye: 1877 yılında çıkarılan belediyeler nizamnamesi.

olarak “Fi 4 Şaban sene 334 ve fi 25 Mayıs sene 1332¹⁰” (6 Haziran 1916-7 Haziran 1916) yazılmış ve belge mühürlenerek kapatılmıştır.

V. Ankara Vilayeti, Kırşehir Livası, Avanos Kazası Bütçesi Gelirleri ve Giderleri (Varidat ve Masarifatları)

Günümüzde ilçe olan Avanos kazası “İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi” (1871), öncesi yerleşim yeri olarak nahiye (1867) iken, devlet topraklarının idari taksimatının yeniden şekillendiği nizamname sonrasında Ankara vilayeti, Kırşehir Livası’na bağlı bir kaza (1888) haline gelmiştir. 1924 yılında Kırşehir’e bağlı olarak kalan Avanos, 1954 yılında Nevşehir’e bağlanmıştır (Sezen, 2006: 47).

Osmanlı Devleti’nde yirminci yüzyılda yaygınlaşan belediyeçilik faaliyetleri sonucunda Ankara vilayetine bağlı olduğu dönemdeki belediye bütçelerinden 1331 ve 1332 senelerinin tahakkuk eden ve tahmin edilen gelirleri tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Avanos Kazası 1331 ve 1332 Yılları Varidatları (Gelirleri)

Gelir Kalemleri	1331		1332		Toplam- lar ¹¹	Düşünce- ler (Müla- hazat)	
	(R.)	(R.)	(R.)	(R.)			
	(1915/1916)	1916/1917	1916/1917	1916/1917	(İc- mal)	ler (Müla- hazat)	
	Senesi Ke- sinleşmiş ve Kesinleşme- miş Gelirleri	Senesi Ke- sinleşmiş ve Kesinleşme- miş Gelirleri	Ku- ruş	Par a	Ku- ruş	Par a	Beyanı
Zebhiye rüsumu	1700 00	1500 00	1500	00	3200	00	
Kantar rüsumu	1666 00	1750 00	1666	00	3416	00	
Hayvan rüsumu	1006 00	1006 00	1006	00	2012	00	

¹⁰ Osmanlı Devleti’nde Tanzimat sonrasında mali işlerde kolaylık sağlanması amacı ile hem hicri hem de rumi takvim kullanılmıştır. Hicri takvim ay yılı esaslı olup 1 yıl 354 gün iken, rumi takvim güneş yılı esaslı ve 1 yıl 365 gün 6 saattir.

¹¹ Toplam hanesi belgede yer almamakla birlikte Yabanabad kazası bütçesi ile karşılaştırılabilmesi açısından tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kile rüsumu	342	00	360	00	702	00
Dellaliye rüsumu	551	00	600	00	1151	00
Gazhane rüsumu	300	00	600	00	900	00
Rüsum-1 belediye kanununun on ikinci maddesi mucebince Hayvanat ve arabalardan istifası lazım gelen resim	3019	20	3019	20	6039	00
Rüsum-1 belediye kanununun ikinci maddesi mucebince musakkafat-1 temettu vergisinden istifası lazım gelen tanzifat ve tenvirat resmi	1430	20	1430	20	2861	00
Rüsum-1 belediye kanununun birinci maddesi mucebince musakkafat-1 temettu' vergisinden istifası lazım gelen resm-i ***	2797	10	1712	00	4509	10
Ceza-yı nakdi	1000	00	500	00	1500	00
Ebniye tezkire harcı	250	00	250	00	500	00
Şerefiye tezkire Harcı	100	00	100	00	200	00
Çalgı ruhsatıyesi	50	00	50	00	100	00
Kontrato senedatının tasdik harcı	300	00	300	00	600	00
Yekün	1451	10	12778	00	2729	10
	3				1	
330 senesi Kanunisani gayesine müdevver mevcut	1172	00	13618	00	2534	00
	3				1	
Yekün	2623	10	26392	00	5262	10
	6				8	

Avanos kazasının 1331 yılı bütçesinde en fazla gelir getiren kalem 3.019 kuruş 20 para ile hayvan ve araba resimlerinden gelen gelir iken, ikinci sırada en fazla gelir getiren 2.797 kuruş 10 para ile temettü vergisi kalemi yer almaktadır. Belediye gelirleri arasında en az çalgı ruhsatıyelerinden elde edilen 50 kuruşluk gelirdir. Aynı yıl gelirleri arasında 1330 yılı devreden gelirleri de yer almıştır. Bu gelirlerin toplamı 11.723 kuruş ile birlikte 1331 senesi toplam gelirleri 26.236 kuruş olarak bütçenin gelir tarafını oluşturmuştur. 1332 senesi gelirlerinde çok büyük değişiklikler olmazken sadece temettü vergisi gelirlerinde 1000 kuruş'luk bir azalış meydana gelmiştir. Ancak bu durum toplam hanesini çok

fazla etkilememiş ve 1332 senesi toplamı bir önceki yıla yakın bir şekilde 26.392 kuruş olarak kayıt altına alınmıştır.

Tablo 4. Avanos Kazası 1331 ve 1332 Yılları Masarifatları (Giderleri)

Gider Çeşidi	1915/1916 (1331) (R.) Senesi Tahmini ve Kesinleşen Giderleri		1916/1917 (1332) (R.) Senesi Tahmini ve Kesinleşen Giderleri		Toplamlar (İcmal)		Düşünceler (Mülazazat) Beyanı
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	
Belediye reisinin bir yıllık maaşı	1200	00	1440	00	2640	00	
Kâtibin bir yıllık maaşı	1080	00	1200	00	2280	00	
Çavuşun bir yıllık maaşı	960	00	1140	00	2100	00	
Çavuşun bir yıllık maaşı	960	00	1140	00	2100	00	
Çöpçünün bir yıllık maaşı	1000	00				00	
Çöpçünün bir yıllık maaşı	1000	00	2000	00	4000	00	
Kırtasiye bedeli	60	00	60	00	120	00	
Ta'dilat komisyonunun azalarının toplam ücreti	300	00	300	00	600	00	
İhrakiye ¹²	100	00	100	00	200	00	
Resmi günler giderleri	100	00	300	00	400	00	
Cenaze işleri gideri	200	00	300	00	500	00	
Aciz ve fukaranın taşıma giderleri	300	00	300	00	600	00	
Ramazan-ı Şerif'te atılan top için kullanılan barut gideri	40	00	40	00	80	00	
Ahur ¹³ vergisi	11	00	11	00	22	00	

¹²İhrakiye: Liman yada havaalanındaki taşıtlara sağlanan akaryakıt.

¹³Ahur: Hayvanların su içtiği taş veya ahşap yalak, hayvanların barındığı yer.

Mefruşat ¹⁴ bedeli	400	00	500	00	900	00
Yolların tamir gideri	750	00	750	00	1500	00
Belediyece inşası elzem olan eczane, dükkân ve anbar ile eskimiş olan ecza ve rençber makinalarının bedel ve gideri	10000	00	14800	00	24800	00
Tabib harcırahı	274	00			274	00
Aydınlatma gideri	400	00	500	00	900	00
Eşhas-ı gayr-ı mümeyyize masrafı	80	00	80	00	160	00
Sandık emini ¹⁵ maaşı			720	00	720	00
Yekün	20215	00	25681	00	45896	00

Tablo 4, Avanos kazasının rumi takvime göre 1331 ve 1332 yıllarının masrafları gösterilmiştir. 1331 yılında belediyenin en fazla yapması zorunlu hale gelen giderleri yapıların ve makinelerin (alım) bedelleri için ayrılan paylardır. Diğer gider kalemlerinin neredeyse tamamı kadar pay ayrılan bu alım ve yapım işlerine 10.000 kuruş ayrılmıştır. En fazla ikinci ve üçüncü gider kalemleri ise sırasıyla 1200 kuruş reis maaşı ve kâtibin yani günümüz karşılığı ile muhasebeciye ayrılan 1080 kuruşluk giderdir. Aynı yılda en az masraf 11 kuruş ile ahur vergisine yapılmıştır. 1331 yılında yapılan diğer giderlerle birlikte kazanın toplam giderleri 20.215 kuruş'a ulaşarak kayıtlanmıştır.

1332 yılında, en fazla ve en az harcama yapılacak olan gider kalemlerinde çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Bu yılda 14.800 kuruşluk harcama ile en fazla masraf

¹⁴ Mefruşat: Ev ve işyeri gibi yerleri döşemek için gerekli eşya.

¹⁵ Sandık Emini: II. Mahmut devrinde uyuşmazlıkların önlenmesi için kasaba halkından seçilen ve daha sonra maaşlı hale getirilen kişilerdir.

binalara ve makinelerin alımına ayrılmıştır. Masraflarda meydana gelen artışlarda çöpçüler hariç bütün personelin maaşında ve aydınlatma giderinde gerçekleşmiştir. Bütçenin bu yılının toplam gideri, 25.681 kuruş olarak belgede yer almıştır.

Belgenin hem gelirleri hem de giderlerine ait bazı açıklamalar hem 1331 hem de 1332 yılları için yapılmıştır. Bu açıklamalardan 1331 yılına ait olanı şu şekildedir; “Bin üç yüz senesinde tesis idüb dokuz yüz üç hane ve dört bin üç yüz yirmi nüfustan ibaret olan Avanos belediyesinin üç yüz otuz bir senesi varidat ve masarifat-ı muhamminesini havi tanzim edilen işbu muvazene cetveli mündericatının muvafık olduğu ve gerçi belediye memurları maaşıyla masarif-i mukannine ve saire her halde varidat-ı belediyenin öşrünü ve nihayet muvakkaten humsu tecavüz etmeyeceği ahkâm-ı kanuniyeden ise de varidat-ı belediyenin az olmasına ve işbu cetvelde gösterilen mebalığın ahval-i mahalliye-i hazıraya nazaran dahi müberrem bulunmasına mebni tezyili gayrı-kabil olmasına ve Kırşehir mutasarrıf-ı aliyyesinden şeref-mevrud 17 Mayıs sene 1332 tarih ve 1083/59 numaralı emirnamesi üzerine ta‘mimen tahtîm kılındı”. Bu açıklamada hem avanos kazasının nüfusundan hem gelirlerinin azlığından hem de hazırlanma nedeninden bahsedilmektedir. Ayrıca belgenin en sonunda hem rumi hem de hicri takvime göre “Fi 2 şabanül-muazzam sene 1334 ve fi 12 Mayıs sene 1332” tarihleri atılmış olup bu tarihler miladi olarak sırasıyla 4 Haziran 1916 ve 25 Mayıs 1916 tarihlerine isabet etmektedir. Yine belgede açıklama ve tarihlerden sonra bütçenin hazırlanma sürecindeki sorumlu kişilerin mühürleri bulunmaktadır.

Belgede 1332 yılının bütçesinin yani gelir ve giderlerine ait açıklamaları ise; “Bin üç yüz senesinde tesis idüb dokuz yüz üç hane ve dört bin üç yüz yirmi nüfustan ibaret olan Avanos belediyesinin üç yüz otuz iki senesi varidat ve masarifat-ı muhamminesini havi tanzim edilen işbu muvazene cetveli mündericatının muvafık olduğu ve gerçi belediye memurları maaşıyla masarif-i mukannine ve saire her halde varidat-ı belediyenin öşrünü ve nihayet muvakkaten humsu tecavüz etmeyeceği ahkâm-ı kanuniyeden ise de varidat-ı belediyenin az olmasına ve işbu cetvelde gösterilen mebalığın ahval-i mahalliye-i hazıraya nazaran dahi müberrem bulunmasına mebni tezyili gayrı-kabil olmasına ve kırşehir mutasarrıf-ı aliyyesinden şeref-mevrud 17 Mayıs sene 1332 tarih ve 1083/59 numaralı emirnamesi üzerine ta‘mimen tahtîm kılındı” şeklindedir. Tarih olarak yine bir önceki yıllarla aynı şekilde “Fi 2 şabanül-muazzam sene 1334 ve fi 12 Mayıs sene 1332” yazılmıştır. Belge yine mühürlenerek kapatılmıştır.

Bütçelerin hazırlanma süreçleri sonrasında hiyerarşik düzene göre padişah tarafından talep edildiği anlaşılan belgeler, vali mührü ve açıklaması ile dâhiliye nezaretine şu şekilde arz edilmiştir;

“Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Hülasa:

Yabanabad ve Avanos kazaları belediye bütçeleri suretlerinin leffiyle.

Devletlüefendim hazretleri

23 Mayıs sene 1332 tarihli ve 54045/403 numaralı tahrirata lahiktir. Yabanabad merkeziyle Şurya nahiyesinin¹⁶ ve Kırşehrine tabi Avanos kazasının sene-i haliye belediye bütçelerinin mahallerinden celb edilmiş suretleri leffen cenab-ı âli-i nezaret-penahilerine takdim kılınmakla ol babda emr u ferman hazret-i menlehül-emrindir.

Ankara Valisi”

Belgenin valilikçe dâhiliye nezaretine gönderilişi, bütçenin hazırlanmasından 13 gün sonra yani “Fi 17 Şaban sene 1334 ve fi 5 Haziran sene 1332” tarihinde gerçekleşmiştir. Belge son olarak valilik kalemine gitmiş ve şu notlar ile hazırlanma ve gönderilme süreçleri tamamlanmıştır; “Evvelki tahriratta 304 numarasıyla 28 Mayıs sene 1332 tarihinde umur-ı mahalliye tevdi edildiği kayden maruzdur. Fi 11 Haziran sene 1332”

“Umur-ı mahalliye-i Vilayat müdüriyeti fi 11 minh”

Sonuç

Ankara Vilayeti, Ankara Livası, Yabanabad Kazası'nın hem 1331 hem de 1332 (R.) senesi bütçelerinin gelirlerinin giderlerinden daha fazla olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Günümüz yerleşim birimlerinden Kızılcahamam merkez bölgesine rastlayan Yabanabad Kazası'nın 1331 senesi geliri 21.596 kuruş 07 para, gideri ise 21.220 kuruş 22 para olarak kayıtlanmıştır. Bütçe bu yılda 375 kuruş 25 para fazla vermiştir. Gelirlerin giderleri karşılama oranı yaklaşık olarak % 98'dir. Aynı kazanın 1332 senesi gelir toplamı 37.703 kuruş 25 para iken gider toplamı 37.703 kuruş 25 paradır. Bu yılın gelirleri ile

---

¹⁶ Çalışmada Yabanabad merkez (Kızılcahamam) ve Kırşehir Avanos kazaları bütçeleri dikkate alınmıştır. Yabanabad Şurya (Şorya)'ya ait bütçe çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

giderleri birbirine denk hale getirilmiş ve gelirlerin giderleri karşılama oranı % 100 olmuştur.

Ankara Vilayeti, Kırşehir Livası'nın Avanos Kazası'na ait bütçelerin giderlerinin gelirlerine nazaran daha az olduğu tespit edilmiştir. Avanos Kazası'nın 1331 senesi gelirler toplamı 26.236 kuruş 10 para iken giderleri 20.215 kuruş olup bütçe 6021 kuruş 10 para fazla vermiştir. Bu durumda gelirlerin giderleri karşılama oranı yaklaşık % 77 olarak gerçekleşmiştir. Aynı kazanın 1332 senesi belediye bütçesinde, gelirlerinde bir önceki yıla göre sadece 159 kuruş 30 para'lık bir artış olmuş ve 26.396 kuruşa yükselmiştir. Kazanın giderleri ise 5.466 kuruş'luk artışla 25.681 kuruş'a yükselmiştir. 1332 yılı Avanos bütçesi sadece 715 kuruş fazla vermiştir. Avanos Kazası'nın bütçesinin bu yıldaki gelirlerinin giderlerini karşılama oranı yaklaşık % 92 olmuştur.

Tanzimat sonrası döneme göre idari taksimatta fiziksel olarak birbirine çok da yakın olmayan iki ilçenin bütçeleri analiz edilmiştir. Birbiri ile karşılaştırıldığında ise, hem Yabanabad hem de Avanos kazalarının zebhiye rüsumu, kantar rüsumu, kile rüsumu, icarat ve nakit ceza kalemlerinden elde ettikleri gelirlerin ortak gelir kalemleri olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında bir önceki yıllardan devreden gelirlerin her iki kaza bütçesinde de yer almaktadır. Yabanabad Kazası'nın gelirleri on dört kalemden oluşurken, Avanos Kazası'nın gelirleri on beş kalemden oluşmaktadır. Her iki kaza belediyesinin gider kalemlerinden olan, belediye reisinin maaşı, kâtip ve sandık emini maaşları, çavuş maaşları, kırtasiye giderleri, ramazan-ı şerif gibi resmi gün giderleri, kefen gibi cenaze giderleri, fakir ve düşmüşler için ayrılan giderler, tamirat, aydınlatma ve temizlik giderler kalemleri ortak gider kalemleridir. Bu kalemler bazen ayrı ayrı bazen de birleştirilmiş olarak bütçelerde yer almıştır. Yabanabad Kazası'nın toplam gider yerlerinin sayısı yirmi üç iken, Avanos Kazası'nın toplam gider yerlerinin sayısı yirmi bir kalemden oluşmuştur.

Sonuç olarak Tanzimat öncesi hem devlet kanalı (kadılık), hem de sivil toplum yapılanmaları (vakıflar, loncalar, ahilik teşkilatları vs.) ile yerine getirilen belediye hizmetleri, Tanzimat sonrasında batı tarzında kurulan belediyeler tarafından yerine getirmeye başlanmıştır. Günümüzden yüz yıl öncesine ait olan Yabanabad ve Avanos kazalarının bütçelerinin hem gelir hem de gider kalemleri günümüz belediyelerinin gelir ve gider kalemlerinin başlangıcını oluşturmakta ve günümüz taşra belediyeciliğinin örneklerinden ikisini oluşturmaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya No: 139 Gömlek No: 61, Fon Kodu: DH.UMVM.

Ekinci Buğra Ekrem, (2007), “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.13, S.2005, ss. 417-439.

Elma Fikret (2007), “Türkiye’nin Belediyecilik Deneyimi ve Azerbaycan Belediyeciliği”, Journal of Qafqaz University, No: 20, ss.168-178.

Eryılmaz Bilal, (2002), Kamu Yönetimi, Erkam Matbaası, İstanbul.

Kaya Kemal, (1997), “Tanzimat’tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.26, S.41, ss.101-112.

Kurt İsmail (1997), “Vakıf Müesseseleri XV ve XVI. Asır Vakıfları”, XI ve XVI. Asırlarını Türk Asrı Yapan Değerler içinde. ss.521-523.

Ortaylı İlber (1974), Tanzimat’tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No:142, Sevinç Matbaası, Ankara.

Ortaylı İlber, (1979), Türkiye İdare Tarihi, Türkiye ve Ortadoğu Enstitüsü Yayınları No: 180, Doğan Basımevi, Ankara.

Ökmen Mustafa, Yılmaz Abdullah (2009), “Klasik Dönemden Tanzimat’a Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetimler”, Dumlupınar üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.23, ss. 91-112.

Sencer Muzaffer, (1984a), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, Amme İdaresi Dergisi, C.17, S.3, ss.46-71.

Sencer Muzaffer, (1984b), “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi” Amme İdaresi Dergisi, C. 17, S. 2, ss. 21-44.

Seyitdanlıoğlu Mehmet, “Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri” Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, İstanbul.

Sezen Tahir, (2006), Osmanlı Yer Adları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 21, http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_yer_adlari.pdf

Ünal Feyzullah, (2011), “Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.30, ss.241-248.

**BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK ESER BIRAKMA:
MAHPERİ HUNAD HATUN**

Yrd. Doç. Dr. Ali KORKMAZ
Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi
alikorkmaz@erciyes.edu.tr.

ÖZET

Kayseri, Selçuklulara başkentlik yapmış şehirlerden birisidir. Selçuklu Devleti zamanında Kayseri’de birçok eser yapılmıştır. Bu eserlerin birçoğu günümüzde hâlâ kullanılmaktadır. Yüzyıllardır ayakta kalan bu eserlerin bir kısmının meydana gelmesinde kadınlarında etkisi olmuştur. Sultan eşleri, kızları, kız kardeşleri başta olmak üzere birçok kadının yaptırdığı eserler, günümüzde yapanın adıyla anılmaktadır. Bu eserler, geçmişten günümüze, günümüzden de geçmişe bir yolculuk yaptırmaktadır. Kayseri’de ve diğer birçok il’de önemli eserler bırakmış kadınlardan birisi de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad’ın eşi Mahperi Hunad Hatun’dur. Yaptırdığı medreseler, hanlar, aşevleri, cami, zaviye ve hamam günümüzde de kullanılmaktadır. Çalışmada Mahperi Hunad Hatun’un hayatı, Kayseri, Tokat, Yozgat, Amasya ve Sivas’ta yaptırdığı eserler, ‘eser bırakma’ bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eser Bırakma, Hunad Hatun, Selçuklu Başkenti, Kayseri.

GİRİŞ

Kayseri, Anadolu Selçuklu sultanlarına Konya’dan sonra ikinci başkent olmuştur (Kılıç, 2010: 28). Başkent olması sebebiyle Kayseri’de birçok Selçuklu dönemi eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin birçoğu günümüzde de kullanılmaktadır. Bu eserler hem Selçuklu Devleti’ni hem de o eserleri yaptıranları yaşatmaktadır. Günümüze kadar eserleri ulaşan kişilerden birisi de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat’ın eşi Mahperi Hunad Hatun’dur. Hem kadınların toplumda önemli görevleri olduğunu, hem de toplumun ihtiyaçlarına servetlerini harcadıkları için saygı ve takdirle anılmaktadır. Hunad Hatun, sultan eşi olması sebebiyle Anadolu’nun çeşitli yerlerinde eserler yaptırmıştır. Başta Kayseri olmak üzere Tokat, Amasya, Yozgat ve Sivas’ta bu gün bile ayakta olan eserleri bulun-

maktadır. Kitabelerde unvanı “Saffetü'd-dünya ve'd Din Mah-peri Hatun” (Din ve dünyanın yüz akı) olarak geçen Mahperi Hunad Hatun, eşinin ve oğlunun saltanatı dönemindeki gücünü göstermektedir. Çalışmada, 13. yüzyılda yaşamış Hunad Hatun’un eserleri ve günümüze yansımaları ele alınmıştır.

1. Eser Bırakma

Eser bırakmak, yani kalıcı olmak, insanın bir özelliğidir. Hayatımız, bizden önceki hayatları kendimize katmak ve sonraki hayatlara da aktarılmak üzerine kuruludur. İnsan başkaları için de yaşar. Hatta büyük oranda başkaları için yaşar. Kendisi için yaşayan eser bırakmaz. Bugün insanlığın zengin üyeleri değil, eser bırakanlar hatırlanmaktadır. İnsanlık toplumu, eser bırakanların gösterdiği yolda şekillenmektedir (dmy.info). TDK sözlüğünde ‘eser’, “emek sonucu ortaya konan ürün, yapıt” olarak tanımlanmıştır (tdk.gov.tr). Hz. Ali’nin, “Öldükten sonra yaşamak isterseniz, ölmez bir eser bırakınız” sözü veya Mevlana’nın, “kâmil odur ki; koya dünyada bir eser, eseri olmayanın yerinde yeller eser” (ozdeyis.net) sözü, gelecek nesillere eser bırakmanın önemini ve o eseri yapanın eseriyle sonsuza kadar yaşayacağını belirtmektedir. Ziya Paşa, ‘hayvan ölür kalır semeri, insan ölür kalır eseri’ sözüyle insanların bıraktıkları eserlerle her zaman yaşayacağını belirtmiştir.

İnsan doğar, yaşar ve ölür. İnsanın ömrü sınırlıdır. Bu sınırlı ömründe ortaya çıkardığı her türlü eser, ölümünden sonra da o insanı yaşatır. İnsanlar eserleriyle sonsuza kadar yaşar. Tüm insanlık için bırakılan eserler, eseri bırakan kişiyi topluma anlatır. İnsanlığa hizmet eden yazarlar, mimarlar, devlet adamları, şairler, bilim adamları bıraktıkları eserlerle hiçbir zaman unutulmaz. Eserleri var oldukça onlarda var olur. Bir nevi eserleriyle yaşar ve eserleri vasıtasıyla insanlarla iletişim kurarlar.

2. Mahperi Hunad Hatun’un Hayatı

Ahmet Naziyf Efendi (1987), Mir’at-ı Kayseriyye adlı eserinde, “Bugün Hunad olarak söylenen Huvant sözü Selçuklu ailesi sultanlarına ait özel bir unvandır, ya da Selçuklu ailesinden Hükümet koltuğuna varis olan kişiye Huvant adının verilmesi eski bir

usul olarak uygulanmıştır. Mahperi Hatun ise, Huvand Alaaddin Keykubat'ın eşi olduğundan kendisine “Huvant Hatun” şöhreti ve şanı verilmiş ve bu cihetle Selçuklu Huvantlarına Huvant Hatun sözü, özel âlem (sembol) olmuştur” (Işık, 2005: 19).

Selçukluların büyük sultanı I. Alaaddin Keykubat, 1220 yılında tahta çıktığında kendisine ilk hedef olarak Alanya şehrinin fethini seçmişti (Çayırdağ, 2001: 9). Hunad Hatun, Akdeniz kıyısındaki Karaesion (Coracesium) sonradan Kolon-oros denilen ve Alâeddin Keykubat'ın “Alaiye” ismini verdiği kaleler şehri Alanya'nın son hükümdarı Kyr Fard adındaki tekfurun kızıdır (Satoğlu, 2002: 172). Kyr Fard'a Kalonoros Kalesini teslim etmesi karşılığı, Akşehir Kalesinin yöneticiliği verilmiştir. Kızı Destina, yeni adıyla Mahperi (Ay Parçası) Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın eşi olmuştur (Durero, 2012: 67).

Hunad Hatun, müslüman olunca “Mahperi” adını almış, halk ona hanımefendi manasında Huand (Hunad) ismini vermiştir. Alâeddin Keykubat'dan Gıyaseddin Keyhüsrev isminde bir oğlu olan Hunad Hatun, 1236 yılında kocasının Kayseri'de vefatı üzerine oğlunun tahta çıkması ile Valide Sultan olmuştur (Çayırdağ, 2001: 9). Zamanında büyük bir nüfuz ve otorite sağlayan Hunad Hatun, güzelliğinin yanında son derece narin ve kültürlü, cömert ve geniş kalbli, ilim-irfan sahibi ve hayırsever bir kimseydi. Bu meziyetlerinden dolayı kendisine, bilgin, büyük anlamına gelen “Huand-Hondi-Hunad” ismi verilmiştir. Prenses, sultan, hanım payesini vermek için de Hunad ismine “Hatun” eklenmiştir (Satoğlu, 2002: 172). Aşağıda, Kayseri'deki Hunad Hatun Külliyesi görülmektedir.

Fotoğraf 1: Hunad Hatun Külliyesi (google.com.tr)

Hunad Camii

Hunad Medresesi

Hunad Hamamı

Hunad Hatun Türbesi

3. Hunad Hatun Türbesi

Doğum tarihi bilinmeyen Hunad Hatun'un türbesi, külliyeinin içindedir. Külliyeinin güney-batı köşesinde, camii ile medrese arasındadır. Kare bir kaide üzerine sekiz köşeli olarak yapılan ve her yüzünde değişik motifler bulunan türbeye, medrese içinden merdivenle çıkılan kapıdan girilmektedir. Türbe içindeki ikinci mezarda Keyhüsrev'in 1264 yılında vefat eden kızı Selçuk Hatun yatmaktadır (Satoğlu, 2002: 173). Moğol istilası ve ardından karışık ortam düşünüldüğünde, bu kümbetin Hunad Hatun'un sağlığında yaptırmış olabileceği akla yakın gelmektedir (Kuru, 1998: 352).

Fotoğraf2: Hunad Hatun Türbesi ve Hunad Camii Girişi (google.com.tr).

Medresenin yapılış tarihi belli değildir. Ancak güney duvarının bir kısmının cami beden duvarı olarak kullanılması, 1237 tarihli camiden önce yapıldığını göstermektedir. Yapım malzemelerine ve tekniğine bakıldığında aralarında fazla zaman farklılığı olmadığı anlaşılmaktadır. Camiden kısa bir zaman önce 1235 yılı civarı yapılmış olduğu düşünülmektedir (Özbek ve Arslan, 2008: 329). İlk müderrisleri arasında Mevlana'nın ilk hocası Seyyid Burhaneddin'in de bulunduğu Hunad Medresesi'nde çok sayıda değerli

ilim adamları yetiştirmiştir. 1929 yılından itibaren Vali Fuad Beyin direktifleriyle müze olarak kullanılmaya başlanmıştır (Satoğlu, 2002: 173).

4. Hunad Camii

Kayseri şehir merkezinde ve Kağnı pazarı mevkiindedir. 1238 yılında büyük Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın karısı ve Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi Mahperi Hunad Hatun tarafından inşa ettirilen külliye'nin bir bölümüdür. 2203m² alan üzerine 48 büyük ayakla oturtulan ve üç kapısı bulunan bir camiidir (Satoğlu, 2002: 171).

Batıdaki taç kapı üzerinde bulunan kitabeden yapının 1238 yılında Alâeddin Keykubat'ın eşi Mahperi Hatun tarafından yaptırılmış olduğu yazılmıştır (H. 635/M. 1238 yılında inşa edilmiştir) (Özbek ve Arslan, 2008: 71). Hunad Camii, doğu kapısındaki kitabede “635/1238 tarihinde Alaaddin Keykubat'ın oğlu Keyhüsrev devrinde yapılmasının emredildiği” yazılıdır. Batıdaki kitabede “Emera” geçmekte olup, Gıyaseddin'in buyurduğu anlaşılır ancak hemen arkasından “el-Meliketu'l Kebira” gelmektedir. Bu durumda fiil/eylem ikisini de kapsar. Doğudaki kitabede “emerat” geçmektedir ki Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Mahperi Hatun emretti anlamına gelir. Oğlunun sultan gözüktüğü devirde valide sultan bu camiinin yapılmasını emretmiştir (Işık, 2005: 15).

Osmanlı döneminde “Külliye” adı verilen cami, medrese, hamam, kütüphane, türbe ve benzeri birimlerden oluşan yapı grubunun en önemlilerinin bir arada yer aldığını görmekteyiz. O dönem için erken sayılan böyle bir külliye'yi oluşturması, “Meliketü'n Nisa fi' âlem” (Dünya kadınlarının prensesi) unvanını hak ettiğini göstermektedir. Hristiyanlık'tan Müslümanlığa geçen biri olunca, bu durum daha bir önem kazanmaktadır (Işık, 2005: 20). Evliya Çelebi'nin Kayseri'yi ziyareti sırasında (1649), bu caminin cemaatinin bol olduğunu haber vermiştir (Işık, 2005: 20).

5. Hunad Hamamı

Kayseri'deki hamamların en eskilerinden biri olan bu hamam da, Hunad Külliye'nin bünyesinde ve güney kısmındadır. M.1237 yılında Mahperi Hunad Hatun tarafından, kadın ve erkeklere ait olmak üzere iki bölüm halinde inşa ettirilen hamam zaman

zaman tamir olmuştur (Satoğlu, 2002: 171). Selçuklu hamamları içerisinde özellikle bezemeleriyle farklı bir yere sahip olmaktadır (Kuru, 1998: 494). Hamam sağlam olup günümüzde kullanılmaktadır (Özbek ve Arslan, 2008: 489).

6. İncesu Şeyh Turesan Zaviyesi

Şeyh Turesan Zaviyesi, Kayseri ili İncesu ilçesinde İncesu ile Ürgüp'e bağlı Başköy arasında Tekke Dağı mevkiinde bulunmaktadır. Sağlam durumda olup ziyarete açıktır. 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde inşa edilmiştir. Vaktiyle Horasan'dan gelerek İslami konularda halkı aydınlatan Şeyh Turesan, aynı yerde yaptırdığı çilehanede kırk gün inzivaya çekilmiştir (Satoğlu, 2002: 425).

Kitabesi: Giriş kapısı üzerinde beyaz mermere dört satır olarak düzenlenen kitabeden yapının Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanat yıllarında (1237–1246) annesi ve I. Alâeddin Keykubat'ın eşi Mahperi (Hunad) Hatun tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir (Özbek ve Arslan, 2008 1043–1044). Kitabede yer alan Saffetü'd-dünya ve'ddin, Hunad Hatun'un kitabelerde geçen unvanıdır. Yine kitabelerde büyük melike olarak da anılmakta, ismi 'Mahperi' olarak yazılmaktadır (Çayırdağ, 2001: 14).

O zaman ki imkânlarla buraya gerekli malzemeyi taşıyıp bu binayı yaptırmak gerçekten büyük bir kadirşinaslıktır. Tekke yaklaşık 21x14 m. ebadında olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Duvarlar küçük sıralı kesme taşlarla inşa edilmiş, bina tonoz ve kemerlerle örtülmüştür. Ortada sembolik küçük bir kubbesi bulunmaktadır (Çayırdağ, 2001: 10–12). İncesu'da, Tekke Dağı diye bilinen mevkide Şeyh Turesan Veli Hazretleri adına, kervansaray ölçülerinde tekke yaptırmış, adına vakıflar bağışlamıştır (Işık, 2005: 19).

Diğer Eserleri; Tokat, Çekerek (Yozgat) arasına yol emniyetini sağlamak ve ticaret yapan tüccarları ücretsiz olarak konaklatmak için altı büyük kervansaray yaptırmıştır. Camisine ve hanlarına aynı zamanda büyük gelir kaynakları olan vakıflar bağlamıştır (Çayırdağ, 2001a: 10). Tokat'ın Pazar ilçesi yakınında bulunan 636 (M. 1239) yılında yaptırmış olduğu Hatun Hanı, 637 (M. 1240) yılında yine aynı yol üzerinde Karamağara yakınında yapılmış olan Çınçınlı Sultan Hanı, Çekerek Suyu Hanı, Tahtaoba Hanı, İbibse Hanı ve Ezine Pazar Hanları gibi muazzam yapıları yaptırmıştır (Çayırdağ, 2001b: 98).

Sonuç

İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliklerden birisi de kendinden sonrakiler için eser bırakmasıdır. İnsan sadece kendisi için yaşamaz. Bilgi ve birikimini kendisinden sonraki insanlara da aktarır. İnsanın doğasında, yapısında bu vardır. Binlerce yıl önceki mağara resimlerinden günümüze kadar insanlar eserler bırakmıştır. İnsanlar, geçmişten aldıklarını kendi hayatlarında zenginleştirerek gelecek nesillere aktarır. İnsanlığın yaşaması için bu gereklidir. Mevlana'nın Mesnevisi, Yunus Emre'nin şiirleri, Mimar Sinan'ın eserleri hep insanlık için yapılmıştır. Yüzlerce yıl önce meydana gelmiş bu eserler günümüz ve gelecek için yol gösterici olmaktadır. Büyük küçük binlerce eser geçmişten geleceğe hizmet etmektedir. Bu eserler hem yapanı, hem de yaptıranı yaşatmaktadır. Geçmiş ile gelecek arasında bir iletişim kurmaktadır. Çalışmada Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın eşi Mahperi Hunad Hatun'un 13. yüzyılda yaptırdığı eserler ele alınmıştır. Bu eserlerin birçoğu günümüzde kullanılmaktadır. Hunad Hatun elindeki servetini ve gücünü halkı için, insanlık için kullanmıştır. O dönemdeki iç mücadeleler ve Moğol istilasına rağmen bu eserleri meydana getirmiştir. Özellikle Kayseri'de cami, medrese, türbe ve hamamdan meydana gelen ve günümüzde de kullanılan büyük bir külliye yaptırmıştır. Şair'in dediği gibi "insan ölür kalır eseri". Bu eserler, hem insanlığa hizmet eder hem de yaptıranın hayırla yâd edilmesini sağlar.

Kaynakça

Ahmet Naziyf Efendi (1987). *Kayseri Tarihi (Mir'at-ı Kayseriyye)*, (Haz. M. Palamutoğlu), Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları No: 2, Kayseri.

Çayırdağ, Mehmet (2001a). *Şeyh Turesan Veli Hazretleri*, Şeyh Turesan Veli Hazretleri Derneği Yayınları, Kayseri.

Çayırdağ, Mehmet (2001b). *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kültür Yayınları No: 38, Mira Ofset, Kayseri.

Durero, Gisele K. (2012). *Mahperi Hatun*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Gita Yayınları, İstanbul.

Işık, Mustafa (2005). *Tarihi Kayseri'de Kadının Adı*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 42, Kayseri.

Kılıç, Abdullah (2010). *Geçmişten Geleceğe Kayseri*, Bilnet Yayıncılık, İstanbul.

Kuru, Alev Çakmakoğlu (1998). *Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar, İlköz Yayıncılık, Ankara.

Satoğlu, Abdullah (2002). *Kayseri Ansiklopedisi*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 2932, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

Özbek, Yıldırım ve Arslan, Celil (2008). *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, Kayseri Büyükşehir Yayınları, Cilt 1–2–3, Kayseri.

<http://www.dmy.info/eser-birakmak/>, (erişim tarihi: 25.01.2016).

www.ozdeyis.net/kamil-odur-ki-koya-dunyada-eser-eseri-olmayanin-yer, (erişim tarihi: 25.01.2016).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.56cfdd37b173b0.35729899, (erişim tarihi: 15.01.2016).

www.google.com.tr/search?q=hunat+hatun&biw=1366&bih, (erişim tarihi: 26.01.2016).

**ULU İPEK YOLU VE İLK TÜRK HALKLARINDA KÜLTÜREL
GELİŞİM GELENEKLERİ**

**Prof. Dr. Baltabayeva Alyona
Yuldaşkızı**

**Prof.Dr. Maldibek Akmaral
Jumagulkızı**

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-
Kazak Üniversitesi
baltabaeva_alyon@mail.ru**

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-
Kazak Üniversitesi
akmaral.maldibek@mail.ru**

ÖZET

Birçok araştırmacı İpek Yolunun ortaya çıkışını M.Ö. II. yüzyıla dayandırır ve bu dönem Avrasyalı göçebelerin gelişmiş bir toplum olduğunu gösterir. Hatta onlar küresel süreçlere etki de etmişlerdir.

İlk erken dönemde ark-kanal sözü “kan”, “kanal” (Farsça) sözünden çıkarak, halk adında kullanılmaya başlamış olmalıdır. Sarıkamış’taki Amuderya nehrinin eski bir kolu olan Kangaderya’nın Gilmend kolunun Miyan-ı Kant olarak adlandırılması tarihi ilişkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Şahnamede “Kangdiz”, Kant-i Siyavuş adları görülür. Avesta ve Zerdüş’t dini kaynaklarında saygıdeğer, aziz Kanghi denilmektedir. Eski Massaget-büyük Yueçilerin tarihi vatanları olarak Horezm şehri bilinmekle beraber Kanlı kavramının bir parçasıdır. El-İstahri (980-933) Horezm’in “Kas” olarak adlandığını yazar, “Hudud-el alam” adlı eserinde “Kas” şehrini Horezm şehri yerine, devletin en eski merkezi olarak zikreder. Al-Makdisi (985) Horezm ülkesindeki 40 şehrin listesini vermiştir. Bunu M. Kaşgari’nin “Divan-ı Lugat-it Türk” adlı eserinde bahsedilen Afrasyab’ın kızı Kaz hanımın kendi adına şehir inşa etmesi ve orada yaşaması hakkındaki rivayet ile ilişkilendirmek de mümkündür. Eski Horezm’in başkentinin Kas olarak adlandırılması ve Horezm kavramının büyük oranda Kanlı kavramıyla aynı olması gerçeğini dikkate alırsak bilinmeyen tarihi zamanlarda şehrin temellerini atan idarecinin adıyla anılması ve adlandırılması, o bölgede yaşayan halkın şehrin veya bölgenin adıyla ifade edilmesi zamanla da etnik bir kavrama dönüşmesi de gayet mümkündür.

Narşahi, Firdevsi ve İsfahani’nin yazılarına göre Afrasyab M. Ö. V. yy.da Buhara’yı inşa ederek Semerkand’ın eski şehri Afrasyab’ın temellerini atmıştır. Arkeolojik bilgilere göre “Afrasyab” Aleksandr Makedonskiy (Büyük İskender) işgal edene kadar büyük bir şehir olarak varlığını devam ettirmiştir. Daha sonra Soğdların VII. yy.da Arap halifeliğine bağlanmasına kadar şehir ekonomik ve kültürel merkez olma özelliğini korumuştur. Kale

ve surları da olan Afrasyab şehrinin arkeolojik kaynaklara göre milattan önce de var olduğunu görüyoruz. Bu da şehri inşa edenin Türk halklarının tarihi lideri Afrasyab (Alp Er Tunga) olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ulu İpek Yolu, Türk halkları, Orta Asya.

Birçok araştırmacı Büyük İpek Yolunun ortaya çıkışını M.Ö. II. yüzyıla dayandırır ve bu dönem Avrasyalı göçebelerin gelişmiş bir toplum olduğunu gösterir. Hatta göçebelerin küresel süreçleri de etkiledikleri bilinmektedir. Doğuda Hunların 24 tayfasını (kablesini) biriktiren Baudun Şa'yuy M.Ö. 200. yılı Çin İmparatorü Gao-Di'yi Bay'ın dağı vadisinde "Barış ve Akrabalık" (Biçurin 1950: 51) anlaşmasını imzalamaya mecbur etmiştir. İmparatorluk Baudun'a ipek, pamuk, kumaş, şarap ve pirinç vergisi ödeyecek oldu. Hunlar doğrultusunda kaynaklara baktığımızda, onların Roma İmparatorluğunun kölecilik düzenine oldukça şiddetli darbe verdiğini veya bundan 650 yıl sonra, yani 452 yılı Atilla'nın Hunları İtalya'nın Batı bölgelerini yağma ederek, Paduya, Milan v.b. kentleri ele geçirdiğini göreceğiz. Böylece 447 yılında Doğu Roma İmparatorluğu, 452 yılında ise Batı Roma İmparatorluğu Hunlara vergi ödeyecek hale geldi. Hunlar, adı geçen İmparatorluklar gibi uygarlık zirvesine yükselmemiş olmasa bile, en azında kölecilik toplum temelini iyice zayıflatmayı başarmışlardır. Tabiri caizse Hunlar Avrupa halklarının tasmadan kurtuluşuna zemin yaratmıştır diyebiliriz. Bu tabi ki Hun kabilelerinin uygarlık adına yaptığı katkıları olarak değerlendirilebilir. Ata yurdunda – Asya bozkırlarında kalan demir silahlı Hunlar da tüm Orta Asya'nın köhne uygarlığının gelişimine ciddi katkı sağlamışlardır. Hunlar sonraki Kazak, Kırgız, Uygur, Mongol, Tatar v.b. halkların etnik terkiğini tamamladılar, o halkların teşekkülüne tesir ettiler.

Hunlar ile birlikte yazılı belgelerde adı geçen ve Büyük İpek Yolu boyunda bilinen kavimlerden biri – Üysünlerdir. Üysünler hakkında ilk Çin kaynakları verilerinde rastlıyoruz. Çin İmparatoru Vu Di M.Ö. 138-126 yılları Çjan-Tzyan' (Baypakov 1992: 20) isimli elçiyi Üysünler ile Büyük İpek Yolunun güvenlik ve barış içinde komşuluk teminini sağlamak amacıyla gönderiyor. Çinliler göçebe güç sahibi olan Üysünler ve Hunların birleşmesini büyük bir tehlike olarak görüyorlardı. İmkanları kadarıyla bu iki halkın dostluk ve birliğini parçalamayı hedefleyen politika yürüttüler. Bu hedefe doğru M.Ö. 108 yılı Çin'den yine bir elçilik misyonu gönderilmiş ki, ona cevap olarak M.Ö. 107 yılı Çin'e gelen Üysün elçiliği Gün'mo'ya Çin padişahının kızını istemiştir (Kazak

1957: 53). Bu teklifin karşılığı olarak ise Çinliler Hunlara karşı askeri ittifak (birlik) kurma şartını koymuşlardır. Bu teklifi Üysün hükümdarları uzun zamana kadar kabul etmemişlerdir.

Çin melikeleri Üysün Ordasının (Çev.: kavminin) sadece aile, nikah konuları ile ilgilenmekle yetinme durumuna tatmin olmadan, Hun ve Üysün Ordaları ile İmparatorluk arasındaki siyasi vaziyete, faaliyetlere faal katılmaya başladılar. Buna Gyay-yu melikesinin M.Ö. 80 yılında Hunların Üysünlere baskın yapacağı doğrultusunda haberi Çin'e ihbar etmesi ve askeri yardım istemesi en somut örnek olabilecektir. M.Ö. 73 yılı Hunlar Üysünlere karşı saldırmış, M.Ö. 71 yılında Üysünler yanıt olarak harekete geçmiş ve 40 bin esir, 700 bin hayvan varlığı ele geçirmişlerdir. Han' soyu Hunların zayıflaşmasına çok istekli idi. Dolayısıyla, Üysünlere kendi kızları aracılığıyla diplomatik ve askeri güç başta olmak üzere her türlü desteklerde bulunmuşlardı (Biçurin 1950: 193-194).

Sovyet döneminin arkeoloji alanında tanınmış bilim adamı S.P.Tolstov Strabon eserlerine dayanarak Üysünlerin Massaget birliğine mensup olduğunu belirtir, Sır'ın (Sırderya) Orta akışındaki "Yati" ve "Asianlar" ile beraber dile getiriyor. Fars padişahı Dari'nin Saklara karşı savaş seferinde göçebelerin üç emircisi – Saksafar, Omarg ve Tomister Massaget (Derbik) (Tolstov 1948: 104) kabilelerinin önderleri idi.

Darius'un "Behistun" çivi yazıtında söz edilen bu seferler M.Ö. 517 yılında vuku bulduğunu Akademisyen V.V. Struve tamamen ispatlamıştır. Buna göre Üysünler o dönemde Tomiris'in emrinde (el altında) olduğunu görüyoruz. Avrupalı coğrafya ve tarihçi bilim adamlarının araştırmalarını Çin kaynakları ile karşılaştırdığımızda Ptolemey'in meşhur coğrafyasında beyan edilen: "İmay dışındaki Skif Eli (Yurdu)", "Serik", "Saklar Yeri" – Çin yazılarındaki – Siyuy (Doğu Türkistan), Yaksart – Sırderiya olması gerekir. Auksay – Tyan'-Şan', İssedon – Seri Yeri, Yuytyan' – Hotan, İssedon - Kuça, Qaraşarı, İfaguralar – Toharlar, Konedler – Üysünler (Grigoryev 1873: 57-58), olarak uygunlaştırmak mümkündür.

I.nci yüzyılda yaşayan Yunanlı bilim adamı Prolomey İssedonların yerleşmesine göre Skifli ve Altaylı olarak ikiye ayırmaktadır. Ne olursa olsun ama Herodot'un, Aristey ile Prolomey'in kalemine mensup İssedon kavmi Çin kaynaklarında çok söylenen Yusun', Usun, Üysin, Üysin olabilmesi çok mümkündür görüşünü G.Musabayev, A.Bernştam, G.Kuşayev v.b. değerli bilim adamları da inkar etmemektedirler.

Bunlarla birlikte ilk Büyük İpek Yolu uygarlığını yaşatmaya, oluşturmaya çalışan kavimler olarak yazılı kaynaklarda çok rastlanan Kanlı kavmini de dile getirmek caizdir. Mevcut kaynaklarda: Hunların Çjiçi (Şöje) Şanyuyi “Kuzeydeki Üç Eli (Yurdu)” kendisine boyun eğdirdikten sonra, çok uzamadan Talas ve Sırderya nehirleri boğazında göçebe içinde bulunan Kangyuy kavimlerini sıkıştırmaya başlamıştır.

Yeni yüzyılın ilk döneminde Kangyuy Ordasının sayısı 600 bini bulacak sivil halkı, 120 bin askeri mevcut idi. Şöje Şan'yuy burda Çin'in beyaz kemik soyundan gelen ulusu Gu Gldi (M.Ö. 48 yılı) öldürmüştür. Uzak yolda soğukta kalmış, acıkmış ve oldukça ezilmiş 3000 asker ancak Şu boyuna gelebilmiştir (Gumilyev 1960: 170). Kanlı yerine geldikten sonra Şöje Şa'yuy Kanlı ve kendi ordu güçleri ile Üysünlere hücum etmiştir.

Bu defa olan savaşta Şöje kendisini çok yetenekli bir ordu başı olarak gösterebilmiştir. Şöje M.Ö. 42 yılı Üysün başkenti Çigu kentini ele geçirdikten sonra Üysünler çaresizlikten dolayı doğuya göç ettiler. Bundan sonra Şöje Talas yakasından çok sağlam bir kale inşaa ettirmeyi başlayacaktır. Kale gözetleme minareli ve yüksek duvarlı şekilde Romalı tutuklu mühendislerin projesi gereği 500 işçi tarafından iki yıl içinde inşaatı tamamlanmıştır. Şöje Romanın kale inşaatı ustaları Parfiyadan getirtirmiştir. Onun Parfiya ile ilişkilerinin güçlenmesine Şan'yuy ve Kanlı önderlerinin arasındaki çok şiddetli savaşa neden olmuştur.

Kanlı ve Hunlar arasındaki vaziyet çok karışmış olan bir tarihi dönemde Çen Tan isimli ağır ceza hükmü giyen subay cezasını uzak bir topraklarda telafi etme arzusu ile Kanlılar arasına gelir. Bu yerde asker toplayarak Şöje ordusuna hücum eder. Tan'ın askerleri Hun askerlerinin kahramanlarca ve şiddetli savaşmalarına rağmen M.Ö. 36 yılı kurganların ahşap duvarlarını yakar, içeriye doğru yol açarlar. Cesaret ve adaletliği için Çen Tan'a hediyeler verilir ve kendi özgürlüğünü almayı hak eder (Gumilyev 1960: 173). Bundan sonra dış politikada Han' memleketine olumlu bakış açısı olan Huhan'ye (Kokan) Şan'yuy Hunların mahsus hükümdarı olur. Bu dönemde ayrıca Hun kabileleri Kanlı, Üysün ve Harezmi tayfaları birbirine iyice karışan, temas edilen devir idi.

Gerçekten Kanlı adı coğrafik veya etnik, siyasi anlam bildiren kavram olarak çok eski dönemlerden beri bilinmektedir. Farsların çok eski kahramanlık destanı “Şahname” göre Kang Turanlıların eski başkentidir. Ptolemey onu Skif soyu demişse, El-İdrisi

eserlerinde: HangarkıŖi, Orhon yazılarında “Kengeres” adı altında anmaktadır. V. yüzyıla ait Gürcü ve Armeni kaynaklarında Kavkasyada “Kangar Yeri”, “Kangar Dağı” olarak toponimik isimler saklanmıŖtır (Klyaştorniy 1964: 164-166). Buna göre I-IV yüzyıllarda bazı Kanglı kabilelerinin Hunlar arkasından giderek Kavkasya yörelerine geldiği ve yerleŖtikleri bilinmektedir.

İlk erken dönemde ark-kanal sözü “kan”, “kanal” (Farsça) sözünden çıkararak, halk adında kullanılmaya baŖlamıŖ olmalıdır. SarıkamıŖ’taki Amuderya nehrinin eski bir kolu olan Kangaderya’nın Gilmend kolunun Miyan-ı Kant olarak adlandırılması tarihi iliŖkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Ŗahnamede “Kangdiz”, Kant-i Siyavuş adları görülür. Avesta ve Zerdüşť dini kaynaklarında saygıdeğer, aziz Kanghi denilmektedir. Eski Massaget-büyük Yueçilerin tarihi vatanları olarak Horezm Ŗehri bilinmekle beraber Kanlı kavramının bir parçasıdır. El-İstahri (980-933) Horezm’in “Kas” olarak adlandığını yazar, “Hudud-el alam” adlı eserde “Kas” Ŗehrini Horezm Ŗehri yerine, devletin en eski merkezi olarak zikreder. Al-Makdisi (985) Horezm ülkesindeki 40 Ŗehrin listesini vermiŖtir (Tolstov 1948: 235-236). Bunu M. KaŖgari’nin “Divan-ı Lugat-it Türk” adlı eserinde bahsedilen Afrasyab’ın kızı Kaz hanımın kendi adına Ŗehir inŖa etmesi ve orada yaŖaması hakkındaki rivayet ile iliŖkilendirmek de mümkündür. Eski Horezm’in baŖkentinin Kas olarak adlandırılması ve Horezm kavramının büyük oranda Kanlı kavramıyla aynı olması gerçeğini dikkate alırsak bilinmeyen tarihi zamanlarda Ŗehrin temellerini atan idarecinin adıyla anılması ve adlandırılması, o bölgede yaŖayan halkın Ŗehrin veya bölgenin adıyla ifade edilmesi zamanla da etnik bir kavrama dönüşmesi de gayet mümkündür.

M. KaŖgari’nin “*Divân-ı Lügati’t-Türk*” adlı eserinde Afrasiab padiŖahın kızı Kaz prensesinin (kraliçesinin) de tarihte var olduğunu söyleyerek, onun ismi ile adlandırılan yer ve su adları delil olarak göstermektedir. Kazvi-Kaz oyunu veya Kaz prensesinin (kraliçesinin) yanındekiler ile eğleneceği mekandır. Deruin-Kaz prensesin (kraliçenin) eŖi Siyauş’un (İran Ŗahzadesi) katil edilen yer denilmiŖtir.

NarŖahi, Firdevsi ve İsfahani’nin yazılarına göre Afrasyab M. Ö. V. yy.da Buhara’yı inŖa ederek Semerkand’ın eski Ŗehri Afrasyab’ın temellerini atmıŖtır. Arkeolojik bilgilere göre “Afrasyab” Aleksandr Makedonskiy (Büyük İskender) iŖgal edene kadar büyük bir Ŗehir olarak varlığını devam ettirmiŖtir. Daha sonra Soğdların VII. yy.da Arap

halifeliğine bağlanmasına kadar şehir ekonomik ve kültürel merkez olma özelliğini korumuştur. Kale ve surları da olan Afrasyab şehrinin arkeolojik kaynaklara göre milattan önce de var olduğunu görüyoruz. Bu da şehri inşa edenin Türk halklarının tarihi lideri Afrasyab (Alp Er Tunga) olduğunu göstermektedir (Hasenov 1988: 182).

Mahmud Kaşgari'nin en önemli eseri – kendisine dek tüm Doğu edebiyatında efsanevi kahraman olarak bilinen Afrasiab'ı tarihsel kişiliğe yükseltmesidir. Kaşgari'nin "*Divân-ı Lüğati't-Türk*" eserinde Afrasiab'ın türkçe ismi/adı – Alp Er Tunga olarak bilinmektedir. Alp Er Tunga kadim Türk kabilelerinin hükümdarıdır, İran Şahları ile olan mücadelelerde ün kazanan padişahı Firdavsi "*Şahname*" Turan yurdunun hakanı ve Büyük Komutan (asker başı) olarak tavsif edilmiştir.

Bazı tarihi bilgilere göre 751 yılında Arab-Çin ordularının Taraza yakın bir bölgede olan savaşta ayrı Karluk bekleri (hükümdarları) Araplara yardımda bulunmuş, Çin askerlerini darmadağın etmişlerdir.

Karluk kabileleri VIII yüzyılın son 30. yılında Kaşgar Eyaletine, Fergana'ya, Sır bölgesine kadar gelerek o yerlerde yerleştikleri hakkında bilgiler mevcuttur. Bu dönemdeki Uygurlar Beşbalık, Janbalık, Kuna ve Sulmi kentlerinde oturmuşlardır. Dolayısıyla Kaşgari'nin "*Divân-ı Lüğati't-Türk*" eserinde Uygurlar bölgesinin ele geçirilmesi doğrultusunda bir kaç şiir sözleri örnek verilmiştir.

İpek Yolu boyunca taş süslemeleri yapma sanatı iki döneme ayrılır. Birinci dönem VI-VIII. yüzyıllar arası; Bu dönem taş simaları üzerinde silah taşıyan asker adamlar – "kağan", "bek", "tutıq", "tegin" ve "subacılar"dır". Bunlar taş korganlar dışında açık kırılara doğru taş sütunler dizisi şeklinde konulmuştur. Bundan daha önceki taş heykellerde sol eli kılıça yaslanan, sağ eliyle ise kap (tekne) tutan çeşitler yaygın idi. Özellikle süslemeli kemer net görünmektedir. Hunlardan kalan abidelerde uzun sütun taşların ucuna/başına insan suratı çizilmiştir. Taş abidelerin diğer bir örneği olarak ise kuş tutan, iki elinde kap (tekne) tutan erkek, kadın heykelleri söz edebiliriz.

XI-XIII. yüzyıllarda süslemelerin yapılması bakımından çok gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunları bir birinden yaşlı, genç, erkek ve kadın olarak ayırmak mümkündür. Hatta heykellerin yüz kesiminin gerçek canlı gibi aktarma arzusu da göze çarpmaktadır. Bunlarla birlikte çok rastlanacak üç boynuzlu taç olan hakiki güzel heykel ustalığı teşhir etmektedir. Diğer bir heykellere dikkatle baktığımızda artık elinde silah tutan değil

yuvarlak kap (tekneyi) göğsünde çift eli ile tutan formları (suretleri) görürüz. Ustalar taş heykelleri dize oturmuş, oturmuş vb. her türlü şekillerde yapmışlardır. Bu doğrultuda: «Komanlar ölen kişi üzerine toprak yığarlar ve onun başına doğu tarafına yönlendirilerek, göbekbağı boyunda heykel koyarlar» (Hasenov 1988: 104) diye yazıyor, bununla birlikte Hunlar terkinde olan Bugralar, Şurşit tarihnemeleri So (sorqı) kabilesinden dağıtılan Türk-Aşina soyu, eski Üysün yurdunun yerinde oturan “On oq bodin – on tayfa eli”* – Dulat ve Nuşibiler (Oysılbiler), Türkeşler, Halaştar, Argu-Türgeşler, Şigiller (Şegenli), Kırgızlar, Oğuzlar, Baqanlı-Baltalı (Mohe-Soge) Naymanlar, Kanlılar v.b. taş heykelleri Qaşı, Badizciler olarak adlandırmışlardır.

Türkler taş oymakla (taş oyma sanatı) beraber vefat eden kişinin mezarlığına kubbe inşa etmek geleneğine de bağlı kalmışlardır. Böyle bir mimari güzel kubbe anıtları Aşa Bibi, Babaşa Hatun, Qarhan – mezarları, Kengir, Sarısu nehri yanındaki Juban-Ana, Qayıp-Ata, Maulımberdi mezarlığı, Dombauıl, Alaşahan, Ayaqqamır v.b. mecmuaları örnek vermek mümkündür. Tüm bunlar VIII-XIII. yüzyıllarda inşa edilmişlerdir. İnşaat için sıcak ve soğuk hava, kar ve yağmura uzun zaman dayanabilecek pişirilmiş tuğla ve taş, kum vb. inşaat malzemeleri kullanılmıştır.

Aya bakan ak saray / Айға баққан ақ сарай,

Ak saray diye defin et / Ақ сарайлап қоя гөр!

Güneşe bakan gök saray / Күнге баққан көк сарай,

Gök saray diye defin et / Көк сарайлап қоя гөр! (Hasenov 1988: 103)

Evet, mimari açıdan çok güzel ve özelliği muhteşem böyle bir mezarlık inşa ederek halk ağası, yurt önderi olanlara saygı göstermek Türk halklarının eskiden devam etmekte olan geleneği diyebiliriz. Bu doğrultuda ve böyle bir anıtların önemi hakkında İ.A. Kastan'e: “Orta Asyanın Güney bölgelerinin yarısı (Üstürt tarafından Güneye doğru) eski anıtlarla pek çok yaygın olduğu (Semarkand mescitleri ve başkalar) bir gerçektir. Bu bölgedeki anıtların çokluğu ve eski olması kendisine özel bir heves ve dikkatle bakmayı hak etmektedir» (Hasenov 1988: 103), – diye değerlendirmiştir. Kazakistan bozkırlarında bulunan kubbeleri ne kadar basit olduğunu görsek bile, eski dönemdeki insanların mimari özellik ve güzelliğine olan ilgi, yeteneğinin bir delili sıfatında bir gerçek olarak kabul etmeliyiz. Özellikle sözümüzün ispatı olarak o dönemlere ait Aşa Bibi ve Babaşa Hatun

türbeleri örnek veririz. Bu mezarlık anıt kubbelerinde sanat ustalarının çiçek, ay, güneş, yıldız gibi motifleri bol tasvir etmeleri de sanat ve güzelliğe olan hayranlıktır.

Büyük İpek Yolu boyunca yerleşen Türkistan, Sauran gibi kentlerin kültürel ekonomik merkezler olarak önemi çok büyük olmuştur. Türkistan'a yakın bölgeler artık bahçecilik, ziraatçılık ve ticaretin geliştiği merkezlerine dönmüştür. Hafız Tanış'ın bilgilerine göre «Sabran kalesi – güçlü bir savunma kalesidir, onun sağlamlığı ve kuvveti o kadarki, işgal etmeyi düşünen düşmanlar hatta kalenin duvar eteklerine bile yaklaşmamışlardır. Kalede savunma tesislerinin olması, gıda ve su (kale içinde kuyular olmuştur) ile temin edilmiş olması uzun süre düşmanlara karşı dayanabilme kapasitesini artırmıştır» (Kazak 1957: 209-210).

Tarihi özelliği bakımından şimdi oldukça yıpranmış ve yıkılmış Sauran minaresi dikkate laiktir. Buhara minareleri gibi inşaa edilen, yüksekliği 16 metreye kadar uzanan Begim minaresi de, Sıganak kentinin Sunak – Ata binası da benzeri mimari eserlerden sayılır. Savranda yeraltı sulama sisteminin, medrese ve mescitlerin olması burada ziraatçılık kültürünün geleneksel hale geldiğini göstermektedir. Bunlarla birlikte Sır boyunda eski Otırar kentinin tekrar yükselmiş şekli, Sayram, Arkök, Üzkent, Aqkorgan, Karatau tarafında Sozak, Qultobe, Ran, Tastöbe, Tasqorgan, Köktöbe kalecikleri olmuştur. Otıradan sonraki kültürel katından 100 yaklaşık ev mecmuası bulunmuştur. Yani burada tahmini olarak 500-7000 kişilik nüfus olmuştur. Şehirde tuğla güğüm ustaları oturmuşlardır ve onlar tuğladan güğüm, kapkacak, tekne, kese v.b. üretimi ile uğraşmışlardır. Bulunan bulgulara dayanarak Sır boyu el sanatçıları tuğla, bakır, bronz ve demir eşyaları tekrar işleme gibi sanat türünü bugüne dek devam ettirmekte olduğu bilinmektedir. Mimari sanat eserleri Sırderya, Karatav etrafında, Talas, Şu, Sarısu boğazlarında, Torgay kırlarında iyi saklanmıştır. Taştan yapılan abideler en çok Mangıstav, Sagız, Cem gölü etrafında, Merkezi Kazakistanda, Jetisu, Altay, Tarbagatay dağlarında rastlanmaktadır.

Uzun yüzyıllar boyu teşekkül olan dekoratif yağlı boya resim unsurları Jezkazgan yakınında da bulunmuştur. Bu resimler mezarlıkların iç duvarlarına ve anıt taşlarına çizilmiştir. Avcılık, göç, Kazak evinin iç görünüşü, peyzaj ve asker timsali olan ana konulara çok rastlanmaktadır. Resim tekniği üzerinde durmak gerekirse hala kurumayan duvarlara önce resim eskizi yapılır, sonradan boya emdirilmiştir. Kırmızı, mavi, yeşil, sarı v.b. boyalar kullanılmıştır. Tüm bunlar İslam dini kurallarına aykırı olsa da Kazaklar ara-

sında eski inanç ve resim yapma sanatı geleneğinin bugüne kadar kopmadığını göstermektedir». Kazak kavimleri Türk dönemi kültürünün güzel sahası olan – taş oyma sanatı da unutmamışlardır. Özellikle vefat eden kişinin başına anıt taşı koyma, onun yanına Qoytas, Qoşqartas, Sandıqtas, Bestas (bes min), Üştas (üç min), sagan ev yapma gibi çeşitleri daha da geliştirmişlerdir. Koyunun, koçun ve sandığın heykellerini yapma sanatı Mangıstav, Üstirt, Jem gölü boyunda daha fazla yayılmıştır. Bununla birlikte mezarlık anıt taşlarına yazı yazma, ikinci tarafına kılıç, mızrak, ay balta, kise, sadak (eğer erkek ise), kadın ise başına alqa (kolye), küpe, saukele, kayçı v.b. resimler çizilmiştir. Taştan değirmen de yapılmıştır.

Kentler gelişerek korgan ve kale inşaatları yapılması, tuğla ve seramik eşyaların üretilmesi Türk kavimlerinin geleneksel kültürü ve hayatının ayrılmas parçası haline gelmiştir desek bile Kazak Hanlığı ve Ozbek Ordasının, Moğolstan, Noğay uluslarının hükümdar kitleleri tarafından gerçekleştirilen savaşların etkisinden gelişme imkanlarından tam yararlanamamıştır, doğal olarak bahçeler, ziraat alanları, mimari güzel şehirler maa- lesef harebe ve berbat olma süreci önünde karşı karşıya kalmıştır.

Kullanılan Edebiyat:

1. Baурақов К., Nurjanov A. - Байпаков К., Нуржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Kazakistan. Almatı, 1992
2. Виçурин N.Үа. - Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах....Т. 1. – М.-Л., 1950
3. Grigoryev V.V. – Григориев В.В. Восточный или китайский Туркестан. СПб, 1873
4. Gumilyev L.N. - Гумилев Л.Н. Хунну. М., 1960
5. Hasenov A. – Хасенов А. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. I с. Almatı, 1988
6. Kazak SSC tarihi. - Казак ССР тарихы. I с. Almatı, 1957
7. Klyāstorñıy S.G. - Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники... М.-Л.. 1964
8. Tolstov S.P. - Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948

**EVLIYA ÇELEBİNİN KALEMİNDEN
MAKEDONYA VE ÇEVRESİNDE DİNİ VE SOSYAL HAYAT**

Prof. Dr. Davut KILIÇ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
dkilic40@gmail.com

Makedonya; Antik Yunanistan'da bir krallık, Roma ve Doğu Roma imparatorluğunda bir eyalet, Osmanlı devletinde büyük bir kısmı Rumeli eyaleti içerisinde kalan bir bölge,¹ 1944-1991 yılları arasında Yugoslavya'nın bir parçası, 1991 yılından günümüze ise topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş bir Makedonya Cumhuriyeti varlığını devam ettirmektedir.² Tarihi Makedonya bugün Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Kosova ve Sırbistan'ın bir kısmını içine alan bir coğrafyadır. Evliya Çelebi seyahatnamesinin ilk cildinde Osmanlı devletinin eyaletleri hakkında bilgi verirken bugünkü Makedonya toprakları içerisinde kalan Ohri ve Üsküp'ü Rumeli eyaletine bağlı sancak olarak gösterir.³ Ohri'nin 60 ze'âmet ve 342 tımdan 335.299 kuruş, Üsküp'ün ise 57 ze'âmet ve 345 tımdan 240.000 kuruş geliri olduğunu belirtir.⁴

Evliya Çelebi 1652 yılının sonlarına doğru Romanya Babadağ'dan, Rumeli eyaletine geçerek, Zağra'ya uğramış oradan da Filibe'ye gelmiştir. Seyyah, bu şehrin Rum ve Yunan tarih kitaplarında, Makedon lakaplı İskender'in kızının tahtı İstanbul'dan önce inşa olunan Filiboz olduğunu ve Filiboz'dan galatı meşhur Filibe olarak söylendiğini kaydeder. Yine Evliya Leh, Çek, Eflak ve Boğdan lisanlarında "done" kralların hanımlarına verilen isim olduğunu, bu şehri İskender'in kızı Make inşa ettirdiği için Makedone şehri denildiğini, Dobra Venedik kralı divanında da şehrin Filibe Makedone ismiyle anıldığını, dağlarında altın, gümüş, kurşun ve demir madenlerinin çokluğundan bahsedildiğini, bu

---

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Şemseddin Sami, **Kamusu'l A'lam Tarih ve Coğrafya Lügati VI**, İstanbul 1316, s.4114 vd.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mehmet Hacısalihoglu, "Makedonya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.27, Ankara 2003, s.437 vd.

³ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi I**, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, Baskı: Altan Matbaacılık Ltd. Şt. Basım yılı ve basım yeri yok, s.80.

⁴ E. Çelebi, a.g.e. I, s.85, 88.

zenginlik bizde de olsa Büyük İskender gibi olurduk dediklerini, Murat Hüdavendiğar'ın⁵ Edirne'yi fethinden sonra 1363/64 yılında Filibe'yi fethettiğini söyler.⁶

Evliya, Filibe şehrinin dini ve sosyal kurumları hakkında şu bilgileri verir: Filibe'nin kayalık dokuz dere ve tepe üzerine kurulduğunu, evlerin kargir bağlı ve bahçeli olduğunu, kayalık olan yerlerin temmuz ayında çok sıcak geçtiğini, durumu iyi olanların Istanimaka kasabasına veya Despot yaylasına gittiğini, halkının hoş sohbet olduğunu şehrin yirmi üç mahallesinin Müslim, yedi mahallesinin ise Latin, Sırp, Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğunu kaydeder. Filibe şehri beş yüz akçe gelirli eyalet kadılığı tarafından yönetilir. Emri altında üçü şehirde olmak üzere dokuz tane nahiye naibi/kadı vekili vardır. Şehrin ikinci sıradaki yöneticisi ise şehrin yönetiminden sorumlu nâzırdır, iki yüz kişiyle hükümet eder. Üçüncü sırada şeyhülislam, dördüncü sırada ise peygamber soyundan olanların işlerini takip eden nakibü'l-eşraf, beşinci sırada askerlik işlerini takip eden sipâh kethüdası, altıncı sırada yeniçeri serdârı, yedinci sırada şehir muhtesebi, sekizinci sırada şehir güvenliğini sağlayan subaşı, dokuzuncu sırada gümrük işlerini takip eden bâcdâr, onuncu sırada ise gümrük emini olduğunu söyleyen seyyah, yöneticileri saymaya devam eder.⁷

Şehirde elli üç mescit ve cami olup, bunların en büyüğü çarşı içerisindeki Ulu-cami'dir. Edirne fatihi Murat Hudâvendiğar yaptırmıştır. Bina kargir olup büyük kubbe-lerle örtülerek, son derece içten sıcak figürlerle süslenmiştir. Kible kapısına altı taş merdivenle çıkılır, minaresi ve büyük vakıfları vardır. Bunun dışında yine çarşı içerisinde yer alan sultan vezirlerinden Şehâbeddin Paşa cami de Ulucami'den geri değildir. Diğer önemli camiler ise Yeşiloğlu cami, İmaret cami, Anbar Kadı cami-i cedit, Koruağası cami, Cisirbaşı cami, Tabbağlarıçi cami, Uğraş cami ve Emir Şeyh camidir. Önemli medreseleri ise Karagöz Paşa medresesi ve Şahabeddin Paşa medresesidir. Yedi yerde Kuran-ı Kerim hafızlığı eğitimi verilir. Ancak hadis eğitimi veren bir yer yoktur. Şehir genelinde

---

⁵ I. Murat Hudavendiğar (1360-1389) hakkında geniş bilgi için bkz., İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s.33 vd.

⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi III**, (Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1999, s.210.

⁷ E. Çelebi, a.g.e. III, s.211.

yetmiş yerde ilk mektep vardır. Bununla birlikte her mahalle ve camide okula yeni başlayan çocuklara eğitim verilir. On bir tane tekke olup, müritleri Halvetî⁸ ve Celvetîlerden⁹ müteşekkil olmakla birlikte Kâdri¹⁰ ve Gülşeni¹¹ tekesi de vardır. Fakat Mevlevî¹² tekkesi yoktur. Çarşı içerisinde şehrin önemli hanları Zâl Paşa hanı, Dede hanı, Şehâbeddin Paşa hanı, Tahtalkal'a hanı, Varoş hanı ve Kurşunlu handır. Hamamları ise hoş ve havadardır. Bunlardan Hünkar hamamı kurşunlu olup gayet temiz ve havası güzeldir. Meriç nehri kenarında Şehâbeddin Paşa hamamı, Tahtalkal'a hamamı, izdiham hamamı, Çelebi Kadı hamamı, Yenihamam ve Kadıasker hamamı meşhurdur. Bu hamamların dışında vilayet yöneticilerinin ifadesine göre saraya mahsus yüz altmış beş hamam vardır. Dükkân sayısı ise yüz seksendir. Çarşı başından Ulucami'ye gelinceye kadar kaldırım döşelidir. Balık pazarı, yağ pazarı ve güzel koku satış yerleri gayet mamurdur. Ayrıca kapalı çarşısı da mevcuttur. Varoшта üç yüz dükkân vardır. Sebil ve çeşmeleri şehrin bütününe yetmediğinden Meriç'ten su taşırlar. Şehrin uleması ve meşayihî çok olup güzel temiz elbiseler giyerler. Saattepesi denilen yerde saat kulesi vardır. Seyyahın ifadesiyle bağ ve bahçesi, ak akçesi gayet çoktur. Zira kâr mahallidir. Şehâbeddîn Paşa imareti ve Ulucami imaretlerinde ramazanda ve diğer önemli günlerde yemek verilir. Evliya Çelebi Meriç nehri kenarınca yoluna devam ederek Sofya'ya gitmek üzere Tatarbazarcığı kasabasına geçmiştir.¹³

15 Kasım 1660 tarihinde Osmanlı yönetimince Melek Ahmet Paşa, Bosna eyaletinden alınarak Rumeli eyaletine atanmış, mahiyetinde bulunan Evliya Çelebi de paşayla birlikte Banyaluka'dan Rumeli eyaletine intikal etmiş¹⁴ ve yolu bir müddet sonra Üsküp'e düşmüştür.

---

⁸ Şeyh Ebu Abdullah Sıracüddin Ömer İbn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Ehcî tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.714 vd.

⁹ Aziz Mahmut Hüdai'nin kurduğu tarikatın adıdır. Geniş bilgi için bkz., M. Z. Pakalın, a.g.e.I, s.273 vd.

¹⁰ Sofiyenin büyüklerinden Abdülkaadir Geylani tarafından kurulan tarikatın ismidir. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.130 vd.

¹¹ Halvetiyye tarikatının kollarından birinin adıdır. Kurucusu İbrahim Gülşeni'ye nispetle bu adı almıştır. Geniş bilgi için bkz., M. Z. Pakalın, , a.g.e.I, s.687 vd.

¹² Mevlana Celaleddi-i Rumiye nispet olunan tarikatın adıdır. Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Z. Pakalın, a.g.e.II, s.498 vd.

¹³ E. Çelebi, a.g.e. III, s.212 vd.

¹⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi V**, (Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001, s.280.

Evliya, Yıldırım Bayezid tarafından fethedilen¹⁵ Üsküp şehrinin dini ve sosyal kurumları hakkında şunları söyler: Sancak beyi tahtı olup hâssı/yıllık geliri 240 bin akçedir. 15 ze'âmet ve 255 tımarı kaimdir,¹⁶ beş bin asker çıkarır. Alaybeyi, çeribaşısı ve yüzbaşısı ile birlikte şeyhülislamı, nakibüleşrafi ve şehir kethüdası da vardır. Vardar nehri şehrin içerisinden geçer. Bağ ve bostanları çok olup, bayır ve tepeler üzerinde binlerce kargir güzel işlemeli binalar mevcuttur. Üsküp yetmiş mahalleden oluşur. Yüz yirmi mes-cit ve cami vardır. Bu camilerin kırk beşi Salât-ı Cuma edâ olunan/Cuma namazı kılınan camilerdir. Saat kulesi dibindeki Hünkâr cami, Vardar nehri karşısında Karluzâde cami, Koca Mustafa Paşa cami ve Alaca camileri tarihidir. Sultan Murat cami medresesi, Yahya Paşa medresesi, İshak Paşa medresesi, İsa Paşa medresesi, Mustafa Paşa medresesi, Karluzâde medresesi ve Baba Lokmân medreseleri meşhurdur. Dokuz yerde dârü'l-kurrâ olmakla birlikte hafızları yoktur. Nadir de olsa bazı camilerde zaman zaman hadis ilmi yapılır. Şehir genelinde toplam yetmiş tane sıbyan mektebi mevcuttur. Camiler genelinde de bu bilgiler tekrar edilir. Yirmi meskende fukara-yı abdâlân vardır. Mevlevi tekkesi Melek Ahmet Paşa'nın fermanıyla yeni kurulmuştur. Şehir genelinde yüz on çeşme, iki yüz sebil, bin kuyu ve bin adet de su değirmeni vardır. Yahya Paşa kızlar hamamı, boyacılar için Şengül hamamı ve Gazi İsa Beğ hamamı meşhur hamamlardandır. Bunlardan başka bin altmış saray hamamı mevcuttur. Şehirde yedi tane misafirhane bulunur. Meşhur olanları Yahya Paşa, Koca Mustafa Paşa, Karluzâde, İsa Beğ ve İshak Beğ misafirhanelerinden maada on üç bekâr odası da vardır.¹⁷

Üsküp kapalı çarşısında iki bin yüz elli adet kargir ana kemerlerle birbirine bağlı kubbeli çarşı ve pazar dükkânları mevcuttur. Cümle kumaşçılar, gazzazlar, çadırcılar, ayakkabı ve terlik yapanlar, boyacılar, abacılar ve takkeçiler burada ticaret yaparlar. Evliya bu kapalı çarşının Bağdat, Bursa ve Halep kapalı çarşıları gibi olunduğunu belirtir.¹⁸ Üsküp sanayisinde çuka, abâyî/yün kumaştan yapılmış elbise, elvandan oyma nakışlı yastık, basma çıt perde işlenir. Halkın büyük bir kısmı tüccar, bir kısmı âvân/yardımcı, bir kısmı çeşitli meslek sahibi, bir kısmının da ulema olarak geçindiklerini söyler.¹⁹

---

¹⁵ I. Bayezid (Yıldırım Bayezid 1389-1402) bu konuda geniş bilgi için bkz., İ. H. Danişmend, a.g.e.I, s.82 vd.

¹⁶ Evliya birinci ciltte, Üsküp'ü 57 ze'âmet ve 345 tımar olarak vermiştir. Bkz., E. Çelebi, a.g.e. I, s.88.

¹⁷ E. Çelebi, a.g.e. V, s.287 vd.

¹⁸ E. Çelebi, a.g.e. V, s.290.

¹⁹ E. Çelebi, a.g.e. V, s.291.

Evliya Çelebi Üsküp'teki ziyaret yerlerini şöyle anlatır: El-Mevlâ Âşık Çelebi ziyareti, lokman hekim asitanesinde metfundur. Üveys bin Mehmed eş-şehir Veysi Efendi ziyareti, Anadolu şehirlerinden Akşehir'de doğup Üsküp'e gelmiştir. El-Mevlâ Vâlihî Çelebi ziyareti, Üsküp'te doğmuştur. Ziyaret erbaplarının gönlündedir. Şâfi'izâde ziyareti, Tımişvâr mollası iken öldüğünde Üsküp şehrine defnedilmesini vasiyet etmiştir. Öldükten sonra vasiyeti üzerine Üsküp'e getirilip İshâk Beğ camiine defnedilmiştir. Kurbân Baba ziyareti, kale içerisinde Cafer Baba ziyareti, büyük mezarlıkta bir tepe üzerinde Gazi Baba ziyareti, çarşı içerisinde Baba Meddâh ziyareti, Alaca cami mezarlığında Deli Beğ ziyareti, Hünkâr cami önünde Gazi İshâk Beğ ziyareti, Baba Meddâh civarında Lokman Hekim meşhur ziyaret yerlerindedir.²⁰

Evliya, II. Bayezid dönemi Üsküplü meşâyihleri şöyle sıralar: Şeyh Lütfullâh: Üsküplüdür ve orada metfundur. Hâkî: Üsküplüdür, şiir yazmasına rağmen seçilmiş güzel şiirleri yoktur. Râzî: Üsküplüdür, çok güzel anlaşılır şiirleri vardır. Kendisine Koca Hansazade derler.²¹

Seyyah, Üsküp'ten ayrılıp Sofya'ya giderken Üsküp sancağına bağlı voyvadalık olan yüz elli akçe pâyesiyle kaza durumundaki Kumanova'ya uğramıştır. Kazaya Üsküp kadıları bakar, altı yüz adet kiremitli evden müteşekkildir. Cami, mescit, Tekke, medrese, mektep, han ve hamamları mevcuttur. Oldukça fazla bağ ve bahçeleri vardır.²²

Evliya Sofya'ya geldikten sonra Zahîre-bahâya giderken,²³ Köprülü'ye uğramıştır. Köprülü, Rumeli eyaletinde Köstendil sancağına bağlı voyvadalıktır. Yüz elli akçe şerif pâyeli kazadır. Kale muhafızı olmamakla birlikte askerler, yeniçeri serdari, şehir kethüdâyeri, vergi ve gelir gider işlerine bakan görevlisi de vardır. Toplam dört mahalle-den oluşur. Bağ ve bahçesiz kayalar üzerine inşa edilmiş bin adet ev vardır. Sokakları kaldırımlıdır. Mescit, tekke, medrese, sıbyan mektebi, hamam ve hanı vardır. Elli civarında dükkânları mevcuttur. Havası ve hanımları güzeldir. Cümlesi yassı başlı olup siyah bez ferrâce giyerler. Suları Üsküp'ten geçen Vardar nehrinden gelir.²⁴

---

²⁰ E. Çelebi, a.g.e. V, s.292 vd.

²¹ E. Çelebi, a.g.e. I, s.85, 161.

²² E. Çelebi, a.g.e. V, s.293.

²³ Bkz., E. Çelebi, a.g.e. V, s.297.

²⁴ E. Çelebi, a.g.e. V, s.298.

Köprülü'den ayrılan Evliya, Pirlepe'ye oradan da Manastır'a geçmiştir. Şehrin ismini Büyük İskender zamanında bölgede kadim bir mabetgahtan dolayı Manastır ismi aldığını, bir gece yarısı meydana gelen deprem sonrası bunun yıkıldığını daha sonra şehrin ve manastırın yeniden imar olduğunu, kadim ismiyle devam edip geldiğini belirtir. Şehri yirmi yük akçe iltizam ile voyvodası yüz adamla yönetir. Şehirde; şeyhülislam, nakîbüleşrâf, yeniçeri serdarı, şehir voyvodası, vergi emini, şehir kethüdası, vergi ve gelir giderlere bakan görevlisi ve mimarbaşısı vardır. Yirmi bir mahallede üç bin adet evden oluşur. Yetmiş tane cami ve mescit bulunur. Önemli camilerden bazıları İshâk Efendi cami, Mahmut Efendi cami, Gazi Haydar Paşa cami, Hacı Bey cami ve Çavuş camidir. Ayrıca medreseler de vardır. Kapalı çarşısı dokuz yüz dükkândan meydana gelir. Çıkrıkçılar içi, derziler içi ve kırk kadar kahvehanede şarkı söyleyen kadınlar çoktur.²⁵

Manastır ile ilgili gözlemlerine devam eden seyyah, kelim ehli, hattat, şair, güzel konuşan belagat sahibi insanların çokluğundan bahseder. Şehir softaları ise serçe yuvası perişan sarıklarıyla beline taktıkları pala ile eşkıyalık ettiklerini, köçeklik yapan güzel kadınların da bunlardan olduğunu bu yüzden kahvehaneden ve kötü yerlerden çıkmadıklarını, buralarda meşgul olduklarını, Arnavutlar içerisinde de eşkıyaların çok olduğunu, ancak halkın genel anlamda neşeli ve gülen insanlar olduğunu fakat ağırbaşlı olmadıklarını söyler.²⁶ Evliya Çelebi Manastır'a değişik zamanlarda yedi kere geldiğini de kaydeder.²⁷

Evliya, Kotur Venediği üzerine sefere giderken Rumeli eyaletine tekrar yolu düşmüş ve Ohri sancağına uğramıştır. Seyyah, Ohri'yi anlatmadan önce Ohri gölü ve bundan çıkan balıklar hakkında bilgi verir. Uştuk balığı, misarya balığı, sazan balığı ve alabalığın da lezzetli olduklarını, ayrıca yılan balığının gayet yüksek fiyata satıldığını tazesini defneyaprağı ile pişirip yiyenlere çok enerji ve güç verdiğini, hasta olanların bu balığı tuzlayıp yediğinde ve balığın başını kendi başında götürdüğünde, Allah'ın izni ile o adamın hastalığından kurtulacağına inandıklarını belirtir.²⁸

---

²⁵ E. Çelebi, a.g.e. V, s.300.

²⁶ E. Çelebi, a.g.e. V, s.301.

²⁷ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.328.

²⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi VIII**, (Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2003, s.320 vd.

Üştürka kasabası Ohri kazasının nahiyesidir. Ohri gölü kenarında kumsal bir yerde çimenli vadilerin düz yerinde toplam üç yüz adet kiremit örtülü kargir evlerden müteşekkil olup, bağlı, bahçeli olağan üstü güzel bir kasabadır. Toplam üç mahalledir ancak Bulgar ve Rumlardan Müslüman olmayanları çoktur. Dört cami, üç mescidi vardır. Çarşı içerisinde Ohrizâde cami, kubbe ve minareli Bâlâl cami meşhur camileridir. Bir han, bir imareti, bir medresesi ve bir de hamamı vardır. Şehirde kırk tane dükkân bulunur. Fakat kapalı çarşısı yoktur.²⁹

Seyyah buradan Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan tahrir üzerine Rumeli eyaletinin sancak beyi tahtı olan Ohri şehrine geçmiştir. Alaybeyi ve çeribaşısı, askeriyesi, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, yetmiş tane kale bekçisi vardır. Ohri sancağına bağlı yüz kırk pare mamur köyleri vardır. Rumeli'nde Yanya livasından sonra Ohri sancağı gayet mamur ve güzeldir. Kalesi Ohri gölünün kuzey tarafında yalçın kırmızı kayalıklar üzerine kurulmuştur. Kalenin iki adet kapısı vardır. Biri kibleye nazır büyük kapıdır. Diğerisi ise kuzey tarafında aşağı varoşlara açılır. Kale duvarları on arşın yüksekliğinde olup, kale içerisinde mescit, zahire ambarı ve kale bekçisi bulunur.³⁰

Evliya, göl kenarında Paşa sarayı dibinde bulunan Ayasofya camiinin gayet büyük olduğunu, Selanik, Trabzon ve İstanbul'daki küçük Ayasofya camiine benzediğini fakat bu Ayasofya cami, Hz. Süleyman'ın oğlu Melik Rac'im zamanında Yanvan karındaşı Ohri kralının yaptırdığını, bundan dolayı bazı zamanlarda Müslüman olmayan ahali kapıda duranlara gizlice birkaç akçe verip camiye girerek Hz. İsa'ya ibadet edip hemen çıktığını, camiinin büyüklü küçüklü on yedi kubbesi olduğunu, tamamen kırmızı kiremitle örtülü olup, horasan kireci ile yapıldığını, temiz ve hoş bir ibadethane olduğunu belirtir. Seyyah Fethiyye camini anlatırken pirinç kapılarının ve sedefkârî pencere kanatlarının bozulmaya yüz tuttuğunu, cemaati olmadığını, içerisinde Müslüman olmayan ahalinin kaldığını, Cuma namazı için haftada bir gün temizlendiğini beş on kişinin namaz kılıp, kapıları kapatıp gittiğinden dolayı üzüntüsünü belirtir. Yukarı iç kale önünde ise kurşunlu, tahta kubbe örtülü ve bir kargir minareli Ohrizâde cami bulunduğunu, muhtemelen Sultan Bayezid sefere giderken bu camiye görüp beğendiğini, sağ tarafına bir minare daha ilave edilmesini söylediğini, bundan dolayı adına Hünkâr cami de denildiğini, bundan

---

²⁹ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.321.

³⁰ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.322.

başka iki de mescidin olduğunu fakat cemaatlerinin olmadığını anlatır. Ayrıca altı adet Hıristiyan manastırının bulunduğunu, bunların hepsinin mamur ve bakımlı olduğunu içlerinde kırkar ellışer din adamının hizmet ettiğini anlatır. Ohri kalesinde han, hamam, çarşı ve pazar yoktur. Ancak büyük bağ ve bahçeleri vardır. zira büyük kaledir. Ohri’de toplam on yedi mahalle vardır. bunun onu Müslüman olup geri kalan yedisi Rum, Bulgar ve Latin mahalleleridir. Ohrizade, Tekke, Kuloğlu, Haydar Paşa, Koca Siyavuş Paşa Medresesi, Zülmiye, Hacı Hamza, İskender Bey Mescidi, Yunus Voyvada mahallesi, Küçi Bey mahallesi, Emir Mahmut mahallesi ve Kara Hoca mahallesi en mamur olanlarıdır.³¹

İki yerde âlim yetiştiren medresesi vardır. Birincisi göl kenarında Hacı Kasım camiinin solunda yolun karşısında eski Siyavuş Paşa medresesidir. Büyük bir alanın etrafında küçük odalar sıralanmış, her odada talebe vardır ve eğitim verilmektedir. İkincisi ise Süleyman Han’ın tekke ve medresesidir. Bu da mamur olup, nice zaviye ve medreseleri vardır. Bunların dışında bir yerde hadis ilmi ve tecvit ilmi öğretilir. Ancak hocaları meşhur değildir. İlmi tecvit de Kuran-ı Kerim okunur, hadis ilminde ise Buhari okunur. Ohrizade ve Ağa mektebi olmak üzere yedi yerde de eğitim verilir. Evliya üç yerde de han olduğunu, ancak bunları yaptırınları sormadığını söyler. Saray hamamlarının dışında iki tane hamamı vardır. Bunların Ohrizade ve Gazi Hüseyin Paşa hamamı olup ikisi de güzel ve havadardır. Yüzeli dükkân, güzel döşenmiş yedi irfan meclisi ve kahvehaneleri olmakla birlikte, görünürde bozahanesi ve meyhaneleri yoktur. Kale içerisinde Müslüman olmayan mahallelerde içkili yer gayet çoktur. Çeşmelerin çoğu kullanılmaz durumdadır. Çünkü şehir gölün kenarına kurulduğundan çeşmeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Çarşısı dört yere dağılmıştır. Suyu ve havasının güzelliğinden sevimli ve hoş kadınları çoktur. Bundan dolayı nice insanlar burada kalmıştır.³²

Ohri’nin çok güzel ve lezzetli meyvelerinin olduğunu söyleyen seyyah, dokuz çeşit ayvanın yetiştiğini, bunlar içerisinde en meşhurlarının baba ayvası ve ekmek ayvası olduğunu, Çeşit çeşit şeftali, erik ve armutlarının yetiştiğini, bu meyvelere bugüne kadar gezmiş olduğu hiçbir yerde rastlamadığını, lakin bu kadar güzel ve lezzetli meyvelerin

---

³¹ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.323.

³² E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.323 vd.

çok sulu, narin ve taze olduğundan bir fersahlık yere bile hediye götürülemediğini üzüle- rek ifade eder. Amma elmasının öyle olmadığını her yere götürülebileceğini belirtir. Ev- liya Ohri şehrine mahsus kış geceleri uzun oturmaların olduğunu, bu sohbetlerde güzel ziyafetlerin verildiğini, burada yenilen yiyeceklerin lezzetlerinin hiçbir yerde olmadığını, özellikle tatlıların ve hoşafın Rum diyarında yapıldığı gibi hiçbir yerde emsaline rast- lamadığını, kaldığı yirmi altı günlük süre içerisinde hoşaf içmekten şehit olacağını espri ile anlatır. Ahalinin büyük bir kısmının zarif, nüktedan ve eğitilmiş olduklarını, Bulgarca ve Rumca konuşmakla birlikte fasih ve belîğ bir şekilde Türkçe de bildiklerini ancak Ar- navutça bilmediklerini kayıt eder.³³

Ohri ahalisinin giyim ve kuşamına gelince gençler kırmızı saya çukalı samur ve ağaç sansarının derisinden yapılan kalpaklar, çeşit çeşit çuka dolamalar ve kopçalı daracık sıkma erkek şalvarı, ayaklarında sarı kubâdî pâypûş, bellerine ise pala bıçaklar takıp sa- lına salına gezerler. Kadınlar ise başlarına rengarenk tülbentler ve bol feraceler giyerler. Yassı başları üzerine tülbent çemberler bağlayıp, çarşı ve pazarda gezerler.³⁴ Evliya Çe- lebi, Ohri'den İstanbul'a dönmüştür.³⁵

Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin Makedonya ve çevresiyle ilgili vermiş olduğu bil- gileri, dini açıdan değerlendirdiğimizde; Müslümanların dini hayatı, daha çok Halvetî, Celvetî, Kadri ve Gülşenî tekkeler etrafında verilen telkin ve öğretiler çerçevesinde ge- lişmiştir. Mevlevilik buralarda çok etkin olamamış, Melek Ahmet Paşa'nın Rumeli eya- letine atanmasından sonra paşanın fermanı ile Üsküp'te yeni bir Mevlevi tekkesi kurul- muştur. Ayrıca seyyah bölgede Bektaşî tekkesinin varlığından da hiç söz etmemektedir. Filibe'nin toplam otuz mahallesinden yirmi üçünde Müslümanlar otururken yedi mahal- lesinde Latin, Sırp, Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudiler oturmaktadır. Dolayısıyla Filibe şehrinin büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Evliya Üsküp'ü anlatırken mahalle sayısını yetmiş olarak vermesine rağmen dini ve etnik yapıyı mahalle sayısına göre detaylandır- mamıştır. Ancak verilen cami ve mescit sayısına (yüz yirmi) bakıldığında ve ayrıca bu camilerin kırk beşinde Cuma namazı kılınacak büyüklükte olması, şehirde yaşayan Müs- lüman sayısının gayrimüslim sayısından hiçte az olmadığını göstermektedir. Yine Evliya Çelebi, Manastır şehrinde de yirmi bir mahallenin varlığından bahseder ancak dini ve

---

³³ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.324 vd.

³⁴ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.325.

³⁵ E. Çelebi, a.g.e. VIII, s.326.

etnik dağılımı vermezken, cami ve mescit sayısını yetmiş olarak verir. Cami sayısını mahalle sayısı ile birlikte değerlendirdiğimizde Manastır'da da Müslüman sayısının gayrimüslim sayısından fazla olduğunu söyleyebiliriz. Ohri'de ise toplam on yedi mahalle olup on'unun Müslüman, geri kalan yedisi Rum, Bulgar ve Latin mahalleleridir. Burada Müslim ve gayrimüslim sayısının birbirine yakın olduğunu düşünebiliriz. Söz konusu şehirlerdeki Müslim-gayrimüslim münasebetlerine bakıldığında ise bölgede yaşayan dini toplulukların bu karışık yapıya rağmen, barış ve huzur içerisinde yaşadıklarını müşahede etmekteyiz.

Mevcut bilgileri, sosyal ve kültürel açıdan ele aldığımızda bölgede çok canlı bir ticaretin olduğu şehirlerdeki dükkân sayısından ve çarşıların hareketliliğinden anlaşılmaktadır. Konuşulan dil bölgenin yerel dilleriyle birlikte Türkçedir. Günlük hayatta özellikle dışarı çıkarken giyilen erkek ve kadın elbiseleri, Anadolu vilayetlerinde giyilen giysilere yakındır.

**MA'NAVIYAT BESHIGI ANDIJONDA MADANIY HAYOT VA
ADABIY MUHIT**

Prof.Dr. Dilmurod KURANOV
Andijon Davlat Universiteti /O'zbekiston

ÖZET

Milliy madaniyatning quvvati, imkonlari va istiqboli viloyatlardagi madaniy hayot darajasi bilan belgilanadi. Andijon o'zining qadim an'alariga ega, milliy madaniyatimizga ko'plab yirik san'atkorlar, adibu shoirlarni etkazib bergan, hozirda ham madaniy hayot ancha qaynoq kechayotgan mintaqaviy madaniy markazlardan biridir. Adabiy jarayonning tashkiliy markazi Yozuvchilar uyushmasining viloyat bo'limi, adabiy hayot mahalliy matbuot nashrlari, o'quv yurtlari faoliyati bilan bog'liq kechadi. Hozirgi vaqtda Andijonda Olimjon Xoldor, To'lan Nizom, Tur-sunoy Sodiqova, Zamira Ro'zieva, Farid Usmon, Nabi Jaloliddin, Xurshidabonu singari mamlakatga taniqli adib va shoirlar yashab ijod qilmoqdalar. Xususan, Nabi Jaloliddinning "Xayyom" va Cho'lpon haqidagi "Tegirmon" romanlari o'zbek adabiyotida sezilarli voqea bo'ldi. Andijonda uchta professional teatr faoliyat olib bormoqda: Bobur nomidagi viloyat musiqali drama va komediya teatri hamda Abbos Bakirov nomidagi shahar yoshlar teatri. Ularda jahon klassikasi namunalari, shuningdek, o'zbek dramaturglarining ko'plab asarlari muvaffaqiyat bilan sahna-lashtirilgan. "Lola" qo'g'irchoq teatri bolalarbop spektakllari bi-lan ko'plab ko'rik-tanlovlarda e'tirof etilgan. Viloyatda ishlab ijod qilib kelayotgan O'zbekiston xalq rassomlari O.Bakirov va N.Xoliqov, ularga izdosh bo'lgan yosh musavvirlarning asarlari mamlakatimiz va xorijda tashkil etilgan ko'plab ko'rgazmalarda namoyish etilgan. Bulardan tashqari viloyatdagi 40 ga yaqin madaniyat uylarida badiiy havaskorlik jamoalari, turli ijodiy to'garaklar ham faoliyat yuritmoqda. Madaniyatimizning ertasini belgilaydigan kadrlarni tayyorlash ishiga ham jiddiy e'tibor qaratilgan: Andijon davlat universiteti, Andijon san'at kollejida, o'nlab musiqa maktablarida iste'dodli yoshlar tarbiyalanmoqda.

Kalit so'zlar: Milliy ma'naviyat, Andijon, teatr, adabiy muhit, ta'lim, Cho'lpon

Farg‘ona vodiysining sharqida joylashgan, hududi jihatidan viloyatlarning eng kichigi bo‘lishiga qaramay mamlakat aholisining qariyb o‘n foizini tashkil etuvchi viloyat markazi bo‘lmish ko‘hna Andijon qadim an‘analariga ega, milliy madaniyatimizga ko‘plab yirik san‘atkorlar, adibu shoirlarni etkazib bergan, hozirda ham madaniy hayot ancha qaynoq kechayotgan mintaqaviy madaniy markazlardan biridir.

Ma‘lumki, an‘anaviy ravishda madaniy hayotda markaziy o‘rinni adabiyot egalab keladi, shu uchun avval viloyatdagi adabiy jarayon haqida to‘xtalamiz. Andijon Zahiriddin Muhammad Bobur, Nodirabegim, Cho‘lpon, Muhammad Yusuf singari adabiyotimizning yirik vakillari tug‘ilgan yurt, eli hamisha adabiyotni ardoqlab kelgan. Xususan, viloyatda Bobur, Cho‘lpon, Muhammad Yusuf tavallud kunlari munosabati bilan har yili muntazam o‘tkazib turiladigan tadbirlar adabiyot bayramiga aylanadi, ular adabiyotning targ‘ibi, mahalliy ijodkorlarning boshqa hududlardagi qalam ahli bilan jonli muloqotini amalga oshirish vositasi sifatida ham g‘oyat muhim.

Hozirgi vaqtda Andijonda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 18 nafar a‘zosi, ular bilan bir safda hali uyushmaga a‘zo bo‘lmagan yana o‘nlab ijodkorlar faoliyat olib bormoqda. Adabiy jarayonning tashkiliy markazi Yozuvchilar uyushmasining viloyat bo‘limi bo‘lib, adabiy hayot mahalliy matbuot nashrlari, o‘quv yurtlari faoliyati bilan bevosita bog‘liq kechadi. Viloyatda chop etiluvchi “Andijonnoma”, “Xolis”, “Andijon yoshlari”, “Kelajak”, “Vodiy gavhari” kabi nashrlar o‘zlarining asosiy yo‘nalishlari imkon bergan darajada viloyat ijodkorlarining asarlarini ham chop etib turadi. Ayni choqda, viloyat ijodkorlari markaziy nashrlarda ham tez-tez qatnashib turishadi. Shunga qaramay, adabiy jarayonning faollashuvi sharoitida mintaqa miqyosida adabiy jurnalga ehtiyoj sezilmoqdaki, bu ishni yo‘lga qo‘yish fikri goh-goh aytilib tursa-da, hali biron-bir amaliy harakat ko‘rilmaydi.

Ma‘lumki, hozirgi kunda nashr imkonlarini sezilarli kengaytira oladigan muhim vosita internetdir. Bugungi kunda ushbu zamonaviy imkoniyatdan foydalanish yo‘lida ilk qadamlar qo‘yilgan. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda o‘z sahifalarini ochgan (Farid Usmon, N.Jaloliddin) yoki o‘zining veb-caytiga ega (N.Jaloliddin) ijodkorlar bor. Ya‘ni imkoniyatdan foydalanish darajasini dengizdan tomchiga qiyos etgulik, xolos. Holbuki, undan kengroq foydalanish, jumladan, internet vositasida yangi yozilgan asarlar muhokamalarini (forumlar) tashkil qilish, viloyatdagi adabiy hayotni yorituvchi maxsus sayt

ochish, internet jurnal ta'sis etish kabi ishlarning yo'lga qo'yilishi adabiy jarayonning faollashuvi uchun ham, adabiyotning targ'iboti uchun ham benihoya muhimdir.

Zamonaviy imkonlar bahona bir narsani ta'kidlash kerak. Modomiki, viloyatda yashayotgan ijodkor asarlarini istasa yozib tugatiboq juda keng miqyosda e'lon qilish yoki dunyoning istalgan hududida yashayotgan ahli qalam bilan muloqot o'rnatish imkoniga ega ekan, u o'zini "mahalliy miqyosdagi adib yo shoir" sifatida anglashdan qutulmog'i kerak. Zero, ayni shunday anglam ijodkorning shahdini o'ldiradi: buni miyasiga quyib olgach u yuksak cho'qqilarni zabt etishni orzu qilmaydi, "faqir odam panada" aqidasicha yashashni ma'qul ko'radi. Bu esa, avvalo, uning o'ziga – xudo bergan iste'dodi to'la ro'yobga chiqmaydi, pirovardida esa umuman milliy adabiyotga ziyon etkazadi.

Andijon adiblarining to'ng'ich bo'g'ini vakillari - O.Xoldor va T.Nizom asarlari bilan mamlakatga tanilgan va tegishlicha e'tirof etilgan tom ma'noda serqirra ijodkorlardir. Jumladan, O.Xoldor – o'nlab she'riy to'plamlar muallifi, yuzga yaqin she'rlari musiqa qanotida deyarli barcha xonadonga kirib borgan; sahna yuzini ko'rgan "Qotil kim?" "Sevgi afsonasi", Lola", "Boborux" kabi dramatik asarlar; "Ko'ngil" qissasi hamda "Mirkomilboy", "Mo'jiza" kabi o'quvchilarda jonli qiziqishu turlicha munosabatlar qo'zg'agan romanlar muallifidir. To'lan Nizom o'zining sodda va samimiy she'rlari hamda dostonlari, ayniqsa, ijodkorlar hayoti qalamga olingan "Bobur", "Ruhi ravonim", "Cho'lpon", "Majnunat yig'isi", "Botmay qolgan oy" kabi dostonlari bilan mashhur. Shular sirasida Muhammad Haydar mirzo haqidagi "So'zga aylangan qilich" she'riy romanini ham sanash mumkin. Keyingi yillarda shoir Mustaqillik bilan bog'liq bunyodkorlik ishlarini tarannum etuvchi turkum dostonlarini ham yaratdi: "Dovon", "Temir yo'l", "Oltin vodi bo'ylab".

Keyingi bo'g'in vakili, o'nlab she'riy to'plamlar muallifi shoira T.Sodiqova so'nggi yillarda lirikadan ko'ra ko'proq ma'naviyat, odob-axloq, milliyat masalalaridan bahs etuvchi "Xazrati ayol", "Yoningizdagi baxt", "O'g'lim, senga aytaman", "Muhabbat nima?" kabi didaktik-publitsistik asarlari orqali o'quvchi omma bilan muloqotga kirishdi. Muloqot deganimiz bejizga emas, adibning radio va televideniedagi chiqishlariga xos ruh va uslub kitoblarida ham to'la namoyon bo'ladiki, buni, bizningcha, yangi janr deyish ham mumkin. G'azalchilik an'analari davom ettirgan F.Usmonni ko'pchilik qo'shiqchi shoir sifatida taniydi, holbuki u ham so'nggi yillarda ko'p ijodiy tajribalarga qo'l

urmoqda, jumladan, nasrda ham ijod qilib, hozirga qadar ikkita hikoyalar to‘plamini chop ettirdi. Q.Kenja bo‘lsa poytaxtda yashab ijod qilgan paytlari ilk hikoyalari bilan og‘izga tushgan, Andijonga qaytgach, uning ijodida ham badiiy publitsistika kengroq o‘rin tuta boshladi. Jumladan, uning “Hind sorig‘a”, “Buyuklar izidan”, “Andijondan Dakkagacha” nomli safarnomalari, zamondoshlarimizning ibratli ishlarini yorituvchi “Boburiylardan biri”, “Jasorat” kitoblari, vaqtlilik nashrlardagi qator chiqishlari shunday deyishga asos beradi.

Viloyatda yashab ijod qilayotgan boshqa qalamkashlarni aslo kamsitmagan holda, bugungi Andijon adabiyotining yuzini ko‘rsatib turgan adib sifatida N.Jaloliddinni ko‘rsatish mumkin. N.Jaloliddin adabiyotga shoir sifatida kirib kelgan. She‘rlarida o‘zi maydonga chiqqan 80-yillar oxirlaridagi shiddat – haqiqatga tashnalik, erk va mustaqillik sog‘inchi aks etgan, balki shunisi bilan davr o‘quvchilarining ko‘ngliga chip yopishganidir. Garchi ko‘proq shoir sifatida tanilgan bo‘lsa-da, N.Jaloliddin ijodining salmoqli qismi nasriy asarlardan iborat: u qariyb yigirma yillardan beri nasrda ham muvaffaqiyatli qalam tebratib, “Erkagi bor uy”, “Dayus”, “Bayroq” kabi o‘nlab hikoyalar, “O‘limning rangi”, “Yig‘i”, “Kavak”, “Bolalar” kabi qissalar, “Xayyom” (Oraliq), va “Tegirmon” nomli romanlar yaratdi. Adibning xalq turmushini yaqindan bilgani, insonning favqulodda vaziyatlardagi ruhiy holatlarini shaxsan boshdan o‘tkazgani, kuzatuvchanlik, kishi qalbidagi nozik tebranishlarni ilg‘ay olishiyu badiiy qimmatga ega hayotiy holatlarni ko‘ra bilishi asarlaridagi muvaffaqiyatning bosh omilidir. Xususan, shu jihatlar uning romanlarida yaqqol ko‘zga tashlanadiki, ularning adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olingani shundan. Yana bir muhim jihati, yozuvchi o‘zining tizim sifatida shakllangan hayot falsafasiga ega, romanlarida olam va odamni shu falsafa nuqtai nazaridan ko‘radi, o‘sha falsafani badiiy timsollar orqali aks ettiradi. Jumladan, “Xayyom” romanining ikkinchi nomi oraliq deb tanlangani bejiz emas, bu adib qahramonlari bilan birga izlayotgan “oltin oraliq”ni anglatadi. Ruhiy qiynoq va iztiroblarga esh izlanish jarayoni Xayyom bilan G‘azzoliy munosabatlari tasviri orqali ochib berilgan. Ayni choqda, tarixiy voqealarni tasvirlash asnosi zamonamizning o‘tkir muammolari badiiy mushohada etilganki, bu asarning badiiy qimmatini oshiradi. Yozuvchining yaqindagina yakunlangan “Tegirmon” romanining bosh qahramoni – otashnafas shoir Cho‘lpon. Bu asarda ham yozuvchi o‘z ijodiy printsipligiga sodiq qoladi - Cho‘lponni qiynagan muammolarga

birgalikda javob izlaydi, o‘zi yaratgan obrazlar vositasida odam va olam mohiyatini anglashga harakat qiladi.

Andijon milliy teatr san‘atining shakllanishi va rivojida ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. Bobur nomidagi Andijon viloyat teatri 1919 yilda tashkil topgan bo‘lib, respublikadagi to‘ng‘ich teatrlardan biri, aniqrog‘i, hozirgi Milliy teatrdan so‘ng tashkil topgan ikkinchi teatr hisoblanadi. Bu teatrdan o‘z vaqtida o‘zbek teatr san‘atining Lutfixonim Sarimsoqova, Xalima Nosirova, Shahodat Rahimova, Soyib Xo‘jaev, Orif garmon, Muhitdinqori Yoqubov, Tamaraxonim, Gavxarxonim Rahimova singari darg‘alari xizmat qilganlar. Yana bir qiziq fakt: o‘zbek sahnasining shoh asarlaridan sanaluvchi “Tohir va Zuhra”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” musiqali dramalari ilk bor Andijon viloyat teatrida sahnalashtirilgan.. Yana ushbu teatr sahnasida turli yillarda o‘zbek dramaturgiyasining sara asarlari bilan bir qatorda Shillerning “Makr muhabbat”, Karlo Gotstsining “Malikai Turondot”, “Ikki boyga bir qarol”, Gogolning “Revizor” va “Uylanish”, Griboedovning “Momaqaldiraq” kabi asarlari qo‘yilgan.

Yuqorida mazkur boy an‘analarni davom ettirayotgan teatr hozirda ham zamonaviy dolzarb mavzulardagi asarlarni sahnalashtirish bilan tomoshabinlarni o‘ziga jalb etib, ularning ma‘naviy olamini boyitishga xizmat qilmoqda. Jumladan, hozirda teatr repertuaridan N.Rahimovning “oqibat”, X.Rasulning “Dilraboning ona tumori”, N.Abbosxonning “Tanxo yulduz”, ShMakhkamovning “Aqldan ozish hech gap emas”, M.Yuldashevaning”Qabohat”, N.Qobulning “To‘da” kabi asarlari joy olgan. Ko‘rib turganimizdek, hozirshi repertuarda zamonaviy asarlar etakchi, klassik asarlar esa irmuncha chetga surilganki, bu tomoshabin talabi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari viloyatda Abbas Bakirov nomidagi Andijon shahar yoshlar teatri hamda “Lola” qo‘g‘irchoq teatri ham mavjudki, ularning biri yoshlar auditorisiga, ikkinchisi bolalarga mo‘ljallangan. Ya‘ni viloyatda teatr san‘atini rivojlantirish uchun zarur asoslar, imkoniyatlar mavjud. Demak, davlat tomonidan viloyatda teatr san‘atini rivojlantirish uchun etarli sharoitlar yaratilgan ekan, mavjud imkoniyatlarning qay darajada ro‘yobga chiqarish ijodiy jamolarga, ularning sa‘y-harakati va bunda nechog‘li izchil va qat‘iyatli ekanliklariga bog‘liq bo‘lib qoladi.

Milliy musiqa va qo‘shiqchilik san‘atlari rivojida Andijonning o‘ziga xos o‘rni, hissasi bor. Yaqin vaqtni nazarga olganda ham, andijonliklar F.Mamadaliyev, Sh.Jo‘raev,

N.Hamroqulov, M.Yo‘lchieva, D.Qodirjonova, O.Nazarbekov, B.Qodirov singari san’atkorlarning ayni shu zamindan etishib chiqqani bilan haqli ravishda faxrlanadilar. Mazkur san’atkorlar ijodiy faoliyatining bir qismi Andijonda, boshqa bir qismi esa poytaxtda o‘tdi. Mumtoz musiqa va qo‘shiqchilik san’atining bilimdoni, O‘zbekiston xalq artisti, professor G‘.Hojiqulov faoliyati esa, asosan, Andijonda kechdi. Ustoz san’atkor o‘z bilim va tajribasini yoshlarga berib, o‘nlab shogirdlar tayyorladi. Hozirda o‘zbek qo‘shiqchilik san’atida o‘ziga xos o‘rni va ovozigaga ega Avaz Mahmudov, Ilhom Jo‘raev, Tursunboy .Parpiev, Bobir Yo‘ldoshev, Mirodil Hakimov kabi ko‘plab san’atkorlar viloyatda yashab ijod qilmoqdalar.

Viloyatda ishlab ijod qilib kelayotgan O‘zbekiston xalq rassomlari O.Bakirov va N.Xoliqov, ularga izdosh bo‘lgan yosh musavvirlarning asarlari mamlakatimiz va xorijda tashkil etilgan ko‘plab ko‘rgazmalarda namoyish etilgan. Jumladan, Sharq miniatyura san’atini rivojlantirish borasida izlanayotgan Azizbek Jabborov, mahobatli san’at vakili Ulug‘bek Boltaboevlarning izlanishlarini alohida ta’kidlash lozim. U.Boltaboevning mahobatli ishlari Bog‘i Boburdagi Boburiylar muzeyi, Navoiy nomidagi istirohat bog‘i, Toshkent xalqaro aeroporti kabi gavjum joylarni bezab, ularga o‘zgacha fayz, milliy ruh va tarovat baxsh etibyu turibdi. Yoki 17 yil davomida (1979 -1996) Andijonda – badiiy ishlab chiqarish ustaxonasida faoliyat olib borgan Jaloliddin Mirtojiev yaratgan ulug‘larimizning haykallari hozirda Andijon, Toshkent, Samarqand, Kohira kabi shaharlarning gavjum joylarini bezab turibdi.

Yuqoridagilardan tashqari viloyatdagi 40 ga yaqin madaniyat uylarida badiiy havaskorlik jamoalari, turli ijodiy to‘garaklar ham faoliyat yuritmoqda.

Madaniyatimizning ertasini belgilaydigan kadrlarni tayyorlash ishiga ham jiddiy e’tibor qaratilgan: Andijon davlat universiteti, Andijon san’at kolleji, o‘nlab musiqa maktablari, barcha tumanlarda faoliyat olib borayotgan yoshlar ijodiyoti markazlarida iste’dodli yoshlar san’atning u yok bu turlari bo‘yicha saboq olmoqdalar.

Xullas, milliy madaniyatning yuzini poytaxt ko‘rsatsa-da, unga quvvat beradigan manba va demakki, istiqboli va darajasini belgilaydigan muhim omil periferiya – muzofotlardagi madaniy hayotdir. Eskidan qolgan “talantlar Provansda tug‘ilib, Parijda o‘ladilar” degan gap bejiz aytilgan emas. Zero, iste’dodlar o‘zini namoyon qilish uchun hamisha markazga – madaniy hayot qaynab turgan, xudo bergan iqtidorni rivojlantirishu

ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi muhitga intilgan. Biroq bunday qarash bugungi fan-texnika taqdim etgan bugungi imkoniyatlar sharoitida bir qadar eskirganini ham ta'kidlash kerak. Negaki, hozir masofa muammosi mavjud emas: minglab chaqirim masofani bir kun doirasida bosib o'tamiz; ijodiy muloqot deganidan ham qisilish yo'q: uyali telefon orqali O'zbekistonning istalgan hududi bilan mahalliy aloqa narxida bog'lanish mumkin, internet orqali esa til bilsangiz kifoya – butun dunyo bilan aloqa o'rnatish mumkin. Ya'ni hozirda “markaz – muzofot” ayirmasining ham, ular orasida haqiqatan mavjud farqlarning ham asta-sekin yo'qolib borish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Bu esa joylarda madaniyat va san'at rivojiga berilayotgan e'tibor milliy madaniyat va san'at rivojiga bevosita ta'sir o'tkazuvchi omil ekanligidan dalolatdir.

SEYAHATNÂME PENCERESİNDEN KOSOVA VE CİVARI

Yrd. Doç. Dr. Erkan HİRİK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
erkanhirik@gmail.com

ÖZET

Yalnız çağının değil tüm dönemlerin en önemli şahsiyetleri içerisinde yer alan Evliyâ Çelebi, Türk dünyasının olduğu gibi tüm dünyanın araştırmalarına konu ettiği seyyahların başında gelmektedir. Evliya Çelebi'ye atfedilen bu önem Seyahatnâme'nin tarihi bir vesika olmasıyla birlikte kendisinin çok yönlü kişiliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı sahasının hemen hemen her bölgesiyle ilgili bilgilerin bulunduğu Seyahatnâme'de Kosova ve civarından da oldukça bahsedilmektedir. Kosova'nın gerek coğrafi konum gerekse Osmanlı yönetimi için önemli oluşu seyahatnameye konu edilmiş miktarıyla da paralellik arz etmektedir. On ciltten meydana gelen Seyahatnâme'nin dokuzuncu ve onuncu cildi hariç her cildinde Kosova ve civarı ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bu çalışmada Evliyâ Çelebi'nin Kosova ve civarıyla ilgili verdiği bilgiler çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnâme, Evliyâ Çelebi, Kosova, Balkanlar

0. Giriş

Yalnız çağının değil tüm dönemlerin en önemli şahsiyetleri içerisinde yer alan Evliyâ Çelebi, Türk dünyasının olduğu gibi tüm dünyanın araştırmalarına konu ettiği seyyahların başında gelmektedir. Evliya Çelebi'ye atfedilen bu önem Seyahatnâme'nin tarihi bir vesika olmasıyla birlikte kendisinin çok yönlü kişiliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Türk dilinin ve kültürünün önemli bir taşıyıcısı olan Seyahatnâme'yi elli yılı aşkın bir sürede gerçekleştirdiği seyahatleri neticesinde kaleme alan Evliyâ Çelebi, gittiği yerlerin imaretlerinden, coğrafyasından, ikliminden, tarihinden, dillerinden, örf ve adetlerinden vb. bahsetmiştir. Türk edebiyatı içerisinde hem nitelik hem de nicelik bakımından en önemli seyahatname olan Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi bu özelliğini İslâm edebiyatının en uzun ve en kapsamlı eseri olmasıyla da sürdürmektedir. Seyyah dönemini gerek kendi

gözlemleriyle doğrudan gerekse dönem için önemli eserleri okumak ve onları aktarmak suretiyle dolaylı olarak aktarmaktadır.

Eserin muhteva bakımından oldukça geniş bir çerçeveye sahip olması farklı disiplinlerin eseri incelemesini gerekli kılmıştır. Dolayısı ile dil, halk bilimi, sanat tarihi, dinler tarihi, tasavvuf, coğrafya, edebiyat vb. birçok disiplin Seyahatnâme'yi hem incelemiş hem de başka konulardaki incelemelerinde kaynak olarak kullanmıştır.

Günümüzde dünyanın her yerinde izlerini devam ettiren Türk kültürünün unsurları yanında diğer milletlerin de kültür birikimlerine yer veren Evliyâ Çelebi'nin eseri bu anlamda evrensel bir boyuta sahiptir.

Osmanlı sahasının hemen hemen her bölgesiyle ilgili bilgilerin bulunduğu Seyahatnâme'de Kosova ve civarından da oldukça bahsedilmektedir.

1. Osmanlı Döneminde Kosova Genel Durumu

1389 tarihli I. Kosova Savaşı'ndan sonra Osman Devleti topraklarına I. Murat zamanında katılan Kosova, 1913 tarihli Londra Antlaşması ile Sırbistan Krallığı'na bırakıldı. Doğu ve batıyı birbirine ticari anlamda bağlayan ticaret yollarının üzerinde bulunması nedeniyle Osmanlı yönetimi, devşirme ve İslamlaştırma politikasını Kosova'da yoğun bir şekilde uyguladı. Roma döneminden beri istikrarlı bir konuma gelemeyen Kosova Osmanlı ile birlikte düzene kavuştu. Burada daha önceden var olan Müslüman olmayan Türkler ile Osmanlı vasıtasıyla gelen Müslüman Türklerin bir araya gelmesi Türk nüfusunun bölgede artmasını sağladı. Osmanlı hâkimiyetinin 1912 yılında bölgede kalktığı döneme kadar Kosova'da Türkçe genel kültürel dil kimliğindeydi. Bölgede var olan Türk nüfusunun da bunda etkisi büyüktü. Bölgenin Türk olmayan halkları da Türkçe ile birçok yönden gelişme imkânı buldular (Kutlu 2007). Tüm bunlar Osmanlı döneminde Kosova'nın hem Osmanlı için hem de orada yaşayan halk için önemli konumda kalmasını sağladı.

2. Seyahatnâme'de Kosova ile Civarı

Kosova'nın gerek coğrafi konum gerekse Osmanlı yönetimi için önemli oluşu seyahatnameye konu edilmiş miktarıyla da paralellik arz etmektedir. On ciltten meydana gelen Seyahatnâme'nin dokuzuncu ve onuncu cildi hariç her cildinde Kosova ve civarı ile ilgili

bilgilere rastlamak mümkündür. Kosova ve civarıyla ilgili bilgi en fazla beşinci ciltte bulunmaktadır. Bununla birlikte altıncı ciltte yer alan bilgiler de azımsanmayacak ölçüdedir.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de Kosova ile ilgili olarak en sık anlattığı olay I. Kosova savaşı ve bu savaşta I. Murat'ın şehit edilmesidir.¹ Evliyâ Çelebi, herhangi bir konudan bahsederken dahi konu Kosova ile ilgili bir boyuta sahipse bu savaşta I. Murat'ın şehit edilmesinden bahsetmeden geçmemektedir. Yalnızca dördüncü ve dokuzuncu ciltte bu olaydan bahsetmeyen Evliyâ Çelebi diğer ciltlerde bir vesile ile bu olayı farklı uzunlukta ve kimisinde farklı varyantlarla anlatmayı ihmal etmemektedir. Hatta bazen aynı ciltte bile olayı birden fazla anlattığı görülmektedir.

1/[23b]

*Andan sene (---) târîhinde Gâzî Hudâvendigâr halîfe olup müstakillen Rûm diyârına deryâ-misâl asker çeküp mukaddemâ Alâeddîn Sultân'ın ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin nasîhatıyla Kostantniyye'yi feth etmek için cânib-i erba'asın evvel feth etmeğe Gâzî Murâd-ı Evvel cüyüş-ı Muhammedî ile sene (---) târîhinde bizzât Gâzî Hudâvendigâr Gâzî Murâd-ı Evvel'dir, Edirne kal'asın İdrivne tekuru elinden feth edüp kabza-i teshîre alup cümle Anadolu'da ümmet-i Muhammed Edirne câniblerinde mâl-â-mâl olup İslâmbol'dan taşra küffâr-ı hâk-sâr çıkamaz oldu. Ammâ bi-takdîri Hallâk-ı âlem Gâzî Hudâvendigâr yedi kerre yüz bin küffâr-ı hâksâr ile Rûmeli hâkinde ve **Vuçitrin kal'ası** dâmeninde **Kosova** nâm sahrâda küffâr ile ceng edüp yedi kerre yüz bin küffâr münhedim olup cümlesi dendân-ı tîğ-ı âteş-tâbdan geçüp **Gâzî Hudâvendigâr hamd-i Hudâ** ederek lâşe-i küffâr-ı dûzah-karârları seyr [ü] temâsâ ederken lâşeler içinden **Vilaşkobla** nâm kâfir elinde tîğ-ı Dahhâk-dan nişân verir bir bıçağıle **Gâzî Hudâvendigâr'ı** urup şehîd eyleyüp ol mel'ûnu dahi anda pâre pâre edüp guzât-ı müslimîn bî-hisâb mâl-ı ganâyimle mansûr [u] muzaffer Edirne'ye gelüp Yıldırım Bâyezîd Hân taht-nişîn [24a] müstakil pâdişâh olup etrâf-ı kâfiristâna Yıldırım Hân yıldırım gibi şakiyup babasının intikâmın almağıçün diyâr-ı deyr-i küffâristâna kılıç urup (---) sene târîhinde,*

¹ Sultan Murad'ın şehadeti için bk. (Uzunçarşılı 2011: 256)

1/[176b]

Beşinci sikke **Priştine** kurbünde **Novaborda**'dır, azîm gümüştânedir. **Ve Murâd Hân-ı Evvel bu gazâda Kosova'da leşler içinde Viloş Koblaki nâm bir mel'ûn çtkup elindeki bıçağ ile Murâd Hân'ı şehîd edüp na'sı Bursa'da Eski Kaplıca'da medfûndur.**

2/[234a]

Vefât-ı Gâzî Hüdâvendigâr der-Gazâ-yı Kosova Yedi yüz doksan birde Kosova cenginde üç kerre yüz bin kâfiri dendân-ı tûğdan geçirüp gazâ-yı ekber etmişken küffâr-ı hâk-sâr leşlerin temâşâ ederken Miloş Koblaki nâm kâfir leşler içinden kalkup Murâd Hân'ı ol mahalde bıçağıyla urup şehîd etdi. Karnın yarup kalbin **Piriştine** hâricinde nehr-i **Gülâb** kenarında bir kubbe-i âlîde defn etdiler. Hâlâ ziyâretgâh-ı inâsıdır. Melek Ahmed Paşa efendimiz Bosna'dan gelirken ta'mîr [u] termîm edüp dürr-i beyz-âsâ bir kubbe-i pür-nûr olup içine türbedâr ve eczâ-hânlar ta'yîn eyledi. **Ve na's-ı Murâd Hân'ı {Bursa'ya getürdüler}.**

8/[347b]

Ba'dehu hakîkatü'l-hâl fâtihi Usturumça Gâzî Hudâvendigâr (...) **Sultân Murâd-ı Evvel sene (---) târîhinde Kosova'da Seleşdi kral ile ceng-i azîm edüp yedi kerre yüz bin aded küffârları dendân-ı tûğdan geçirüp kendüleri lâşe-i murdâr küffârı seyr [ü] temâşâ edüp,**

"Îlâhî, havl [ü] kuvvet [ü] kudret [u] nusret senindir. Bu gazâda hikmetin vardır" deyü hamd ederken hemân leşler içinden Miloş Koblaki nâm bir kefere kalkup Sultân Murâd'ın yakasına yap[ış]up hançer-i fecâmıyla **Murâd Hân'ı ura ura şehîd eder.** Bir rivâyetde bu mel'ûn elçilikle gelüp Murâd Hân'ın destin bûs ederken bıçağıyla taht üzre Murâd Hân'ı urup şehîd edüp Miloş Koblaki kâfiri dahi pâre pâre edüp Murâd Hân'ın kalbini **Kosova'da Piriştine** şehri kurbunda Klab nehri kenârında bir kubbe içre defn edüp vücûd-ı Murâd Hân'ı Bursa'ya götürüp Eski Kaplıca câmi 'inde türbe-i pür-envârında defn ederler.

Evliyâ Çelebi tarafından bu olayın bu kadar çok dile getirilmesinin nedeni devletin başında bulunan ve "Hüdavendigâr" unvanına sahip bir yöneticinin Türkler tarafından

kazanılan bir savaşta şehit olması sonucu millette, dolayısıyla Evliyâ Çelebi’de derin izler bırakmış olmasıdır. Bu olay yalnızca Türk tarihi için önem arz etmez. Savaş sırasında I. Murat’ın bir Sırp tarafından şehit edilmesi Sırplar arasında büyük infial yaratmış ve kaybedilen bir savaş Sırplar arasında adeta kazanılmış gibi düşünülmüştür. Savaşın etkisi Sırp toplumu arasında geliştirilen mitolojilere ve efsanelere kadar yansıyor ve yüzyıllar boyu sürmüştür (Türbedar 2007: 19). Bu olayın etkisiyle I. Kosova Savaşı tarihte Sırp milliyetçiliğinin ilk yeşerdiği ve bugün dahi Sırpların büyük önem verdiği bir savaştır (Emecen 2010: 124). I. Murat’ın muzaffer ordusunu denetlemeye gittiği savaş alanında bağlılığını bildirmeye gelmiş bir Sırp askeri tarafından öldürülmesi ve Sırpların bu savaş-taki yenilgisi Sırp şiirinde ve folklorunda efsane boyutlarına ulaştı, 19. yüzyılda bu savaş bir ulusal ilham kaynağına dönüştürülerek bugün de olduğu gibi kullanıldı (Ahmad 2010: 9). Birinci Kosova Savaşı’nı kazanmış gibi davranan Sırplar, 28 Haziran tarihini en kutsal günleri arasında saymakta ve “*Vidovdan*” (St. Vitus Day) adı altında kutlamaktadırlar (Djordjević 1990).

2.1. Kosova

Evliyâ Çelebi’nin sıkça anlattığı I. Murat’ın Kosova’da şehit edilmesi hadisesi münasebetiyle eserin aşağıdaki bölümünde Priştine, Vuçitrin kalesi ve Kosova isimlerinden söz edilmektedir. Yine bu münasebetle Osmanlı padişahını ziyaret eden elçinin kim olursa olsun padişahın yanına kadar getirilmediği ve uzunca bir hilatın yere uzandığı ve onun öpülerek huzurda durulduğu anlatılmaktadır. Yani I. Kosova Savaşı’nda yaşanan hadise ile padişahın huzuruna çıkma törenleri arasındaki bağlantı seyyah tarafından bu şekilde ifade edilmektedir. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi’nin Melek Ahmet Paşa ile birlikte Murat Gazi’nin türbesini ziyareti ve buranın yenilenmesi için yaptıkları yine aşağıda ifade edilmektedir:

3/[11a]

*Ba‘dehû sene (---) târîhinde Gâzî Hudâvendigâr Rûmeli'nde **Priştine** şehri ile **Vuçütirin kal‘ası** sahrâsı ki **Kosova** nâmıyla mevsûf sahrâda Miloş Kob-laki nâm kral-ı dâllin üç kerre yüz bin askerinin dendân-ı tîğdan geçirüp mansûr u muzaffer olmuşken Gâzî Hudâvendigâr ya ‘nî Koca Murâd Hân-ı Evvel lâşe-i küffârları seyr [u] temâşâ ederken iki kellesiz küffâr ayağ üzere durduğun görüp "Sübhânallah! Bu ne sırdır?" dedikde Baba Ni ‘metullah ey-dür kim "Her bir küffâr yüz bin küffârın katl olduğuna nişândır kim iki küffâr*

başsız ayak üzre dururlar" derken hemân lâşe-i küffârların içinden cebe ve cevşene müstağrak olmuş küffar dal-bıçak olup Gâzî Murâd Hân'ı ol mahal şehîd edüp Miloş Koblaki kâfiri dahi pâre pâre ederler. Bir rivâyetde Miloş-i la 'în tebdîl-i câme elçilik bahânesiyle gelüp dest-bûs ederken Murâd Hân'ı şehîd eder. Anınçün Devlet-i Âl-i Osmân'da her kankı elçi olursa pâdişâh yanına getirmeyüp iki yanından kapucular kethüdâsı ve çavuşbaşı dutup [11b] taht-ı pâdişâhîden bir uzun hil'at yeni uzanmışdır anı öper. Hâlâ âyîn-i Osmânî budur. Anda Murâd Gâzî'nin kalbini ve derûnunda olanları Kosova sahrâsında defn edüp hâlâ üzerinde bir kubbe-i âlî binâ olunmuşdur. Sene 1071 târihinde Melek Ahmed Paşa efendimiz Bosna'dan ma'zûlen Rûmeli eyâletine mutasarrıf olup gelirken bu kubbe-i Murâd Hân'a gelüp harâb binâsın ta'mîr ü termîm edüp cânib-i erba'asına havlı dîvârı gibi bir metîn dîvâr çeküp içini bâğ-ı İrem edüp kubbe-i kadîmi beyâz [beyz-i] münevver edüp eczâ-hânlar ve türbedârlar ta'yîn eyledi.

Mitroviçse kalesinden sonra Evliyâ Çelebi bir sınır kasabası olan İzevçan'a giderek ora hakkında kısa bir bilgi verir.

5/[167b]

Evsâf-ı âhirü'l-hudûd-ı kasaba-i İzevçan (...) Bu rabta-i ma'mûre Kosova sahrâsında üç yüz kiremit ile mestûr hâneli ve câmi' ve hân u hammâmı ve birkaç fâhir dükkânlı ve hâkim[l]i ve voyvadalı (ve) ma'mûr kasabadır.

Evliyâ Çelebi Kosova'da yetişen ürünlerle ilgili de bilgi vermektedir. Kosova'da yetişen ürünlerin hangilerinin meşhur olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

5/[171b]

Der-şi'r-i hubûbât-ı mahsûlât: Kosova'da ve Ofçabolu'da dânedâr buğdayı ve arpası ve bakla ve böğrülce ve kirahı meşhûrdur.

Seyahatnâme'nin yedinci cildinde Evliyâ Çelebi Osmanlı tarihinde gerçekleşen en büyük savaşları belirtmektedir. Bu savaşlardan birisi Kosova savaşıdır. Mezkûr bu savaşlar eserde şu şekilde ifade edilmektedir:

7/[40a]

Ve Âl-i Osmân zuhûr edeli dörd aded tabur cengi olmuşdur. Biri sene 709 târihinde Gâzî Hudâvendigâr'ın Sırf ve Hersek kâfirleriyle Kosova sahrâsı

cengi, biri de sene 920 târîhinde Selîm Şâh-ı Evvel ile Şâh İsmâ'îl'in Çıldır gazâsı ve biri de sene 932 târîhinde Süleymân Hân ile Lagoş Kral'ın Mihaç gazâsı, biri dahi bu Mehemmed Hân-ı Sâlis'in Nemse ve Macar ve yedi kral ve yedi kerre yüz bin asker-i küffârı kırdığı Eğre'nin tabur gazâsı olmuştur, ammâ bu cümle gazâlara gâlib olmuştur, zîrâ bu arbedede yedi kralın beşi mürd olup ikisi firâr edüp yedi kral cünûd-ı cünübünden azacık küffâr rehâ bulmuştur.

2.2. Gazi Hüdavendigâr Türbesi

I. Murat'ın türbesi bugün Kosova sınırları içerisinde bulunan Priştine ile Vıçitırın şehirleri arasındaki yolda bulunmaktadır. I. Kosova Savaşı'nda şehit olan I. Murat'ın bazı iç organları buraya defnedilmiştir².

Evliyâ Çelebi gittiği yerlerde bulunan dinî, tasavvufî açıdan önemli şahsiyetlerin türbelerini ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir. Bununla birlikte toplum açısından önemli şahsiyetlere ait türbeler de Evliyâ Çelebi'nin ziyaret ettiği yerler arasındadır. Evliyâ Çelebi'nin etkisinde kalarak birkaç kez anlattığı I. Murat'ın şehit edilmesi olayı beşinci ciltte Gazi Hüdavendigâr türbesi ziyaretini yaptığı ziyaret ile tekrar edilir. Evliyâ Çelebi "Koblaki" adındaki Sırp'ın I. Murat'ı şehit etmesiyle birlikte onun vücudundan kalbinin, böbreğinin ve ciğerinin çıkarılarak Kosova'da defnedildiğini söylemektedir. Yıldırım Bayezid de buraya bir türbe yaptırmıştır. Bugün Priştine-Vıçitırın yolunda bulunan I. Murat'ın ahşasının defnedildiği türbe ve bu olay şu şekilde aktarılmaktadır:

5/[168a]

Nehr-i Klab kenârında beyâbân içre kalmış bir kubbe-i âlî içinde mübârek kalb-i şerîfleri ve cemî'i ahlât-ı fazalâtları bu mahalde sene 852 târîhinde ceng-i azîm olup bâlâda tahrîr olduğu üzre menkûs Koblaki nâm la'in ü bî-dîn böyle bir pâdişâh-ı Cem-cenâbı şehîd edüp batn-ı şerîfin yardıklarında cemî'i yürek ve böbrek ve ciğer ve kalbin bu mahalle defn edüp ba'dehû bu kubbe-i ulyâyı Yıldırım Bâyezîd Hân binâ etmiştir (...) Hamd-i Hudâ mezkûr olan yedi aded gazâlarda cümle küffâr kralları mürd olurlardı, lâkin ancak bu Kosova cenginde ba'de'l-ceng âsûde-hâl mahallinde hîle ile Gâzî Murâd

² (Atanasije 1961)

Hân şehîd olup kalb-i şerîfi bu türbe-i mehat-ı pür-envârda kalup mübârek cesed-i şerîfleri hâlâ Bursa'da Eski Kaplıca nâm mahalde câmi '-i kebîrinin sâhasında bir kubbe-i âlî içinde medfûndur kim ziyâretgâh-ı erbâb-ı dilândır.

Evliyâ Çelebi, Melek Ahmed Paşa ile birlikte bu türbeyi ziyaret ettiklerinde türbenin bakımsız olduğunu görmüşlerdir. Hatta türbeye girerken Melek Ahmed Paşa'nın eteğine pislik bulaşmıştır. Evliyâ orada yaşayan keferelerin Priştine ve Vıçıtırın şehirlerine giderken bu türbenin içine girip hacet giderdiklerinden bahsetmektedir. Evliyâ Çelebi bu durumdan rahatsız olur ve Melek Ahmet Paşa'ya buranın bakımının yapılması ve bir türbedar atanması için istekte bulunur³. Bu olay şu şekilde ifade edilmektedir:

5/[168a]

*Ammâ garâ'ib bunda kim bu Kosova'daki kubbesine girirken efendimiz Melek Ahmed Paşa'nın bile dâmeni necâset ile mülevves oldu. Meğer cemî'i re'âyâ kefereleri etrâf kurâlardan **Priştine** ve **Vuçitrin** şehirlerine bâzârlığa giderken ihânet için bu türbeye girüp tebevül ü tagayyuz ederlermiş. Melek Ahmed Paşa bu bed-râyiha ve muzahrafâtı görünce gazab-âlûd oldu.*

Hakîr eyitdim: "Sultânım bu pâdişâhı şehîd eden menkûs kâfir ise karşu dağda bir manastır içinde cevâhir kandiller ile misk ü amber-i hâm râyiha-larıyla mu'attar bir kubbe-i müzeyyen içre yatup bu kadar ruhbân huddâmları var ve bu kadar evkâfları var kim subh u mesâ bu kadar yüz kefere ve müslimler gelüp mihmân olur giderler, ammâ bu bizim gâzî pâdişâhımızın ne türbedârı ve ne evkâfi olmadığından cemî'i küffâr gelüp ihâneten tağavvut ederler. Gerekdir kim cemî'i etrâf kurâlar kefereleri gelüp yine anlar bu kubbeyi tathîr edüp amâr edesiz. Ve İzevçan hâssından bir yük akçe ile amâr edüp etrâfın kal'a-misâl dîvâr çeküp bir türbedâr ehl [ü] iyâliyle ta '[y]în edesiz" dediğimde, âhâlî-yi vilâyete iki kîse gurus verüp cümle kurâ keferelerine kubbeyi tathîr edüp bir haftada etrâf-ı kubbeye bir yüksek dîvâr çeküp bir âlî kapu etdi kim atlılar girmeye ve beş yüz meyve dırahtı diküp bir âb-ı hayât kuyu hafr edüp ehl [ü] iyâliyle bir türbedâr ta '[y]în eyledi kim,

³ bk. (Šabanović 1979)

"*Anda sâkin olup İzevçan voyva[da]sından vazife-i mu'ayyenesin alup türbe-i pür-envârda olan ibrişim halîçe ve şam'dân u buhûrdân ve gülâbdân ve kanâdilleri görüp gözede" deyü a'yân-ı vilâyeti bu vakfullâha nâzırü'n-nuzzâr ta'yîn edüp bir hayrât-ı azîme oldu. Hâlâ ziyâretgâh-ı hâss u âmdir, rahmetullâhi aleyh.*

Evliyâ Çelebi, bu türbenin yanında ayrıca *Alemdâr Baba* ve *Şeyh Şehîd İlyâs Dede* ve *Timurtaş Paşazâde Yasavul Beğ* gibi birçok büyüğün de medfûn olduğunu belirtmektedir.

2.3. Priştine

Bugünkü Kosova'nın başkenti olan Priştine'de I. Kosova savaşıdan sonra yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devlet idaresi kurumlarıyla beraber bu şehre yerleşmiştir. Osmanlı ile birlikte İslâmî özellikler kazanmaya başlayan şehrin Priştineli İsâ Mesih⁴ gibi birçok divan ve halk şairi yetiştirdiği, yeni bir kimlik kazandığı bilinmektedir.

Evliyâ Çelebi, Priştine kalesi ile ilgili bir takım bilgiler verdikten sonra şehir hakkında bilgiler vermektedir. Priştine kalesini yapanların Sırp krallar olduğunu belirten Evliyâ Çelebi, buranın fethinin yine Gazi Hüdavendigâr tarafından yapıldığını belirtmektedir. Fetihden sonra kalenin yıkıldığını belirten Evliyâ, Priştine'nin Rumeli eyaletinde yüz elli akçelik payı olan bir voyvodalık olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra şehirde yer alan yapılardan, çarşısından, mescitlerinden, hanlardan, hamamlardan bahsetmektedir. Evliyâ, hamamlardan birinin şifa verme özelliğinin sahip olduğunu bu nedenle ziyaretgâh olduğunu ifade etmektedir. Seyyah şehre göre dükkânlarının az, havasının güzel, bağ ve bahçelerinde üzümün iyi olduğunu belirtmektedir. Halkının çok dost canlısı olduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi, misafirsiz gece olmadığını ifade etmektedir.

---

⁴ (Mengi 1995) ve <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6119>
03.11.2015

5/[168b]

Evsâf-ı (---) (---), ya'nî (---) kal'a-i Priştine Lisân-ı Latince (---) (---) (---) demektir. Bânisi Sırf krallarıdır. Fâtihî yine sene 792 târîhinde Gâzî Hudâvendigâr'dır. Ba'de'l-feth kal'ası münhedim olmuştur. Rûmeli eyâletinde voyvadalıktır ve yüz elli akçe pâyesiyle şerîf kazâdır. (---) aded nâhiye kurâlarından kadılara ber-vech-i adâlet beş kîse hâsıl olur.

Kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve a'yân [ü] eşrâfî gâyet çokdur. şehri Kosova sahrâsının poyraz cânibine vâki' olmuş cümle (---) aded mahalledir.

5/[169a]

Ve çârsû içinde birkaç hânları dahi var, ammâ kurşumlu imâretleri yoktur. (---) (---) (---) (---)

Ve cümle (---) aded hammâmlardır. Cümleden çârsû içre Ebü'l-feth Sultân Mehmed Hân hammâmı hâlâ ziyâretgâh hammâmdır, zîrâ sağ cânibinde olan halvetde kibâr-ı evliyâullâhdan biri halvetde halvet-i erba'în çıkarup ve du'â etmiş kim,

"İlahî bu halvete giren hasta girse şifâ bula" buyurmuşlar. İlâ hâze'l-ân ol halvete marîz girse bi-emrillâhi Te'âlâ şifâ bulur. Çârsû içinde Eski hammâm dahi havâsı ve binâsı hûb u müferrah ü dil-küşâdır. (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)

Ve cümle üç yüz aded dekâkînlerdir, lâkin kârgîr binâ bezzâzistânı yoktur. şehrine göre dükkânları azdır, ammâ yine her şey mevcûddur.

Ve âb [u] havâsı latîf olduğundan mahbûb u mahbûbesi gâyet memdûh müstesnâ cüvânları var kim diyâr-ı Rûm'da meşhûrdur.

Ve bâğ u bâğçesi firâvândır. Memdûhâtından üzümü ve emrûdu (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)

Ve a'yân [u] eşrâfları gâyet garîb-dost ve çerâğ sâhibleri olup bay u gedâya ve pîr [u] cüvâna ni'metleri mebzûl olup her gece müsâfirsiz olmazlar.

I. Murat'ın şehit edilmesi ve Priştine dışında bir türbeye defnedilmesi münasebetiyle "Piriştine" şehrinin ismi zikredilmektedir.

2/[234a]

Vefât-ı Gâzî Hüdâvendigâr der-Gazâ-yı Kosova

*Yedi yüz doksan birde Kosova cenginde üç kerre yüz bin kâfiri dendân-ı tîğdan geçirüp gazâ-yı ekber etmişken küffâr-ı hâk-sâr leşlerin temâşâ ederken Miloş Koblaki nâm kâfir leşler içinden kalkup Murâd Hân'ı ol mahalde bıçağıyla urup şehîd etdi. Karnın yarup kalbin **Piriştine** hâricinde nehr-i **Gülâb** kenarında bir kubbe-i âlîde defn etdiler. Hâlâ ziyâretgâh-ı inâsdır. Melek Ahmed Paşa efendimiz Bosna'dan gelirken ta 'mîr [u] termîm edüp dürr-i beyz-âsâ bir kubbe-i pür-nûr olup içine türbedâr ve eczâ-hânlar ta 'yîn eyledi. Ve na 'ş-ı Murâd Hân'ı {Bursa'ya getürdüler}.*

2.4. Prizren

Kosova'nın bugün büyük şehirlerinden olan Prizren günümüzde Makedonya ve Arnavutluk ile sınırdadır. Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden önce Sırp yönetiminde olan Prizren, Sultan I. Murat tarafından 1389 I. Kosova savaşı ile geçirilmiş, şehrin kesin fethi ise Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşmiştir (Derviş 2007: 7). Çokça Türk şairin yetiştiği şehir zamanla bir Türk kültürünü yansıtan merkez haline gelmiştir. Şehrin kültürel bu özelliği dile de yansımıştır. Türkçe günümüzde de Prizren'de oldukça yaygındır.

Evliyâ Çelebi çeşitli münasebetlerle kimi yerde şehrin yalnızca adını geçirmekle yetinse de Seyahatnâme'de şehirden bahsetmektedir.

"Livâ-i Prizrin" ifadesi eserde Rumeli eyaletlerinden bahsedildiği bölümde yazılmıştır:

1/[50a]

*Evvelâ Eyâlet-i Rûmeli (...) Sancakları bunlardır kim zikr olunur: Sancağ-ı Sofya paşanın tahtıdır. Livâ-i Köstendil, livâ-i İskenderiyye, livâ-i Tırhala, livâ-i Ohri, livâ-i Avlonya, livâ-i Delvinye, livâ-i Yanya, livâ-i Elbasan, livâ-i Çirmen, livâ-i Selânik, livâ-i Üsküb, livâ-i Dukagin, livâ-i Vidin, livâ-i Alacahisâr, **livâ-i Prizrin**, livâ-i Vuçitrin, livâ-i Sağ-kol, livâ-i Sol-kol (...)*

Yine aynı şekilde Rumeli sancaklarından bahsedilirken Seyahatnâme’de Prizren ifadesi tekrar edilir:

3/[138b]

Rûmeli eyâletinde olan sancakları beyân eder

*Evvelâ Köstendil sancağı ve İskenderiyye sancağı ve Tırhala sancağı ve Ohri sancağı ve Avlonya sancağı ve Yanya sancağı ve Elbasan sancağı ve Selânik sancağı ve Delonya sancağı ve Üsküp sancağı ve Dukagin sancağı ve Alacahisâr sancağı ve **livâ-yı Prizren** ve livâ-yı Vuçetrin ve livâ-yı Çirmen on altı sancak bunlardır, ammâ livâ-yı Sofya paşa sancağıdır.*

4/[351b]

*Ammâ garâ’ib-i acîbe diyâr-ı Rûm’un Arnâ’ûd vilâyetinde ya’nî Arnavudistân’ın İskenderiyye’sinde ve **Pirizren sancağında** ve Dukagin’inde ve Elbasan’ında ve Avlonya ve Delvinye ve Yanya sancaklarında Mu’âviye ve Yezîd’e ol kadar sebb ederler kim Kızılbaş-ı ser-tıraş ol kadar sebb idemez ve zerde ta’âmin ve boza müskirin Mu’âviye peydâ etdiğiçün ne ne zerde yerler ve boza içerler.*

Evliyâ Çelebi gittiği kültür merkezlerinde yetişmiş edebî şahsiyetler ile ilgili de bilgiler vermektedir. Prizrenli iki şairin ismini şu şekilde zikretmektedir:

1/[101b]

Sa’yî: Piriznelidir.

***Sûzî: Bu dahi Piriznelidir.** Mücâhidün fî sebîlillâh olup Mihaloğlu Alî Beğ ile hem-inân şu’arâ-yı bahâdrân ammâ sâhib-i dîvân değildir. Lâkin penc beyt ve müfredâtda lâ-nazîrdir.*

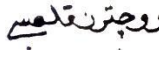
Evliyâ Çelebi’nin Prizren şehri ile ilgili verdiği bilgilerden birisi de Prizren ve Dukagin sancağı sınırında Arnavutluk içerisinde Palak kalesi dağlarından doğan Tihotine nehri ile ilgilidir.

3/[115b]

***Nehr-i Tihotine:** İle bir olur. Mezkûr Tihotine, **Pirizren** ve Dukagin sancağı hudûdında Arnavutluk içre Palak kal’ası dağlarından çıkup Istarı Ulah kurbundan geçüp Foça’da nehr-i Dirin’e mahlût olur.*

2.5. Vıçıtırın (Vuçitrin)

Bugün Kosova'nın kuzeyinde, Mitroviça şehrinin güneyinde ve Osmanlıdan kalan yapıların bir bölümünün halen yaşadığı bir şehir olan "Vıçıtırın" şehri Seyahatnâme'de **Vu-çitrin** olarak geçmektedir. Türkçe kaynaklarda Vıçıtırın ve Vuçıtırın şeklinde geçen şehrin adı Sırpça şekli Vuçitrn'in analogik baskısıyla⁵ ve yerel halkın ifadesinin de etkisiyle Seyahatnâme'de *Vuçitrin (kal'ası)* olarak geçmektedir. Kelimenin imlasını Sırp dilindeki biçimiyle yapması Evliyâ Çelebi'nin fonetik farklılıklara karşı hassas oluşunu göstermesi bakımından önemlidir. Seyyahın bu hassasiyeti dönemin lehçe ve ağızlarında var olan kelimelerin ses özelliklerini gösterebilmesini sağlamaktadır.⁶ Vıçıtırın kelimesi Seyahatnâme'de *Vuçitrin kal'ası, livâ-i Vuçitrin, Vuçitrin sancağı, Priştine ve Vuçitrin şehirleri* şeklinde birkaç yerde geçmektedir.

Seyahatnâme'de Vuçitrin kalesi özellikleri Seyyah tarafından oldukça detaylı bir şekilde verilmektedir. Vuçitrin kelimesinin Latince etimolojisini vermek üzere yazmada o bölgeyi boş bırakan Evliyâ Çelebi kalenin kurucularının Sırp krallar olduğunu söylemektedir. Gazi Hüdavendigar tarafından fethedildiğini söylediği kalenin tekrar *küffara* yar olmaması için yıkıldığını belirten Evliyâ Çelebi, kalenin temellerinin halen görünür olduğunu ifade etmektedir. Evliyâ Çelebi kalenin askerî özellikleri ile fizikî özelliklerini şu şekilde anlatmaktadır:

5/[168a]

Evsâf-ı (---), ya'nî livâ-i kadîm kal'a-i Vuçitrin

Lisân-ı Latince (---) (---) (---) (---) demektir. Bânîsi Sırf krallarıdır. Sene 792 târîhinde bizzât Gâzî Hudâvendigâr fethidir. Ba 'de'l-feth bir dahi küffâra cây-ı amân olmasın için kal'ası münhedim olunup hâlâ temelleri zâhir ü bâhirdir. Rûmeli eyâletinde sancakbeği tahtıdır. Beğinin taraf-ı pâdişâhîden hâss-ı hümâyûnu (---) akçedir ve livâsında (---) ze'âmetdir ve (---) aded tîmârdır.

Alaybeğisi ve çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Bu tâ'ifelerin kanûn üzre celûlileri ile beğinin askeriyle cümle dörd bin asker olur. Müftîsi ve nakîbi ve

⁵ bk. (Hafız 1979)

⁶ bk. (Halasi-Kun 1979-80).

yüz elli akçe pâyesiyle kadısı ve (---) aded nâhiye kurâları var. Sipâh ket-hüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve muhtesibi ve bâcdârı ve harâc ağası ve a'yân [ü] eşrâfları vardır. (---) (---) (---).

Evliya Çelebi kale ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra şehir ile ilgili bir takım bilgiler vermektedir. Verdiği bilgilerde şehrin içerisinde Girit fethinden önce birçok önemli kişilerin saraylarının kapandığını bu yüzden şehrin biraz harap halde olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, bu şehrin Kosova gibi verimli olduğunu, havasının güzel olduğunu bu yüzden tekrar imar olacağını belirtmektedir. Şehrin Nobırda (Novaborda) dağlarının eteklerinde bağlar ve bahçelerle dolu bir şehir olduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi halkın Boşnakça bilmediğini çoğunluğun Türkçe ve Arnavutça konuştuğunu ifade ederek halkın giyimi hakkında da bilgi vermektedir. Şehrin ve özelliklerinin tarifi Seyahatnâme'de şu şekildedir:

5/[168a]

Cümle (---) aded mahallâtdır. Evvelâ şühedâ mahallesi, Alaybeğzâde mahallesi, Eski mahalle, Yukaru mahalle, Aşağı mahalle, ma'lûmum bunlardır.

Ve cümle (---) aded kârgîr binâ tahtânî ve fevkânî serâpâ kiremit örtülü iki bin ma'mûr hâne-i vâsi'lerdir. Ve cümle (---) aded mihrâbdır. Evvelâ çârsû içre Eski câmi' Hudâvendigâr evkâfidır. (...)

Bunlardan mâ'adâ mesâcidlerdir.

Medrese ve tekyeleri ve mektepleri ve müte'addid hânları ve mahkeme kurbunda bir kesîf hammâmı var, ammâ çârsûsu azdır. Bezzâzistânı ve me'âkil-i imâreti yokdur, ammâ her hânedânlarında âyende vü revendeye ni'metleri mebzûldür.

Cezîre-i Girid fethi açılmazdan mukaddem bu şehir içre yüz elli hânedân sâhibi a'yân [u] kibâr sarâyaları kapanmışdır. Hâlâ anıniçün bu şehir harâba yüz dutmuştur, ammâ inşâ'allâh yine amâr olur, zîrâ Kosova gibi mahsûldâr zemîn-i vâsi'atü'l-aktâra vâki' olup âb [u] havâsı latîfdir, zîrâ zemîni Novaborda dağları dâmeninde bâğ u bâğçeli şehir-i garîbdir.

Nehr-i Klab, sahrâsından cereyân eder. İbtidâ tulû'u Arnavudluk'dan gelüp mezkûr Mitroviçse kal'ası dibinde nehr-i (---) mahlût olup andan nehr-i Morava ile nehr-i Tuna'ya munsabb olur.

Bu şehir halkı cümle Rûmeli kavmidir. Çokluk lisân-ı Bosnevî tekellüm etmezler. Ekseriyyâ Arnavud lisânın ve Türk lisânın tekellüm ederler. Cümle çuka esvâblar geyüp serhadli kürk ve semmûr alçak tâclı kırmızı kalpak geyüp kalpağın kürkün çevirüp kalpakları kenârında siyâh dârâyî pervâzları görünüp teybend kuşak ve kortela varsak bıçak taşıyup kırmızı sıkma gümüş kopçalı çakşırlar ile kubâdî nâzûk pabuç geyerler kim eyâlet-i Rûmeli insânı böyle libâs-ı fâhirelerdir.

Evliyâ Çelebi I. Kosova savaşının geçtiği yeri anlatırken Vuçitrin kalesinin ismini şu şekilde zikretmektedir:

1/[23b]

*(...) Ammâ bi-takdîri Hallâk-ı âlem Gâzî Hudâvendigâr yedi kerre yüz bin küffâr-ı hâksâr ile Rûmeli hâkinde ve **Vuçitrin kal'ası** dâmeninde Kosova nâm sahrâda küffâr ile ceng edüp yedi kerre yüz bin küffâr münhedim olup cümlesi dendân-ı tîğ-ı âteş-tâbdan geçüp (...)*

“Vuçitrin sancağı” ifadesi İzevçan kasabasının anlatıldığı 1/[167b]’de yazılırken “Livâ-i Vuçitrin” ifadesi ise eserde Rumeli eyaletlerinden bahsedildiği bölümde yazılmıştır:

1/[50a]

*Evvelâ Eyâlet-i Rûmeli (...) Sancakları bunlardır kim zikr olunur: Sancağ-ı Sofya paşanın tahtıdır. Livâ-i Köstendil, livâ-i İskenderiyye, livâ-i Tırhala, livâ-i Ohri, livâ-i Avlonya, livâ-i Delvinye, livâ-i Yanya, livâ-i Elbasan, livâ-i Çirmen, livâ-i Selânik, livâ-i Üsküb, livâ-i Dukagin, livâ-i Vidin, livâ-i Alacahisâr, livâ-i Prizrin, **livâ-i Vuçitrin**, livâ-i Sağ-kol, livâ-i Sol-kol (...)*

1/[167b]

*Ve bir tarafı Pojega ile müşâdır ve bir semti Budin eyâletiyle ve bir ucu İzvornik'de Sirem sancağıyla müşâdır ve cânib-i şarkîsi Rûmeli Alacahisâr'yla müşâdır ve bir ucu bu kible semtinde bu İzevçan'da ve **Vuçitrin sancağıyla** müşâ bir sevâd-ı mu'azzam eyâlet-i kebîrdir kim bunda ola[n] kal'alar bir diyârda yoktur.*

2.6. Nobırda (Novaborda)

Kosova'nın doğusunda bir şehirdir. Bazı eserlerde Novaberde, Novaborda gibi isimlendirmelerle görülen şehir Seyahatnâme'de Novaborda biçiminde zikredilmektedir. Eski dönemlerden günümüze dek dağ şekiller ve madenleriyle ünlü olan şehir ticaret yönüne de sahiptir.

Şehrin madenleriyle ünlü olmasıyla ilgili Seyahatnâme'de şu ifadeler yer almaktadır:

1/[176b]

Beşinci sikke Priştine kurbünde Novaborda'dır, azîm gümüşhânedir.

2/[327a]

Rûmeli'nde olan gümüş ma'denleri bunlardır kim zikr olunur

Bosna hudûdunda Sirebreniçe ve Üsküp kurbunda Kıratova'da ve Priştine kurbunda Novaborda'da ve Selânik kurbunda Sidirkapsi'de ve niçe yerlerde dahi ma'âdinler vardır ammâ rakîk damarlardır. Ammâ bu Canha şehri gümüşhanesinin damarı bi-emrillahi Te'âlâ yedi koldan kol kalınlığı damarlar ve cümlesi kurşumsuz hâlis gevherlerdir ve hâlâ bu şehir içre Emîn mahallesinde darbhânesi vardır.

Novaborda şehrinin kurucusunun Sırp krallarından “Destpot” olduğunu belirten Evliyâ Çelebi şehrin fethinin II. Murat tarafından Lala Şahin Paşa ile gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bu şehrin Vıçitrın (Vuçitrin) sancağına dahil bir gümüş merkezi olduğunu belirten Evliyâ şehirde halen büyükçe gümüş madeni damarlarının olduğunu belirtmektedir. IV. Murat tarafından burada darphane kurulduğunu belirten seyyah kendisinin de buranın gümüş akçesine sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat darphanenin artık kapalı olduğunu da söylemektedir.

5/[181b]

Evsâf-ı ma'den-i sîm burd, ya'nî hisâr-ı üstüvâr-ı Novaborda: Lisân-ı Latin'de (---) (---) (---) (---) demektir. Bânîsi Sırf krallarından Destpot Kral binâsıdır. Fâtihi sene 843 târîhinde Ebü'l-feth Mehemed Hân pederi Koca Sultân Murâd Hân-ı Sâni fethidir, be-dest-i Lala şahin Paşa. Rûmeli eyâletinde Vuçitrin sancağı hâkinde mu'âf u müselleme gümüşhâne emîni hâkimdir. Yüz âdem ile hizmet edüp yigirmi yük akçe iltizâmdır. Anıniçün başka

*maktû'ü'[l]-kadem ve mefrûzü'l-kalem hükûmetdir. Hâlâ üç kol gümüş da-
marları var. Ka'r-ı zemîninden mücrimler cevherin çıkaru[p] mu'âf [u] mü-
sellem re'âyâlar cevheri pâk edüp emîne teslim edüp emîn dahi huzûrunda
cevherleri kal edüp fûrûht ederek mîrî mâl verir, ammâ Sultân Murâd Hân-ı
Râbi' asrında bu şehir içre darbhâne işleyüp "Azze nasrahu duribe Nova-
borda" deyü sîm-i hâlis akçesi olup hakîr çok mâlik olmuşdum, ammâ hâlâ
darbhânesi mesdûd olup Selânikli Cufûd Yahyâ nâm mülakkab âdem gümüş-
hânesi emînidir ve Novabordalı Hilye-i şerîf mü'ellifi şâ'ir ve mâhir Zuhûrî
Efendi ma'den kâtibidir ve bu ma'den berekâtıyla bu şehrin ahâlîleri ankâ
âdemlerdir.*

*Ve bir hâkimi dahi yüz elli akçe pâyesiyle âlî kazâdır ve cümle (---) aded
nâhiye kurâlarıdır.*

*Kal'a dizdârı ve yigirmi aded neferâtı ve sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri
serdârı ve harâc ağası ve muhtesibi ve bâcdârı ve şehir kethüdâsı vardır,
ammâ müftî ve nakîbi yokdur.*

2.7. Yakova

Bugünkü Kosova'nın batısında yer alan Yakova, nüfusunun çoğunluğunu Arnavutla-
rın oluşturduğu, Türk, Boşnak gibi milletlerin de yaşadığı şehirdir. Osmanlı Devletinin
hâkimiyetinden çıktıktan sonra şehirdeki Türk nüfusu giderek azalmıştır.

Evliyâ Çelebi Yakova şehrinin kuruluşuyla ilgili olarak bilgiler verdikten sonra şehrin
fatihinin "Sarhoş İbrâhîm Paşa ceddî Gâzî Arnavud Memî Paşa" olduğunu söylemektedir.

5/[159b] Evsâf-ı (---), ya'nî dâr-ı mücâhidân kal'a-i Yakova;

*Lisân-ı Latince bu kal'anın ismi (---) (---) (---) demekdir. Bânisi Unguru[s]
krallarından (---) kral-ı dâlldir, ammâ fâtihi sene (---) târîhinde Sarhoş
İbrâhîm Paşa ceddî Gâzî Arnavud Memî Paşa feth edüp evlâd-ı evlâda ocak-
lık ihsân olunmuşdur. Anıniçün hâlâ İbrâhîm Paşa bu kal'a içre sâkin olup
bir sâhib-i tab' sahiyyü'l-vücûd kerem-kârâ-yı dilâverândır.*

Yakova kalesiyle ilgili olarak da bazı bilgilerin bulunduğu bölgede Seyahatnâme'de
boşluklar bulunmaktadır. Evliyâ bu bilgileri daha sonra doldurmayı düşünmüş ancak

ömrü vefa etmemiştir. “5/[159b] *Dağlıkdadır. şekl-i muhammes şeddadî tula ve ağaç şarampav dolma rıhtım binâdır ve dâ'iren-mâdâr cirmi (---) adımdır.*” şeklinde tarifinden sonra şehirle ilgili medreseleri, tekke dervişleri, hamamı, tüccarı, çarşısı gibi bilgileri vermiştir⁷.

Yakova ile ilgili verilen bilgilerden birisi burada var olan dağlardan doğan Sava Nehri ile ilgilidir. Evliyâ Çelebi nehrin gemiyle geçildiğini ancak Tuna gibi olmadığını belirtir. Suyunun Tuna gibi lezzetli olmadığını belirten Evliyâ Çelebi, zevk sahibi kişilerin Sava Nehri'nin Tuna'ya karışmadığı yerlerden su getirdiğini belirtmektedir. Yakova'dan doğan bir diğer nehir ise Kırasıçe Nehri'dir. Seyyah bu nehrin Yakova ile Pejeğe dağlarından doğarak Tuna nehrine karıştığını belirtmektedir.

3/[115b] İkincisi bu nehr-i Sava'dır. Gemiyle ubûr olunur ammâ Tuna gibi lezîz değildir. Zîrâ Kıradışka dağlarında demir me'âdinlerine uğradığından şehir-i Belgrad'ın sâhib-i tab' olan ahâlîleri nehr-i Sava, Tuna'ya mahlût olmadığı mahallerde Zimon kal'ası cânibinden kayıklar ile sâfi Tuna suyu getirirler. Yakova Budin yolu üzre kal'a-i Volkovar dibinde Tuna'ya mahlût olup Yakova dağlarından gelir küçük [116a] nehirdir (...) Nehr-i Kırasıçe: Yakova ile Pejeğe dağlarından cem' olup Ösek'e karîb Valpova kal'asından geçüp nehr-i Dirava ile nehr-i Tuna'ya rîzân olur.

Dobrakuga kalesinin anlatıldığı bölümde bir cümlesinde seyyah Yakova şehrinin fatihinin “Sarhoş İbrâhîm Paşa cediti Gâzi Arnavud Memi Paşa” olduğunu tekrar etmektedir.

3/[158b]

Evsâf-ı (---), ya'nî kal'a-i garîb Dobrakuga Lisân-ı Latin'de (---) (---) (---) demektir. Bânîsi Koca Zirin'dir. Fâtîhi (---) senede Yakova fâtîhi Sarhoş İbrâhîm Paşa cediti Gâzî Arnavud Memi Paşa'dır.

2.8. Mitroviça (Mitroviçe)

Kosova'nın kuzeyinde yer alan şehir Osmanlı Devletinin hâkimiyetindeyken *Mitroviça* ya da *Mitroviçe* olarak adlandırılmaktadır. Fakat Seyahatnâme'de şehir **Mitroviçe** olarak ifade edilmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'nin kendi tasarrufundan kaynaklıdır.

⁷ bk. 5/[159b]

Evliyâ Çelebi Kosova'nın batısında yer alan Mitroviçe kalesini de eserine konu edinmiştir. Yine bu kaleyi anlatmadan evvel I. Murat'ın şehit edilmesini anlatmıştır. I. Murat'ı şehit edenin atına binip kaçması esnasında yaşlı bir kadının ortaya çıkar ve kaçan kişinin atının tırnağından vurulması gerektiğini söylemektedir. Evliyâ Çelebi atın da kaçan keferenin de “demir giyimli” olduğunu aktarmaktadır. Bu olaydan dolayı Miroviçe kalesine “kal'a-i menhûs” denildiğini belirterek kalenin tasvirini seci sanatı ile vermektedir.

5/[167a-167b]

Anıniçün bu Mitroviçe kal'asına kal'a-i menhûs derler kim bu kal'a-i bâlâ Kosova sahrâsının mağribî cânibi nihâyetinde havâlesiz yumurta-misâl sekl-i müdevver seng-i turâs bir kal'a-i savaş meteris ve lağım kabûl etmez bir husn-ı hasîn ve sedd-i mefîndir.

Ancak bir kapusu var. İçinde aslâ ma'mûrâtdan bir eyü binâ yokdur. [167b] Ammâ bu kal'a dibinden (---) (---) (---) cârîdir. Arnavudluk'da İpek dağlarından gelüp nehr-i Klab ile bir olup iner, nehr-i Morava'ya mahlût olur. Bu kal'aya bu diyârlarda Kosova Mitroviçesi derler. Birine dahi Sirem Mitroviçesi derler, ammâ anın kal'ası harâbdır.

Evliyâ Çelebi Mitroviçe haklının Osmanlı askerlerine verdiği ziyafeti şu şekilde aktarmaktadır:

6/[137a]

Menzil-i kasaba-i Mitroviçe: Bu kasaba ahâlisi asâkir-i Âl-i Osmân'a eyle ziyâfetler etdiler kim cümle guzât-ı müslimînin harbendeleri bile ta'âm yemeden müstagnî oldular.

2.9. Kaçanik

Makedonya-Kosova sınır şeridinin kuzeyinde yer alan Kaçanik'in şehir olarak gelişimi Osmanlı Devleti ile başlamıştır. XVI. yüzyılda Koca Sinan Paşa ile şehir bugüne kadar gelen yapılarına kavuşmuştur. Koca Sinan Paşa zamanında cami, imaret, hanlar ve hamam bulunmaktaydı.

Evliyâ Çelebi gittiği yerlerin isimlerinin etimolojik tahlillerini de yapmıştır. Her ne kadar halk etimolojisi olsa da bu tahliller dil ve folklor verisi olarak önem arz etmektedir. Etimolojik tahlillerinden birisi de bir Kosova şehri olan Kaçanik ile ilgilidir. Evliyâ'nın cümleleriyle Kaçanik'in etimolojisi şu şekildedir:

5/[169a]

Evsâf-ı (---) (---), ya'nî (---) (---) kal'a-i Kaçanik

Sebeb-i tesmiyesi oldur kim şehr-i Üsküb'ü bir kerre Arnavud eşkıyâları basup kaçarlar. Bu mahalle gelüp karâr-dâde olam zann edüp cümle kaçanları bu mahalde kırdıklarıçün kaçanlardan galat Kaçanik derler.

Seyyah Kaçanik kalesini kare taş bir bina olduğunu söyleyerek etrafının ölçüsünü vermektedir. Bununla birlikte kalenin sahip olduğu dizdar, asker ve top sayısını da bildirmektedir.

5/[169a]

Ba'dehû bu boğaz ağzına nehr-i Lipense kenârında sene (---) târîhinde Fâtih-i Yemen Sinân Paşa şekl-i murabba ' seng binâ bir sûr-ı ra'nâ binâ edüp dâ'iren-mâdâr cirmi sekiz yüz adımdır, ammâ bir dere içinde vâki ' olmağile etrâfında havâlesi çokdur. Dizdârı ve elli aded neferâtları ve iki topu ve bir kapusu var.

Kaçanik şehriyle ilgili olarak da kırk-elli kadar evlerinin olduğunu çok fazla ev olmadığını belirten Evliya, taşrasında da yüz adet kiremit örtülü bahçeli evlerinin olduğunu söylemektedir. Kaçanik'te bir Bektaşî dergâhının olduğunu söyleyen Seyyah, bunun birlikte han, okul, hamam gibi yapıları hakkında da bilgi vermektedir. Kaçanik şehri ile ilgili Seyyahname'deki bilgiler şu şekildedir:

5/[169a]

Derûn-ı hisârda kırk elli neferât hâneleri var, gayrı imâret yokdur, ammâ taşra varoşu yüz aded hâneleri var, cümle kiremit örtülü ve bâğçeli evlerdir.

Ve bir müfferih câmi'inin atebe-i ulyâsı üzre târîhi budur:

Vallâhi Dâ'î dedi târîhin

Ma'bed-i hûb makâm-ı Mahmûd

Sene 1003

Ve bir tekve-i dervîşân-ı Bektaşîyânı var. Ve bir mekteb-i sıbyânı var. Ve bir hân-ı azîmi var, kayalar dibinde vâki ' olmuş.

Ve bir küçük hammâmı var, ammâ çârsû-yı bâzârdan bir alâmet yokdur, zîrâ şehr-i Üsküb yakındır.

Ve bu Kaçanik'den akan nehr-i (---) bu dereler içre cereyân ederek Gâzî İsa Beğ kemerleriyle cereyân ederek inüp şehr-i Üsküb'ün hân u câmi' u hammâm u medreselerine taksîm olur azîm hayrâtdır.

Ve bu Kaçanik başka kazâdır kim yüz elli akçe pâyesiyle Üskübî Veysî Efendizâde'ye mü'ebbeden ihsân olunmuşdur ve Üsküb sancağı voyvadalığıdır.

Evliyâ Çelebi Kaçanik dağlarında toplanarak Üsküp'e oradan da Vardar nehrine akan ırmağın billur temiz, berrak olduğunu belirtmektedir.

5/[170b]

Evvelâ şehr-in cemî'i imâretlerine taksîm olan kal'a-i Kaçanik'den berü nehr-i Lipense İsa Beğ kemerleriyle gelüp şehre tevzî' olur. Bu ayn-ı câriyenin mahreci yine Kaçanik dağlarından (---) (---) cem' olup bu şehr-i Üsküb altında nehr-i Vardar'a mahlût olur, billûr-misâl bir âb-ı nâbdır.

2.10. İpek

Kosova'nın kuzeybatısında yer alan İpek şehri Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle beraber halkın Türkleşmesi ve Müslümanlaşması hız kazanmıştır. Mehmet Âkif Ersoy'un babası İpekli Tahir Efendi de burada doğmuştur. Balkan savaşından sonra Sırbistan sınırlarına katılan şehirde günümüzde halen birçok Osmanlı yapısı bulunmaktadır.

Seyahatnâme'de Kosova'nın şehirlerinden olan İpek birkaç yerde zikrolunmaktadır. Bunlardan birisi Vardar Nehri'nin anlatıldığı bölümdedir. Bir diğeri ise Üsküp şehrinin konumunu tasvir ederken bahsedildiği bölümdedir.

5/[170b]

Andan nehr-i kebîr Vardar Arnavudluk'da Kalkandelen ve İpek'den ve Pirizren şehirleri dağlarından cem' olup bu Üsküb altından ubûr edüp iner. şehr-i Köpürlü içinden dahi güzer edüp Karaferye kurbunda bir ağaç cisr altından ubûr edüp Selânik kurbunda (---) (---) nâm mahalde Akdeniz'e mahlût olur. (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)

5/[172a]

Şehr-i İpek ve sancağı Dukagin ve şehr-i Pirizren şehr-i müzeyyen Üsküb'ün garbında dağlar ardında birer ikişer konak yer karîb şehirlerdir. Cânib-i kiblesine bir konak kal'a-i Köpürlü ve iki konak şehr-i İştib'dir ve

câhib-i şarkında bir menzilde kasaba-i Kiratova'dır. Bir menzil dahi kal'a-i Eğridere'dir. (---) (---) (---) (---) (---)

3. Sonuç

Seyahatnâme'nin etkisinin yalnızca yazıldığı yüzyılda kalmayıp günümüzde de devam etmesinin sebebi onun Türk kültürünün yaşadığı birçok coğrafyayla ilgili çeşitli bilgiler vermesidir. Yapılan ve yapılacak olan çalışmalara kaynaklık etmesi bakımından Seyahatnâme önem arz etmektedir.

Evliyâ Çelebi gittiği yerlerle ilgili birçok bilgiyi eserine aktararak dönemindeki bilgilerin bugün de ulaşılabilir olmasını sağlamaktadır. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kosova ve civarı ile ilgili bilgiler azımsanmayacak boyuttadır. Seyyah bu bölgedeki yerleşim yerlerinin, yapıların, bitki örtüsünün özelliklerini tasvir ettiği gibi bu bölgede yaşayan insanların dillerinden, giyimlerinden, geleneklerinden de bahsetmektedir.

Seyahatnâme'de Kosova'nın en önemli yeri I. Kosova Savaşı'nda I. Murat'ın bir Sırp tarafından şehit edilmesiyle ilgilidir. On ciltlik eserde yalnızca dört ve dokuzuncu ciltte bu olayın aktarılmaması diğer ciltlerde çok kez tekrarı bu olayın önemini göstermesi bakımından ve Evliyâ Çelebi'de bıraktığı izleri aktarması bakımından önemlidir.

Türk kültürünün yaşadığı ve yaşamakta olduğu bölgelerin incelenirken Seyahatnâme gibi Türk şaheserlerinin büyük bir titizlikle disiplinler arası bir yöntemle ele alınması gerektiği bir gerçektir.

Kaynakça

- AHMAD, Feroz, (2010), *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayınları, İstanbul.
- ATANASIJE Uročević, (1961), Iz prošlosti Muratovog Turbeta na Kosovu, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, *Knjiga I*, Priština, s. 233-237
- DERVİŞ, Fetnan, (2007), *XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- DJORDJEVIĆ, Dimitrije, (1990), The Role of St. Vitus Day in Modern Serbian History, *Serbian Studies*, Vol 5, 33-40.
- EMECEN, Feridun M., (2010), *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- HAFIZ, Nimetullah, (1979), “Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağızlarının Başlıca Özellikleri”, *Çevren*, VI/1-2, Mart-Haziran 1979, Priştine, 1979, s. 75-91.
- HALASİ-KUN, T., (2015), Dilbilimci Olarak Evliyâ Çelebi, (Çeviren: Erkan HİRİK), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/8 Spring 2015, p. 1355-1364.
- KUTLU, Sacit (2007), *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- MENGİ, Mine, (1995). *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKM Yay.
- ŞABANOVIĆ Hazim (1979), *Evlija Čelebi i njegov putopis*, Veselin Maslesa, Sarajevo.
- TÜRBEDAR, Erhan, (2007), Balkanlardaki Türk ve Müslüman Varlığının Sembolü, *Yel Dergisi*, Sayı 3.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (2011), *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

**ANADOLU'DA MÜZİKLE TEDAVİNİN ÜÇ ÖNEMLİ MERKEZİ:
AMASYA EDİRNE VE KAYSERİ**

Doç. Dr. Feyzan Göher VURAL
Niğde Üniversitesi
Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı
feyzan_goher@yahoo.com

Doç. Dr. Timur VURAL
Niğde Üniversitesi
Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı
trvural@yahoo.com

ÖZET

Türkler binlerce yıllık geçmişleri boyunca, birbirinden önemli kültür merkezleri kurmuşlar ve bu merkezlerde eşsiz eserler, değerli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Savaşlar, tabiat şartları ve Türkün doğasında olan fethetme arzusu gibi nedenlerle pek çok kez göç etmiş olan Türkler, gittikleri her yere müziklerini de beraberlerinde götürmüşlerdir.

Müzik, Türkler için doğarken ezan ya da daha eski dönemlerde Umay Ana'ya yakarı ilahisi, bebekken ninni, çocukken tekerleme, düğünlerde şarkı, savaşlarda marş, ölümlerde ağıt, hastalıklarda da derman olmuştur. Müziğin fiziksel ve ruhsal sıkıntılara iyi geldiği düşüncesi, Türklerde uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Zaman ilerledikçe bilimsel çalışmalar artmış, makamların insan sağlığı üzerindeki etkileri detaylı şekilde araştırılmıştır. Bu araştırmaların önemli merkezleri arasında Amasya, Edirne ve Kayseri'yi zikretmek mümkündür.

Günümüzde Gevher Nesibe Tıp Tarihi Müzesi içinde yer alan 1204-1206 yıllarında Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından inşa ettirilmiş olan Kayseri'deki Darüşşifa, Sabuncuoğlu Şerefeddin Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi içinde yer ve İlhanlı hükümdarı Sultan Mehmet Olcaytu ve hanımı Uduz Hatun adına 1308-1309 yıllarında yaptırılan Amasya'daki Darüşşifa; Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Sağlık Müzesi içinde yer alan 1488'de II. Bayezid tarafından inşa ettirilen Edirne'deki Darüşşifa, müzikle tedavi tarihinde çok önemli yapılarıdır. Bu önemden hareketle araştırmada, Anadolu müzik tedavi merkezleri içinde yer alan Kayseri, Amasya ve Edirne ele alınmıştır. Çalışmada literatür taramasının yanı sıra, söz konusu Darüşşifalara gidilerek yerinde inceleme gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müzikle Tedavi, Kayseri, Amasya, Edirne, Darüşşifa, Bimarhane, Türk Müziği, Makamlar, Müzikoloji

Giriş

Müziğin yatıştırıcı etkisini, ilham verici ve canlandırıcı özelliğini keşfeden insanlar, yüzlerce yıldır müzikten tedavi amacıyla faydalanmışlardır. Duyguları harekete geçirmede, kişiyi heyecanlandırmada ya da sakinleştirmede büyük bir etkiye sahip olan müzik, farklı ritimler, melodiler ve kimi zaman etkileyici sözler eşliğinde hastaların şifaya kavuşturulması için kullanılmıştır (Pavlicevic ve Wood 2005: 18; Grebene 1978: 6; Erer ve Atıcı 2010:29). Günümüzde müzikle tedavi veya müzik terapi olarak adlandırılan bu yöntem, çok eski dönemlerden beri, pek çok medeniyette görülmüştür.

Bilhassa Türkler, müziğin sağaltım (tedavi edici) özelliğinden, Kamlık inanışı (Şamanizm) çerçevesinde uzun yıllar faydalanmışlardır. Davulu eşliğinde ilahiler söyleyen kamlar (şamanlar) hastalıkları tedavi etme ve hastayı rahatlama gibi görevlere sahiptirler (Vural Göher 2015: 124). İnanç ile birlikte şekillenmiş olan bu seanslar, günümüz uygulamalarının bilimselliğinden uzak olsa da, müziğin insan sağlığı ile bağlantısının keşfedilmesi açısından son derece önemlidir. Türkler zaman ilerledikçe, bu tedavi şekillerini bilimsel dayanaklara göre ve tıbbi müdahalelere eşlik edecek şekilde geliştirmişlerdir.

Ortaçağda, Batılıların ruh hastalarını birer hasta olarak kabul etmeyip onlara işkence yaparak öldürdükleri dönemlerde, Türkler onları hasta olarak kabul etmiş ve iyileştirmek için çeşitli yollar aramışlardır. Müzik de ruh sağlığı için çok önemli araçlardan birisi olarak kabul görmüştür. Farabi, müzikten anlamayan bir hekimin tıpta bilgin ve mesleğinde yetkin olamayacağını belirtmiştir. İbn Sina ise “Kitabü’ş Şifa” adlı eserinde, “Tedavinin en iyi ve en etkili yollarından biri hastanın aklî ve ruhî güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele için cesaret vermek, ona en iyi musikiyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla bir araya getirmektir” diyerek, müziğin tedavi sürecinde hastaya verdiği güçten söz etmiştir (Şevki 1991: 22; Erer ve Atıcı 2010: 30).

Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da müzik, tedavinin önemli araçlarından birisi olarak kabul görmüştür. Darüşşifalarda akıl hastaları müzikle tedavi edilmişlerdir.

Ancak pek çok alanda olduğu gibi XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa ve Amerika bu alanda da önderliği ele geçirmiştir. Avrupa ve Amerika’da müzik terapi konusunda çalışmalara hız verilmiş; planlı, disiplinlerarası iletişime dayalı, çok yönlü terapi sistemleri geliştirilmiş ve geliştirilmeye devam edilmektedir.

Örneğin Mössler ve arkadaşlarının 483 katılımcı üzerinde gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda, müzikle terapinin şizofreni hastalarının algılamaları, genel tutumları ve sosyal uyumlarında büyük ölçüde olumlu değişim yaşandığı tespit edilmiştir (Mössler ve diğerleri 2011) . Mary Priestley tarafından geliştirilen ve Freud, Jung ve Klein gibi psikanalitik kavramlara dayanan Analitik Müzik Terapi klinik teorisi de moral, düşünme ve içgüdüsel boyutlardaki çalışmalarda kullanılmakta; bireylerin içsel yaşantıları ve diğer kişilerle olan ilişkilerine yönelik başarılı araştırmalarda rol oynamaktadır (Eschen 2005: 34).

Günümüzde müzik terapistleri, müziğin insanlar üzerindeki bu büyük gücünü sık sık palyatif bakımda kullanmaktalar. Palyatif bakımda müzikle tedavi son derece değerlidir (Pavlicevic ve Wood 2005: 18). Palyatif bakım, Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu tanıma göre, yaşamı tehdit eden hastalığa bağlı olarak ortaya çıkan problemlerle karşılaşan hasta ve ailede, ağrının ve diğer problemlerin, erken tanılama ve kusursuz bir değerlendirme ile belirlenmesi; fiziksel, psikososyal ve manevi gereksinimlerin karşılanması yoluyla acı çekmenin önlenmesi ve hafifletilmesine yönelik uygulamaların yer aldığı ve yaşam kalitesini geliştirmenin amaçlandığı bir yaklaşımdır (<http://www.igkh.gov.tr>).

1997'den beri çocukların palyatif bakımında çalışan Catherine Sweeney-Brown, derin fiziksel ve bilişsel engelli çocuklarla yapılan çalışmaların düzenli devam etmesinin zorluğundan söz etmektedir. Böylesi çalışmaların öncesinde düzenli bir planın yapılması, her çocuğun durumuna göre çalışmaya şekil verilmesi, başarıya ulaşmak için büyük önem taşımaktadır. Müzik terapi seansları, hastanın tedavisinde kullanılan ilaç dönemleri, zaman çizelgesi, karmaşık beslenme rejimleri, doktor tavsiyeleri ve diğer tıbbi prosedürlerle uyum içinde olmak durumundadır. Kimi zaman oksijene bağımlı, kimi zaman başka ağır tedavi altındaki kişilerle çalışmak, büyük bir özveri ve bilgi birikimi gerektirmektedir (Pavlicevic ve Wood 2005: 47-48). Brown tarafından bakımevindeki hasta çocuklarla gerçekleştirilen müzik terapisi sonucunda, beyin felci geçirmiş çocukların kas spazmlarında azalma, soluk alışverişlerinde düzelme; diğer pek çok rahatsızlığa sahip çocuklarda rahatlatma, solunumun düzene girmesi sonuçlarıyla karşılaşılmıştır. Ayrıca doğum sırasında ağrıların azaldığı da 2003 yılında BUPA tarafından belgelenmiştir. Bunların dışında The Journal of Pain and Symptom Management adlı dergide, Bailey'in, müzik terapisi gören hastaların daha az ağrı çektikleri ve daha az ağrıkesiciye ihtiyaç duyduklarını

belgeleyen çalışması yayınlanmıştır. (Pavlicevic ve Wood 2005: 49-50). Şüphesiz örnekleri arttırmak mümkün.

Bugün dünyada müzikle tedavinin kültürel bir terapi aracı olarak kullanılması, uygulama alanının genişletilmesine ilişkin yapılan çalışmalar, yeni model oluşturmaya yönelik hareketler, teorik zeminine ilişkin araştırmalar sürdürülmektedir (Pavlicevic ve Ansdell 2004: 92-93). Klinik uygulamalarda araştırmanın ilerlemesi ve başarıya ulaşabilmesi için yöntem desteği şarttır. Bu nedenle müzik terapistinin tıbbi prosedürlerden haberdar olması ve tıbbi kökenli araştırmacılarla birlikte çalışması önemlidir (Ghetti 2012: 3).

Ayrıca müzikal seslerin iyileştirici etkisi, çeşitli meditasyon biçimlerinde önemli bir yöntem olarak hızla yaygınlaşmaktadır. Burada sadece ritim ve sabit bir ses ile ya da ritim ve melodi ile çalışmalar denenebilmektedir (D'angelo 2007: 23).

Yukarıda söz konusu meditasyon çalışmalarında kullanılabilen müzikal bir motif görülmektedir. Bu örnekte ses aralığı, kadın ve erkek için uygun olup, melodik zorluk da içermediği için içsel rahatlamaya imkân sağlayacak bir yapıdadır.

Bu çalışmalarda aynı melodi, değişik sözlerle söylenebilmektedir. Örneğin farklı dine mensup kişilerin, daha derinden etkilenmesi ve rehabilite olması için, kendi dinlerine ait kelimeler kullanılmaktadır. Hallelujah ya da Allah Hu gibi (D'angelo 2007: 130).

Bu ve benzeri çalışmaların gelişmesinde Amerika ve Avrupa'daki 3 yıl eğitim + 2 yıl hastane stajı programlarına sahip müzik terapi okullarının varlığı önem taşır. Batı dünyasının bu noktaya gelmesinde, XVII. yüzyıla kadar Türklerin gerçekleştirdikleri müzikle tedavi uygulamalarını incelemeleri ve bunu geliştirmeleri son derece etkin rol oynamıştır (Çoban 2014). Müzikle tedavi, Türk hekimliğinin en önemli sembollerinden iken, XVII-XVIII. yüzyıllardan sonra terk edilmiştir. Günümüzde filizlenen yeni çalış-

malar ise ümit verici gözükmele birlikte, daha büyük başarılarla ulaşılabilmesi ve yaygınlaşabilmesi için teorik alt yapısı güçlü, planlı, disiplinlerarası zeminli bir boyuta sahip olmak büyük önem taşıyacaktır.

Bununla birlikte müzik terapi üzerine odaklanan Tümeta Grubu, yeni kurulmuş olan Müzik Terapi Derneği gibi kuruluşlar ve zihinsel ve fiziksel engelli çocuklara yönelik araştırmalar, sürekli dikkat gerektiren işlerde çalışanlara yönelik müzik yayını gibi bazı çalışmalar, ülkemizde konuya ilginin giderek arttığını göstermektedir.

Türk ve dünya tıp tarihinde böylesine önemli bir yeri olan müzikle tedavi, Selçuklu ve Osmanlılarda hangi merkezlerde gerçekleştirilmiştir?

Türkiye Selçuklu Devleti'nde darüşşifalar, bilgi ve beceriye sahibi hekim ve sağlık kadrosuna sahiptiler. Bunların içinde 1217'de inşa edilen Sivas'taki Keykâvus Darüşşifası, 1217-1236'da yaptırılan Konya Darüşşifaları, Divriği'deki Turan Melik Darüşşifası (1228), Çankırı'daki Selçuklu Emirlerinden Atabey Ferruh Darüşşifası (1235), Kastamonu'da Ali Pervane'nin Darüşşifası (1272) Tokat'taki Pervane Bey'in Darüşşifası (1275) sayılabilir (Kemaloğlu 2014: 3-4).

Yine Selçuklular ve onları takip eden Osmanlılar zamanında önde gelen diğer merkezler içinde, Şam'da 1154 yılında Türk Atabegi Nureddin Zengi tarafından yaptırılan ve XVII. yüzyılda Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildiğinde, hala günde üç defa güzel sesli hanendeler ve sazandelerin fasılları eşliğinde müzikle tedavi yapılan hastane (Ak, 2006:142), 1204-1206 yıllarında Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından inşa ettirilmiş olan Kayseri'deki Darüşşifa, 1308-1309 yıllarında yaptırılan Amasya'daki Darüşşifa, 1470'te İstanbul'da inşa edilen Fatih Darüşşifası, 1484-1488'de II. Bayezid tarafından inşa ettirilen Edirne'deki Darüşşifa, 1557'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı Süleymaniye Darüşşifası'nı saymak mümkündür. Ayrıca Bursa ve İstanbul'daki çeşitli medrese ve hastanelerde de müzikle tedavi yapıldığı söylenebilir.

Osmanlı döneminde Topkapı Sarayında bulunan Enderun'da yer alan hastanede müzikle tedavi yapıldığını İstanbul'u 1675 yılında ziyaret eden Baron J.B. Tavernier'in notlarında görmekteyiz (Ak 2006: 41). Elbette bu örnekleri arttırmak mümkündür.

Bizim bu araştırmada öne çıkarmak istediklerimiz ise Kayseri, Amasya ve Edirne'deki darüşşifalardır.

Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Hastane Kompleksi

XIII. yüzyılda karvan yollarının kesiştiği önemli bir merkez olarak öne çıkan Kayseri, bu yüzyıldan sonra "Mukarr-ı Ulema" (Alimler Şehri) olarak anılmaya başlar. Önemli bir bilim ve sanat merkezi olan Kayseri'de Selçuklu döneminde 15 kadar medresenin olduğu belirtilmektedir. Bu medreseler arasında Tıp Medresesi ve Şifahane olarak yapılan Çifte Medrese (bugünkü adıyla Gevher Nesibe Tıp Tarihi Müzesi) Anadolu'daki ilk tıp merkezi olarak bilinmektedir (Köker 1996: 39; <http://www.kayseriden.biz>). İçerisinde bir darüşşifa bulunan bu kompleks, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatında veremden ölen kız kardeşi Melike Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılmıştır (Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri 2015: 323).

Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Maristanı (1206) içinde bulunan darüşşifada, ruh hastaları için 18 oda bulunmaktadır. Bu yapının mimari özelliği, müzikle tedaviye uygun bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Yapı bugün, Kayseri Gevher Nesibe Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi olarak hizmet vermektedir (Erer ve Atıcı 2010: 31). Medrese, Gevher Nesibe Şifahiyesi Kayseri Darüşşifası, Şifa-hatun Medresesi, Kayseri Maristanı, Darüşşifa Medresesi, Çifte Medrese, Çifteler, Gıyasiye ve Kayseri Tıbbiyesi gibi isimlerle de anılmaktadır (Tekiner 2006).

Medresenin yapılmasına ilişkin hikâye ise kısaca şöyledir: Saray baş sipahisine gönül veren Gevher Nesibe Sultan'ın sevdiği kişiyle evlenmesine izin vermeyen ağabeyi hükümdar I. Gıyaseddin Keyhüsrev; baş sipahiye bir savaşa gönderir ve baş sipahi orada şehit olur. Bu olay sonrasında Gevher Nesibe Sultan, üzüntüsünden vereme yakalanır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu duruma çok üzülür ve ölüm döşeğindeki kız kardeşinin vasiyeti üzerine şifahaneyi yaptırır. Hikâyenin detaylarındaki gerçeklik tam bilinemese de, şifahanenin Gevher Nesibe Sultan adına yaptırıldığı ve pek çok kişiye şifa dağıttığı bir gerçektir.

Şifahiyede Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine tedavi gören hastalardan ücret alınmamıştır. Gevher Nesibe Şifahiyesi ve Medresesi'nde çalıştığı bilinen hekim ve müderrisler arasında şu isimler sayılabilir: Abdüllatîf el-Bağdâdî, Ekmeleddin en-Nahcuvânî (Mevlânâ'nın yakın dostu ve özel hekimi), Ebûbekir Sadreddin Konevî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, Ebû Bekir b. Yûsuf Re'sül'aynî, İbrâhim Gazanfer, Ali Sivâsî, Şücâüddin Ali b.

Ebû Tâhir, Ebû Salim b. Kurebâ, Rıdvân b. Ali, İnâyetullah (Kayseri müftüsü), Seyyid Samed Efendi, Yeniçeri Ağası Fahri Paşa, Abdülkerim Ağa, Deli Müderris, Âlim Efendi, Müderris Pamukhâfizoğlu, Emin Müjdecî, Rauf Efendi, Hilmi Efendi, Emir Efendi ve Ali Nesâî Efendi (Köker 1996: 40-41).

Kuruluşun vakfiyesi ele geçmemiştir ancak 1500 ve 1584 yıllarına ait Kayseri tahrir ve evkaf defterlerinde, vakfedilen emlak ve burada çalışan görevliler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre darüşşifa kısmının kadrosunda en az iki dâhiliyecî, iki cerrah, bir eczacı, başhekim ve başhekim yardımcıları, asistanlar bulundurulduğu, akıl hastalarının da kabul edilip, ayakta veya on sekiz odalı kısımda musiki, telkin ve sıcak su ile tedavi edildikleri düşünülmektedir (Tekiner 2006: 17; <http://www.kayseriden.biz>).

Yapının çift medreseye sahip bir planının olması ve iki bina arasındaki geçişin varlığı, hem teorik derslerin hem de hastanedeki uygulamalı eğitimlerin birlikte yapıldığı şeklinde yorumlanmaktadır. XIII. yüzyılda bu tıp kurumunda eğitimin, Gıyâsiyye’de teorik ve Şifâiyye’de pratik olarak sürdürüldüğü bilinmektedir. Gıyâsiyye’de öğrencilere felsefe, din ilimleri, Arapça ve Farsça, anatomi, fizyoloji dersleri verilmiş; Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ’nın eserlerinin yanında, devrin en önemli tıp kitaplarıyla, eski Yunan ve Roma kaynakları, özellikle de Hipokrat ve Galen’in Arapça’ya tercüme edilmiş eserleriyle, onlara karşı yazılmış olan reddiyeler okutulmuştur. Klinik eğitim ise Şifâiyye’de hasta başında yapılmıştır. İleri sınıflardaki öğrencilere “dânişmend” denildiği ve bunlara diğer öğrencilerden farklı ödeme yapıldığı bilinmektedir (Köker 1996: 40-41; Elçin 2010: 201).

Yapılan kazılarda dikkati çeken bazı buluntulara dayanarak binaların, yakındaki bir hamamdan getirilen buharla alttan merkezî bir sistemle ısıtıldığı düşünülmektedir. Revaklara açılan küçük odalarda öğrencilerin kaldığı, derslerin yazın büyük eyvanlarda yapıldığı, ayrıca bu eyvanların dışarıdan gelen hastaların muayeneleri için de kullanılmış olduğu sanılmaktadır (Köker 1996: 40). Aşağıda bu komplekste fotoğrafladığımız kısımlar yer almaktadır.

Resim 1 - 4. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Müzesinden Görünümler

Günümüzde “Gevher Nesibe Tıp Tarihi Müzesi” olarak adlandırılan kompleks, örnek teşkil edecek restorasyon çalışması sonrasında, ziyaretçilerini beklemektedir. Müzikle tedavi seanslarının balmumu heykeller yardımıyla canlandırıldığı, ışık ve ses oyunları, tedavilerde kullanılmış olan makamların, bu makamlarla ilgili göksel unsurların sergilendiği müze, konu ile ilgili herkesin görmesi gereken mekânlardan birisi durumundadır.

Amasya Darüşşifası

Amasya Dârüşşifasının portalı üzerinde, portal nişini üç yönde tek satır halinde dolanan Arapça kitâbesinden, yapıyı H.708 (1308-1309) tarihinde, İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcaytu Mehmed Han’ın karısı İlduş Hatun’un kölesi olan Anber b. Abdullah ile Anadolu Emîri Ahmed Bey’in inşa ettirdiği öğrenilmektedir. Yapı, çevrenin hekim ihtiyacını karşılamak için hekim yetiştiren bir kurum olmuştur. Bu darüşşifada da müzik ve su sesi ile akıl hastaları tedavi edilmeye çalışılmıştır (Şahin ve Emecen 1991: 5; Erer ve Atıcı 2010: 31).

Günümüzde Sabuncuoğlu Şerefeddin Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi olarak adlandırılan yapının dikdörtgen avlusunun etrafında, uzun eksene paralel iki revak sırası ve bu revakların gerisinde çeşitli mekânlar yer almıştır. Giriş eyvanı ile karşısındaki ana eyvanla da yapı, avlulu iki eyvanlı bir şemaya sahiptir. Mimarî özellikleri bakımından yapı caddeye açılan batı cephesiyle âbidevî etkisini günümüze kadar sürdürmüştür (Şahin ve

Emecen 1991: 6). Aşağıda Sabuncuoğlu Şerefeddin Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi'nde fotoğrafladığımız kısımlar yer almaktadır.

Resim 5 - 7. Amasya Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Müzesinden Görünümler

Darüşşifanın kitabesinde de belirtildiği gibi yapı, genel anlamda bir hastane fonksiyonuna sahipti. Yapının bîmarhane olarak tanınması, burada sadece akıl hastalarının bulunduğu düşüncesinden kaynaklanmıştır. Dârüşşifa başlangıçta olduğu gibi sonraları da uzun süre bir tıbbî müessese halinde çalışmıştır. Cerrâhiyye-i İlhâniyye'nin müellifi Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali'nin burada hekimlik ve cerrahlık yaptığı, aynı müellifin Mücerrebnâme adlı eserinden öğrenilmektedir (Cantay 1991: 6). Fatih döneminin önemli hekimlerinde olan Sabuncuoğlu Şerefeddin'in ismi daha sonra bu yapıya verilmiştir.

Resim 8 - 9. Amasya Sabuncuoğlu Müzesi Darüşşifa Kısmından Görünümler

Amasya darüşşifasında sâzendeler ve hânendelerin mûsiki icra ederek hastaların tedavisine yardımcı olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir (Sarı 1996: 106). Bugün de yapının eyvan kısmının hemen yanında, müzikle tedavi seanslarını canlandıran bir müzik heyeti yer almaktadır.

Edirne II. Bayezid Camii ve Külliyesi

II. Bayezid'in, 1488'de kendi adıyla mimar Hayreddin'e yaptırdığı külliyenin bir parçası olan darüşşifada da ruh hastaları müzikle tedavi edilmiştir. Bu hastane akustiği ve planlanması açısından müzikle tedaviye uygun bir şekilde inşa ettirilmiştir.

Hastanede, 12 küçük, bir de ortada büyük kubbeli, altı köşeli asıl merkezi hastane yapısı, hemen onun yanındaki büyük avlu etrafına gruplanan 6 oda vardır. Evliya Çelebi, merkezi binada haftanın 3 günü 10 müzisyenden (3 hanende: şarkı söyleyen; 7 sazende: keman, santur, musikar, ud, ney, vb çalan) oluşan bir saz ekibinin hastalara konser verdiğini söylemektedir. Darüşşifada ilaç ve müzik tedavisi yanında güzel kokularla (sümbül, reyhan, lale, karanfil, şebboy vb) rehabilitasyon yapıldığı da bilinmektedir. 1590 depreminde büyük zarar gören yapı, hemen tamir ettirilmiştir. Darüşşifa, 1866'da Edirne'de yeni bir hastane açılınca, sadece akıl hastaları için hizmet vermiş; Balkan Savaşı'ndan sonra ise tamamen boşaltılmıştır. Trakya Üniversitesi tarafından onarılan yapı bugün Tıp Tarihi Müzesi olarak kullanılmaktadır (Erer ve Atıcı 2010: 31; Elçin 2010: 201; Eyice 1992: 40; Terzioğlu 1992: 176).

Ta'dilü'l-emzice adlı eserinde müzikle tedaviye bir bölüm ayıran Osmanlı hekimi Şuûrî Hasan Efendi, II. Beyazıt Dârüşşifâsı'nda bazı kişilerin müzikle tedaviyi eğlenceye dönüştürüp görevlerini ihmal etmeleri ve bazı hastaların rahatsız olması yüzünden bunun belli bir dönem yasaklandığını kaydetmiştir (Sarı 1996: 106).

II. Bayezid Camii ve Külliyesi'nde iç ve dış mekanlarda fotoğrafladığımız kimi kısımlar, aşağıda sunulmuştur.

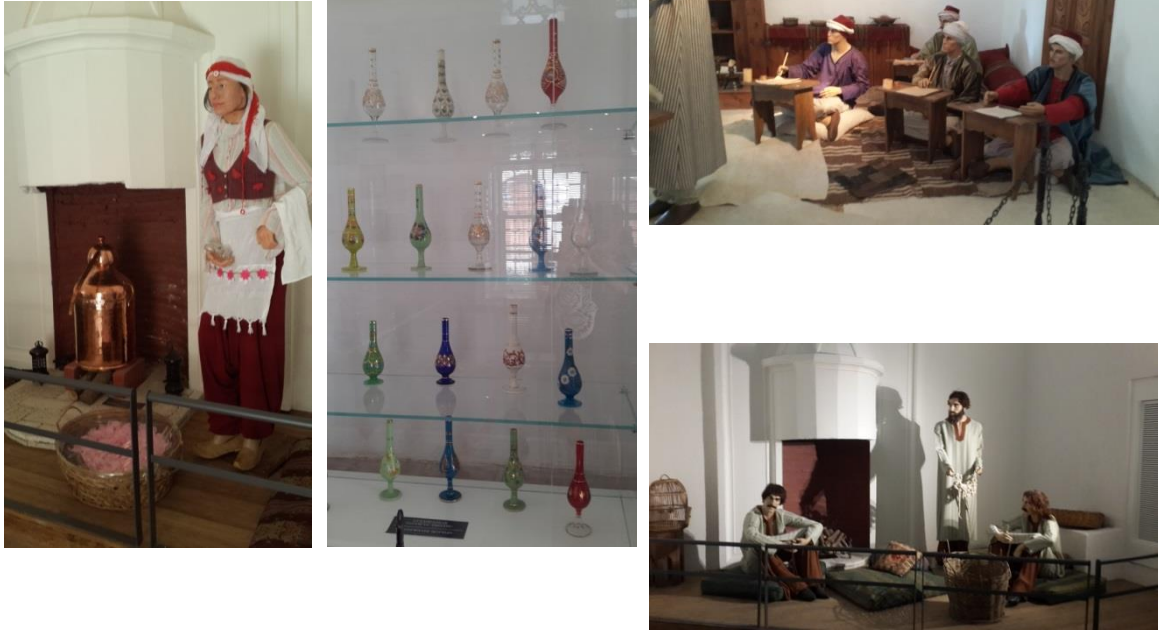
Resim 10 - 11. II. Bayezid Camii ve Külliyesi'nden Görünümler

Yukarıda sağda külliye'nin iç avlusundan bir görünüm yer almaktadır. Solda ise, müzikle tedavi seansı canlandırması görülmektedir. Balmumu heykellerin dönem çalgılarıyla yaptıkları meşk görüntüsü, tavadaki yansılarla tamamlanmaktadır.

Aşağıda ise koku üretim aşamaları ve kokuların saklandığı gülabdanlar yer almaktadır. Ayrıca medresede eğitim gören öğrenciler ile akıl hastaların canlandırmaları da aşağıda görülmektedir.

Resim 12 - 15. II. Bayezid Camii ve Külliyesi'nden Görünümler

Bimarhanelerde Yapılan Müzikle Tedavi Üzerine

Başta yukarıda sözü edilen merkezler olmak üzere Selçuklu ve Osmanlı dönemi bimarhânelerinde bilinçli bir tedavi söz konusu idi. Bu hastanelerde hasta yataklarının başında klinik dersler verilmesi ve akıl hastalarının ilaç ve müzikle tedavi edilmesi, dünya tıp tarihine öncülük etmiştir (Terzioğlu 1992: 173). Darüşşifalardaki yapı, hem eğitimin; hem de hasta uygulamalarının yan yana yapılabilmesini sağlamıştır ki, bu o dönemler söz konusu olduğunda, ne kadar incelikli bir planın var olduğunu göstermektedir.

Darüşşifalarda müzikle tedavi, çeşitli aşamalara dayandırılmıştır. Müzik aletlerinin, teganni tarzlarının ve makamların tesirinin mizaçlara ve hastalıklara göre değiştiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla her hastaya ve hastalığa uygun makamda icra yapılmıştır. Mesela tıp yazmalarında felç hastalığına Rast makamının iyi geldiği ifade edilmektedir. Günün saatlerinin tedaviyi etkilediği kabul edildiğinden, kaynaklarda hangi makamın günün hangi saatinde, haftanın hangi gününde çalınması gerektiği ve hangi makamın hangi mizaca iyi geleceğine dair ayrıntılı bilgiler ve çizelgeler bulunmaktadır. Soğuk mevsimde sıcak nağmelerin, sıcakta soğuk tabiatlı nağmelerin çalınması önerilirdi. Birçok hastalıkta nabız atışlarının çeşitli ritimler göstermesinden bazı anlamlar çıkarılır ve nabızla müzik

nağmeleri arasında ilgi kurularak, nabız hareketlerinin her biri bir makamla ilişkilendirildi. Ritmi aksayan, yavaş ya da hızlı ritimli nabızlar hastalık belirtisi açısından teşhiste önem kazandığı için hekimin müzik bilgisine de sahip olması beklenirdi (Sarı 1996: 106).

Bu tedavilerde, sözünü ettiğimiz tarihlerden çok daha eski dönemlerde yaşamış Türk bilginlerinin, bilhassa Farabi ve Safiyuddin Urmevi'in önemli etkileri vardır. Safiyuddin Abdülmümin Urmevi (1224?-1294) müziğin fizik, astronomi, tıp gibi ilimlerle yakın ilgisi olduğundan, güzel nağmenin insan ruhunda zevk, vecd ve sürura vesile olduğundan söz etmiştir. Belli vakitlerde belli makamların çalınması gerektiğini belirten Sayyüddin, fecirden önce Rehavi, tan yeri ağırırken Hüseyini, kuşluk vaktinde Rast, öğlen Zirgüle, namaz arasında Hicaz, ikindide Irak, gün batarken İsfahan, akşam Neva, yatsıda Büzürk ve uyku vaktinde de Zirefkend makamlarının çalınmasını tavsiye etmiştir. Bunların yanı sıra da günü dörde bölerek bu zamanlarda hangi makamların dinlenmesi gerektiğini de belirtmiştir (Ak 2006: 149-151).

Büyük Türk bilgini Farabi (Abu Nasr Muhammad al-Farab - 870-950) ise Musikiu'l Kebir adlı eserinde müziğin insan ruhu üzerindeki etkisini açıklamaya çalışmıştır. Onun bu ifadeleri, daha sonraki dönemlerde de geçerliliğini korumuştur. Buna göre:

1. Rast makamı: İnsana sefa(neşe-huzur) verir
2. Rehavi makamı: İnsana beka(sonsuzluk fikri) verir.
3. Kuçek makamı: İnsana hüzn ve elem verir.
4. Büzürk makamı: İnsana havf verir.
5. İsfahan makamı: İnsana hareket kabiliyeti, güven hissi verir.
6. Neva makamı: İnsana lezzet ve ferahlık verir.
7. Uşşak makamı: İnsana gülme hissi verir.
8. Zirgüle makamı: İnsana uyku verir.
9. Saba makamı: İnsana cesaret, kuvvet verir.
10. Buselik makamı: İnsana kuvvet verir.
11. Hüseyini makamı: İnsana sükûnet, rahatlık verir.
12. Hicaz makamı: İnsana tevazu(alçakgönüllülük) verir (Ak 2006: 132).

Farabi kimi makamların insanda sevinç ve mutluluk; kimilerinin ise korku ve üzüntü yaratabildiğinden söz etmiştir (Kalender 2013: 362).

Farabi ayrıca belli makamların belli zamanlarda seslendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Buna göre

1. Rehavi makamı: yalancı sabah vaktinde etkili
2. Hüseyini makamı: sabahleyin etkili
3. Rast makamı: güneş iki mızrak boyu etkili
4. Buselik makamı: kuşluk vaktinde etkili
5. Zirgüle makamı: öğleye doğru etkili
6. Uşşak makamı: öğle vakti etkili
7. Hicaz makamı: ikindi vakti etkili
8. Irak makamı: akşamüstü etkili
9. Isfahan makamı: gün batarken etkili
10. Neva makamı: akşam vakti etkili
11. Büzürk makamı: yatsıdan sonra etkili
12. Zirefkend makamı: uyku zamanı etkilidir (Ak 2006: 133).

Bu etkilerin belirlenmesinde müzik ile astroloji arasında kurulan bağdan yararlanıldığına şüphe yoktur. Bilindiği üzere Türklerde Gök Tanrı inancından bu yana, gök cisimleri ile onların hareketlerine büyük bir ilgi duyulmuş; İslamiyet'ten sonraki dönemde de astroloji ve astronomi konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Kimi gezegen ve yıldızlar, bazı makamlarla bağdaştırılmıştır. Söz konusu saptamalarda, bu yaklaşımın çok büyük bir etkisi vardır.

Çalışmamıza konu olan darüşşifalarda da yukarıda söz edilen Safiyuddin Urmevi ve Farabi'nin fikirlerinden yola çıkılarak, yeni gelişmelerin de katkısıyla müzikli bir tedavi yapıldığı belirtilebilir.

Selçuklulardan sonra Osmanlılarda da müziğin önemli bir tedavi aracı olarak görüldüğünü biliyoruz. Örneğin 1727-1794 yılları arasında yaşamış olan Gevrekzade Hasan

Efendi'nin Netîcetü'l-fikriyye fi Tedbîri Velâdeti'l-bikriyye adlı eserinde müzikle tedaviden söz edilmiştir. Müellif hattı olduğu sanılan yazma nüshasından (İÜ Ktp., TY, nr. 7092), hangi mûsiki makamının, hangi çocuk hastalığına iyi geldiğini konu alan bir parçayı Arslan Terzioğlu günümüz Türkçesine aktarmıştır (Uslu 1996: 317; Sarı 1996: 106).

Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi'nin bu eserinin çocuk psikiyatrisi bakımından en önemli kısmı, yukarıda sözü edilen bölümdür. Burada Irak makamının menenjit ve ilel-i hafakan hastalıklarına iyi geldiği; İsfahan makamının zihin açıcı etkisi ve gönlü yenilediği; Zirefkend makamının felce, sırt ve mafsalsız ağrıları azalttığı; Rahavi makamının gamdan ileri gelen hastalıklara iyi geldiği; Büzürk makamının beyinde ortaya çıkan hastalıklara faydası olup, düşünce yönünü etkilediği; Zengüle makamının kalbi ferahlattığı ve kalp hastalıklarına iyi geldiği; Hicaz makamının idrar yolu ve yetişkin erkeklerde cinsel hastalıklara iyi geldiği; Buselik makamının beyni rahatlattığı, baş ve göz ağrısına iyi geldiği; Uşşak makamının yetişkinlerde ayak ağrılarına iyi geldiği ve çocukların uykusunu getirmede etkili olduğu; Hüseyini makamının ferahlattığı, harareti yok ettiği ve mide yanmalarına iyi geldiği; Neva makamının buluş çağındaki çocukların kalça ağrılarına iyi geldiği, kötü fikirlerden uzaklaştırdığı, gönlü sevinçle doldurduğu ifade edilmiştir (Ak 2006: 145-148).

Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi'nin bunları yazarken, kendisinden bir asır önce yaşamış olan Osmanlı hekimi Şuuri Hasan Efendi'den etkilendiği düşünülmektedir. Şuuri, musikinin meclis adamlarına etkisinden de söz etmiştir. Ona göre “Rast ulema meclisine, İsfahan ümera meclisine, hicaz dervişler meclisine, Rehavi sofiler meclisine etkilidir” demektedir (Ak 2006: 148-161). Buna benzer bir yaklaşım, Konfüçyüs döneminde Çin'de hâkimdi. O dönemde belli modların, belli zümreleri temsil ettiğine inanılırdı.

Osmanlı döneminde müzikle tedavinin yanı sıra banyo ile rahatlama yoluna da gidilmiştir. Tehlikeli akıl hastaları ise tek başına tedavi edilmiştir.

XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı hastane mimarisindeki merkezî sistem, tehlikeli hastaların tecridi, havalandırma ve müzikle tedavi konuları, Batı'da XVIII - XIX. yüzyıllarda, hatta bazı ayrıntılar açısından ancak XX. yüzyılda gerçekleştirilmiştir (Terzioğlu 1992:177).

Sonuç

1204-1206 yıllarında Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından inşa ettirilmiş olan Kayseri'deki Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Hastane Kompleksi, Sabuncuoğlu Şerefeddin Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi içinde yer ve İlhanlı hükümdarı Sultan Mehmet Olcaytu ve hanımı Uduz Hatun adına 1308-1309 yıllarında yaptırılan Amasya'daki Darüşşifa; Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Sağlık Müzesi içinde yer alan 1488'de II. Bayezid tarafından inşa ettirilen Edirne'deki Darüşşifa, Türk ve dünya tıp tarihi için son derece önemli merkezlerdir. Bu yapılar içinde müzikle tedavinin gerçekleşebilmesi için özel olarak yaptırılmış kısımlar mevcuttur. Müzik sesi, özel delhizlerle tüm hasta odalarına ulaştırılmıştır. Bu darüşşifalarda günün belli saatlerinde ve belli dönemlerde belirlenmiş makamlarda eserler seslendirilmiş; her hastanın durumuna göre ayrı bir müzikli tedavi tercih edilmiştir. Türk tarihinde Kamlık inanışının olduğu dönemlerden itibaren takip edebildiğimiz müzikle tedavi olgusu, Türk hekimliğinin en önemli sembollerinden iken, XVII-XVIII. yüzyıllardan sonra terk edilmiştir. Günümüzde filizlenen yeni çalışmalar ise ümit verici gözükmeyle birlikte, daha büyük başarılarla ulaşılabilmesi ve yaygınlaşabilmesi için teorik alt yapısı güçlü, planlı, disiplinlerarası zeminli bir boyuta sahip olmak büyük önem taşıyacaktır.

Türk hekimliğinin en önemli sembollerinden birisi olan müzikle tedavinin, başta konumuz gereği tüm Türk başkentlerinde ve diğer illerde, gücünü geçmişten alarak; günümüz teknikleriyle geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını diliyoruz.

KAYNAKÇA

- Ak Ahmet Şahin (2006). *Avrupa ve Türk-İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi – Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Cantay Gönül (1991). *İslam Ansiklopedisi*, Amasya Darüüşşifası Mad., Cilt 3, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası. 6.
- Elçin Melih (2010). “Tıp Eğitiminin Tarihçesi”, *Hacettepe Tıp Dergisi*, 41, 195-202.
- Erer Sezer ve Elif Atıcı (2010). “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 36 (1), 29-32.
- Eschen Th. Johannes (2002). *Analytical Music Therapy*, Th. Londra: Jessica Kingsley Pub.
- Eyice Semavi (1992). *İslam Ansiklopedisi*, II. Beyazıt Camii ve Külliyesi Mad., Cilt: 6, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 40-42.
- Çoban, Deniz A. (2014). *Müzikle Tedavide Uzman Sıkıntısı Yaşanıyor*, <http://www.ntv.com.tr> [erişim tarihi 12.09.2015].
- D’angelo James (2007). *İnsan Sesinin İyileştirici Gücü: Sağlıklı ve Uyumlu Bir Yaşam İçin Matralar, İlahiler ve Doğal Sesler*, İstanbul: Dharma Yay.
- Ghetti Claire M, (2012). “Music Therapy As Procedural Support For Invasive Medical Procedures: Toward The Development Of Music Therapy Theory”, *Nordic Journal of Music Therapy*, Vol.21, Issue 1, 3-35.
- Grebene Bekir (1978). *Müzikle Tedavi*, Ankara: Güven Kitabevi Yay.
- Kalender Ruhi (2013). “Türk Musikisi’nde Kullanılan Makamların Tesirleri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/770/9801.pdf>, 361-375.
- Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri* (2015). C.III, Kayseri: Kültür ve Sosyal İşl.D.Bşk. Kültür Envanterleri.
- Kemaloğlu Muhammet (2014). “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar”, *Hikmet Yurdu – Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C.7, S.13, 289-301.

- Köker Ahmet Hulusi (1996). *İslam Ansiklopedisi*, Gevher Nesibe Darüüşşifası ve Tıp Medresesi Mad. Cilt: 14, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 39-42.
- Mössler K, Chen X, Heldal T.O. ve Gold C (2011). "Music Therapy For People With Schizophrenia And Schizophrenia-Like Disorders", *Cochrane Database Syst. Rev.* Dec 7(12) doi: 10.1002/14651858.CD004025.pub3.
- Pavlicevic Mercedes ve Ansdell Gay (2004). *Community Music Therapy*, İngiltere.
- Pavlicevic Mercedes ve Victoria Wood (2005). *Music Therapy in Children's Hospices : Jessie's Fund in Action*, Londra: Jessica Kingsley Pub.,
- Sarı Nil (1996). *İslam Ansiklopedisi*, Tıp Mad. Cilt 41, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 106.
- Şahin İlhan ve Emecen Feridun (1991). *İslam Ansiklopedisi*, Amasya Darüüşşifası Mad., Cilt 3, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 5.
- Şevki Osman (1991). *Beşbuçuk Yıllık Türk Tababeti Tarihi*, Haz.İ.Uzel, Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tekiner H (2006). *Gevher Nesibe Darüüşşifası Ortaçağda Öncü Bir Tıp Kurumu*, Ankara: Kalkan Matbaası.
- Terzioğlu Arslan (1992). *İslam Ansiklopedisi*, Bimaristan Mad., Cilt: 6, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 173.
- Uslu Recep (1996). *İslam Ansiklopedisi*, Gevrekzade Hasan Efendi Mad., Cilt: 16, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 317.
- Vural Göher (2015). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, Ankara: Gece Kitaplığı
- <http://www.igkh.gov.tr>, *Palyatif Bakım*, [erişim tarihi 05.09.2015].
- <http://www.kayseriden.biz>, [erişim tarihi 08.09.2015].

***DEVLET OTORİTESİNİN KÜLTÜREL GELİŞİME ETKİSİ:
MUŞKARA'DAN NEVŞEHİR'E***

Prof. Dr. Filiz KILIÇ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
rektor@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Genel anlamda “şehir” kavramı daha büyük iktisadî ve sosyal birlikteliği sağlayan merkezler olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin şehirleşme derecesi de aynı doğrultuda o ülkenin ekonomik ve sosyal imkânlarının gelişmişliğinin temel göstergelerindedir.

Her hangi bir yerleşim olmayan bir yerde bir şehir inşa edilmesi çok eski dönemlerden beri hükümdarların güçlerini ispat amacıyla ortaya koyduğu tavırlardandır. Osmanlı Devleti döneminde çoğunlukla siyasî manevralar dolayısıyla bir yerleşim yerini şehirleştirme eğilimleri olmuştur. Hatta bunun için devletin bir yerleşim yerini şehirleştirmek için uyguladığı belli bir düzende işleyen politikası da mevcuttur. Osmanlı Devleti bir yerleşim yerini “mamur ve şen”lendireceği zaman orada sadece imar faaliyetlerine girişmemiş buraların işlevsel olarak da şehir kültürü içine dahil etmeye çalışmıştır. Bunun için idarî teşkilatlanmalar (nahiye, kaza, sancak gibi) oluşturulmuş, kadı, müderris, kethüda vb. devlet memurlarının buralarda yerleşmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti’nde bir taraftan mevcut şehirler vakıf eserleri ile süslenirken, diğer taraftan Uzunköprü, Gebze, Belen, Bosna, Herzargrad, Sultaniye, Nevşehir vb. gibi şehirler de vakıf şehirler olarak inşa edilmiştir.

Bu bildiride, Lâle Devri’nin kudretli devlet adamlarından Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın gayretleriyle kurulan Nevşehir’in köy statüsünden kaza merkezi haline geliş süreci ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muşkara, Nevşehir, Damat İbrahim Paşa

GİRİŞ

Genel anlamda “şehir” kavramı daha büyük iktisadî ve sosyal birlikteliği sağlayan merkezler (Orhonlu, 1984: 2) olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin şehirleşme derecesi de aynı doğrultuda o ülkenin ekonomik ve sosyal imkânlarının gelişmişliğinin temel göstergelerindedir.

Her hangi bir yerleşim olmayan bir yerde bir şehir inşa edilmesi çok eski dönemlerden beri hükümdarların güçlerini ıspat amacıyla ortaya koyduğu tavırlardandır. Bu davranışın en bariz örneklerini şüphesiz ki firavunlar dönemi Mısır’ında görmek mümkündür. II. Ramses’in büyük bir servet harcayarak Pi-Ramses şehrini kısa sürede inşa ettirmesi ve devletin başkentini buraya taşıması konunun en çarpıcı örneklerindedir.

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti döneminde de çoğunlukla siyasî manevralar dolayısıyla bir yerleşim yerini şehirleştirme eğilimleri olmuştur. Hatta bunun için devletin bir yerleşim yerini şehirleştirmek için uyguladığı belli bir düzende işleyen politikası da mevcuttur. Osmanlı Devleti bir yerleşim yerini “mamur ve şen”lendireceği zaman orada sadece imar faaliyetlerine girişmemiş buraların işlevsel olarak da şehir kültürü içine dahil etmeye çalışmıştır. Bunun için idarî teşkilatlanmalar (nahiye, kaza, sancak gibi) oluşturulmuş, kadı, müderris, kethüda vb. devlet memurlarının buralarda yerleşmesi sağlanmıştır (Toroğlu, 2011: 18). Osmanlı Devleti’nde bir taraftan mevcut şehirler vakıf eserleri ile süslenirken, diğer taraftan Uzunköprü, Gebze, Belen, Bosna, Hezargrad, Sultaniye, Nevşehir vb. gibi şehirler de vakıf şehirler olarak inşa edilmiştir (Karadeniz, 2008: 2; Toroğlu, 2011: 18).

Osmanlı Devleti’nde yeni kurulan ya da geliştirilerek kasaba ve şehre dönüştürülen yerleşim birimlerinde bir taraftan imar faaliyetleri yürütülürken diğer taraftan bu yerleşim biriminin nüfusunu artırmak için çevredeki konar-göçer aşiretleri buralarda iskân edebilmek için bazı vergi muafiyetleri getirilmiştir. Kânûnî döneminde han ve külliye yapılmak suretiyle kurulan Belen’e 1553 yılında çevredeki konar-göçer aşiretlerden 250 hane iskân edilerek tekalif-i örfiye ve tekalif-i harbiyeden muaf tutularak derbentçi tayin edilmişlerdir. Birkaç yıl sonra 65 hane daha yerleştirilerek yerleşmeye bir saatlik mesafedeki mîrî araziler tarım alanı olarak iskân edilen ahâliye dağıtılmıştır (Müderrisoğlu, 1994: 238; Toroğlu, 2011: 19). Yine 1560 tarihinde kurulan Sultaniye (Karapınar)’de ilk

iskândaki 120 hane ve sonradan 1118 nefere ulaşan iskâncılar avarız ve tekalif-i örfiye vb. vergilerden muaf tutulmuşlardır (Karadeniz, 2008: 4-5; Toroğlu, 2011: 19).

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde bir yerleşim yerinin "mamur ve şen" hale getirilmesi için temel olarak 6 başlıkta toplanan tedbirler bulunmaktadır. Bunlar güvenlik tedbirleri, imar faaliyetleri, iskân faaliyetleri, ekonomik tedbirler, idarî yapılanma ve sosyal-kültürel tedbirlerdir. Muşkara adlı bir köyden mamur bir şehir haline getirilen Nevşehir'de de bu gelişim aşamalarını görmek mümkündür.

1. Osmanlı Devlet Otoritesinin Bir Temsilcisi Olarak Damat İbrahim Paşa

Doğum tarihi belli olmayan Damat İbrahim Paşa Ürgüp'e bağlı Muşkara köyünde dünyaya gelmiştir. 1110/1698-99'da İstanbul'a gelen İbrahim Paşa, akrabalarından Eski Saray'da çalışan Mustafa Efendi'nin yardımıyla Osmanlı sarayına helvacı olarak dâhil olmuştur. Daha sonra baltacı sınıfına katılan Paşa, kabiliyeti sayesinde sarayda evkâf kâtabi ve dârüssâde yazıcılığına ardında da Sultan Ahmed'in nedîm ve musahibliğine kadar kısa sürede yükseldi. III. Ahmed'in şehzadeligi sırasında Edirne'de yanında bulunan İbrahim Paşa onun güvenini kazanmayı bildi. 11 Safer 1121/22 Nisan 1709'da Haremeyn muhasebecisi olarak atandı. Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti sırasında bu görevinden azledildi. Onun Mora'ya gidişinde mevkufatçısı oldu. 1128/1715-16'da Niş defterdarlığı görevinde bulundu. Baltacı Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasıyla Recep 1121/ Eylül-Ekim 1709'da görevinden ayrılıp Edirne'ye gitti. Üç dört sene sonra Reşid Ali Paşa'nın sadrazam olmasıyla tekrar İstanbul'a döndü ve eski görevi olan Haremeyn muhasebeciliğine atandı. Bu görevindeyken Rumeli'ye gitti. Ramazan 1128/Ağustos-Eylül 1716'da mîrahor-ı evvel, 16 Şevval 1128/3 Ekim 1716'da vezir rütbesiyle rikâb-ı hümâyûn kaymakamı oldu. 6 Rebiülevvel 1129/ 18 Şubat 1717'de Silahdar Ali Paşa'dan dul kalan Fatma Sultan ile evlendi. 4 Cemaziyelahir 1130/5 Mayıs 1718'de sadrazam ve serdar-ı ekrem oldu. Yaklaşık on üç sene sadarete kaldı. Rebiülahir 1143/Ekim 1730'da, Patrona Halil ayaklanması sonucunda yetmiş yaşlarındayken katledildi (Aksoyak, 2015).

İbrahim Paşa akıllı, olgun, alçak gönüllü, cömert, âlim, fâzıl ve şeyhleri seven, musikiye, sohbe düşkün biridir. Diğer taraftan Damad İbrahim Paşa'nın hayırsever kişiliği de öne çıkan özelliklerindedir. Gerek İstanbul'da, gerek Nevşehir'de ve gerekse

ülkenin farklı şehirlerinde yaptırdığı darülhadis, cami, medrese, kütüphane, çeşme gibi yapılar onun hayırsever kişiliğinin bir yansıması olarak görülmelidir.

Damat İbrahim Paşa Osmanlı Devleti'nin en tepesine kadar çıkabilmeyi başarmış bir kişi olmasına rağmen hiçbir zaman doğduğu toprakları unutmamıştır. Bunu, henüz sadrazam olur olmaz, doğduğu köy Muşkara'yı mamur bir hale getirme çabalarında görmek mümkündür.

Damat İbrahim Paşa Muşkara'yı bir şehir haline getirmek için aslında birkaç kademeden oluşan bir plan dâhilinde hareket etmiştir. Bu plana bakıldığında Paşa'nın 1718'de başlayan Muşkara'daki hamleleri ilk başta bir yöneticinin doğduğu yere olan vefasını ödeme çabaları izlenimi verirken 1725'te başlayan ikinci imar-iskân faaliyetleri onun Muşkara'yı bulunduğu bölgede ayrıcalıklı bir konuma getirme çabası olarak ortaya çıkmıştır. İbrahim Paşa'nın Muşkara'yı bir şehir haline getirme çabalarını 6 temel başlıkta görmek mümkündür.

2. Damat İbrahim Paşa'nın Muşkara'yı Mamur Faaliyetleri: Muşkara'dan Nevşehir'e

Muşkara Ortaçağ'da Karaman vilayeti, Niğde sancağı kazalarından Ürgüp'e bağlı 17-18 hanelik küçük bir köydü. 1518'de köyün erkek nüfusu 105'tir (toplam nüfus tahmini 450 kişi). 1530'larda ise Muşkara'nın nüfusunun 150 nefer erkekten oluştuğu görülmektedir. 1584 yılına gelindiğinde ise köyün nüfusunun 187 haneye ulaştığı, ancak Celali isyanları dolayısıyla Muşkara'nın nüfusunun 18 haneye kadar düştüğü görülmektedir (Toroğlu, 2011: 25-26; Gökhan-Şendil, 2015: 134). Damat İbrahim Paşa Muşkara'yı işte bu vaziyetteyken imara girişmiştir.

2.1. Güvenlik Tedbirleri

III. Ahmed döneminde Anadolu'da bulunan han ve derbentlere yeni bir düzen verilme çalışılmıştır (Orhonlu, 1987: 110). Bu esnada Damat İbrahim Paşa da çıkardığı bir fermanla kendi doğduğu yer olan ve aynı zamanda kendisine Fatma Sultan'la evliliği dolayısıyla temlik olarak verilmiş olan Muşkara köyü halkını derbentçi tayin etti. İbrahim Paşa'nın bu fermanı çıkarmasındaki amaç, herşeyden önce halkın can ve mal güvenliğini

tesis etmekte. Çünkü bu dönemde Muşkara ve civarında yol kesen eşkiyalar insanlara rahat vermez, gelenin geçenin malına ve canına kastederdi. Bu yüzden İbrahim Paşa tüm yöre halkını derbentçi tayin ederek gece gündüz ahâlinin can ve mal güvenliğini tesis etmeyi amaçlamıştır. Bunun karşılığında da halkın vergi borçları affedilecek, ayrıca tekâlif-i örfiye gibi pek çok vergiden de muaf tutulacaklardı (Toroğlu, 2011: 26). Damat İbrahim Paşa'nın aldığı bu güvenlik tedbirleri başarılı olmuş, bu tarihten sonra bölgede benzer hadiseler vuku bulmamıştır (Ahmet Refik, 1340: 161).

2.2. İmar Faaliyetleri

Damat İbrahim Paşa Muşkara ve civarının güvenliğini tesis ettikten sonra ikinci olarak imar faaliyetlerine başlamıştır. Paşa'nın burada gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini 1. İmar Faaliyetleri ve 2. İmar Faaliyetleri olarak iki aşamaya ayırmak gerekmektedir.

Damat İbrahim Paşa 1718'de başlattığı ilk imar faaliyetlerinde öncelikle bir cami, hamam, muallim hane ve birkaç tane de ev yaptırmış, harman yerindeki Çiftehane onartmış ve Muşkara'ya 10 km mesafedeki Aşıklı Dağ'dan su getirterek ilk yaptırdığı 8 çeşmeye dağıtmıştır (Refik, 1340: 161; Aktepe, 1960: 152; Halaçoğlu, 1997:73; Toroğlu, 2011: 27; Gökhan-Şendil, 2015: 137). Damat İbrahim Paşa, Muşkara'da yaptırdığı bu yapılarla birlikte köyde daha önceden var olup tamir ettirilen Yukarı Mahalle mescidini ve Küçük mescid isimli iki mescit ile Ürgüp kazasına bağlı Nar köyündeki Halil Beşe mescidini, Göre köyü camiini, Ürgüp ve Uçhisar'daki Karamanoğlu İbrahim Bey camilerini, Muşkara ve Ürgüp'teki çeşmelerine ait su yollarının bakımını da yaptırmıştır (Toroğlu, 2011: 27; Gökhan-Şendil, 2015: 137). Bunların dışında İbrahim Paşa Muşkara'da 1720'de Mavrukçu çeşmesini, 1721'de Şeref Bey (Damgacı) çeşmesini, 1724'te de başka bir çeşme daha yaptırmıştır.

Damat İbrahim Paşa'nın bu ilk aşamdaki imar faaliyetleri sonuç vermiş ve Muşkara'nın nüfusunun artmasıyla birlikte burada artık pazartesi günleri pazar kurulmaya başlanmıştır. Pazarın kurulması ve cuma namazı kılınacak caminin yapılmasıyla da artık Muşkara köy statüsünden çıkarak bir nahiyeye dönüşmüştür.

İbrahim Paşa Muşkara'yı daha da büyütmek istiyor, buranın bölge ahâlisi için bir cazibe merkezi haline gelmesini tasarlıyordu. Bu amaç doğrultusunda İbrahim Paşa 1725'te 2. imar faaliyetlerine girişti. Bu ikinci aşamada İbrahim Paşa Muşkara'ya yeni

bir cami, büyük bir medrese, ihtiyaç sahiplerinin yemek yiyebilmesi için bir imaret, çocukların eğitimi için bir mektep, cami civarında imam ve ailesi için bir hane binası, daha önce yaptırılan hamam kadınlara tahsis edilerek erkeklere mahsus yeni bir hamam, 30-40 kadar dükkan binası ve tüm bu binaları saracak büyüklükte bir meydan bırakılmak suretiyle ve tüm kasabayı çevreleyen bir sur yaptırmayı tasarlamıştır (Refik, 1340: 169-170; Toroğlu, 2015: 28). Tüm bu inşaat faaliyetleri için gerekli olan kireç Kayseri'nin Urumdiğin köyündeki on adet kireç fırınlarından temin edilecek, her batmanı birer akça ücret ile Muşkara'ya taşınacaktı. İnşaat çok hızlı bir şekilde ilerledi (Refik, 1340: 171). Külliye oluşturulan eserlerden medrese, imaret, sıbyan mektebi 1726'da; cami, medresedeki başoda, hamam 1727'de, han ise 1730'da tamamlanmıştır (Toroğlu, 2015: 29-30). Cami, medrese, kütüphane, imaret ve mektebin bütün tarih taşları İstanbul'da yazdırıldı. Hatta bu kitabelerin hazırlanması için İstanbul'da şairler arasında yarışmalar tertip edilmiş, bu yarışmalarda başarı kazanan dönemin ünlü şairleri Nedim ve Seyyid Vehbî gibi şairler Nevşehir'de yapılan tüm bu yapılara tarihler düşürmüştür (Gökhan-Şendil, 2015: 138-139).

İbrahim Paşa inşaatların önemli kısmı tamamlandıktan sonra Muşkara'nın adını da değiştirmeye karar verdi. Paşa, deyim yerindeyse yeni baştan ortaya çıkardığı bu yeni şehre Nevşehir adını vermeyi uygun gördü. Derhal Karaman valisine, Niğde Sancağı mutasarrıfına, Konya kadısına Haziran 1726 tarihinde kati bir hüküm göndererek "Niğde sancağında vâki Muşkara kasabası şen ve abadan olduğundan ismi tebdîl lazım gelmekle fimabad kasaba-i merkûmeye Muşkara itlâk olunmayup Nevşehir tesmiye olunmak üzere defterhane-i âmirede mahalli tevkim kalemi ile tashih ve sebt-i defter ve baş muhasibine ve mevkûfât u haremeyn kalemlerine ilmuhâber kâ'imesi verilmekle fimabad kasaba-i mezkûreye Muşkara itlâğı yasak ve men-i külli ile men olunsun" emrini vermiştir (Refik, 1340: 177; Toroğlu, 2015: 30). Bu tarihten sonra Muşkara ismi tarihe gömülmüş ve yepyeni bir isimle Nevşehir tarih önünde arz-ı endam etmeye başlamıştır.

2.3. İskân Faaliyetleri

Şehirleşmenin bir diğer önemli ayağı şüphesiz ki iskân faaliyetleridir. İbrahim Paşa Nevşehir'i büyütmek için işin iskân ayağını da eksik bırakmamış, iskânı temin için

yapılabilecek tüm hamleleri tek tek yapmıştır. Paşa, nüfusun artması için Muşkara köyünü derbentçi olarak tayin ettirdiği tarihten itibaren buraya yerleşmek isteyenlere yer temin edilmesi, dışarıdan göçüp geleceklere engel olunmaması, yerleşenlerin birçok vergiden muaf tutulması yönünde hükümler göndermiştir. Ayrıca görevlendirilen yöneticilere, muhafızlara, usta ve ticaret erbablarına Nevşehir’de ikamet etmeleri zorunluluğu getirmiş ve nüfusunun azalmaması için hiçbir kimsenin haremini İstanbul’a göndermemesini de kural haline getirmiştir (Toroğlu, 2015: 33). Diğer taraftan İbrahim Paşa, Nevşehir ve çevre kazalardaki konar-göçer aşiretleri bir kısım vergilerden muaf tutmak suretiyle Nevşehir ve çevresine yerleştirdi. Bu aşiretlerin vakıf topraklarında kendilerine ev yapmak, bağ bahçe kurmak ve ekip biçmek için yeteri kadar tarla vermek suretiyle yerleşmelerini şart koşan hükümler yazdırdı. Gelen ahaliye evler yaptırıldı ve keresteler verildi. Sadece Nevşehir’e yerleşen aşiretler 1638 hanedir (Toroğlu, 2015: 34).

Nevşehir yakınındaki Eyübili kazasında oturan Boynuincelü cematının Nevşehir’e iskânı tavsiye edildi. Bunların içinde özellikle okur-yazar ve kabiliyetli olanlarının Nevşehir’e yerleşmesi temin edilecekti. Ancak Nevşehir’e yerleşecek bu konar-göçerlerin hayvanları için otlak temin edilmesi de gerekiyordu. Bunun üzerine Temmuz 1728’de Aksaray sancağında Eyübili kazasında ve Süleymanlı-yı Kebîr kazasında “*şenliği ve mevcut reayası olmayan karyeler*” ziraatgah ve otlak olarak tahsis edildi (Refik, 1989: 169). Bu çalışmalar neticesinde Boynuincelü aşiretinden Nevşehir’e 800 hane geldi. Bu aşiretin iskân edilebilmesi için İbrahim Paşa kendi temliği olan “Ürgüp yolundan Göre hududuna kadar olan yerlerin meşelerini kırdırıp, toprağını kazdırarak yeni bağ yapılmasını ve vakf-ı şerif tarafından herkese istediği kadar yer verilmesini” emretti. Daha başka bağ yerlerine ihtiyaç duyulursa da 1728 yılında “Kurt Deresi başından Uçhisar sınırına kadar olan düz yerlerin de bağlara tahsis olunmasını” buyurdu (Toroğlu, 2011: 35). Diğer taraftan, Mayıs 1729 tarihinde gönderilen hükme göre Nevşehir’e yerleşen tüm Türkmen aşiretlerine ihtiyaç duydukları yaylak, bağ, bahçe yerlerinin temin edilmesi istenmiştir (Toroğlu, 2011: 35-36).

Cemaat Adı	Geldikleri yer	Yerleştikleri Yer	Hane
Çayan	Karaman Eyaleti (konar-göçer)	Abuçlu Köyü	120
Karahacılı	Çukurova'da kışlar-Hasan ve Erciyes Dağı'nda Yaylar, (konar-göçer)		18
Inallu	Orta Anadolu (konar-göçer)	Inallu Köyü	43
Eskil	Aksaray Eskiil Kazası	Nevşehir (Eskil Mh.)	65
Karaca araplu	Aksaray (konar-göçer)		6
Dumanlu	Orta Anadolu Boynuincelü'den (konar-göçer)	Eyübili ve Süleymanlu harap köylerinde ekinlik verilmiş, Bağluca Köyü	138
Kızılkoyunlu	Kayseri Yöresi Receplü avşarı'ndan (konar-göçer)	Avanos ve Süleymanlu kazası	65
Kaşıkçı Danişmendlisi	Aksaray Alibeylü Köyü	Karalar Köyü	25
		Eyübili Kazası Virabşehir Karyesi (Hatabkeşan)	18
Danişmendlü	Boynuincelü'den (konar-göçer)	Nevşehir (Arzumanoğlu Mh)	45
Danişmendlü	Boynuincelü'den (konar-göçer)	Nevşehir (Şahnazaroğlu Mh)	37
Danişmendlü	Boynuincelü'den (konar-göçer)	Nevşehir (Harbandalu Mh)	9
Musahacılı	Yeniil Kazası (konar-Göçer)		35
Şereflü	SivasYeniil kazası (konar-göçer)	Nevşehir (Sadıklu Mh)	85
Boynuincelü	Aksaray Eyübili (konar-göçer)	Nevşehir (Salarlu-i Kebir)	102
		Nevşehir (Salarlu-i Sağır Mh: Bey Mh.+Dere Mh.)	106
		Nevşehir (Boynuincelü-Pirioğlu Mh.)	90
Kürd Mehmedlü	Boynuincelü'den	Nevşehir (Kürd Mehmedlü)	72
Horasanlu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Horasanlu)	22
Bektik	Aksaray Koçhisar Kazası	Nevşehir (Bektik Mh)	79
Heriklü	Avanos	Nevşehir (Heriklü Mh:Türkmen Mh)	107

Kütüklü	Boynuincelü'den	Nevşehir (Kütüklü)	35
Dumanlu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Dumanlu)	127
Karacakurd	Kırşehir	Nevşehir (Karacakurd -Türkmen Mh)	59
Delüler	Boynuincelü'den	Nevşehir (Deliler)	29
Savcılı	Boynuincelü'den	Nevşehir (Savcılı)	174
Kurutlu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Kurtulu)	43
Hacı Ahmedlü	Boynuincelü'den	Nevşehir (Hacı Ahmedlü)	60
Kursulu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Kursulu)	40
Kurutlu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Kurutlu)	40
Ada Kurutlusu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Ada Kurutlusu)	65
Tohtimurlu	Boynuincelü'den	Nevşehir (Karacakurd mh.)	6
Hızırlu	Aksaray (konar-göçer)	Aksaray (Viranşehir Ky) hatabkeşan	21

Nevşehir ve çevresine yapılan aşiret iskânlar (Toroğlu, 2011: 34-35)

Damat İbrahim Paşa'nın iskân faaliyetleri Boynuincelü/Boynuinceli Türkmenleriyle sınırlı kalmamış, bunların dışında Bügdüz, Deliler (Delüler), Mudanlı, Savcılı, Sadaklu, Herikli (Bostancıyan), Karaca Kürtler ve Burhan Türkmen obaları ile Atçeken Yörükleri ve Kürt Mehmetli (Mehmatlı/Mahmatlı/Mihmatlı) aşiretleri de Nevşehir'e yerleştirilmişlerdir. Bu cemaatlerden hane başına 1,5 kuruş zemin vergisi ile işleyecekleri arazi vergisi dışında kesinlikle vergi alınmaması, gerekirse bu vergilerin de vakıflardan tahsili emredilmiştir (Gül, 2013: 245).

Daha sonraki dönemlerde de Nevşehir ve civarına Türkmen aşiret ve obalarının iskân faaliyetleri devam etmiştir. XVIII. yüzyılda Koçhisar'da bulunan Bekdikler'den (Bikdik) 79 hane Nevşehir kalesinin ardına düşen Kahveci Dağı'nın batı yamacında kendilerine verilen arsalarla ev yaptırmak kaydıyla yerleştirilmişlerdir. Bu bölge bugün Bekdik Mahallesi adını taşımaktadır. Bekdikler ile birlikte Nevşehir merkez ve çevre mahallere Çayan, Karahacılı, İnallı, Eski-İl Türkmenleri, Karaca Araplı, Kızıl Koyunlu, Danişmendlü, Musa Hacılı, Şerefli, Tohtemürlü, Saman ve Eymür cemaatlerine mensup teşekküller ile Boynuincelü Türkmenlerinden Kürt Mehmetli (Mihmatlı olacak), Horsaanlı, Herikli, Kütüklü, Dumanlu, Karaca Kürt, Deliler, Savcılı, Kurtulu (Kortulu), Hacı Ahmetli, Kursulu, Pirioglu ve Ada Kurutlusu olmak üzere 2.000 hane iskân olunmuştur ki toplamda 10.000 kişilik nüfus demektir (Gündüz, 2011: 250).

Yine bu bölgeye iskânı teşvik etmek için gerekirse şahsî vakıf gelirlerinden vergilerin ödenmesi, halkın gündelik yaşantıları, geçimleri ve eski alışkanlıkları ile ilgili taleplerine karşı hoşgörülü olunması istenmiştir. Mesela Boynuinceli Cemaati'nin kışı taştan yapılan evlerinde geçirirken yazın yaylaya çıkmak talepleri hoşgörü ile karşılanmıştır.

Bikdik Cemaati'ne mensup Türkmenlerin Bozok Sancağı bölgesinde buldukları tahrir kayıtlarında görülmektedir. Bunlar bu bölgede birçok yerleşim yeri kurmuşlardır (Sakin, 2010: 435).

Yeni iskân çalışmalarında önemli bir rol oynayan vakıfların gelirlerini artırmak amacıyla Nevşehir yakınındaki birçok mutasarrıf kendi rızalarıyla haklarından vazgeçerek kurulan vakfa haklarını hibe etmişler, devlet de bu insanlara yeni yerler tahsis etmiştir. Niğde Sancağı'nda Melendiz [Çiftlik, Niğde] Nahiyesi'nde Çengeri (?) köyü çevresinde 3.000 akçe tımara sahip olan Hasan da beratını iade etmiş ve buralar da aynı vakfa bağlanmıştır. Ayrıca Ürgüp Nahiyesi'nde Eneği [Kaymaklı, Merkez, Nevşehir] ve Karacaviran [Karacaören, Ürgüp, Nevşehir] köyleri ile Melendiz Nahiyesi'nde Varvani köylerini içeren 7.000 akçelik tımara sahip olan Hasanoğlu Hacı Ahmet ölmüş ve bu tımar da İbrahim Paşa vakfına bağlanmıştır. Yine Ürgüp Nahiyesi'nde Avanos ve Ümraniye köylerinde 5.999 akçelik tımara mutasarrıf olan Ali de kendi rızasıyla tımarını vakfa bırakmıştır. Padişah III. Ahmet 1727'de (Ağustos) gönderdiği yeni bir hükümde konunun takibinde olduklarını, özetle şöyle bildirmektedir: “*Devletin dayanağı ve düzenleyicisi olan büyük paşam, veziriazamım ve muhterem damadım İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de Allah rızası için yaptırdıkları câmi-i şerîf, imâret, medrese ve okulun vakıflarına tahsis edilen köylerin sınırlarının tespiti için Defter-i Hakanî kâtiplerinden Salih Tahir görevlendirilmiştir. Kendisi aynı zamanda Nevşehir'de ve vakfa bağlanan köylerde yaşayan Müslüman veya Gayrimüslim vergi mükelleflerinin ödeyecekleri tüm vergileri belirlemek ve bunları kaydetmekle görevlidir. Kendisine gereken yardımda bulunun*” (Gül, 2013: 247).

2.4. Ekonomik Tedbirler

Bir yerleşim biriminin şehirleşmesinin en önemli göstergesi şüphesiz oranın ekonomik hareketliliğidir. Ekonomik hareketliliğin başladığı şehirlerin nüfus olarak büyümesi de kaçınılmazdır. Bu gerçeği çok iyi bilen Damat İbrahim Paşa, kendi çabalarıyla

kurduğu Nevşehir'i tam anlamıyla bir şehir haline getirebilmek için bazı ekonomik tedbirler de almıştır.

Nevşehir'de yapılan en önemli ekonomik hamle pazar kurulmasıdır. Pazarın Nevşehir'de kurulmaya başlaması onun köy statüsünden çıkarak nahiye statüsüne geçmesini sağlamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde bir yerin nahiye olabilmesi için “*Cuma kılınır, bazar durur*” bir yer olması gerekmektedir (Toroğlu, 2011: 28; Gökhan-Şendil, 2015: 137). Bu yüzden Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de gerçekleştirdiği en önemli ekonomik hamle Pazartesi günleri Muşkara'da pazar kurmasıdır. Daha sonra Nevşehir'de Perşembe günleri de pazar kurulmaya başlanmış, böylelikle haftanın iki günü Pazar kurulur olmuştur.

İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de başlattığı büyük imar hareketinin ekonomik olarak finanse edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden İbrahim Paşa devlet gücünü kullanarak inşaatların finansmanı için tedbirler aldı. İnşaatların masraflarını karşılamak için Kayseri, Kırşehir, Konya kadılarına hükümler yazdıran Paşa, onlardan gelir için emlak temin edilmesi, hanlar ve dükkânlar alınarak varidat elde edilmesini istedi. Diğer taraftan, inşaata lazım olan arabacı ve taşçıların tedariki için de Niğde, Kayseri, Kırşehir, Sivas ve Aksaray kadılarına, mütesellimlerine ve o civarda oturan Boynuincelü Türkmenlerinin boy beylerine kati emirler yazıldı (Toroğlu, 2011: 29). Nevşehir'deki bu inşaatlar senelerce devam etti. İnşaat devam ettikçe vakfedilen köyler de arttı. İnşaata başlandıktan altı sene sonra Niğde'ye tabi Uçhisar ile Ürgüp kazasına tabi Ahlad Karyesi (1726), Develi Karahisar'a tabi karyelerin hasılatı (1727) ve Ürgüp'e tabi daha birkaç karye Nevşehir'e dâhil edildi. 1728'de de Ürgüp, Nevşehir Evkafı İdaresi'ne dâhil oldu ve Ürgüp'ün tahriri emredildi. Bağlarından, sair tahrir olunan yerlerde olduğu gibi, aşar alınacak ya da her dönümden otuz akça bedel-i aşar kaydolunacaktı. Bahçe, ağaç ve meyvelerden de aşar veya aşara muadil bir vergi alınacaktı (Mart 1728). Neticede bir taraftan Nevşehir evkafına yeni yeni köyler vakfedilirken, diğer taraftan alınan vergilerle Nevşehir'in imarına çalışıldı (Toroğlu, 2011: 32).

Damat İbrahim Paşa Nevşehir'i ihya etmek için sadece devlet gücünü kullanmamış, padişah III. Ahmed'in şahsî olarak kendisine temlik ettiği pek çok yerin gelirini de Nevşehir'de yaptırdığı eserlerin ihyası için kullanılmasını istemiştir. III. Ahmed'in kendisine temlik ettiği Muşkara, Uçhisar, Güzelhisar ve daha bazı yerlerde bulunan köyleri,

bağ ve bahçelerin gelirlerini Nevşehir'e bağlayan Paşa, bunların dışında Şubat 1728 (Receb 1140) tarihli bir mülkname ve bu mülknameye bağlı vesikalarla kendine ait olan pek çok yerin gelirini "*Nevşehir'de ihyasına muvaffak oldukları cami-i şerif ve medrese-i latif ve sair evkaf-ı cemilelerine ilhak olunmak üzere*" Nevşehir'e bağlamıştır. Bu mülknameye göre Nevşehir'e bağlanan gelirler şu şekildedir:

1) Haleb vilayetinde Nefs-i Karye-i Harim ve tevabiinin hasıl ve ber vech-i maktu ve rüsum-u Örfiyesi: 17.992 akça.

2) Niğde livasında Nefs-i Ürgüp'ün Zeamet gelirleri: 24.000 akça.

3) Niğde livasında Ürgüp kazasına tabii Eneği (Kaymaklı) Zeamet ve Divani gelirleri: 27.000/25.000 akça.

4) Niğde livasında Uçhisar nahiyesine tabi Göre karyesinin miriliva hassı olan gelirler: 7.000 akça.

5) Niğde livasında Melegübi karyesinin Mirimiran-ı Karaman hassı olan gelirler: 22.548 akça.

6) Aksaray livasında Tuz karyesi ve memlehasının miriliva hassı olan gelirler: 33.500 akça.

7) Gümüşhane Mukataası'ndan 2500 guruş.

8) Mora Muhasıllığı'ndan 2500 guruş gelir temlik ve vakfedilmişti (Aktepe, 1963:22-26; Toroğlu, 2011: 33).

İbrahim Paşa, Nevşehir'in ticaret için bir cazibe merkezi olmasını istiyordu. Bu nedenle dışarıdan gelip Kayseri'ye yerleşmek isteyen zenginler Nevşehir'e yönlendirildi. Ayrıca Şubat 1728'de Nevşehir kadısına gönderdiği bir hükümlerle de Nevşehir'de İstanbul hanları gibi 20-30 odalı bir han yapılmasını istedi. Nevşehir'e gelen tüccarlar, kıymetli eşyalarını bu handa muhafaza edecekti. Beylik Hanı denilen ve 15 kadar odası bulunan hanın inşası 1730'da tamamlandı. Han içindeki dükkânlarda kuyumcu eşrafı oturacaktı. Payas'tan gelen bezirgânlar doğrudan bu hana inecekler, başka yere gitmeyeceklerdi. Handa oturan tüccar arasında zuhur eden davalara han zabiti karışacak, mütesellim ya da yeniçeri serdari, sipahi ve silahtar kethüdaları karışmayacaktı (Refik, 1340: 181; Toroğlu, 2011: 32).

2.5. İdarî Atamalar

Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'in ihyası için kullandığı en önemli devlet gücü yaptığı idarî atamalardır. Yapılan bu atamalarla Muşkara'nın Nevşehir olma macerası çok daha kısa bir sürede tamamlanmıştır.

Muşkara'nın şehirleşme sürecinde yapılan ilk önemli atama Ürgüp'te ikamet eden kadı'nın Pazartesi günleri Muşkara'ya gelerek davalara haftada bir gün burada bakmasının sağlanmasıdır (Gökhan-Şendil, 2015: 136). 1720 yılında ise İbrahim Paşa, bölge halkının da talebi doğrultusunda Ürgüp'teki kadı'nın Muşkara'da oturmasına, sadece haftada bir gün pazar kurulduğu gün olan Cuma günleri Ürgüp'e gitmesi için emirname göndermiştir (Refik, 1340: 161-162; Toroğlu, 2011: 28). Paşa Mart 1727 tarihli bir hatt-ı hümayûnla kadı'nın artık tamamen Nevşehir'de kalmasını, Ürgüp'e gitmemesini, Ürgüp'te Cuma günleri kurulan pazarın artık kurulmamasını emretmiştir. Yine aynı hatt-ı hümayûnla Nevşehir'de bir mahkeme binası yapılacak ve haftanın Pazartesi ve Perşembe günleri pazar kurulacaktı. Ayrıca kaza yöneticilerini hepsi (nakîbü'l-eşrâf, kaymakam, kethüda, yeniçeri serdarı vb.) Nevşehir'de ikamet edecek, Nevşehir'e gelip yerleşenlere dışarıdan hiçbir şekilde müdahalede bulunulmayacaktı (Refik, 178-179; Toroğlu, 2011: 30-31).

Damat İbrahim Paşa, Anadolu'nun ortasında kendi kişisel çabalarıyla yeşermeye başlayan Nevşehir'in sadece güzel binalardan ibaret bir şehir olmamasını, gerek ekonomik gerekse sosyal anlamda da mamur bir şehir olmasını istiyordu. Bu amaçla inşaatı tamamlanan medreseye en önemli bilim adamlarından Konevî Çelebi'yi müderris tayin etti (Refik, 1340:178).

SONUÇ

Lale Devri'nin muktedir sadrazamı Muşkaralı Damat İbrahim Paşa'nın izlediği siyasetle Osmanlı Devleti'ne kazandırdığı pek çok şey vardır. Döneminde, izlediği politikalar yüzünden pek çok eleştiriye uğramış, hatta bu yüzden feci şekilde öldürülmüş olmasına rağmen İbrahim Paşa'nın Türk devlet geleneğindeki yeri yadsınamaz. Damat İbrahim Paşa'nın gerek döneminde gerekse günümüzde eleştirildiği pek çok konu aslında eleştirilme kabiliyetine sahip değildir. Çünkü Damat İbrahim Paşa'nın uygulamaya koy-

duğu pek çok husus, Patrona Halil isyanı dolayısıyla daha sonuç vermeden yarıda kalmıştır. Diğer taraftan, Damat İbrahim Paşa'nın, Osmanlı bürokrasisindeki yeri de doğru tespit edilmelidir. O, hiç kimsenin telaffuz dahi edemeyeceği pek çok sorunun üzerine kararlılıkla gitmesini bilmiştir. Sadece matbaayı Osmanlı'ya getirmiş olması bile tek başına onun bütün yanlışlarını bertaraf edebilecek bir atılımdır.

Muşkara'nın Nevşehir olması ve Anadolu'nun ortasında bir cazibe merkezi haline gelmesi eşyanın kendi tabiatına uygun olarak gerçekleşmemiştir. Muskara'nın Nevşehir'e evrilmesi Damat İbrahim Paşa'nın kendi kişisel çabaları sonucu oluşmuştur. İbrahim Paşa için belki de bir tutku diyebileceğimiz bir duygusal atmosferde yeşeren Nevşehir onun geride bıraktığı en önemli eserlerden birisi, hatta yeganesidir. Damat İbrahim Paşa'nın Türk kültürüne, sanatına, politikasına, idaresine kattığı pek çok şey vardır. Ancak onun bu millete armağan ettiği iki büyük abide "Şair Nedim ve Nevşehir" onun adının kıyamete kadar bir hoş sada olarak bâkî kalmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Ahmet Refik (1340). “Anadolu Şehirleri: Damat İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir”. Türk Tarih Encümeni Mecmuası. III/80.
- Ahmet Refik (1989). Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Aksoyak, İsmail Hakkı (2015). “Damat İbrahim Paşa”. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=7562>
- Aktepe, Münir (1960). “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’ya Aid İki Vakfiye”. Tarih Dergisi. S. 15.
- Gökhan, İlyas-Şendil, Fatih (2015). “Muşkara’dan Nevşehir’e”. Nevşehir’in Tarihi Yolculuğu. Nevşehir.
- Gül, Mustafa Fırat (2013). “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın İskân Faaliyetleri: Lâle Devri’nin Şanslı Şehri Nevşehir”. Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. S. 10.
- Gündüz, Ahmet (2011). “Kırşehir-Aksaray Arasında Bir Bekdik Köyü (Tarihi, Gelenek, Görenek, Örf ve Adetleri)”. History Studies. Volume 3/2.
- Halaçoğlu, Yusuf (1997) XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karadeniz, Hasan Basri (2008). “Sultaniye (Karapınar)’nin Kuruluşu, İlk sakinleri ve Vakıfları (1560-1585)”. Akademik Bakış. S. 14.
- Müderrişoğlu, Fatih (1994). “Bir Osmanlı-Türk Şehri Olarak Belen”. Vakıflar Dergisi. S. 24.
- Orhonlu, Cengiz (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar. İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz (1987). Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Sakin, Orhan (2010). 16. Yy. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu’da Türkmenler Ve Yörükler (Boylar, Kabileler, Cemaatler). İstanbul.

Toroğlu, Emin (2011). “Bir Osmanlı Şehir Tesisi: Nevşehir”. 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu. Nevşehir.

Doç. Dr. Gülnoza JORAYEVA
Nizami Adli Taşkent Devlet Üniversitesi
Özbek Dili ve Edebiyatı Fakültesi
uzbektili@mail.ru

ÖZET

Toshkent - Markaziy Osiyoning eng yirik qadimiy shaharlaridan biridir. Mustaqillik yillarida Toshkentdagi islom madaniyati obidalarining aksariyati, jumladan, Ko'kaldosh, Abulqosim, ayniqsa, Hazrati Imom mavzeida joylashgan Mo'yi Muborak, Baroqxon madrasalari qayta ta'mirlanib, ilgarigiday mahobatli manzara kashf etdi. XIX asrda Toshkentda ta'lim-tarbiya sohasi Toshkent-Buxoro, Toshkent-Qo'qon madaniy-ma'naviy aloqalar tizimida rivojlanib borgan. Bu jarayonda Toshkent madrasalari va mudarrislarining o'rni katta bo'lgani tabiiy. Ma'ruzada Toshkentning muhtasham tarixiy obidalari haqida so'z yuritiladi. Toshkentdagi madrasalar tarixi va bugungi ahvoli haqida ma'lom't beriladi.

Anahtar Kelimeler: Taşkent, medeniyet, maneviyat, medrese, abide.

Toshkent madrasalari – ma'naviyat o'choqlari

Toshkent nafaqat Markaziy Osiyoning, balki butun dunyo ilm-fanining ravnaqiga munosib xissa qo'sha olgan madaniy markazlardan biridir. Toshkentning boy tarixiy merosi va turfa xil an'analari tarkibida uning qadimiy madrasalarining ham alohida o'rni va ahamiyati bor. "Madrasa" so'zi arabchadan tarjima qilinganda, "dars o'qitadigan joy", ma'ruza tinglaydigan joy ma'nolarini anglatadi. Madrasalarda 15-29, 30-40, 100-150 tagacha talabalar bilim olishlari mumkin bo'lgan. XIX asrda Toshkentda jami 21 ta madrasa mavjud bo'lgani va ularda 600 ga yaqin tolibi ilm tahsil olgani manbaalarda qayd etilgan. Xoja Ahror, Ko'kaldosh, Baroqxon, Mo'yi Muborak singari madrasalar shular jumlasidandir. Ularning aksariyati bugungi kunda faoliyat yuritmas-da, qimmatli tarixiy obidalar sifatida ehtirom bilan qad ko'tarib turibdi. Birgina Xoja Ahror jome' masjidining shimolida qad rostlagan Xoja Ahror madrasasi 20 ta hujra, 1 ta darsxonadan iborat bo'lib,

Toshkent madrasalari ichida eng qadimiylaridan biri hisoblanadi. Mazkur madrasada 80 nafar talaba o'qigani tarixdan ma'lum.

Shayxontohur dahasidagi Ko'kaldosh madrasasi ham qadimiyligi va hajmi jihatidan Xoja Ahror madrasasiga o'xshash. Ko'kaldosh madrasida Toshkent va unga yaqin bir necha hududlardan kelgan 100 ga yaqin talabalar ta'lim olishgan. Hujralar doimiy ta'mirlanib turilgan, talabalarga puxta bilim berilganligi bois uzoq hududlardan ham bilim olish istagida ko'plab taliblar mazkur madrasaga tashrif buyurishgan. Muarrixlarning qayd etishlaricha, bir madrasada tahsil olgan talaba bilimni yanada mustahkamlash uchun boshqa madrasalarda tahsilini davom ettirgan. Ko'kaldosh madrasasida asosan, ana shunday mukammal bilim olish ishtiyoqidagi talabalar bilim olishgan. Ko'kaldosh madrasasi dastlab uch qavatli, ulkan binodan iborat bo'lgan. Keyinchalik madrasining bir qavatigina turli tabiiy va ijtimoiy ofatlar tufayli saqlanib qolingan, XIX asrda esa madrasa binosidan karvonsaroy sifatida foydalanilgan. Ko'kaldosh madrasasi bugungi kunda ham faoliyat yuritayotgan Toshkentdagi tarixiy maskandir. U yerda talabalarga o'rta islomiy ta'lim berib kelinmoqda.

Muhammad Solihxo'janing "Tarixi jadidiya Toshkand" asarida bot-bot tilga olingan madrasalardan biri Eshonquli dodxoh madrasasidir. Mazkur madrasa XIX asrda qurilgan. Dastlab ushbu madrasa ham Toshkent va uning atrofidagi hududlarda ancha mashhur bo'lgan. XIX asr boshlarida madrasada diniy bilimlardan tashqari dunyoviy bilimlar beriladigan maxsus darslar ham tashkil etilgani tarixiy manbalarda yozilgan. Biroq Toshkentda XIX asrda ikki bor ro'y bergan zilzila va turli ijtimoiy ta'sirlar oqibatida madrasa binosi butkul xarobaga aylanadi. 1964-yilda esa madrasaning qoldiqlari yo'q qilinib, u joylashgan hudud tekislab yuboriladi.

Bugungi kunda ham Toshkentda Ko'kaldosh va Hadichai Kubro madrasalari o'rta diniy bilim beruvchi maskanlar hisoblansa, Toshkent Islom universiteti oliy ta'lim muassasasidir. Hadichai Kubro madrasasi ayol-qizlar uchun mo'ljallangan islom bilim yurti bo'lib, 1993-yil Eshon Boboxon nomi bilan tashkil etilgan. Bugungi kunda mazkur

bilim yurtida diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlar ham o'qitilmoqda. Talaba qizlar soni 80 ga yaqin bo'lib, ularga 19 nafar mudarrisa saboq berishadi. Mazkur dargohda o'qish muddati 4 yilni tashkil qiladi. Ta'lim muassasasi zamonaviy jihozlangan, dars xonalaridan tashqari tikuvchilik, to'quvchilik xonalari, yotoqxonalar kabi qo'shimcha xonalar ham mavjud. Endilikda bu ilm dargohi Hadichai Kubro o'rta islom bilim yurti deb nomlanadi.

Toshkentning yana bir qadimiy va ayni chog'da zamonaviy islom bilim yurtlaridan biri Ko'kaldosh islom o'rta bilim yurtidir. Mazkur dargoh Ko'kaldosh madrasasi negizida tashkil etilgan.

Bugungi kunda ushbu ta'lim dargohida shariat, fiqh, arab tili ilmlaridan tashqari ona tili va adabiyoti, informatika, ingliz, rus tillari, matematika, kimyo singari umumta'lim fanlaridan ham talabalarga puxta ta'lim berilmoqda.

Toshkent tarixiylik va zamonaviylik uyg'unlashgan ko'hna Sharqning gavharidir. Nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun islom dunyosida O'zbekistonning poytaxti Toshkent katta obro'-e'tiborga egadir. Bugungi kunda Toshkent islom universiteti nomini jahonning nufuzli oliygohlaridan biri sifatida e'tirof etishadi. Bu ilmiy muassasada yetuk islomshunos olimlar, huquqshunoslar, axborot texnologiyalari mutaxassislari tarbiyanlanmoqdalar.

Tarixan boy madaniy merosga ega bo'lgan Toshkent madrasalari uzoq yillar silsilasida oxiri to'kilmagan ilmiy merosni o'zida saqlab kelayotgan buyuk maskanlardir. Ularning aksariyati bugungi kunda mintaqada turizmning rivoj topishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. bir so'z bilan aytganda, Toshkent madrasalari – ma'naviyat o'chog'i.

***TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT ŞEHRİNDE TİCARİ
FAALİYETLERE GENEL BİR BAKIŞ***

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
igokhan@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Bu bildiriye Ortaçağ Tarihinin ana kaynaklarından faydalanılarak Timurlular zamanında Semerkant şehrinin ticari bir üs olması üzerinde durulacaktır. Maverünnehir bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Semerkant Karahanlı, Harizmşah ve Timurlular Devletlerine başkentlik yapmıştır. Daha önceleri Samanoğullarının elinde olan bu şehir XI. Yüzyılda Karahanlıların eline geçtiği gibi batı kısmının başkenti olmuştur. Karahanlılar zamanında Ribat adı verilen ticari faaliyetlerin yapıldığı binalar inşa edilmiştir. Kervansarayların ilk şekli olan bu yapılar bölgenin önemli yapılarından biridir. Karahanlıların yıkılmasıyla Harizmşahların eline geçen Semerkant başkent yapılmıştır. XIV. Yüzyılda Timurluların eline geçen kent en önemli gelişmesini bu devirde yaşamıştır. İpek yolunun Türkistan'daki en önemli merkezlerinden biri olan Semerkant'a Çin, İran, Hindistan ve Rusya bozkırlarından tüccarlar gelip gitmekteydi. Ortaçağ Arap kaynaklarında şehirin ticari faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Semerkant, Timurlular, İpek Yolu, Ticaret, Ribat

ABSTRACT

In this announcement, the becoming of the City of Samarkand a trade base at the time of Timurids is going to be elaborated by using the main sources of medieval history. Samarkand, where is one of the most important cities of Transoxiana, has become the capitals of Kara-Khanid, Khwarazmian and Timurid States. This city that was previously in the hands of Samanids, captured by Kara-Khanids at the 11th century as it became the capital of western part. The buildings namely Ribat, where the mercantile activities were done, were built at the time of Kara-Khanids. These structures are the first form of Caravansaraies and are the important structures of the region. Samarkand was captured by Khwarazmians and made capital with the collapse of Kara-Khanids. The city that was captured by Timurids at the 14th century, lived its most significant development at this era. Merchants were

traveling from the steppes of China, Iran, India and Russia to Samarkand where was one of the most important trade centers of Turkistan on the Silk Road. The information about the mercantile activities of the city is given in the medieval Arab sources.

Key Words: Samarkand, Timurids, Silk Road, Trade, Ribat.

Grektarihlerinde Maracanda, Çin vakayinamelerinde K'ang ve Hsi-wan-chin adlarıyla geçer. Semerkant adı, şehrin nispet edildiği şahsın ismi Semer ile Soğutçada "şehir" veya "yerleşim birimi" anlamındaki kent kelimesinden meydana gelir. Şehir, ilk olarak Zerefşan (Soğd) nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkide kurulmuş olup günümüze ulaşan harabelerine Efrasiyab adı verilmektedir. Burası Seyyahların güzelliği nedeniyle cennete benzettikleri bir mevkide bulunmaktadır. Şehir Pers şahı Kyros tarafından MÖ 535 yılında kurulmuştur ve ilk dönemlerde bütün Maveraünnehir'in, ardından Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Önceleri İranlılar ile İskitlerin Kahramanı olan Alper Tungan'ın savaşlarına sahne olan şehir, daha sonra İskender İmparatorluğunun eline geçmiş, ardından Yüeciler ve Kanglı Türkleri, Hunlar, Kuşanlar, Akhunların ve Göktürklerin idaresine girmiştir. İslam egemenliğine Emeviler zamanında giren Semerkant, Abbasiler zamanında samanilerin elinde bulundu. 999'da ise Karahanlıların eline geçti ve Batı Karahanlıların merkezi oldu. 1089'da Melikşah tarafından alınsa da daha sonra Karahanlılara terk edildi. 1211'de Harizmşahların idaresine girdi ve başkentleri oldu. 1220'de Cengiz Hanın eline geçerek tahrip edildi. 1369-1370'de Moğollardan Timur'un eline geçerek başkent yapıldı.¹

Timur'un Türkistan'da Ortaya Çıkışı Ve Bölgenin Siyasi Durumu

Çağatay hanlığı topraklarında ortaya çıkan Timur han, bu devletin hâkimiyetine son verdikten sonra devletini kurmuştur. Son Çağatay hanlarından Tuğluk Timur'a tabi olan Timur 1360-61 yıllarında Maveraünnehir seferinde Şehr-i Sebz ve Karşı şehirlerini ele geçirerek tarih sahnesine çıkmıştır. Ardından Çağatay Hanlarından Kazagan'ın torunu Hüseyin ile ittifak yapmıştır. Ancak daha sonra Hüseyin Hanla arası açılmış ve onu öldürmüştür.² Böylece o tahta giden yolu kendisine açmış ve 1370'de Semerkant'ı alarak

¹ Osman Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, 481-484.

² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yay, Ankara 1991, s.5-7

başkent yapmıştır. Timur'un başkenti olan Semerkant onun zamanında çok önemli gelişmelere sahne olmuştur.³ Geniş bir imparatorluk kurmayı hedefleyen Timur⁴ amacına ulaşmak için etrafındaki coğrafyanın dört bir yanına seferler düzenliyor⁵ her seferi dönüşünde bu şehre geliyor ve burada zamanını geçiriyordu⁶. Bu seferler neticesinde güzelleştirmeyi hedeflediği Semerkant'a aydınlar ustalar ve sanatkârları beraberinde getirerek ülkesinde istihdam ediyordu. Timur'un maksadı Semerkant'ı ülkesine sadece başkent yapmak değil aynı zamanda tüm Asya'nın merkezi haline getirmektir.⁷ Bu amaçla Timur, kısa süre içinde doğuda Çin'den batıda Adalar denizine kuzeyde Sibiry'a dan güneyde Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı imparatorluğuna dâhil etmiştir ve nihayet Semerkant'ı büyük imparatorluğunun merkezi yapabilmiştir. Ayrıca bu şehir, imparatorluğun siyasi bakımdan merkezi olduğu gibi hem kültürel açıdan devletin önemli bir kültür başkenti haline getirilmiş hem de ticari hayatın canlı bir şekilde yaşandığı ve önemli ticari yolların kesiştiği bir merkez haline getirmiştir. Doğudan gelen ipek yolu bu şehirden geçip Rusya ve Anadolu içlerinden Avrupa'ya geçmekteydi. Semerkant'ta dünyanın her tarafından gelen tacirler bulunmaktaydı. Cengiz Han zamanında olduğu gibi Timur ülkesinde ticarete büyük önem verilmiştir.

Timur'u bir 'dünya-sahibi' olarak düşünürken, Timur'un fetihlerinin amacının yalnızca ganimet elde etmek değil, fakat büyük uluslararası ticaret yollarının denetimini kazanmak olduğunu anımsamak gereksinimi duymalıyız. Bu konu, Avrupa-Asya-Avrupa ticaretinde etkin olan Yahudi tüccarları göz önüne aldığımızda, çok önem taşır.⁸

Semerkant Şehri

1370'de Belh'te Çağatay emirlerinde Emir Hüseyin'i yenerek öldüren Timur Semerkant şehrine gelerek burada tahta oturdu. Şehirde hisarlar, saraylar ve köşkler yaptırdı.

---

³ Michael Shterenshis, **Timur ve Yahudiler**, (Çev. Özer Bostanoğlu), İleri Yay, İstanbul 2013, s.68.

⁴ Halis Bıyıktaş, **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu**, TTK, Ankara 1991, s.1.

⁵ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han- Timur**, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 405-406

⁶ Michael Shterenshis, **Timur ve Yahudiler**, (Çev. Özer Bostanoğlu), İleri Yay, İstanbul 2013, s.68.

⁷ Rene Grousset, s. 405-406

⁸ Michael Shterenshis, **Timur ve Yahudiler**, (Çev. Özer Bostanoğlu), İleri Yay, İstanbul 2013, s.68.

Yanında bulunan her beyi şehrin bir semtine göndererek onarmalarını ve asayişini sağlamalarını emretti. Şehir daha önce savaşlarla çok sıkıntı çekmiş ve harabeye dönmüştü. Timur bu şehirde yaptığı imar faaliyetleriyle şehri bütün dünyaya tanıttı. Semerkant'ın şöhreti her yere yayıldı.⁹ Her sefer dönüşünde Semerkant güzelleştirilip geliştirildi. Timur 1377'de Emir Musa kızı ile evlendiğinde şehir bir tarafına 12 bağ kurdu. Bu bağların içine burçlar yaptırdı.¹⁰

Timur ülkesinde ticarete büyük önem verirdi. Ülkesi içinde kervanlara saldıranları şiddetli şekilde cezalandırırdı. 1387'de Doğu Anadolu seferi sırasında Türkmenlerin Hicaz kervanını vurduğu haberini alınca derhal oraya kuvvet gönderip, onları cezalandırıp kervanın önünü açmıştır.¹¹ Timur'un Semerkant'ı şenlendirme faaliyetleri içinde istila ettiği bölgelerdeki nitelikli halkı şehre iskân etme politikası da vardır. Bu örneklerden biri de Harzem'dir. Bu amaçla 1388'de Harzem'i istila edildikten sonra şehir halkı buradan sürülmüş ve Semerkant'a yerleştirilmiştir. Böylece şehir daha da kalabalıklaştırılmıştır.¹² Öyle ki, Timur zamanında Semerkant şehrinin nüfusu başka yerlerden göçürülenlerle birlikte 100 bin kişiye ulaşmıştı.¹³

Bozok, Kayseri ve Nevşehir taraflarında yaşayan Kara Tatarlardan 30 bin kişilik grubun bir kısmı Timur tarafından Siriderya'nın öbür taraflarındaki Isık Göl ve Kaşgar bölgelerine, diğer bir kısmı da Semerkant tarafına yerleştirilmişlerdi. Yine Azerbaycan Doğu Anadolu (Seyhun), Arap Irak'ından da aşiretlerin beylerinin her birinin oğul veya kardeşleri Semerkant'a göçürülmüşlerdi.¹⁴

Timur Semerkant'a büyük önem vermiş ve buranın her açıdan gelişmesini arzulamıştır. Daha önce şehre yönelik bahsi geçen sosyal kültürel ve siyasi faaliyetlerin yanında Timur şehrin zirai açıdan da gelişmesini istemiş ve burada birçok bağ kurmuştu. Kendisi

---

⁹ Şerefüddün Ali Yezdî, **Emir Timur (Zafername)**, (çev. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul 2013, s.99.

¹⁰ Yezdî, s.122.

¹¹ Yezdî, s.158.

¹² Yezdî, s.168.

¹³ Aka, s.124.

¹⁴ Aka, s.124-125; Hayrunnisa Alan, **Timurlular**, Ötüken Yay., İstanbul 2007 s.298.

olmadığı zaman fakir fukara bu bağlarda yer içerdi. Bağlarda her çeşit meyve yetiştirirdi. Ayrıca Timur Semerkant'ın etrafını da genişleterek kasabalar kurmuş ve bu kasabalara Kahire, Dımaşk, Bağdat, Sultaniye ve Şiraz gibi isimler vermişti.¹⁵

Timur'un hayalindeki büyük imparatorluğun kurulmasından sonra kısmen ülke içinde huzur ve sükûnun sağlanmış ardından imar, kültür, zirai ve ticari faaliyetlere önem verilmiştir.¹⁶ İktisadi hayatta zirai faaliyetlerin önemli bir yekûn tuttuğu Semerkant'ta tarım yoğun bir şekilde yapılıyor ve tarlalarda ekseriyetle erkekler çalışıyordu. Pirinç az bulunduğu için her zaman tüketilmiyor günlük sebze ihtiyacı soğan, sarımsak ve şalgamdan gideriliyordu hayvansal gıdalar ise küçükbaş hayvanlardan ve tavuktan sağlanıyordu.¹⁷

Timur Semerkant şehri yakınlarındaki Ceyhun ırmağının üzerinden geçmek için bazı kurallar koymuştur. İspanyol elçi Clavijo'nun belirttiğine göre Timur bu ırmağın üzerinden geçerken bir köprü inşa ettirmekte daha sonra köprü geri yıkılmaktaydı. Halk ve tüccarlar ırmak üzerinden kayıklarla geçmekteydiler. Irmak kenarında devamlı bekleyen kayıklar vardı. Semerkant'tan güneye gitmek için bir izin belgesi almak gerekirdi. Belgede izin sahibinin nereden gelip nereye gideceği ve ismi yazılıydı. Semerkant'a gelenler için bir izin belgesine gerek yoktu. Irmak kenarında devamlı muhafızlar vardı.¹⁸

Timur ulaşımın gelişmesi amacıyla şehirlerarasındaki yolların tamir edilmesini sağlamış, ırmaklar üzerine köprüler inşa ettirmiş ve eskilerini ise tamir ettirmiştir. Ayrıca klasik dönemde ticaretin önemli can damarlarından olan hanları da şehirlere inşa ettirmiştir. Timur'un oğlu Şahruh zamanında ülke daha da zenginleşmiştir. Şahruh'un Herat'tan ayrılıp batıya doğru ilerleyişini ve Karakoyunlu İskender b. Karayusuf'un üzerine yürüyüşünü anlatan el-Makrizî 5 Ekim 1435 tarihinde düştüğü notlarda onun Kazvin, Sultaniye ve Tebriz gibi İran şehirlerinde boş kalan arazilerin işlenmesi için buralarda çalışan insanlardan beş yıl boyunca vergi alınmamasını emretmiştir. Büyük servet edinen ahali-den bazıları Mısır'dan dahi arazi satın almışlardır. Şahruh bunun sebebini sorduğunda “

---

¹⁵ Yezdî ,s.478.

¹⁶ Aka, s.123-124.

¹⁷ Jürgen Paul"Su Gökyüzünden Düşmeyince", **Semerkant 1400-1500: Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi**, (Çev. Ali Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 89-90

¹⁸ Aka, s.123-124.

benden sonra Şahruh'un bir kölesinin Mısır'dan yer satın alarak bayındır hale getirmişti" demeleri için bunu yaptığını belirtmiştir.¹⁹

Timur fethettiği ülkelerde büyük tahribatlar yapmasına rağmen ticaretin ülke için büyük kazanç olduğunu biliyordu. Ekonomi ve devlet yönetimi arasında sıkı bir ilişkinin olduğu göz önüne alındığında Timur ülkesi için ehemmiyetli olan merkezi idare daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü Timurlular ülkesinde toprak ve ticarete bağlı hayat yaşayan üst sınıf ahali için çok önemli olan merkezi hükümet idareciler için de aynı oranda mühimdi. Bu iki grup arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi bulunuyor ve ihtiyaca binaen hükümet ahaliye toprak dağıtıyordu.²⁰

Semerkant şehrinde birçok dokuma tezgâhı bulunuyordu. Ayrıca şehir baharat ticaretinin merkeziydi. İspanyol seyyah orada gördüklerinin İskenderiye çarşılarında dahi bulunmadığını belirtmekteydi. Deşti Kıpçak'tan ve Moğol memleketlerinden deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas ve yakut gibi kıymetli mücevher Semerkant'a geliyordu. Timur başkentini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için devamlı ticareti teşvik ediyordu.²¹

Timur devletin refahının ülkesindeki serbest ekonomiye bağlı olduğuna kanaat getirmiş olması muhtemeldir. Onun bu düşüncesi Fransa ve İngiltere kralına gönderdiği mektuplardaki ifadelerde görülebilir. 1402'de Fransa kralı VI. Charles'e gönderdiği mektupta Fransa tüccarlarını Semerkant'a davet edip, ülkesinde oldukları müddetçe onlara saygılı davranılacağını taahhüt etmiştir. Ayrıca Timur'a gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gelip gitmesini, onlara güçlük çıkarılmamasını, dünyanın tüccarlar sayesinde zenginleştiğini ve mamur bir hale geldiğini ifade etmektedir. Aynı hareketi Fransa'dan da beklemiştir. Fransa'ya gönderilen mektubun bir benzeri İngiltere kralı VI. Henri'ye de iletilmiştir.²²

---

¹⁹ Aka, s. 126, Makrizî, **Kitabü's-Sülük**, (Said Abdulfettah Aşur), C. IV, Kahire 1972, s. 955-956.

²⁰ Beatrice Forbes Manz, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din** (Çev:Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.137.

²¹ Aka, s.128.

²² Audrey Burton, "Son Kervan Ateşleri", **Semerkant 1400-1500: Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi**, (Çev. Ali Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 93-94; Aka, s.128.

Timur döneminde Şehir merkezlerinde alış veriş için çarşılar inşa edilmiştir.²³ Timur ticareti geliştirmek amacıyla Osmanlı sultanı, Çin hükümdarı ve Memluk sultanına da mektuplar göndermişti. Kendi ülkesi ile bu ülkeler arasında tüccarların gelip gitmesini istemişti. Timur devletinin topraklarından doğudan batıya doğru ipek yolu uzanmaktaydı. Yine kuzey güney ticaret yolunda onların ülkesinden geçmekteydi. Horasan ve Hindistan arasındaki ticaret yolu üzerinde Kabil ve Kandahar şehirleri merkez durumundaydı. Semerkant, Buhara, Fergana, Türkistan, Belh, Hisar, Bedeşan'dan gelen mallar kervanlarla Kabil'e giderdi. Horasandan ise Kandahar'a giderdi. Bu güzergâhlarda ticaret çok karlıydı. Anadolu ve Cine de ticaret kervanları gönderilirdi.²⁴ Timur'un oğlu Şahruh devrinde de ticaret ve tüccarları koruma siyaseti devam etti. Nizameddin Şamî, Timur döneminde asayişî vurgulamak için “ *kadınlar ve çocuklar bile ticaret yapabilirlerdi ve kimse bunlara dokunmaya cesaret edemezlerdi*” demektedir.²⁵

Timur'un oğlu Şahruh zamanında Çin'den Semerkant'a oradan da Mısır'a tüccarların gittiği görülmektedir. Ticaretin geliştirilmesi için Timur Çin hükümdarına ve oğlu Şahruh ise Memluk Sultanı Barsbay'a (1422-1439) mektuplar göndermekteydiler. Devrin müelliflerinden Abdurrezzak-i Semerkandî konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Semerkant üzerinden Anadolu ve Mısır'a götürdüğünü belirtmektedir. Oradan da aldığı malları Çin'e götürmekteydi. Çinliler ile Mısır arasındaki ticaret yolu Timur ülkesinden gelmekteydi. Bu yol işlek bir hale gelmişti.²⁶ Çin'den birçok mal getirilmekteydi. Timur'un torunlarından Hüseyin Baykara zamanında bile ticarete verilen önem devam etti. Anadolu'dan da Timur ülkesine giden tüccarlar vardı. Bunlardan biri Hacı Ali Rumî olup Timurlularla ortaklık yapmaktaydı. Yine Timur'un torunu Mirza Şeyh zamanında bir Çin kervanı dağlarda kar altında kalmış olup ancak iki kişi kurtulmuştu. Kurtulan bu şahısların yardımı ile mallar kayıt altına alınıp ölenlerin varislerine intikal ettirilmişti.²⁷

---

²³ Aka, s.128.

²⁴ Alan, s.307.

²⁵ Alan, s.307.

²⁶ Aka, s.128; Alan, s.307-308.

²⁷ Alan, s.308.

Moğollar zamanında Hıristiyan ve Museviler ile yakın ilişkiler kurulmuştu. Venedikli Marko Polo ticari amaçla Moğolistan'a giden bir Venedikli tüccar grubunun içindeydi. Bu ilişkiler Timurlular zamanında da devam etmiştir. Timurlular zamanında Venedikli, Cenevizli ve diğer Avrupalı tüccarlar doğuya gidip mal alıp geri ülkelerine dönmüşlerdir. Çin'den ipekli kumaşlar getirilip batıya sevk edilmekteydi. Hindistan'dan ise baharat getirilip batıya gönderilmekteydi. Bu mallar Suriye ve İskenderiye'ye sevk edilmekteydi.²⁸ Timurlular ile Çin imparatorluğu arasında devamlı elçiler gelip gitmiştir. İki hükümdar birbirlerine kıymetli hediyeler göndermiştir.

Timurlular zamanında İran'da Sultaniye ve Tebriz şehirlerinin ticaret kapasitesi artmıştı. Venedikli ve Cenevizli tüccarlar İpekli kumaşları Suriye, Anadolu ve Kefe'ye götürmekteydiler. İslam ülkelerinden de pek çok tüccar doğu ve batı arasında mal almakta ve satmaktaydılar. Karşılıklı ipek, baharat mamulleri, inci, sedef, pamuklu mamuller, küpe ve yüzükler karşılıklı el değiştiriyordu. Devrin tarihçilerinden ve Hindistan'a elçi olarak gönderilen Abdürrezzak-ı Semerkandî Hürmüz ve civarındaki adaların Timurlular zamanında dünyanın ticaretinin merkezi olduğunu belirtmektedir. Ticaret takas usulü ile yapıldığı gibi para karşılığında da yapılmaktaydı. Altın ve gümüş dışındaki ticaret mallarından öşür alınmaktaydı. Timurlular daha önce Moğollar onlarında Uygurlardan aldığı devlet sermayesine dayalı ticaret anlayışını sürdürdüler. Devlet hazinesinden sermaye alan tüccarlar büyük kar sağlamaktaydılar. Bu tüccarlara tarhanlık verilerek her türlü vergiden muaf sayılıyorlardı. Bu şekilde tüccar Timurlu mirzalar ve ileri gelenlerle ticari ortaklık yapıyorlardı. Bu işten karşılıklı büyük kar elde ediliyordu.²⁹ Bazen de anlaşmazlıklar çıkmaktaydı. Uluğ Bey ticaret amacıyla bir tüccara kıymetli bir taş vermişti. Tüccar borcunu vermeden ölünce Uluğ Bey onun mirasından hisse isteyince durum mahkemeye intikal etmişti. Semerkant kadısı buna karşı çıkmıştı.³⁰

Timurlular devletinde damga adı verilen bir ticaret ve sanayi vergisi vardı. Bir ölçüde gümrük vergisi olarak düşünülebilecek olan bu vergi türü İslam dünyasında pek makbul sayılmadığı için bazı devletler bu vergiyi zaman zaman kaldırmışlardır. Bu dev-

---

²⁸ Aka, s.129.

²⁹ Aka, s.130.

³⁰ Glep Golubev, **Uluğ Bey ve Zamanı**, TTK, Ankara 2011, s. 95-96.

letlerden biri Akkoyun'lardır. Bir süre bu vergiyi kaldıran Akkoyunlular daha sonra uygulamaya tekrar sokmuşlardır. Uluğ Bey'in torunu Abdullatif de bu vergiyi Belh'te babasından sonra kaldırmıştı. Timur'un torunlarından Ebu Said 1560'da Semerkant ve Buhara'da aynı şekilde bu vergiyi kaldırmıştır. Bunların yerine esnaftan yılda üç defa ayrı bir vergi alınmasına karar verilmişti.³¹

Timurlular zamanında başta Semerkant olmak üzere birçok han ve kervansaray inşa edilmiştir. Bu kervansarayların masrafı hazineden karşılanmıştı.³² Hükümdarlar yaptıkları çarşılarla ticareti desteklemişlerdir. Semerkant başta olmak üzere şehirler sadece kültür merkezi değil ticaret merkezleri, de olmuşlardır. Bu şehirlerde mahalli malların yanında başka ülkelerden getirilen mallar da satılırdı. Ayrıca her yıl on binlerce köle de satılırdı.³³

Timurlular devletinde ticarete verilen önemin gereği olarak diğer İslam devletlerindeki benzer bir şekilde ihtisap kurumu oluşturulmuş bu kurumda çalışan görevlilere ise muhtesip denilmiştir. Dini ve ahlaki kuralların uygulanmasında sorumluluk sahibi olan muhtesipler aynı zamanda ticari olarak çarşı ve pazarda hile ve aldatmayı önlemek için tartı ve ölçü aletlerinin ayarlar, fiyatları denetleyerek zabıtaya ait görevleri yerine getirirlerdi.³⁴ Timurlular ihtisap kurumuna o kadar çok değer verip önemsemişlerdir ki bazı muhtesipler hükümdar ve şeyhülislamı karşısına alacak kadar muktedir kimseler haline gelmiştir. Bu duruma en iyi örnek olarak Uluğ Bey dönemindeki Seyyid Âşık'ın hükümdarın oğlunun sünnet düğününde gördüğü bazı uygunsuzluklar nedeniyle bizzat mecliste Uluğ Bey'e ve daha sonra Semerkant şeyhülislamına yaptığı sitem gösterilebilir.³⁵

Timurlular zamanında dikkat çekici hususlardan biri de şehir merkezlerinde ticaret erbaplarının söz sahibi olmasıdır. Yani Timurlular zamanında ticaretle uğraşanlar ay-

---

³¹ Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şehy Cüneyd**, (Çev. T. Bıykoğlu), TTK yay, Ankara 1992, s.89, Hayrunisa Alan, s. 290-91.

³² Alan, s.298.

³³ Alan, s.308.

³⁴ Musa Şamil Yüksel, **Timurlarda Din-Devlet İlişkileri**, TTK, Ankara 2009, s. 167-168

³⁵ Yüksel, s. 170-171

rıcılıkli sayılmışlardır. Tüccarlar şehirlerde mahalle şefleri durumundaydı. şehir ileri gelenler arasında onlar da söz sahibiydiler.³⁶ Timurlularda çarşı ahalileri şehir savunmalarında görev alırlardı. Onlar ayanlarla birlikte savunmada görev aldıklarına göre askeri eğitim de görmüş olmaları lazımdır. şahruh zamanında 1410'da askerler olmaksızın Semerkant savunmasında görev alan ahali şahruh tarafından taltif edilmişti.³⁷ şahruh zamanında şehirlerde fütüvvet teşkilatının da varlığına rastlanmaktaydı. Ancak onlar arasında ahi ismini taşıyanların olduğu görülmekle birlikte bunlar ticaret erbabı olmayıp sufileri temsil etmekteydi.³⁸

Timurlular devrinde ticarete kullanılan emtialar arasında İpek, baharat, inci, elmas, firuze taşlar, at, deve, yünlü dokumalar, amber, öd ağacı (bu Kamboçya ve Java malı), ak ve kızıl sandal ağacı, karabiber, zencefil, Hindistan ceviziş, karanfil, abanoz ağacı, çivit boyası, Rus keteni, kağıt, porselen gibi mallar vardı.

Sonuç

Samanoğulları, Karahanlılar, Selçuklular ve Harzemşahlar gibi Türk ve İslam devletlerinin hâkimiyetinde kalan ve bazen de başkentlik yapan Semerkant şehri Moğol istilasına kadar Maverâünnehir bölgesinin en gelişmiş şehirlerinden biriydi. 1220 sonrası Cengiz orduları tarafından tahrip edilen ve yağmalanan bu şehir Timur ve ardılları zamanında yeniden eski görkemli günlerine dönmüştür. Timur İmparatorluğu 14 yüzyılın ikinci yarısından 16 yüzyılın başlarına kadar 200 yıl kadar devam etmiştir. Bu süreç içinde başta başkent Semerkant olmak üzere Timurluların şehirleri ticaret bakımından çok gelişmiş ve zenginleşmişlerdi. Bu zenginlik imar, kültür ve ilmî gelişmelere de yol açmıştı. Semerkant bir kültür ve uygarlık merkezi olmuştu. Bu şehirde birçok mimari eser inşa edilmiştir. şehir şair ve âlimlerin toplandığı yer olmuştur.

---

³⁶ Manz, s.143.

³⁷ Manz,s.146-147.

³⁸ Manz, s.147.

KAYNAKLAR

- AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK Yay, Ankara1991.
- ALAN Hayrunnisa , **Timurlular**, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- AYDINLI, Osman “Semerkant”, **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, 481-484.
- BIYIKTAY, Halis, **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmaratorluğu**, TTK, Ankara 1991
- BURTON, Audrey, “Son Kervan Ateşleri”, **Semerkant 1400-1500: Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi**, (Çev. Ali Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 93-106.
- HINZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şehy Cüneyd**, (Çev. T. Bıyıkoglu), TTK yay, Ankara 1992.
- GOLUBEV, Glep, **Uluğ Bey ve Zamanı**, TTK, Ankara 2011.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han- Timur**, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- MAKRİZÎ, Takiyeddin Ahmed el, **Kitabü’s- Sülük**, (Said Abdulfettah Aşur), C. IV, Kahire 1972.
- PAUL, Jürgen, "Su Gökyüzünden Düşmeyince", **Semerkant 1400-1500: Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi**, (Çev. Ali Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 83-91
- SHTERENSHİS, **Michael Timur ve Yahudiler**, (Çev. Özer Bostanoğlu), İleri yay, İstanbul 2013.
- ŞEREFÜDDÜN Ali Yezdî, **Emir Timur (Zafername)**, (çev. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul 2013.
- MANZ, Beatrice Forbes, **Timurlu İran’ında İktidar, Siyaset ve Din**, (Çev:Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.
- YÜKSEL, Musa Şamil, **Timurlarda Din-Devlet İlişkileri**, TTK, Ankara 2009.

**HİVE HANLIĞI ve ÖNEMLİ BİR TEMSİLCİSİ:
ÂGEHÎ MUHAMMED RIZA**

Araş. Gör. Kadri H. YILMAZ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
kadri.yilmaz@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Hive Hanlığı 16. yüzyılda, Harezm'de kurulan ve 1920'ye kadar fasılalarla devam eden hanlıktır. Şeybânî (Özbek) hâkimiyeti sonrasında Safevî işğaline uğrayan Harezm bölgesi halkı, Yadiğâr Han soyundan İlbars'ın liderliğinde birleşip, 1511 yılında, Gürgeç merkez olmak üzere, Hive Hanlığı'nı kurmuşlardır. Kuruluşundan işğaline kadar 27 hanın başa geçtiği Hive Hanlığının devlet idaresinde çifte hükümdarlık, dört bey ve dört vezir (mihter, kuş beyi, mahrem ve divân beyi) usulü hakimdi.

1863'te Hîve'yi gören İngiliz seyyah Vámbéry, buranın kale ve asıl şehir olmak üzere iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş ve dışında on mahallenin bulunduğunu, 150 dükkân, bir kervansarayın yer aldığı çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayinin gelişmiş olduğunu belirtir.

Hîve hükümdarlarının çoğu âlim ve sanatkârları himaye eden kişilerdi. Bunların içinde Şîr Gazi Han, İlbars Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han en meşhurlarıdır. Bu hükümdarlar aynı zamanda bizzat şiir ve edebiyatla da uğraşmışlardır.

19. yüzyıl Çağatay edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Muhammed Rızâ Âgehî, Türkistan'da Hîve'de yaşamış Türk tarihçisi ve şairidir. Hîve yakınlarındaki Kiyat'ta doğmuş, Türkistan'ın büyük şair ve âlimlerinden olan amcası Şîr Muhammed Mûnis'in yanında yetişmiştir.

Türk edebiyatı tarihi içinde Çağatay edebiyatı dairesinin Nevâyî'den sonra en fazla ve eser kaleme alan sanatçısı olan Âgehî; aynı çağda yaşadığı Mûnis Harezmî ve bu devirdeki meşhur şair, âlim ve edipler ile yakın ilişkilerde bulunarak yaşadığı çağdan önceki devirlerde eserler veren sanatçıları da çok iyi öğrenmiştir. Farsçayı çok iyi bilmesi, bu edebiyatın ürünlerini de tanınmasına yardımcı olmuş; bu durum özellikle Âgehî'nin şairlik yönünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Âgehî'nin 7 telif, 14 tercüme olmak üzere 21 eseri bulunmaktadır. Bu bildiriye, Hive Hanlığı'nın tarihi seyri ve hanlığın en önemli edibi olan Âgehî Muhammed Rıza hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Âgehî, Hive Hanlığı, Harezm

1. Hive Hanlığı

Hive Hanlığı, 1512 yılında Harezmi'de kurulan ve 1920'ye kadar fasılalarla devam eden hanlıktır. Hanlığın kurucuları Yâdigâr Han'ın oğulları İlbars ve Balbars hanlardır. Bu hanların soyu Özbek atası kabul edilen Şiban Han nesline mensup Arapşah bin Pulad'a kadar indiğinden hanedana Arapşahlar veya Yedigâr oğulları da denmiştir. Bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafya, kadim medeniyetlere merkezlik yapmış olan Harezmi coğrafyasıdır (Saray 1998: 167; Togan 1993: 240). Yedigâr Han soyundan gelen Hive Hanları, bir asırdan fazla başta kaldılar. Osmanlılarla anlaşıp, zaman zaman İran topraklarına akınlar yaptılar. 1576'da Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin yatak değiştirip, Aral Gölüne akması sonucu ortaya çıkan kuraklık ve Kalmuk istilâsı, devletin iktisadî durumunu alt üst etti. Hakimiyet, Özbek kabile reislerine geçti. Arab Mehmed Han (1603-1623), kuraklığa uğrayan Gürgeç'i terk edip, Hive'yi başkent yaptı (1603). 1717'de Rus Çarı Petro'nun ordusu, Hive ordusunu mağlûp etti. İranlı Nâdir Şah tarafından işgal edilen hanlık, onun ölümüne (1747) kadar İran'a bağlı kaldı. Kongratlardan Mehmed Emin İnak (1770-1791), Yedigâr oğullarının hanlığına son verip kendi hanedânını kurdu.

Mehmed Rahim Han (1806-1825) zamanında Ruslarla dostça ilişkiler kuruldu. Buna rağmen, Osmanlılar'ın, İngilizler ve diğer devletlerle savaşmasından istifade eden Ruslar, her fırsatta Hive Hanlığı topraklarına saldırdılar. 1873'te yapılan savaş sonunda hanlığın toprakları Rus işgaline uğradı. Yapılan antlaşmayla Rus himayesi kabul edildi. Rus himayesini kabul eden İkinci Mehmed Rahim Han'dan (1864-1910) sonra, oğlu İsfendiyar Töre (1910-1918) ve sonra da onun oğlu Abdullah (1918-1920), han oldu. Ruslar, 1920 yılında Abdullah Hanı Moskova'ya götürüp, günlerce aç bırakarak öldürdüler. Yerli komünistler, Rus desteğinde Harezmi Halk Cumhuriyetini kurdular. 1924 yılında, Harezmi toprakları; Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan cumhuriyetleri arasında taksim edilip, her yönüyle Rus sömürgesi hâline getirildi.

Sovyet ihtilâline kadar Orta Asya Müslümanlarının önemli dinî merkezlerinden biri olan Hîve'de doksan dört cami ve altmış üç medrese bulunmaktaydı. 1924'ten sonra medreselerin tamamı ve camilerin büyük bir kısmı kapatıldı. Şehir Sovyet idaresi döneminde fazla gelişemedi; buna rağmen pamuklu sanayi merkezi olarak önemini korudu. 1863'te Hîve'yi gören İngiliz seyyah Vâmbéry, buranın kale ve asıl şehir olmak üzere iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş ve dışında on mahallenin bulunduğunu, 150 dükkân, bir kervansarayın yer aldığı çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle

pamuklu sanayinin gelişmiş olduğunu belirtir. Şehirde belli başlı camilerin adlarını da verir. Bunların en büyüğü Hazreti Pehlivan Camii'dir. Şehirdeki en eski mimari eser 14. yüzyıla tarihlenen Said Alâeddin Türbesi'dir. Bunlardan başka Cuma Mescidi, Han Mescidi, Şaleker Mescidi, Atamurad Kuşbeği ve Karayüz mescidleriyle beş medrese (Medemin / Mehmed Emin, Allahkulı Han, Kutluğ Murad İnak, Arab Han, Şîr Gazi) ve Üç Evliya Türbesi diğer önemli eserlerdir (Saray 1998: 170).

Hive'de derebeyleri ağır vergiler alma yoluyla kendi halklarını adeta yağmalamışlardır. Komşu halklara sık sık hücum ederek onları talan etmişlerdir. Talancılık, zenginlik kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu konuda saray tarihçilerinden Mûnis ve Âgehî eserlerinde çok değerli bilgiler vermişlerdir. Hive hanları; Karakalpak, Türkmen ve Afganistan'da yaşayan halklara muntazam bir şekilde hücum edip onların mal ve mülklerini yağmalamışlar ve çocukları ile birlikte esir almışlardır (Tekin 2002: 638). Memlekette en güzel ve en verimli yerler han ve onun evlatları, seçkinler, büyük derebeyleri ve din adamlarının elinde idi. Bu yerler; yersiz çiftçiler, mecburî olarak göç ettirilip getirilen insanlar ve köleler tarafından imar edilmekteydi (Tekin 2002: 639).

Dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan Harezm'de sanatsal faaliyetler, Hive hanlığı döneminde de devam etmiştir. Güzel sanatların dallarından olan musikîşinaslık ve hattatlık gibi alanlarda da bir çok önemli şahsiyet yetişmiş ve orijinal eserler vermişlerdir. Edebî hayatın Hive Hanlığı'nda devrin bütün olumsuzluklarına rağmen Klasik Çağatay Edebiyatı geleneğini devam ettiriyor olması ve bu devirde tarih yazıcılığı, tercümanlık ve divan teşkil etme işinin hala yüksek bir seviyede olması dikkat çekicidir. Mûnis, Âgehî, Beyanî ve Kamil Harezmî gibi sanatçılar Nevaî geleneğini devam ettirerek çeşitli türlere ait mükemmel eserler ortaya koymuşlardır (Tekin 2002:641)

Hîve hükümdarlarının çoğu âlim ve sanatkârları himaye eden kişilerdi. Bunların en meşhurları, Şîr Gazi Han, İlbars Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han'dır. Bu hükümdarlar aynı zamanda bizzat şiir ve edebiyatla da uğraşmışlardı. Öte yandan Hîve'de yetişmiş olan tarihçiler yalnız memleketlerinin değil bütün Türkistan ülkelerinin tarihi hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. --Hîve'de yetişen en meşhur tarihçiler *Şecere-i Terâkime* müellifi Ebûlgazi Bahadır Han, *Firdevs-i İkbâl* müellifi Şîr Muhammed Mûnis Mîrâb, *Tevârih-i Harezmşâhiyye* müellifi Babacan b. Hudayberdi Mangıt ve Allahkulı,

Rahim Kulı, Muhammed Emin, Said Muhammed ve Said Muhammed Rahim hanlar devrinin tarihini yazan Âgehî Muhammed Rızâ'dır. Hîve'de hattatlık, minyatür ve dokuma sanatlarında da büyük ilerlemeler olmuştur (Saray 1998: 170).

Hive Hanlığı'na mensup kişiler ve eserleri şunlardır:

Mûnis Şîr Muhammed (1778-1829)

1. Divan (Mûnisü'l-Uşşâk)

2. Firdevsü'l-İkbâl

Kâmil Harezmî (1825-1899)

1. *Dîvân*

2. *Mahbûbü'l-Kulûb Tercümesi*

3. *Letâifü't-Tevâyib Tercümesi*

4. *Ra'na vü Zibâ Tercümesi*

Avaz Otar (1884-1919)

Divan (Saadetü'l-İkbâl)

Beyânî

1. Divan

2. Şecere-i Harzemşâhî

3. Tarih-i Harezm

4. Sahâifü'l-Ahbâr Tercümesi (Derviş Ahmed)

5. Şeybâninâme Tercümesi (Binâî)

2. Âgehî Muhammed Rıza (d.1224/1809 - öl.1291/1874)

19. yüzyıl Çağatay edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Muhammed Rızâ Âgehî, Türkistan'da Hîve'de yaşamış Türk tarihçisi ve şairidir. Hîve yakınlarındaki Kiyat'ta doğdu. Türkistan'ın büyük şair ve âlimlerinden olan amcası Şîr Muhammed Mûnis'in yanında yetişti. 1829'da onun ölümü üzerine Hîve Hanlığı'nda yüksek bir memuriyet olan mîrâblığa (sulama nâzırlığı) getirildi. 1851'de hastalığı yüzünden mîrâblıktan ayrıldı ve bundan sonraki hayatını eser telifiyle geçirdi. Âgehî, Hive Hanlığı döneminde Hive tarihini kaleme alan saray tarihçilerinden biridir. Agehi'den önce Harezm tarihini öz Türkçe ile kaleme alan ilk isim Şîr Muhammed Mîrâb Mûnis'tir. Mûnis, Hive Hanlığı tarihini, XVI. yüzyıl olaylarının kısa kısa anlatımından başlayarak, Muhammed Hân'ın (1806-1825) hâkimiyetinin yedinci yılına kadar getirmiştir (1812-1813). Bundan

sonra bu eseri yazmayı bırakmıştır. Çünkü Han'ın emri üzerine Mirdahan'ın ünlü tarih kitabını Türkçe'ye çevirmekle görevlendirilmiştir. Mûnis'in talebesi ve yeğeni olan Âgehî Muhammed Rızâ amcasının 1829 yılında ölümü üzerine Hân'ın da emri ile bitirmeye girişmiş; 1862 yılında yaşanan olaylara kadar kaleme alıp Mûnis'in Firdevsü'l İkbâl adlı eserini tamamlamıştır. Âgehî saray tarihçiliğinin en önemli eserlerinden biri olan Gülşen-i Devlet isimli eserini Seyyid Muhammed Han (1856-1865) döneminde kendi el yazısıyla yazmıştır. Bu eserde genel olarak Hive hânı Seyyid Muhammed'in çıktığı seferlerden bahsedilmektedir (Yılmaz 2002: 497; Tekin, 2002: 643).

Mirâblık görevinde bulunduğu sırada 1829 yılında vefat eden Muhammed Mûnis'in bıraktığı boşluk yeğeni ve talebesi olan Âgehî Muhammed Rızâ tarafından dolduruldu. Amcasının yerine göreve gelen Âgehî, şiirlerinin yanında önemli tarihî eserler de kaleme almıştır. Mensur eserlerini Mûnis gibi güzel ve özenli bir üslupla yazan şair, metin aralarına derc ettiği manzum parçalarla amcasından daha ileri gitmeyi başarmıştır. Nazım tekniğine hakim, kudretli bir şair olan Âgehî; aşk ve şarap şiirlerinden başka Şehnâme tarzında savaş sahnelerini tasvîr eden şiirler yazmada da maharetlidir (Köprülü 1993: 321).

Türk edebiyatı tarihi içinde Çağatay edebiyatı dairesinin Nevâyî'den sonra en fazla ve eser kaleme alan sanatçısı Âgehî'dir. Âgehî, aynı çağda yaşadığı Mûnis Harezmî ve bu devirdeki meşhur şair, âlim ve edipler ile yakın ilişkilerde bulunarak yaşadığı çağdan önceki devirlerde eserler veren sanatçıları da çok iyi öğrenmiştir. Farsçayı çok iyi bilmesi, bu edebiyatın ürünlerini de tanınmasına yardımcı olmuş; bu durum özellikle Âgehî'nin şairlik yönünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Tekin 2001: 8).

Genç yaşta şiir yazmaya başlayan Âgehî, şiirlerini 1872 yılında Ta'vizü'l-Âşıkîn adını verdiği divanında toplamıştır. Divan, kısa bir dibace ile başlamaktadır. Âgehî burada, kendi hayatı ve edebî faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Daha sonra alfabetik olarak sıraladığı gazeller gelmektedir. Bunlardan başka Çağatayca ve Farsça muhammes, müseddes, müsemmen, rübaî, muamma, tercî-i bend, müstezad, murabba, kıta, tuyuk, mülemma, mesnevî ve kasideler divanda yer almaktadır. Divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır. Bunlar; Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezm'de kurulan bazı binaların ve Harezm surlarının kuruluşu ile ilgili bilgilerdir. Âgehî divanın 9 adet el yazması ve iki adet taş baskı nüshası vardır (Tekin 2001: 18).

Âgehî'nin şiirlerinin büyük bir kısmında aşk-sevgi teması, âşık ve maşuk ilişkileri, bunlar aracılığı ile kişinin tabii duygusu, sevgi hakkındaki fikirleri ve o devirdeki bu meseleye ait bakış açıları yer almaktadır. Âgehî poetikasında şairin dünya lezzetleri hakkındaki fikirlerini yaratıcı faktörlerin başında, "rindlik" duygusu gelmektedir. *Dîvân*'daki şiirlerin birçoğunda bu olgu hâkim olduğu Âgehî, divan edebiyatındaki şiir geleneğini devam ettirmiştir. Âgehî, ömrünün neredeyse tamamını ilim ve sanat yolunda harcamış ve gerek tercüme gerek te'lif olarak kaleme almış olduğu eserleri ile Çağatay edebiyatının son devresinin en önemli temsilcisi olmuştur. 1874 yılında doğduğu köy olan Kıyat'ta vefat etmiştir (Tekin 2001: 11).

Âgehî, telif ve tercüme olmak üzere kaleme aldığı eserler şunlardır:

Telif Eserleri:

1. *Dîvân*: Şairin "*Ta'vizü'l-âşıkîn*" (*Aşıklar Muskası*) adını verdiği eserinde on sekiz bin mısra bulunmaktadır. Bunların bin üç yüzü Farsçadır. *Dîvân*'da yirmiye yakın nazım şekli kullanılmıştır. *Dîvân* üzerine birçok çalışma yapılmıştır (bk. Tekin 2001).

Tarihî konularda yazdığı eserler şunlardır: (Bu eserlerde Hive hanları Allahkulu Han (1240/1825-1257/1842), Rahimkulu Han (1258/1843-1262/1846), Muhammed Emin Han II (1262/1846-1271/1855), Seyid Muhammed Han (1272/1856-1281/1865), Muhammed Rahim Han II (1281/1865-1288/1872) devrindeki olayları kaleme aldı.

2. *Firdevsü'l-İkbâl*: Bu eser efsanevî rivayetle başlayıp 1825 yılına kadar Harezmi'de geçen olayları içine almaktadır.

3. *Riyâzü'd-Devle*: Bu eserde Allah Kulu Han'ın saltanatı (1825-1843) anlatılmaktadır.

4. *Zübdetü't-Tevârih*: Rahim Kulu Han (1843-1846) zamanındaki tarihî olayları anlatan bir eserdir.

5. *Câmü'l-Vâkıât-ı Sultânî*: Muhammed Emin İnak'ın saltanatı (1846-1855) dönemindeki olayların kaleme alındığı bir eserdir.

6. *Gülşen-i Devlet*: Seyyid Muhammed Han'ın hükümranlığı zamanındaki (1856-1865) olaylar inceleme konusu yapılmıştır.

7. *Şahidü'l-İkbal*: II. Muhammed Rahim Han'ın saltanatının (1865-1910) 1872 yılına kadar süren devresi hakkında yazılmış bir eserdir.

Tercüme eserleri:

- 8 Heft Peyker-i Nizâmî (Nizâmî)
9. Gülistân (Sâdî).
- 10.Kâbusnâme (Keykâvus)
11. Ravzatu's-Safâ (Mirhand)
12. Târih-i Cihângüşâ-yi Nâdirî (Muhammed Mihrî Estrabâdî)
13. Bâde'ül-Vakıâ (Zeyneddin Vâsıfî'nin)
14. Miftahü't- Tâlibîn (Mahmûd Gıjdüvânî)
15. Tabâkât-i Ekberşâhî (Muhammed Mukîm Hırâtî)
16. Tezkire-i Mukîmhânî (Muhammed Yûsuf Münşî)
17. Ravzatu's-Safâ-yı Nâdirî (Rızâkulu Han Hidâyet)
18. Ahlâk-ı Muhsinî (Hüseyin Vâiz Kâşifi)
19. Şerh-i Delâilü'l-Hayret (Muhammed Vâris)
20. Yûsuf u Züleyhâ (Câmî)
21. Şâh u Gedâ (Bedreddin Hilâlî) (Tekin 2014)

Kaynakça

- Ali Suavi (1977). Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması (haz. M. Abdülhaluk Çay), İstanbul.
- Alpargu, Mehmet (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 557-605.
- Kamilov, N. (1970). Muhammed Rıza Âgehiyning Tercimanlık Mahareti. Doktora Tezi. Taşkent.
- Köprülü, Fuad (1993). Çağatay Edebiyatı. MEB İslam Ansiklopedisi. C.3 s.321.
- Münirov, K. (1959). Âgehiy (İlmi ve Edebi Faaliyeti). Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı.
- Münirov, K. (1959). Munis, Âgehiy ve Beyânining Tarihiy Eserleri. Taşkent: Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı.
- Saray, Mehmet (1998). Hive Hanlığı. TDVİA, C. 18, s. 167-170.
- Tekin, Feridun (2000). "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-Âşıkîn Divanı". Türk Kültürü. (446): 370-375.
- Tekin, Feridun (2001). Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-Âşıkîn)'nın Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi). Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, Feridun (2002). "Hive Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 634-640.
- Tekin, Feridun (2009). "Muhammed Rıza Âgehî ve "Çay" Redifli Bir Gazeli". Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. S.21, s.129-134.
- Tekin, Feridun (2011). "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı". Turkish Studies. 6 (1): 1843-1850.
- Tekin, Feridun (2014). Âgehî, Muhammed Rıza. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=5319>.
- Togan Zeki Velidi (1993). Harizm. MEB İslam Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 240, İstanbul.

Yılmaz, Salih (2002). Muhammed Rıza Agehi'nin "Gülşen-i Devlet" Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi, Türk Kültürü Dergisi, S.472, s. 496-506.

Yılmaz, Salih (2003). Agehi'nin "Riyazu'd-Dovle" Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar. Türk Dünyası Araştırmaları.

USTRUŞAN'DA BİLİM VE KÜLTÜR

Prof. Dr. Kazakbay YOLDAŞ
Gülstan Devlet Üniversitesi
Sirderya/Özbekistan

ÖZET

Milad öncesi 7. yüzyıla ait kaynaklarda Ustruşan adlı ülkeden bahsedilir. Büyük İskender'in Turan'ı ele geçirdiğiyle ilgili yazılarda Ustruşan'daki yaşam, kültür ve askeri durumlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Büyük İskender'in ordusu Ustruşan'da güçlü bir savunma ile karşı karşıya kalmıştır. Uzun süren şiddetli savaşta Ustruşan düşmana teslim olur ama İskender de başından yaralanır. Ustruşanlıların tekrar ayaklanmasından korkan İskender ordusu için Aleksandriya Eshata yani Kenardaki İskenderiya adlı yeni bir şehir yaptırır. İlk orta çağ kaynaklarında Ustruşan'ın V-VI yüzyıllarda bağımsız bir devlet olduğu yazılmıştır. Mezkûr devlet coğrafi olarak günümüz Özbekistan'ın Cizzah, Sirderya vilayetleri, Taşkent ve Semerkant vilayetlerinin bazı kısımları, Tacikistan'ın Soğd vilayeti, Kırgızistan'ın Leylek ilçesini kapsamaktaydı. Bildiride Ustruşan devletinin kısa tarihi, yönetim biçimi, şehircilik anlayışı, mimari yapıları, orada yaşayan halkların yaşam tarzı, kültürü ile ilgili bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ustruşan, yönetim, şehircilik, kültür, mimari, etnografi

Милоддан олдинги VII асрга оид манбалардаёқ Уструшана деган жой тилга олинади. Македонскийнинг Туронни забт этиш тарихи акс этган манбаларда Уструшананинг ҳаёт тарзи, маданий ҳамда ҳарбий ҳолати тўғрисида анчагина маълумот берилган. А. Македонский қўшинлари Уструшанада қаттиқ қаршилиққа учраб, жаҳонгир бошидан яралангани, уструшаналиқларни таслим қилсада, уларнинг қайта қўзғолишларидан чўчиб, Александрия Эсхата, яъни Чекка Александрия номли шаҳар тиклаб, унга қўшин жойлаштиргани ҳам шу манбаларда айтилади.

Илк ўрта асрларга тегишли ёзма манбаларда Уструшананинг V-VI юзйилликларда мустақил давлат бўлгани қайд этилган. Бу давлат жуғрофий жиҳатдан ҳозирги Ўзбекистоннинг Жиззах, Сирдарё вилоятлари, Тошкент ва

Самарқанд вилоятларининг баъзи қисмлари, Тожикистоннинг Сўғд вилояти, Қирғизистоннинг Лайлак тумани ерларида ўрнашган. *Уструшана тўғрисида Чин йилномалари ва Иброҳим ал-Истахрийнинг “Масолик ал-мамолик”, Абу Саъд ас-Самъонийнинг “Ал-Ансоб”, Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ул-булдон” асарларида айтилган.*

Уструшананинг бошкенти Бунжикат айрим манбаларда 10 минг, баъзиларида 20 минг эркак аҳолига эга бўлган шаҳар сифатида таърифланади. Бошкент ўртада **арк**, уни ўраб олган ички шаҳар – **шаҳристон**, уларнинг сиртида хунармандлар яшайдиган – **работ** сингари уч қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири алоҳида ҳимоя деворлари ва сувли хандақлар билан ўралган. Аркка **бир**, шаҳристонга **икки**, работга эса **тўрт** дарвоза орқали кирилган. Аркда сарой, ибодатхона ва бошқа маъмурий бинолар жойлашган (Негматов: 1953, 242, Негматов, Мамаджонова: 1989, 91-99).

В.Бартольд, И.Крамер, А. Семенов, Н.Неъматов, Б.Ғафуров, Б. Тўйчибоев сингари олимлар Бунжикат шаҳрининг ўрни сифатида Қалаи Қаҳқаҳа харобаларини кўрсатишади (Негматов: 1957, 30-31). Олим Муслим Отаев эса ёзма манбалар таҳлилига таяниб, Бунжикат ҳозирги Жиззах шаҳри атрофида бўлганини даъво қилади (Отаев: 2009, 25).

Уструшана бир қанча шаҳар ва қишлоқларни ўз ичига олувчи **рустоқ** деб аталмиш маъмурий тузилмалардан ташкил топган. Мамлакат 18 рустоқдан иборат бўлиб, улар тоғ ва текислик рустоқларига бўлинган. Бунжикат, Сабот, Зомин, Бурнамад, Харакана, Фағнон, Ховос, Шавкат, Фагкат рустоқлари текисликда жойлашган. Минқ, Асбаникат, Бискар, Балтам, Вакр, Шагар, Масча, Буттам ва Бургар рустоқлари тоғли ҳудудларга ўрнашган (Негматов: 1957, 34-35).

Афшинлар томонидан бошқарилган Уструшанада тахт отадан болага мерос бўлиб ўтган. Ҳукмдорлик нисбасининг “афшин” экани қадимда туркий ҳукмдорларнинг “ашин”лар тарзида номланганини ёдга солиб, ҳукмдорларнинг туркийлигига ишора қилади. Манбаларда VII асрдан ҳукмронлик қилган икки сулолага тегишли 14 афшиннинг номи келтирилади. Нумизматик манбалардан Чирмиш, I Сатачари, I Раханч, II Сатачари, III Сатачари, II Раханч, III Раханч каби

биринчи сулоланинг етти вакили 600 йилдан 720 йилгача ҳукмронлик қилгани аён бўлади (Смирнова: 1981, 324-335).

Ўзма манбаларда 720 йилда тахтга келган иккинчи сулола афшинлар: Харабугра (720-738), Ханахара (738-800), Ковус (800-825), Ҳайдар (825-840) давлат бошқарган йиллар аниқ кўрсатилган (Негматов: 1957, 129-140. Грицина: 2000, 38-55) бўлса, Абдуллоҳ ва Сайр ибн Абдуллоҳ сингари сўнгги икки афшин ҳақида улар зарб этган тангалар хабар беради. Уструшанада сўнгги танга 893 йилда зарб этилган (Древний Заамин: 1994, 72). Тангалардаги ёзувлар таҳлили бу сулоланинг ҳам туркийлигига далолат қилади. Чунончи, афшин Харабугра туркий Қорабуғро, Ханахара эса Хонқора, яъни Қорахон бўлиши эҳтимоллиги бунга асос беради. Шаҳристондан топилган "Ташландиқ болаларни эмизаётган она бўри" тасвири ҳам сулоланинг туркий гениологик оғочига ишорадир.

VIII аср бошларидан Уструшанага араблар кириб келди. Манбаларда Қорабуғронинг 737 йилда қўшни давлатлар билан арабларга қарши ҳарбий иттифоқ тузгани айtilган. Бу иттифоқ мағлуб этилган 738 йилда тахтга ўғли Хонқора чиқади. Отаси каби мустақил сиёсат юритишга уринган Хонқора 738 йилда Наср ибн Сайёр, 795 йилда Фадл ибн Яҳё каби араб лашкарбошилари билан сулҳ тузиб, тахтини сақлаб қолади. Хонқора 752 йилда арабларга қарши курашиш учун Хитойдан ёрдам сўраб, рад жавоб олгани ҳам манбаларда кўрсатилган. Уструшана 893-894 йилларда мустақиллигини йўқотиб, сомонийлар давлати таркибига қўшиб олинади.

Уструшана аҳолиси турмуши негизини деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ташкил этган. Қазувларда Уструшанадан пухта суғориш тизими излари топилгани аҳолининг суғорма экинчилик қилганини кўрсатади (Билалов: 1980. Беляева: 1990, 76-81). Металл эритувчи печ, заргарлик қолиплари, турли хўжалик ашёлари, қилич, ёй ўқлари, найза каби қуроллар уструшаналикларнинг маданга ишлов бериш салоҳиятидан даракдир. Уструшананинг «400 қалъали ўлка» (Негматов: 1957, 243) деб аталиши ҳам мамлакатнинг муҳофаа салоҳиятини билдиради.

Қазилмаларда урчукбош, урчук ва мато парчалари топилиши ўлкада тўқувчилик ҳам ривожланганини англатади (Фаязова: 1984, 132-133).

Археологик қазувлар ўлкада олтин, темир, қалай сингари маданлардан хўжалик ва рўзғор буюмлари, ҳарбий қурооллар, тақинчоқлар ясалганидан далолат беради. Уструшаналиклар тиклаган бинолар, ясаган асбоблар, қурооллар, рўзғор буюмлари, тақинчоқлар бежирим ва қулайлиги билан ажралиб турган. Минқ рустоқида тайёрланган темир хомашё сифатида қўшниларга экспорт қилинган. (Папахристу: 1992, 39-42)

Олтин, мис, жез сингари металлардан Уструшанада ясалган узук, сирға, чирок, шамдон, тамға ва патнисларнинг нафис ҳамда бежиримлиги ўлка хунармандларининг маҳорати ва аҳолининг бадий савиясини кўрсатади (Кильчевская, Негматов: 1964, 238-246. Бердимуродов: 1984, 63-65).

Ўлкада тасвирий санъат ҳам ривожланган бўлиб, археологик қазилмалар натижасида етмишдан ортиқ сюжетли тасвирий асар топилган. Улардан "Ташландик болаларни эмизаётган она бўри", "Кўп қўлли худо тасвири", "Уч отлик жангчи", "Жанг аравасидаги жангчи", "Уч кўзли афсонавий образ", "Уч бошли ва тўрт қўлли худо", "Қанотли жангчи", "Қуш ва аждар", "Отини даволаётган жангчи", "Арфа чалаётган аёл" сингари асарлар алоҳида ажралиб туради.

Ўн саккиз русток, йигирма тўрт шаҳар, тўрт юз қалъа ва юзлаб қишлоқларни ўз ичига олган Уструшана ерларида фан ва санъат ҳам ривожланган. Олдинги ҳолат маълум бўлмасида, ислом кириб келгандан то Уструшана сомониёлар салтанати таркибига қўшиб олинганча бўлган давр оралиғида бу ердан 3 шоир, 73 муҳаддис ва 33 фақиҳ етишиб чиққани манбаларда қайд этилади (Атаев: 2014, 33). Табиийки, бу рўйхатга мамлакатдаги барча ижодкор ва алломалар кирмаган.

Уструшаналик Абу Бакр Дулаф ибн Жаъфар аш-Шиблий (859-946) араб тилида, сўфиёна йўлда ёзадиган шоир бўлган. 87 ёшида Бағдодда вафот этган шоирнинг мазори кейинчалик қадамжога айланган. Иккинчи бир машҳур шоир Муҳаммад ибн Хусайн аш-Шиблий (вафоти 1078) ҳам Бағдодда таниқли эди. Усмон ибн Али аш-Шиблий (1274-1354) эса нафақат шеърят, балки насрда ҳам маҳорат кўрсатган ижодкор бўлган.

Уструшана таниқли муҳаддислари билан ҳам шуҳрат қозонган. Толиб ибн Али аш-Шийрақасий (вафоти 901), Абу Каср Сайф ибн Зоҳид аз-Зоминий (вафоти 909), Аҳмад ибн Муҳаммад аз-Зоминий (вафоти 914), Райҳон ибн Муҳаммад ал-

Уструшаний (вафоти 1015), Абдулвоҳиб ибн Абдурраҳмон аш-Шовкатий (1016-1101), Али ибн Али Иброҳим Уструшаний (вафоти 1054), Мутриф ибн Жамхур ал-Уструшаний, Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Ғўбдиний (952-1036), Ҳаким ибн Наср ал-Уструшаний, Лукмон ибн аш-Шаъбий ал-Уструшаний (вафоти 1013) сингари ислом оламида тан олинган муҳаддислар Уструшанада етишиб чикқан.

Шунингдек, Уструшана фикҳ илмининг билимдонлари билан ҳам машҳур бўлган. Ўлкада турли даврларда Аҳмад ибн Ҳусайн ал-Уструшаний (вафоти 929), Абу Жаъфар ал-Уструшаний (вафоти 1013), Муҳаммад ибн Ҳасан ал-Уструшаний (953-1016), Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ад-Дизакий (1096), Муҳаммад ибн Наим ал-Ғўбдиний (вафоти 991), Абу Аҳмад ал-Ховасий (вафоти 1167), Мажудиддин ал-Уструшаний (1180-1240) сингари шариат қонунчилиги билгичлари фаолият кўрсатганлар.

Уструшанадаги маданият марказларида бир вақтлар ривожланган илму санъатнинг таъсири ҳозиргача ҳам сезилиб туради. Уструшаналикларнинг фикрлаш тарзи, ҳаёт ҳодисаларига муносабат шакли, фикру туйғуларини ифодалаш йўсини ўзига хосдир.

Маълумки, ҳар бир этноснинг тафаккур тарзи, руҳияти унинг тилида намоён бўлади. Уструшананинг 18 рустоқидан бири бўлмиш Зомин аҳолисининг тилига хос хусусиятларни комплекс ўрганиш аҳолининг тафаккур даражаси ва ижодий салоҳиятини кўрсатади. Проф. Босим Тўйчибой билан зоминликларнинг этник қатламлари, удумлари, топонимлари, мақоллари, топишмоқлари, иборалари, айтимлари, киши отлари, қариндош-уруғчилик атамалари, инсон танаси номлари, егулик номлари, кийим номлари, жонлиқлар номи, экинчиликка доир атамалар, ўйин номлари, олқишлар, қарғишлар ҳамда қасамларни тўплаб, “Зоминнинг тил қомуси” отлиқ 21 қисмдан иборат китоб яратдик. Ушбу китоб этноснинг тили орқали сақланиб қолган тарихни жонлантиришдан ташқари, бугунги адабий тилни минглаб сўзлар билан бойитади. Уструшаналикларнинг поэтик салоҳияти бу маконда неча юзйилликлардан буён айтилиб келинадиган қуйидаги эл битигида жуда ёрқин кўринади:

Кирғовул қизил экан,

Қуйруғи узун экан,

Музга тойгон экан,
Оёги сингон экан.
Оврувдан озорланиб,
Бир сўз деб тургон экан:
-Муз ака, муз ака,
Сен недин¹ зўрсан?
-Э, мен зўр бўсам,
Кунга эриб кетармидим!
-Кун ака, кун ака,
Сен недин зўрсан?
-Ай, мен зўр бўсам,
Булутлар бетимди жовармиди?
-Булут ака, булут ака,
Сен недин зўрсан?
-Ўйй, мен зўр бўсам,
Жовин тешиб ўтармиди?
-Жовин ака, жовин ака,
Сен недин зўрсан?
-Қўй-е, мен зўр бўсам,
Жерга сингиб кетармидим?
-Жер ака, жер ака,
Сен недин зўрсан?
-Вой-ей, мен зўр бўсам,
Ўтлар тешиб чиқармиди?
-Ўт ака, ўт ака,
Сен недин зўрсан?
-Вух, мен зўр бўсам,
Қўйға жемиш бўлармидим?
-Қўй ака, қўй ака,

---

¹ Недин - нима сабабли, қандай? (шева).

Сен недин зўрсан?
-Мэ-э, мен зўр бўсам,
Қуйруғимдан бўри тортиб кетармиди?
-Бўри ака, бўри ака,
Сен недин зўрсан?
-Увв, мен зўр бўсам,
Итлар қувиб жулармиди?
-Ит ака, ит ака,
Сен недин зўрсан?
-Вов, мен зўр бўсам,
Чўпондинг тойоғини жермидим?
-Чўпон ака, чўпон ака,
Сен недин зўрсан?
-Ў, мен зўр бўсам,
Кумурсқа (қаринжа)ға жем бўлармидим?
-Кумурсқа ака, кумурсқа ака,
Сен недин зўрсан?
- Эҳо! Мен зўрманда!
Мен зўр бўмай, момонг зўрма!
Энангнинг эллик ботмон,
Отангнинг олтмиш ботмон
Жугини кўтараман...

Пародоксал мантикқа қурилган ушбу айтимда халқнинг образли фикрлаш қудрати намоён бўлган. Унда дунёнинг гултожи ҳисобланмиш инсон эмас, балки оёқ остида бор-йўқлиги билинмай яшайдиган кумурсқа (қаринжа)нинг энг қудратли яратик экани борасидаги тўхтаб қутилмаганлиги билан ҳам, тасвирдаги ички мантиқий боғланишнинг пухталиги билан ҳам мукамалдир.

Ана шундай фикрлаш йўсинига эга элнинг фарзандлари бўлмиш Фозил Йўлдош, Ҳамид Олимжон, Тўра Сулаймон, Ҳалима Худойберди, Абдурашид Парда, Туроб Мақсуд, Нурали Қобул, Мамарасул Абдулқосим, Абдуқаюм Йўлдош, Муҳаммад Исмоил, Зулфия Қурол, Ҳаёт Шодмон, Баҳодир Қобул, Икром Искандар сингари санъаткорлар ўзбек адабиёти равнақига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Уструшаналик адибларда фалсафий фикрлашга мойиллик кучли. Улар кундалик маиший ҳолатлар фонида мангу эскирмас ҳақиқатларни кўрсата оладилар. Чунончи, шоир Тўра Сулаймон “**Тебратар**” шеърида дунёдаги мустаҳкам ички боғланишни маҳорат билан тасвирлайди:

Шамол шамолни тебратар.
Шамол булутни тебратар.
Булут ёмғирни тебратар.
Ёмғир тупроқни тебратар.
Тупроқ майсани тебратар,
Майса бияни тебратар.
Бия қимизни тебратар.
Қимиз йигитни тебратар
Йигит сулувни тебратар.
Сулув бешиқни тебратар.
Бешиқ болани тебратар.
Бола оламни тебратар.

Инсон кўнглидаги ўта ингичка туйғулар тасвирида тенгсиз маҳоратга эга шоира Ҳалима Худойберди “Ҳайф” шеърида одам шукроналик ила тўлиб-тошиб яшаши, дунё неъматларидан баҳраманд бўлиши кераклигини бетақроп йўсинда ифода этади:

Эссиз, зилол дарёлар
Биз қониб ичмасак, ҳайф.
Эссиз мовий маъволар
Биз қониб учмасак, ҳайф.

Ирмоқ пастлаб, қиялаб
Кетса улуғ тоғ эссиз.
Кўрмай ўтса биялар,
Учқур арғумоқ эссиз.

Дунёсига ўт кетсин,
Дунёсига эртак ҳайф!

Унда кўнгли аёлсиз

Кетаётган эркак ҳайф!

Қадимдан илму маърифат маскани бўлиб келган Уструшана бугун ҳам инсониятнинг маданий тараққиётига жиддий таъсир кўрсатаверади. Зеро, бугун кечадан пайдо бўлгани янглиғ келажак ҳам бугундан яралади.

КАУНАК:

Негматов Н.Н. (1953) *Историко–географический очерк Усрушаны с древнейших времен по X в.н.э.* // МИА. №37. М.-Л.

Негматов Н.Н., Мамаджонова С.М. (1989) *Бунжикат - средневековая столица Уструшаны.* // Градостроительство и архитектура. Т.: Фан.

Негматов Н.Н. (1957) *Усрушана в древности и раннесредневековье.* -Сталинабад.

Отаев М. (2009) *Уструшана олимлари.* –Т.: Ислон университети.

Негматов Н.Н. (1957) *Усрушона в древности и раннем средневековье.* -Сталинабад.

Смирнова О.И. (1981) *Сводный каталог согдийских монет.* - М.: Наука.

Грицина А.А. (2000) *Уструшанские были.* -Т.: Изд. А. Кадири.

Древний Заамин (1994). – Т.: Фан.

Билалов А.И. (1980) *Из истории ирригации Уструшаны.* -Душанбе: Дониш.

Беляева Т.В. (1990) *К исторической топографии городов Уструшаны.* // Древняя и средневековая археология Средней Азии. – Т.: Фан.

Фаязова М.М. (1984) *Отпечатки тканей на керамике из Нуртепе.* // Первая конференция молодых историков Средней Азии и Казахстана. - Душанбе: Дониш.

Папахристу О.А. (1992) *Кузнечное дело и сельскохозяйственные орудия жителей горной Уструшаны середины XII вв.* // ОНУ. №1.

Кильчевская Э.В., Негматов Н.Н. (1964) *Находки ювелирных изделий из Шахристана.* // СА. -№3.

Бердимуродов А.Э. (1984) *Гемма инталия из Алмантепа.* // ОНУ. -№4.

Атаев М. (2014) *Жиззах алломалари.* –Т.: ADIB.

HÜSEYİN CAVID`DE İSTANBUL: HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE YARATICILIĞI

Doç. Dr. Lütüfiye ASGERZADE
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

ÖZET

Edebiyatımızda pek çok türde, hakkında eser verilen İstanbul, İstanbul'u çok iyi bilen ve yaşayan, düşünme zevki ve üslub itibarı ile tam bir istanbullu gibi bilinen, Türk edebiyatının "kutup yıldızlarından" olan Hüseyin Cavid tarafından da işlenmiştir.

XX y.y. başlarında Başkent İstanbul'da eğitim gören yazar İstanbul'un fikir ve edebi atmosferini kapsayan eserler meydana getirmiştir. O'nun İstanbul'da yazılan şiirleri (Büyükkada, Kağıthane) ve bilhassa İstanbul'daki gözlemleri ve yaşadıklarını kapsayan denemeleri, şehrin geçmişten günümüze geçirdiği değişimin de adeta bir belgesidir.

Öncelikle İstanbul'a dair tarihi, coğrafi, sosyal, siyasi ve ictimai bilgi ve şehir üzerine yazılmış mektupları ve drama eserleri, yazarın dünya görüşü, estetik görüşlerinin şekillenmesinde başkentten edebi-medeni muhitinin rolü tezimizin başlangıç metnini oluşturmaktadır. Sonraki aşama ise genel olarak tanıttığımız mektuplar ve denemeler üzerine yaptığımız detaylı incelemedir. Bu konudaki tespitlerimiz, yazarın eserlerinde "Uçurum", "Afet" ve b. İstanbul temasının belirli noktalarda toplanmış olmasıdır. Semtleri, sokakları, muzeleri, giraethaneleri, kütüphaneleri, "Validehane" hayatı, yaşayanları ve farklılıklarıyla karşımıza çıkmaktadır. Her semtin sembol olmuş özellikleri mevcuttur. Bu noktada yaratıcılık yolu İstanbul'dan yol alan yazarın önemle vurguladığı siyasi durumu, "Validehane'deki yaşam, tramvay yolu, İstanbul'un yıllar içindeki değişiminden dolayı yitirilenler üzerinde de durulmuştur.

Diğer bölümde yer alan tiyatrolar, sinemalar ise İstanbulluların sanatsal duyuşunu ortaya koymaktadır.

Tahsil yılları Osmanlı İmparatorluğu'nun en gergin, kritik anlarına, kaynar ve karışık zamanına denk gelmiş Cavid'in mektuplarında 1908'da İkinci Meşrutiyet Meclisinin ilanı, 31 Mart olayı, "İttihad ve Tarakki'nin hakimiyete gelişi, 1909'da Sultan II. Abdülhamit'in 35 yıllık hakimiyetinden istifaya

mecbur bırakılması, V Reşat'ın Sultan ilan edilmesi gibi tarihi hadiseler de kendine yer etmişti

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Hüseyin Cavid, Şehir Kültürü, Değişim

HÜSEYİN CAVID' IN İSTANBUL: (Life and literary personality and creativity)

Abstract

In many species in our literature, about the work of the Istanbul, Istanbul Knowing and living, known as a full istanbullu with thinking taste and style etibar of Turkish literature "pole star of" processed by the Hussein Javid.

XX y.y. Earlier in the capital Istanbul in Istanbul studying the ideas and the literary works of writers including square is getirmişd atmosphere. O'N's written poems in Istanbul (Buyukada, Eyup), and in particular experiments involving observations and lived in Istanbul, the change from the past of the city is also spent almost a document.

First date about Istanbul, geographical sosial written on political and social knowledge and cities letters and drama works, the author's world outlook, the role of the literary-civilized surroundings capital in shaping the aesthetics are the initial text of this thesis. We introduce the next stage in general we do on letters and essays are detailed examination. Our findings in this case, in the author's works "cliff", "disaster" and b. Istanbul is collected at certain points of contact. Neighborhoods, streets, museums, gi-raethane are kütübhane, "the Valideh until" life, they come across the living and differences. Characteristics of each neighborhood has become a symbol. At this point the political situation in which emphasizes creative ways way from Istanbul is the author of "life in Validehane", tram route, Istanbul has also focused on those lost due to the change in the years to come.

Other section in theaters, the movie reveals the artistic perception of Istanbul.

Collectible years of the Ottoman Empire's most nervous critical moments, boiling and have coincided with mixed time Cavid' the letters in 1908` second Meşrutıyyet the proclamation of Parliament March 31 incident, "the Union and Tarakki`N's rise to dominance in 1909` Sultan II. Abdülhamit` be forced to Stephen's 35-year domination of the V Reşat` Sultan declared as historical events also uses the Software in its place.

Keywords: Istanbul, Huseyin Javid, City of Culture, Change

Giriş

Hüseyin Cavid efendi, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en çok okunan, en çok konuşulan filozof şairlerindendi. Cavid efendinin dünyagörüşünün şekillenmesi ve şiir dilinin teşekkülünde, II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası dönemde içinde bulunduğu İstanbul muhitinin derin tesiri vardır. Bu tesir, hayatının sonuna kadar Cavid efendide izini devam ettirmiş, sürekli O'nun sanat anlayışını ve fikriyatını beslemiştir.

Bütün kalbi ile Türkcü, Turan'cı olması Cavid efendinin hayatını tehlikeye sokmuştu. Bölşevikler-sosyalist rejim, ısrarla şairin çizgisini değiştirmeye, “doğru yol” a davet etseler de muvaffak olamayınca O'nu Sibiryaya sürgün etmişler.

Eserlerini sade İstanbul Türkçesiyle kaleme alan Hüseyin Cavid, Milli Edebiyat akımının öngördüğü “sade lisan” anlayışının Kafkasya'daki en başarılı uygulayıcısıdır. Hayatının beş yılını İstanbul'da geçirmiş ve eserlerini İstanbul Türkçesi'yle kaleme almış olmasından dolayı Cavid, takip ve tenkit edilmişti. Diline, uslubuna, düşüncelerine göre, Sovyet döneminde “Cavid Efendi” olarak anılmış Hüseyin Cavid Azerbaycan edebiyatının yegane “efendisi” ve “İstanbul mümessili”di.

24 Ekim 1882 tarihinde Azerbaycan'ın Nahçıvan kentinde, Hacı Molla abdulla Rasizade'nin ailesinde dünyaya gelmiş Hüseyin Rasizade, İstanbul'dan vatana “Cavid” gibi dönmüştü. Cavid efendinin İstanbul'a gedişi kaderinin yüzüne gülmesi idi. Cavid şahsiyetinin, eğitmen dünyagörüşünün formallaşmasında bir sıra Avrupa ülkelerine ettiği siyahetleri, İran ve Türkiye'de, İstanbul Darülfünunda tahsil alması yazarın hayatında önemli izler bırakır; “Türkiye'nin mutarakki yazarları, adları Cavid efendinin dilinden düşmeğen Tevfik Fikret, Rza Tefvik, Namık Kemal gibi şairleri, Abdülhak Hamit dramaturgiyası ...Bu şairlerin üsyankar poeziyası, inkilabi fikirleri, zulme, esarete, insan mahkumiyetine karşı odlu itirazı Cavid'i daima ehtizaza, cuşa getirir, kanatlandırır” (Memmedof: 1982, 22). Çünkü Cavid efendi İstanbul'da yalnız yüksek tahsil almakla kalmamış, Türkiye matbuatı ile de yakından ilgilenmiş, aynı zamanda, Türkiye'de meşhur türkçüler Ali bey Hüseyinzade'nin ve Ziya Gök Alp'in türkçülük, islamçılık ve çağdaşlık ideyaları ile tanışmak imkanı kazanmıştı. Kendi yaratıcılık kredosunu “Benim

tanrım güzelliştir, sevgidir” – şeklinde beyan eden Cavid efendinin dünyagörüşünde ve mesleğinde yaranmış bu prinsip yaşamı boyunca “bütün sonraki edebi bedii yaratıcılığının estetik gayesine çevrildi” (Aliyev: 2007, 322). Yaratıcılığında “hakikat ve muhabbete” esir olmak meselesi de Türkiye mütarakki edebiyatından gelme” idi. “Söz ustalığı, zarif şairaneliği Türk (Osmanlı) dili norması zemininde reallaşmış Cavid efendi ilk defa olarak bedii fikri forma mecburiyyetinden hilas etmiş, mısramı tamamlamak hatrına luzumsuz sözler kullanmaktan imtina etmiştir” (Cafer: 1960, 181)

Gözükdüğü gibi, Cavid, İstanbul`da yalnız tahsil almakla kalmamış, İstanbul edebi muhitiyle yakından alakadar olmuş, Osmanlı muharrir ve şairlerini takip ederek mütalaa etmişti. Darülfünun`a Kabul edilmezden önce tanıştığı, özel derslerine katıldığı Rıza Tevfik`in düşünceleri ruhunu kapsamış olmalı ki, tasavvuf O`nun eserlerine de yansımıştı.

Sovyet ideolojisi, Cavid`in fikirleriyle örtüşen bir ideoloji değildir. Rejim O`nu kendi safına çekmek için uğraşır; bu yolda belki de kimseye göstermediği kadar tolerans gösterir. Fakat amacına ulaşamamıştır. Cavid efendi hayatının sonuna kadar Sovyet ideolojisine muhalefetini sürdürmüş, özellikle İstanbul`dayken edindiği tasavvufi öğretiyeye sadık kalmıştır. Nitekim binlerce Müslüman Türk aydını gibi Cavid de Stalin döneminde Sibirya`ya sürülmüş ve orada 1941 yılında vefat etmiştir.

Yaratıcılığında İstanbul

İstanbul gerek mevzu, gerekse de suretlerin aid olduğu bir şehir kibi Cavid yaratıcılığında;

“Uçurum” (1917), “Afet” (1922) devamlı olarak görülmektedir. “Uçurum”da olaylar İstanbul`da cerayan edir. Cavid, bizzat İstanbul hayatı ile sık alakalı olan eserde ressam Celal`ın trajik hayatı etrafında Türkiye`deki yanlış batılaşma meselesi üzerinde durulmakta, bunun yol açtığı ahlaki bozukluk ve sosyal çöküntünü eleştirir. Eserde Paris hayranı gençlerle türklüğüne, geleneğine bağlı, çağdaşlaşan gençlik karşı-karşıya konulur. Şairin fikrince, insanlar bu şehri manevi olarak nasıl koruyub yaşatmışlarsa, maddi olarak da o şekilde kurub yaratmışlar. O`nun eserlerinde İstanbul iki yüzü ile; tarihselliği, ulusallığı ve tabiat güzellikleri ile zengin ve kibarcasına yaşatılan İstanbul ve eski değerleri; Batı tefekkürüne, burjua ideolojisine aşağılıkcasına uygunlaştırılmaya

mecbur edilen İstanbul. Hemçinin faciannın esil muhtevası her iki İstanbulu; içinde ahlak ve emellerinde Şark'ı yaşatmaya çalışan insaların çabaları, hayat tarzı ile uçuruma sürüklenen türk dünyasının durumundaki mili-manevi değerler, varis ve irs münasibetlerindeki ziddiyetler göz önüne serilir. Cavid, genc yaşlarından hafızasında derin iz bırakmış bu şehri Göverçin, ressam Celal, Yıldırım, Ekrem, Uluğ bey, Aydemir`de Doğu, Batı hayat tarzını Anjel ve Edmondta simbole etmiştir. Suretler kendi ictimai-sosial kavram içerisinde ortaya koyulmuş, tefekkür ve dilleri de çok uygun bir tarzda ayarlanmıştır. “O gün ki İstanbulda genclik fransızlaşdı, getdikce türk evladı uçuruma yaklaştı” - deyen Uluğ beyin dili ile can yangısı ile dile getirilen şudur; İstanbul gibi bir şehir için “XX yuz yıl ya felaketlerin sonudur, ya başlangıcı.”

Cavid efendi “Uçurum”da (1917) süni avropalaşmanın, yad tesirlerin milli maneviyatla uzlaşmayan kötülüklerin eks etdirmiş, Batı burjua ahlakının Şark aydınlarına kötü tesiri tenkit edilmişti.

Eserin kahramanı ressam Celal kendi romantik ideallarının arkasınca Batı`ya siyahet tedarükündedir. Celalın Batı`ya siyahet arzusu eşi Göverçin`de bi “narahatlık, kıskançlık aşılalıb”, çünkü bu siyahet Celal için Batı`ya ideallarının ardınca getmektirse, Göverçin için sevdiğinden ayrılıktı. Göverçin, sanki başına gelecekleri, bu ayrılığın facialar getireceğini duyur. Roma`ya geden Celal burada Rafael ve Mikelancelo sanatı ile yanaşı, “süslü Avrupa” hayatı ile de tanışır ve bu hayat Celal`ın başını dolandırır, Avrupa`ya neden geldiğini unuttur, burjua ahlakının tesirine uyarak sarhoş bir ayyaş çevrilir. Fransa`da arzuladığı serbestliye kavuşan Celal`a bu serbestliyin hediyesi önceler “güzellik sergisinde latif bir çiçek” (Cavid: 2007, 345), sonralar “şeytanet” (Cavid: 2007, 406) adlandırdığı Anjel olur. O`nu geçici seadete karkeden Anjel Celal`ı uçuruma sürükleyir. Eserin sonunda Avrupa`ya arzularının ardınca geden Celal bir serseri vaziyetindedir, ıztırab ve acılar içinde kavrulur. Maksatı Göverçin`e kendini afv etdirmektir. Celal, kendini “divane” (Cavid: 2007, 404) adlandırır, Anjel`i “kutsal amalını çiğnemekte”, tanrısını ona unutturmakla” (Cavid: 2007, 407) suçlar. Aslında, bu bi bahanedir. Şark geleneği ile büyümüş Celal`ın faciasını Batı`ya siyaheti yaratmış, kutsal amallarını unutturmuş, ayaşlık, sarhoşlık girdabına sürükleyerek, alçaltmış, uçurumun başına getirmişti. Eserde Batı`nı simbole eden Anjel büyük bir maharetle cezb edir, aldadır, bozur ve mahv edir. Anjele karşı köy hayatının saflığını, güzelliğini ise Göverçin temsil edir.

Gözükdüğü gibi, Cavid, iki model, Batı ve Doğu modeli kurur, ikisini mukaise ederek bu kanahete gelir ki, Batı ve Doğu'nun yalnız kendinehas yasaları var. Doğu'da böyümüş, gelenek ve göreneklerle terbiye ve tahsil almış gençler için bu model (Batı) Doğu'lu gençleri uçuruma götürür. Bu uçurum Doğu'nun Batı'ya yüz dutmasından, tesirinden yaranmış bi uçurumdur. Bu uçurum binlerce Doğu'lu genci udub, ağuşunda boğarak mahv edib.

Mütefekkir Cavid, felsefi görüşlerini, Avrupa'ya yüz dutan, avrupalılaşmak adına her yola el atan, ailesini atarak Avrupa'da “yad çiçekler” koklayan, kısacası, kor-korane avrupalılaşan, Avrupa'nı taklit eden, örf ve adetlerine yüz çeviren gençlere bakışını Ulug beyin dili ile ifade edib:

O gün ki, İstanbul'da
Gençlik fransızlaştı
Getdikcə türk evlatı
Uçuruma yaklaştı
Yurdumuzu sardıkca
Düşkün Paris modası
Her kese örnek oldu
Sersem fireng edası (Cavid: 2007, 402).

Eserin yazılma tarihinden 100 yıla yakın zamn geçse de Doğu için seciyyevi olan problemler günümüzde de aktualdır. Sınırların kalkması, bağımsızlığımızın kazanılması Batı'ya integrasiyanın daha da güçlendirdiğı bi zamanda Avrupa'ya bilim arkasınca gedenlerin çokunun dönüşü olmur.

Yaratıcılığının birinci merhelesi “Uçurum”la son bulan Cavid, sovyet devrinde yazdığı “Afet” (1921) faciasının mevzusu da Türkiye hayatından almıştı.

. “Ben güzellerde güzel ruh araram. Ruhu düşünleri çirkin sayarım” - deyen Cavid'in güzellik meyarı sade ve aydındır; asıl güzel “güzel ruh” sahibi olandır.

“Afet” eserinde konu edilen yüzden güzel görünen kibar cemiyet de, aslında, iç zenginliğı olmayan güzel gibidir. Afet güzel ve mutsuz bi kadındır. O kadar güzeldir ki, kendi bile kendinin vurğunudur. Bu kendine vurğunluk O'nda güçlü eqo yaratıb. Zahiren

bu kadar güzel olan Afet`i manevi cihetden güzel demek olarmı? Afet güzeldir, sevgini bilir, sevir ve sevilir. Bi bakıma, zahiren güzel olan Afet, aynı zamanda çirkindir, çünkü o, sonda bi kaç kişinin faciasına bais olur. Facılara yaşatan Afet`inde kendi felaketi var. Bu felaketi ayyaş Özdemir`e eş olarak verilmekle yaranıb. Sevmek ve sevilme için yaranmış Afet için ailesinde hasretini çektiği seadeti bulmak mümükün değil. Eşinin sarhoşluğu, etnasızlığı Afet`i yorub. Mutluluğu ailesinden kenarda arayan Afet doktor Karatay`la görüşürken mutluluğu bulduğunu düşünürse de, fakat aldanır. Kendi faciası azmı gibi, yaşadığı mühitde Afet`i idrak etmez, sanki muhitde O`na düşmandı. Aslında O`nun ait olduğu kibar muhitin insanları hep Afet`e benziyor, yalnız dışarıdan bakıldığında güzel görünür. Örneğin; bu cemiyete mahsus olan, zahiren kendini güzellik aşığı, “alicensab ve medeni gösteren”, Afet`e sevgiler söyleyen doktor Karatay, aslında, iblis-insandır. O, Afet`in ailesindeki vaziyetden haberdar olan doktor Karatay şirin dili ve zahiri güzelliği ile Afet`i yoldan azdırır. Doktor Karatay bulduğu güzelliğin kıymetini bilmez, O`nu hiçe sayar ve yeni mecaralar peşinden koşar.

O`nların mensub oldukları bu cemiyetdeki kibarlık dırnakarasıdır. Bu kibarlığın ardından kötülük boylanır. Cemiyetin kendine has geleneği var. En kötüsü de O`nlar yüngül eğlenceni ve davranışı “yenileşmek” gibi kabul ederler. Bu “yenileşme”nin türk ailelerine girmesi, türk ailesinin bu derece “yenileşme”si kibar cemiyetin faciasını yaratır. Fakat yenileşmeni kabul etmeğen, normal ahlak kaydaları ile yaşayanlar; Ertoğrul gibi “hala eski kafa ile düşünen”, henüz bir türlü yenileşemeyen”ler de var (Cavid: 2007, 133).

Eserde, “hala eski kafa ile düşünen”, henüz bir türlü yenileşemeyen” (Cavid: 2007, 133), bayağı yenileşmenin aleyhine olan Ertoğrul aslında, Cavid`in bu cemiyete ait düşüncelerine ayna dutur. Kibar cemiyet Ertoğrul`u yenileştiremediği gibi, devranda Cavid`i bayağılaştırta, yenileştiremedi. Bu muhitde daha çok yenileşen Özdemir, Karatay ve Afet`ti. Özdemir`in kendi itiraf eder: “fakat Ben... ben ise yenileştim: eski kafamla beraber yenileştim, daha doğrusu beni yenileştirdiler. Sevgili ve refikam, bu güzel Afet beni yenileştirdi. İşte onu da bu doktor, doktor Karatay yenileştirmiş...” (Cavid: 2007, 135). Bi Şarklının bu kadar “yenileşme”si O`nun faciasını yaratır. Bu yenileşmeğe uyan Afet “çirkin muhit”le bu muhitin dırnakarası güzel görünen güzellik ve sevgi tecessümüdür. Ertoğrul bu tesire uyararak yaşayanları “zencirsiz divaneler” (Cavid: 2007,135) adlandırır. Kibarlıkla kötülüğün, güzellikle çirkinliğin bir-birine karşı olduğu bu muhitde güzellik idrak olunmur, kıymetini almır, çirkin muhit güzelliğin faciasını

yaratır. Çirkin bi muhitde yaşaması Afet`in güzelliğini faciasına çevirir, Özdemir`in “yenileşmesi”ni kendi diline getirmesi ise O`nun faciası olur.

Karakterce hiç kime benzemeğen, bütün kanunların hilafında yaratılmış “her sevincimde bir felaket, her felaketimde bi bahtiyarlık var” – derken Afet “ağlarken güler, gülerken ağlayır” (Cavid: 2007, 156). O`nun karakteri yaşadığı “çirkin muhit”de karşılaştırıldığı obrazlarla davranışlarında kabarıp. Karakterindeki “ikileşme”ni kendisinde anlar, fakatkendine ve ihtiraslarına galib gelemez ve snda ihtiraslarının elinde oyuncağa çevrilir. Eserdeki facianı töredenler de, faciaya maruz kalanlar da yüksek cemiyete mensuplar. Muhit Afet ve Ertoğrul`a istediklerini veremediğinden “Cemiyetin insan idealine uymayan yasaları ile adi adamlar arasında değil, bu yasalardan kendi kazancı için faydalana bilecek sınıflar arasında uçurum yaranır” (Memmed: Yazıcı, 139) ki, bu da O`nların faciasını yaratır.

Özdemir ve “hain muhit” Afet`i uçuruma sürükleyir. Sonda Afet doktor Karatay`ı öldürür. O, sevmeği becerdiği gibi öldürmeği, yaşatmağı becerdiği gibi mahv etmeği de becerir. Bi zamanlar güzelliği önünde diz çöken Karatay`dan güzelliğin kisasını alır. Kötülük güzelliği değil, güzellik kötülüğü mahv edir. Cavid`in kanahetince güzelliği duymayanlar, güzelliğe kıyanlar ölüme mahkumlar. Eserde aşkın çeşitli karakterli insanlarda farklı tezahürünü göstermekle yanaşı, “çirkin muhit”le güzelliğin zıdlığının manzarasını yaratan Cavid, “bütün kötülöklere ölüm”-mesajı ile kötülüğü güzelliğin eliyle mahv edir. Doğrudur, sonda güzeğliyin simbölü; Afet de ölür, fakat ölmezden önce kendi eoliyle yaratdığı butu-Karatay`ı öldürerek ölür.

Edib “Afet”de Türkiye aristokrat muhitini, kibar ailelerin ahlak ve meişetini ve bu muhitde yenileşme adına hüküm süren kötülüğü tenkitle yanaşı, böyle bi cemiyetde ailenin “manevi dayağını zedeleşen”, raydan çıkaran amilleri, kadın hukukunun taptalanmasını, kadının sevmediği insanla evlendirilmesinin hanki faciaları törettiğini, sarhoşluğun aileni bir kurt gibi içeriden yeyerek mahv etdiğini, kibar ailelere mahsus “yenileşme”nin neye mail olduğunu, “manevi-ahlakı cihetden düşkün bir muhit”de insanın ziyan olduğunu, bu zaman yüksek ahlaki idealdan kat-kat aşağıda durduğunu gösterib. Çünkü bele muhitde “manevi mükemmellik ve ahlaki güzellik asıl mahiyetlerinin eksi gibi idrak olunur. Afet ve Ertoğrul gibi adamların faciası mehz bunda – kendi manevi kamillikleri ile mükemmel olmayan cemiyetden yüksekte dayanmalarında ve bele muhitde kendi ideallarına çata bilmemelerindedir.

Güzellik ve muhit problemi çağımızda da aktualdı, yani Batı geleneklerinin Doğu'ya ekspansiyası Şark zihniyeti ile yaşayan, Türk mentalitetine bağlı olan Şark adamı için tehlike yaratır.

Mektuplarda İstanbul

Cavid efendinin yaratıcılığı ile yanaşı, epistolary irsi de çok değerlidir. Mektuplar, Cavid'in İstanbul hayatı ve Osmanlı ile alakalı birtakım bilgiler ihtiva etmektedir. O'nun İstanbul'dan Nahçıvan'a, fikir babası Kurbaneli Şerifzade'ye yazdığı, aslı Bakü'de Hüseyin Cavid Müzesi'nde korunmakta olan mektuplarından İstanbul'da neler yapması, nerede yaşaması ve faaliyeti ile alakalı malumat almış oluruk. Bu sebebden, Cavid efendinin bizlere ulaşan azsayılı mektupları çok dikkatedeğerdir. Cavid efendinin kendisi gibi, arşivi de repressesye maruz kalmış, sekiz mektubsa Kurbaneli Şerifzade'nin oğlu, marhum professor Aziz Şerif vasıtasıyla bizlere ulaşmıştır. Edibin bu mektuplarına değerbiçen Aziz Şerif yazır: “Benim elimde O'nun İstanbul'dan Nahçıvan'a Kurbaneli Şerifzade'ye yazdığı sekiz mektupu vardır. Bu mektuplar şairimizin hayat ve yaratıcılığında önemli olduğu gibi, tercüme-yi-halında da karanlık olan İstanbul devrini lazımi derecede aydınlaştırır” (Şerif: Genclik, 26). Hakikaten de öyle. 1906' yılında yazdığı “Birinci Mektupda (Kurbanali Şerifzade'ye, Rebiyülevvel, 1324, Dersaadet) İstanbul'a gelişinin tesvirini veren Cavid, ilk mektupta İstanbul yolculuğunu şöyle anlatır: Uluhanlı'dan Tiflis'e geldim. Orada Ahundov otelinde 2 gün kaldıktan sonra trenle Batum'a geçtim. Batum'da da birkaç gün kaldım, yurtdışına çıkış için pasaport edindim, iyi bir fes ve alafanga giysi aldım. Nihayet 19 Nisan akşamı Pagi adlı Fransız vapuruyla Batum'dan Dersaadet'e yola çıktık. Vapurda Moskova'da ticaretle uğraşan kültürlü dört Osmanlı Türk'üyle tanıştım. 20 Nisan sabahı Trabzon'a vardık. Vapur burada 6 saat kalacaktı. Biz de bunu fırsat bilip Trabzon'u gezmeye koyulduk. “Trabzon çok iyi ve sefalı, ruh-perver ve neş'et-güzer bir beldedir. Evvela denizden ufak bir kasaba gibi görünüyordu. Seyredip gezdikten sonra mülhaza ettim. Büyük bir belde ve vilayet mahsup olunur” (Şerif: Genclik, 47).

Bilahare vapura döndük. Vapurda biri Mekteb-i Tıbbiye öğretmeni, diğeri Mekteb-i

Harbiye talebesi olan 2 kişiyle daha arkadaş olduk. Samsun'da da vapurun bekleyeceğini öğrendikten sonra 6 arkadaş şehri gezmeye başladık. 9 saat gezip dolaştık, beraber yemek yedik, Rüşdiye mektebinin bahçesinde jimnastik yapan çocukları seyrettik. Birkaç küçük şehirde daha

kısa süreli molalar verdik ve sonunda İstanbul Boğazı'na vardık. "Öyle ki subh açıldı, temaşa ettik: Boğaz ne Boğaz! Allah zeval vermesin!"

Üç saat bekledikten sonra topçu askerler ve iki kaptan gemiye teşrif etti, vapuru muayene edip geçişe izin verdi. Boğazın içiyle bir buçuk saat ilerledik ve nihayet köprüye yanaştık. "Boğaz'ın evvelinden köprüye kadar her taraf imaret, mescit, bulvar; seyahat etmeli ve sefali yerler idi."

Kayığa binip rıhtıma çıktım. Silah ve birtakım yazı dolayısıyla üstümüzü aramaya başladılar; bir şey bulamadılar. "Haydi yavrum, haydi oğlum; Allah'a ısmarladık!" deyip serbest bıraktılar. Gümrükte çantalarımızı açmamız ve pasaportları hazırlamamız emredildi.

Buldukları bir çert (?) tütün için 8 kuruş ceza yazdılar. Kanunlar muntazam ve takdire lâyük şekilde icra ediliyordu; lakin yazıcılar, getirdiğim 11 seccadenin gümrük kaydı için benden 25 kuruş rüşvet adılar. Sukut-ı hayale uğradım.

Sirkeci'de Babıali Caddesi'nin karşısında İzmir adlı otelde 13 gün ikamet edip daha sonra Validehan'da bir oda konuştum ve tağyir-i mekan ettim. Birkaç gün içerisinde muhim yerleri gezip seyrettim: Büyük mescitler, antika-haneler, tramvaylar, yer altı makineleri, vapurlar... Kafkasya'dan tahsil için gelmiş ağaları, efendileri tek tek arayıp bazılarını bulmaya muvaffak oldum. Onlarla iki günde bir buluşup sohbet etmekteyiz. Yedi sekiz kişinin eğitim için Beyrut'a dahi gittiğini öğrendim. Bilgi düzeyi aşağı ve yaşça küçük olanlar, İstanbul'da bazı "küçük rütbeli" okullara kabul edilmiş ve buralarda tahsile devam ediyorlar. Malumatlı bazı zevat ise hiçbir okula devam etmeyip İstanbul'da irtibat kurdukları edib ve fazıllardan gayr-i resmî surette tahsil almaya gayret ediyorlar. Ben de evvela heveslendim ki her bir işten sarf-ı nazar edip sadece tahsille meşgul olayım; ama baktım ki elimdeki parayla sadece bir buçuk sene idare edebilirim. Sonra nerden para bulacağım? Bu sebeple ticaret yapmayı planlıyorum ki bu da benim günde 6 saat vaktimi alacaktır. Geri kalan zamanımda komşum Şeyh Efendi'den günde 3 saat Fransızca dersi

alacağım. Böylece Kafkasya'dan buraya okumaya gelenlerle yarışır hale geleceğim. Kimin daha iyi tahsil aldığı ise Kafkasya'ya dönüşte anlaşılır inşallah!

“İstanbul’un havası güzel, Boğaz’ın havası pek güzel ve karşısının havası dahi güzel ve iyicedir vesselam.” Cavid, mektubun sonunda vakit darlığı nedeniyle tafsilatlı olarak ve okunaklı bir imlayla yazamadığı için muhatabından özür diler, selam söylenecek isimleri sırayla zikrederek mektubunu bitirir. İmza: Hüseyin Salik Rasizade Nahçıvani, Dersaadet, Validehan’da (Cavid: 2007. 301-307).

Cavid’in Meşhedi Kurbanali Şerifov’a gönderdiği ikinci mektup, 26 Şaban 1324 (15 Ekim 1906) tarihlidir. Daha önce göndermiş olduğu mektuba cevap alamadığından şikayet eden Cavid, ilk mektubu bir bakıma özetler ve mektupta, kaldığı Validehan hakkında detaylı bilgi verir: “Validehan’da sakin olanlar hep Acemler, İranlılar olduğundan devlet nezdinde o kadar mütenabih değil, ama dışarılarda olan arkadaşların menzillerinde bir gazete yahut istiklâlê dair ber-akis [aksine] bir söz okunması ve konuşulması hep memnudur. Validehan ve İstanbul’un öte tarafı, yani köprünün diğer semti, “hür ve gür” olarak tesmiye olunur. Buralar bazı kuyudat ve can sıkıntısından âzâttır. Validehan’a, (burada İranlılar barındıkları için) karşıda ecnebiler sakin olduğu semtlere ahrarane gazeteler getirmek, ecnebi postaları tavassutu ile pek kolaydır. Buna binaen şimdi Kafkasyalıların, Kazanlıların çoğu karşıda; birkaçı da Validehan ve civarında mesken tutmuştur. Bu sebepten ve bana faydalı olacak muallimlerin buraya yakın olmasından dolayı Validehan’ı kendime mesken ettim” (Cavid: 2007, 307-308).

Cavid mektubunda gözlerindeki zayıflığın da zaman kaybına sebebiyet verdiğini, İstanbul’a geldikten sonra “Almanya’da göz doktorluğu mektebini imtiyazla bitirmiş” (Cavid: 2007, 309-310). Ziya Efendi adlı doktora muayene olduğunu, onun önerdiği ilaçlarla şifa bulduğunu, yazdığı numaralı gözlüğü ise İstanbul’da bulamayıp Paris’ten on dört günde getirttiğini, bu uğurda 3 lira harcadığını ve nihayet saadete kavuştuğunu da belirtir.

“Boğaziçi’nin havası pek latif olduğundan Karadeniz’e kadar hep güzel güzel köyler, sayfiyeler tesis etmişler. 60 kadar ufak şirket vapuru ki ancak 500 adamı havi olabilir- mahalle vapuru ismiyle ve ucuz fiyatla yolcuları şuraya buraya taşımaktadırlar. Geçen gün İkdâm’da okudum ki yine büyük ve hızlı iki vapur gelmiş. Tir-i Müjgan ve Feyz-i Alem adlı bu vapurlar,

Bahr-i Sefid'de kullanılmalıdır. İstanbul'da dört tramvay yolu var ki her birinde 24 kadar vagon oluyor. Karşıda, köprü'nün öbür tarafında, daha bir tünel yolu vardır ki on dakikaya kadar inişten yokuşa kalkıyor. İstanbul'da çok büyük kıraathane ve kütüphaneler var; ama layıklarınca kitapları ve gazeteleri yoktur. Çünkü her bir iyi münderecat ve matbuat yasaktır. Böyle anlaşılır ki dört beş sene bundan akdem Türkiye'de hür eserler varmış ve cemaat de böyle dehşetli surette sıkı tutulmazmış. Alelhusus Kütüphane-i Umumiye-i Osmaniye'nin bir tarafında yedi sekiz sandık kadar kitap vardır ki beş sene bundan akdem memnu değilmiş; ama şimdi yasak olmuş.

İstanbul'da müteaddit ve gunagun tiyatrolar var. Alelhusus Ramazan'da büsbütün kasaba ve esnafın dükkanları geceler açık olduğuna göre tiyatrolar da ziyadeleşir ve Türkler o gecelerde tiyatroya gitmeye talip ve rağip olurlar. Karşı, köprü'nün öbür tarafıdır ve sekenesinin çoğu ecnebi olduğundan içkiye ecnebilere mümanaat yok; ama Müslümanlara hep yasaktır. Kimse ale'z-zahir içemez; ama İstanbul'un bu nısfında ki Peygamber'in abası, imâmesi, sancak-ı şerifi ve sair müteberrike şeyler oluyor- hiçbir dükkânda açık içki satılamaz. Bu taraf, o şeyler sebebiyle devlet ve cemaat indinde muhterem ve azametli hesap olunur. Böyle ki kerrât süferâ ve konsoloslar, bu semtte sakin olmaya talip olsalar da devlet kimseye izin vermemiş. Kart varak bilumum yasaktır. İnas fırkası, büsbütün hanımlar, yüzü açık ve hürdürler; ama na-münasip bir şey yapamazlar. Hilaf-ı şer' bir iş neşet ediyorsa devlet çok sıkı tutuyor. Ama bazılarının da muhtasar bir yüz örtüsü vardır.

Türkiye'de müze sanatına terakki vermeye çok telaş ve sa'y olunur. Geçen günlerde bir tiyatroya gitmiştik. İran hürriyet-hâhlarının Fransızca şebihini çıkarırlardı. İstanbul'da debistan-ı İraniyan olduğu gibi Trabzon'da da var. İzmir'de de bugünlerde müşir-i huzur tavassutu ile tesis olundu" Hüseyin Rasizade Nahçıvani, İstanbul (Cavid: 2007, 309-310).

16 Teşrin-i evvel 1906'da yazdığı üçüncü mektupta (mektupun aslı farscadır) Cavid, Nahçıvan'dan biri onu sevindiren diğeri ise kederlendiren iki mektup aldığını yazan Cavid, Şerifov'a kardeşinden aldığı, moralinin bozulmasına sebep olan mektuptan bahseder; ondan kendisine yaptığı gibi onun da eğitimiyle ilgilenmesini ve ona yardımcı olmasını, doğru yol göstermesini rica eder; "Benim ağam! Başınızı ağrıtsam da cenabınıza malumdur ki, O'nun ne İstanbul'a getmesine, ne de başka yere gitmesine kıskanmıram. Lakin siz bildiğiniz gibi eğer O da benim tek okumak için kurbet vilayete gederse,

annem ikimizin ayrılığına tab getirmeyecek, “Hayat” gazetesi gibi diri-diri ölecektir” (Cavid: 2007, 313).. Mektup, Namık Kemal’in “Tesadüm-i efkardan barika-ı hakikat doğar” vecizesiyle hitam bulur.

Cavid, dördüncü mektubu (Nahçıvan’da Mir-i Muhterem, Vatan-dust-ı Muazzam Meşhedî Kurbanali Ağa Şerifov Hazretlerine Takdime-i Acizanem, İd-i Adha 1326) II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Şerifov’un mektubuna cevaben kaleme alınmıştır. Şerifov, mektubunda Cavid’i “mesut Türkiye’nin büyük bayramı ve Meclis-i Mebusan’ın küşadı dolayısıyla” tebrik etmiş, Cavid de cevabında “filhakika mesut gibiyim, belki de mesudum; fakat be-her-hal bu mesudiyet, bu şeref; Şerifovların, Sıdkıların terbiye-i nikbinanelerinin netice-i şa’şaadarı ile teşvikat-ı kıymetdarına râcidir” diyerek Meclis-i Mebusan’ın küşadına sanki pek sevinmediğini izhar etmiş, siyasete mesafeli duracağını daha o zamandan ortaya koymuştur.

Cavid bu mektubunda İstanbul’da bulunduğu bazı İran ahrarından bahseder. Onlarla beraber Boğaziçi vapuruyla “Kadıköyü isminde bir köye” gittiğini, orada ikamet eden İranlılarla görüşüğünü ve tekrar İstanbul’a döndüğünü anlatır. Bu uzun bahisten sonra Şerifov’a kendi maişetine dair bilgi verir: “Efendim, bendeniz ta Ramazan’a kadar beş altı ay “ıdadî” programını ikmale çalışırdım ve her hafta da meşhur filozof Rıza Tevfik Bey’den bazı hakayika dair bir iki ders, program haricinde okuyordum. Sonra hürriyet gelir gelmez Rıza Tevfik Bey Edirne mebusu intihap edildi, bazı asar-ı nafia neşrine başladı, Darülfünun edebiyat şubesine profesör tayin edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından millet vekaletine namzet oldu. Hülâsa iş aştı taştı; bize vakit kalmadı! Sonra Ramazan’da Darülfünuna istida takdimiyle edebiyat şubesine kayıt ve kabul olundum. Şimdiye kadar da devam ediyorum. Şimdilik benim takip ettiğim dersler: Edebiyat-ı Osmanî, Edebiyat-ı Fârisî, Tarih-i Edebiyat, Ma-ba’di-i Felsefe, Tarih-i Umumî ve Siyasî, Coğrafyâ-yı Tarihî, Tabii ve Ümranî. Haftada 14 ders birinci sınıfta okuyorum. Fırsatı fevt etmemek için 7 ders de ikinci sınıfa devam ediyorum. Mektebimiz üç senelik ve üç sınıftan ibarettir. Eğer bu sene birinciden imtihan verecek olursam ve geçineceğim geçmişte olduğu gibi yolunda olursa gelecek sene de haftada 7 ders ikincide ve 14 ders üçüncüde istimâ’ edip malumat-ı lazımeyle elde etmiş olurum. Fakat ikinciden şahadetnameye muvaffak olsam bile ihtimal ki üçüncüden olamam; fakat be-her-hâl her üç senelik malûmata dest-res olurum. Çünkü her senenin derslerini çocuk gibi ezberlemek lazım (mademki bana ilim lâzımdır, şahadetname lazım değil) o surette eğer muktedir olursam

ikisini çocukçasına imtihana hazırlanırım; fakat üçüncüsünü bilip öğrenirim. Zehemat-ı meşakkasına pay-bent olmam. Bu program üstad-ı muhterem Rıza Tevfik Bey'in salah gördüğü bir programdır. (Şeb abistenest, ta çi zayed seher; Gece hamiledir; kim bilir seher ne doğacak)

Demek ki berhayat olursam ve geçinecekte zorluk çekmezsem topu topu benim İstanbul'daki evkat-ı tahsiliyem bir buçuk sene kadar küçük bir müddetten ibaret olacaktır. Fakat! İşte meselenin en yaralı noktası bu istifhamlı, bu hayretli “fakat”tan ibarettir. Çünkü bu

“fakat” bendenizi çocukluğumdan beri görmediğim, bilmediğim, sevmediğim, sevemeyeceğim o korkunç, o müthiş hiçliye, dilencilik denilen o kuduz illete yalvartmak istiyor. Fakat efsus, hezar efsus, benim tabiatım, yaratılışım bütün bütüne bu illetten kaçır, bu zilletten korkar. Ben hamallığı, hizmetkârlığı pek ziyade severim; fakat böyle bir devr-i hürriyet ve zamânî-i saadette benliğimi satmak, esir olmak istemem. (Esir olduğum bir şey varsa o da hakikat ve muhabbettir). Esaret zincirine bağlanmaya, o mül-evves kaydı çekmeye razı olamıyorum. Sebebi ise ağır yük taşımaya, mağrurâne bir minnet çekmeye gönlüm bir türlü kani olamıyor. Meşhur Kemal Bey demiş ki “Kimsenin lütfuna olma talip; ivazı cevher-i hürriyettir.” Bilmem ki hiç ömrünüzde özgelere ihtiyaç hissiyle mütehassis oldunuz mu?

Sözün en kısası bendeniz şimdilik elimde olan beş üç liradan yemeye yemeye (daha doğrusu haftalarla peynir ekmekle kanaat ederek) kemal-i sefaletle artırabildiğim cüzi bir meblağla birkaç ay kendimi idare edebilirim. Yalnız burası bilinmeli ki hayatım felâsife-i kelbiyyun -ki yaşayışları kelb yaşayışından tefrik olunmaz- hayatından pek farklı değil. Lâkin geçen sene yazdığımız programa tevfikeyen ve o taahhüdata istinaden yaptığım en büyük yanlış üç senelik geniş bir programdan ileri gelme bir hata oldu ki onu tahvil etmek imkân hâricinde addolunacak kadar güçtür. Fakat bununla beraber şu müddet-i malumeyi her türlü felakete göğüs germeli olsam bile devam ettireceğim, bu hususta her meşakkati bir yolluk göze aldırılmışım” (Cavid: 2007, 314-319).

23 Şubat 1909'da yazdığı beşinci mektubuna (Cenab-ı mahdum u muhterem Ağay-ı Şerifzade-i Kurbanali Hazretlerine ariza-ı acizanemdir.) Cavid, Şerifzade'yi Nevruz Bayramı münasebetiyle tebrik ederek başlar. Devamında uzunca bir felsefi bahis açar ve bu bahiste daha sonra yazacağı eserlerinde çokça söz ettiği, adeta hayat felsefesi hâline

getirdiği “İnsan, daima aldanmaya mahkumdur” fikri de yer alır. Cavid, mektupta mali sıkıntı meselesine tekrar değinir. Kafkasya’dan beklediği para yardımını yine alamamıştır. Tanıdığı Osmanlılardan istediği kadar istiane edebileceğini, yani dilenebileceğini yazar, lakin “muti” tabiatı kabul etmeyip “saf ve pak vicdanla” yaşamayı arzu ettiği için buna teşebbüs etmez” (Cavid: 2007, 320-323).

Cavid efendinin beşinci mektup, “mektub-ı acizanemi kimseye okumayın” ricasıyla sonlanır (Huluskar-ı bi-miktarınız Hüseyin Cavid Rasizade).

O’nun (Muhterem Şerifzade Hazretlerine hulus-name-i acizanem. 10 Mart 1909) altıncı mektubuna iyimser bir hava hakimdir: “Bugün fazilet-perver kardeşim Şeyh Muhammed Ağa cenaplarından bir mektup aldım. Temdid-i tahsil için harçlık göndereceğini temin ediyor. Üç dört gündür ki bir iki talebeye ders verip onlardan da elli altmış kuruş hakk-ı tedris alıyorum. İstikbalimiz iyileşecek gibi addolunabilir” (Cavid: 2007, 324).

Şerifzade, Cavid’e gönderdiği mektupta “Nahçıvan’a dair sathi bir malumat” vermiştir. Cavid, Şerifzade’den bir sonraki mektubunda “İrevan’da Türkçe tahsil hakkında ve maarif-i İslamiye namına hissolan teşebbüsat ve ikdamata dair bir şeyler” yazmasını rica ederek mektubunu bitirir (Lütf-dideniz Rasizade Hüseyin Cavid Nahçıvani).

“Yalnız kendiniz okuyacaksınız” ihtarıyla başlayan yedinci mektup (Huzur-ı hamiyet-mendanelerine. 14 Haziran 1909), Şerifzade’nin 20 Mayıs tarihli mektubuna cevap olarak yazılmıştır. Öncekilere kıyasla bu mektup epey uzundur. Mektupta sosyal meselelere temas edilerek Kafkasya ve İran tenkit edilir: “Her şeyde, her meslekte, her hususta bir terbiye-i muntazama, bir mümârese-i mahsusa vardır ki insan, o terbiye ile takip edeceği meslekte kesb-i ihtisas etmelidir, büyük bir nüfuz-ı nazara mâlik olmalıdır. Bizim millet-i necibede bu ihtisasa, bu iktidara tesadüf edilmez. İran’ın ‘hezar-pişe, kem-maye’ sanatkârlarına mahsus bukalemun bir istidada mâlikiz ki cidden nazar-ı muhake-meye alınsa hiçbirimizde iki paralık fikir olmadığı tebeyyün eder” (Cavid: 2007, 325).

Mektubda satır aralarında Sultan Reşad’ın ismine tesadüf edilir: “Türkiye’den de el öpmek, etek öpmek merasimi çoktan kalkmıştır. Bence temellük, müdahane bilmeyen ve kayd-ı minnetdârîden vareste olan bir çoban, Sultan Reşad gibi hür bir padişahdan daha hürdür, daha haysiyetlidir” (Cavid: 2007, 326). Bu mektupta İstanbul’a dair çok kısa bilgi verilmiştir: “İstanbul’a dair hiçbir şey yazmak istemiyorum. İdare-i Örfiye kalkmış,

sükunet ve emniyet hükm-ferma ciddiyet ve faaliyet azıcık görünmeye başlıyor. İngiltere'ye heyet-i mahsusa gönderiliyor. Zaten vukuat-ı hazırayı siz de bizimle beraber biliyorsunuz, yazmak fazla” (Cavid: 2007, 327). Cavid, İstanbul'dan gönderdiği son mektupta ileriye yönelik planlarından da bahseder.

Makalelerinde İstanbul

Cavid makalelerinde de Türkiye'den-İstanbul'dan bahseder, gördüklerinden örnekler verir. Örneğin; “Hasibi-hal”ında yazır: “İranlı arkadaşlarımdan birile İran intihabatı hakkında dertleşirdik. Deyir ki, haman intihabat başlar-başlamaz görürsen ki, filan şehirde, ya filan köyde halk bir-birine girib çıkırlar. Kimi seçek? Seçmeyek? Nehayet, ya kolu zorlu nüfuzlu, fakat cahil bir hanı, yainki günügeçmiş, qaimül-meyl, sai-münehar aksakal bi hocanı meclisi-milliyeye doğru fırlatırlar. İndi bu müstebid, cahil han, yahut bir mömin, zahid hoca ingiliz, rus politikasının karşısında nee de biler? Tabii hiç...edecekleri bir iş varsa, o da biçare milletden ayda bir nice yüz tümen mebusluk hakkı namına cib harci almaktır. Bu hal 34 sene evvel Türkiye meclisi-mebusanında da vüku buldu. Lakin son inkilabda, yeni iki il evvel “İttihat ve terekki” cemiyeti hürriyyeti istirdad ederetmez, seçki meselesini asla nezari-dikkatden çıkarmadılar. Memleketin her tarafına dağılıb cemiyet şöbeleri tesis etdiler. Söz ile, dil ile, korku ile, hulase bir istibdai-ehrarane ile halkı, avam cemaati huşlu, başlı, kanlı, canlı, zeki, feal mebuslar intihabına vadar etdiler.

Bu üsulun nümunesini İstanbulda görmek bile mümkün idi. Fakat onların bu teşebbüsâtı sayesinde mebusların üçde iki payı ancak mebusluk namına layik zatlar ola bildi. Üçde bir payı ise yine “eski taş, eskihamam” tebirine liyakat kazananlardır ki, onlar da bir para dişî düşmüş paşalardan, nüfuzlu mülkedarlardan, ağıl kaçmış hocalardan ve Erebistan yadigarlarından ibaretdir. Meclis işe başladığı zaman dikkat edecek olsan, görürsen ki, kimi dışarıda cığara içmekle meşğul, kimi de meclisin müzakiresine ağıl irdire bilmeyib uyumağa amade gibi görünür” (Cavid: 2007, 235-236).

Sonuc: Mektuplardan da gözükdüğü gibi, Cavid efendinin tahsil yılları Türkiye'nin kaynar ve murekkeb bir devrine; Osmanlı İmparatorluğu'nun en gergin, kritik anlarına denk gelmişti: Örneğin: 1908 17 Aralık'ta İkinci Meşrutiyet Meclisinin ilanı, 31 Mart hadisesi, “İttihat ve Tarakki'nin hakimiyete gelişi, ve en önemlisi ise, 1909 27 Nisan'da Sultan II. Abdülhamit'in 35 yıllık hakimiyetinden istifaya mecbur

bırakılması ve V Reşat'ın Sultan ilan edilmesi, bu tarihi gerginliyin arasında yaşanmış hadiseler vb.

İstanbul Üniversitesinde tahsil alan Cavid efendi buradaki ictimai-siyasi vaziyetle yanaşı, muze ve teatroların, kütüphanelerin gözlemlemekle kalmamış, kendi düşüncelerini İstanbul'dan Nahçevan'a yazdığı mektuplara dökmüştü. Bu mektupların yazılmasından bir asırdan çok zaman geçmesine rağmen mektuplar bu gün bizleri o devrin İstanbul'una götürür. ile tanışmamıza imkan yaradır. Örneğin; 1908'de yazılmış bu mektupunda Türkiye'de baş veren siyasi olaylara da tokunur, Sultan II. Abdülhamit'in tahtdan indirildikten sonra ülkeni hakimiyete gelmiş, "Temellük, müdahane bilmeyen ve kaydı-minnetdariden varestede olan bir çoban Sultan Reşat gibi hür bir padişahdan daha hürdür, daha haysiyetlidir" (Cavid: 2007, 21) dediği Reşat'ın deyil, aslında "İttihad ve Tarakki" mensupları-konstitutsiyalı parlamentonun idare etmesinden, 17 Ocak 1908'de İkinci Meşrutiyet Meclisi'nin açılmasından bahis eden Hüseyin Cavid yazıyor: "İdareyi ürfiyye kalkmış, sükunet ve emniyyet hökmferma, ciddiyyet ve fealiyyet azacık görünmeye başlıyor" (Cavid: 2007, 310).

Malum, Cavid efendi hürriyeti alkışlayanlardan idi. Kendisi O'nu Türkiye'nin Meclisi-mabusan münasibeti ile tebrik eden dostuna cevab mektubunda kendi düşüncesini şöyle ifade etmişti: "Bendenizi mesut Türkiye'nin büyük bayramı güşadı ile tebrik ediyorsunuz. Filhekike mesut gibiyim, belki de mesudum" (Cavid: 2007, 314).

Genliğinde Sultan II. Abdülhamit'den bir despot gibi konuşmuş Cavid Sultan II. Abdulhamit'in gördüyü işleri sonralar yüksek değerlendirek itiraf etmişti: "Abdülhamit on binlerce edadi, rüsti, ibtidai, tıppı, mülki, askeri okulların yaradılmasına müsaide etdi... Hamit'i mahv eden kendinin açtığı okullar oldu" (Cavid: 2007, 311). Hatta mektuplarında Osmanlı sultanı II. Abdulhamit'i İran şahı ile mukaise eden Cavid efendi üstünlüyü Sultan II. Abdülhamit'e vermiştir;

Kanımca, o devrde İstanbul'da tahsil için gelmiş ve bizzat bir çok tarihi olaylara şahit olmuş bir azerbaycanlı gencin mektuplarında İstanbul'un ictimai-siyasi, sosyal durumu, tramvay yolundan dut, muze sanatı, semtleri, sokaklarının yer alması, eserlerine mevzu edinmesi, kendinemahsus fikir ve düşünceleri ile yer alması dikkatedeğer olmalı.

Kaynakca

- Aliyev Kamran. Hüseyn Cavid: Hayatı ve yaratıcılığı. Bakü: Elm, 2008. 322 s.
- Alazan Vahram. “Hüseyn Cavid’le Görüşlerim”, Cavid’i Hatırlarken, Bakü: Genclik, s.219.
- Cavid Hüseyn. Eserleri. V ciltte 2 cilt. Bakü: Elm, 2007. 416 s.
- Cavid Hüseyn. Eserleri. V ciltte 3 cild. Bakü: Elm, 2007. 366 s.
- Cavid Hüseyn. Eserleri. V ciltte 5 cild. Bakü: Elm, 2007. 352 s.
- “Cavid’i Hatırlarken”, Makaleler ve hatıralar. Bakü: Genclik, 1982, s. 392.
- Caferof M.C. M. Hüseyn Cavid. Bakü: Azərneşr, 1960. 240 s.
- Karayev Y. Edebi ufuklar. Bakü: Genclik, 1985. 288 s.
- “Hüseyn Cavid Efendi’nin Vürudu”, Azərbaycan, no: 52, 9 Mart 1919.
- Memmedov M. Acı feryatlar, şirin arzular. Bakü: Genclik, 1983, 192 s.
- Memmedli K.Cavid ömrü boyu: Heyat ve Yaradıcılıq Salnamesi Bakü: Yazıcı, 1982, 296 s.
- Memmed T. XX asır Azərbaycan edebiyatı poetikası. Bakü: Elm. 1999. 239 s..
- Turan A. Cavidname. Bakü: Elm ve Tahsil, 2010. 227 s.
- Şaik A. Hatıralarım, Bakü, 1961, 201 s.
- Şerif A. Geçmiş günlerden. Bakü: Yazıcı, 1986. 410 s.
- Şerif A. “Hüseyn Cavid”, Cavid’i Hatırlarken, Bakü: Genclik, 1982, s. 269.

**O‘ZBEK MILLIY ME‘MORCHILIK BEZAKLARINING KITOB
GRAFIKASIDAGI KO‘RINISHLARI**

**Doç. Madina ARIPOVA
Kamoliddin Bexzod Milliy Rassomlik va Dizayn
Institutı Grafika Kafedrası**

ÖZET

Biz bu materialimiz doirasida bu kabi cheksiz va bepoen mavzuning bir kismida tuxtalib utamiz. Xususan O‘zbekiston xududida barpo etilgan betakror me‘moriy obidalar, ulardagi chukur ma‘no va mazmun kasb etgan bezaklarini milliy adabiet namunalari, kitobot san‘ti va uni mazmuniga oid ravishda kuchirish, ulardan matnlarga illyustratsiyalar ishlashda samarali foydalanish an‘nalariga e‘tibor karatamiz.

Kalit so‘zlar: milliy me‘morchilik, kitobot san‘ati, illyustratsiya, bezak, miniatyura

Movarounnaxrda kitob san‘ati

Rassom, naqqosh, musavvir, kulol, koshinpaz, ganchkorlarning dastlabki ijodi albatta me‘moriy obidani bezashga qaratilgan. Bunda ularga imoratni barpo etayotgan me‘mordan buyurtma tushgan. Me‘moriy obida barpo etilganidan keyin, binodagi bezak elementlari kitobot san‘atida keng qo‘llanila boshlaydi. Jamiyat va odamlar nazariga tushgan bezaklar musavvirlar tomonidan kitoblarda o‘z aksini topishi odatga aylanadi. Mazkur ma‘ruzaning asosiy mazmuni shu jarayondagi uzviylikni namoyon qilishidan iboratdir.

Tarixdan ma‘lumki, Movarounnaxrda kitob san‘ati qadim davrdan juda yuqori darajada taraqqiy etgan edi. Bu o‘lka qadim-qadim zamonlardan qog‘oz ishlab chiqarilgan dastlabki mintaqalardan biridir. Misrda pergament, Xitoyda ipak qog‘ozi ishlab chiqarilgan davrning o‘zida Samarqand qog‘ozining shuhrati dunyoda keng tarqaldi. Qadim davrdagi saroy kutubxonalari uchun qo‘lyozmalarni Samarqand qog‘ozida yozishga harakat qilishgan. Markaziy Osiyoda bir necha o‘ziga xos qog‘ozchilik, sahhoflik — muqovasozlik, kitobat maktablari shakllanib kelgan.

Xorazm, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon kabi ilm-fan markazlarida yaratilgan va bizni kunlarga yetib kelgan kitobat san‘atining namunalari fikrimizning dalilidir. Bu namunalarda, albatta qo‘lyozma muallifi, husnixat bilan ko‘chirgan hattot hamda noyob muqovani taxlagan sahhoflarning ismini yozib qoldirilgan.

Insoniyat tarixida me‘morchilik jamiyat va fuqarolarda madaniy, ma‘rifiy, estetik saviya, didni shakllantirish va tarbiyalashda o‘ta muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Tabiiyki, O‘rta Osiyoda ketma-ket shakllanib kelgan qator sivilizatsiyalar silsilasida Temuriylar renessansi alohida e‘tiborga molikdir.

G‘arb va sharq renessansining ikki buyuk vakili — Alisher Navoiy homiylik qilgan Kamoliddin Behzod va Rim papasi homiyligida bo‘lgan Leonardo da Vinchilar o‘z davrining yetuk me‘morlari va kitobat san‘atining, grafika san‘atining ustalari bo‘lishgan. Aynan Kamoliddin Behzod sharq miniatyura san‘atida birinchi bo‘lib qo‘lyozmalarga ishlangan miniatyuralarda ilk bora me‘morchilik, bunyodkorlik jarayonlarini aks ettirgan.

Bugungi kunda AQSh, Rossiya, Angliya, Shvetsiya muzeylarining durdonalari hisoblangan Kamoliddin Behzod miniatyuralarida bebaho me‘morchilik obidalarining shakli, ulardagi naqsh-u nigorlarni kitobat san‘atiga katta mahorat bilan olib kirilganligini ko‘ramiz.

Bu bilan musavvir buyuk miniatyura san‘atida yangi yo‘nalish kiritdi, bebaho o‘lmas san‘at asarlarini yaratish bilan birga, har bir asarida me‘morchilik va ta‘lim tarbiyaviy tushunchalarning uyg‘unligini tarannum etdi.

Miniatyurada aks etgan me‘moriy obidalarining dekorativ bezaklari, naqshlari, koshin fragmentlari, oddiy bezak sifatida emas, balki chuqur ma‘no aks etadigan semantik belgilarga aylandi.

Chor Rossiyasi davri

Tabiiyki, kitobat san‘atida ham jamiyatni va bu go‘zalliklar mujassam bo‘layotgan hududda yashovchi insonlarning yuqori estetik talablariga javob berishi kerak edi. Bu o‘rinda qo‘lyozmalarga bezak ishlaydigan hattot, naqqosh, musavvir hamda sahhoflardan yuqori malaka va mahorat talab etilardi. Movarounnaxrning barcha sohalardagi yuksak taraqqiyoti bu zaminda ishlab chiqarilayotgan yuqori sifatli matolar, kiyimlar, as-

laha, kitoblar Buyuk ipak yo'li bo'ylab butun dunyoga tarqalar edi. Tabiiyki, bu mahsulotlar yetib borgan mintaqalarda ham Movarounnaxr madaniyati va san'atiga taqlid qilish, bu namunalardan nusxa ko'chirish an'analari kuchaydi. Buni XVII-XIX asrlarda Rossiya imperiyasining turli hududlarida nashr etilgan kitoblar, ishlab chiqarilgan tovarlar mi-solida ko'rishimiz mumkin. O'sha davrlarda Rossiyada chop etilgan toshbosma nashrlarda Turkiston kitobat san'ati ta'siri yaqqol seziladi. Ayniqsa, Rossiya musulmonlari uchun chiqariladigan kitob, jurnal, gazetalarda Turkiston zaminidagi me'moriy obidalarining naqsh-u nigorlaridan foydalanish keng tus oldi.

“Qizil imperiya” davri

1917 yilda Rossiya imperiyasida ro'y bergan davlat to'ntarishi tufayli Turkistonda ham "qizil rejim" hukmronligi yuzaga keldi. Bu rejimning ashaddiy mafkurasi Turkiston hududidagi ajdodlardan qolgan barcha madaniy me'ros, xususan, tarixiy obidalar va noyob qo'lyozmalar uchun qirg'in keltirdi. Masjid-u madrasalar yo buzib tashlandi, yoki omborxonalar, qamoqxonalar yoki xo'jalik ehtiyojlari uchun boshqa korxonalariga aylantirildi. Arab alifbosida yozilgan bebaho qo'lyozmalarni yo'q qilishga kirishildi. Minglab kitoblar yoqib tashlandi, suvga oqizildi, faqat miniatyuralari bor kitoblarga Rossiyaga tashib ketildi. Bu davrda bebaho islom me'morchilik obidalarining barchasiga feodal sarqit sifatida munosabatda bo'lindi.

Xuddi shunaqa munosabat kitobat san'atining namunalariga ham tatbiq etildi. Keyinchalik xorijiy mashhur tarixchilar, san'atshunoslar, olimlarning Markaziy Osiyo tarixi va madaniy me'rosiga nihoyatda katta qiziqishni sezgan sobiq sovet siyosatchilari ozgina qismi saqlanib qolgan bu madaniy meroslarni turizm sanoatida foydalanishni ma'qul topdi. Natijada kitob, jurnal illyustratsiya bezaklarida islom me'moriy obidalarida saqlanib qolgan bezak va naqshlar sovet simvolikasi bilan "qorishtirilgan" holda namoyon bo'la boshladi. O'sha davrlardagi nashrlarga e'tibor qaratsangiz, tarixiy obidalaridagi yozuvlar, naqshlar, bezaklar kitob grafikasida ko'r-ko'rona, ularning mazmun-mohiyatini bilmagan holda foydalanish keng tus oldi. Sobiq imperiya barcha kam sonli xalqlarning ham alifbosi saqlab qolingani bir paytda O'zbekistonda arab alifbosi ma'n etildi, qisqa muddatga lotin alifbosi joriy etildi va bir muddatdan so'ng kirill yozuviga o'tib ketildi. Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino, Farg'oniy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur kabi buyuk allomlari mashhur xalq "98 foizi savodsiz" degan tamg'ani ko'tarib yurdi.

Hattoki, sovet mafkurasida "shaklan milliy, mazmunan sovet" degan soxta madaniy ibora ham paydo bo'ldi. Tipografiya jihozlarining takomillashishi, rangli poligrafiyaning kirib kelishi, kitob illyustratsiyasining poligrafiya bezaklarini, umuman olganda, grafika san'atini yangi bosqichga ko'tardi va bu borada ijod uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Me'moriy obidalardagi naqsh-u nigorlar endilikda kitob bezaklarida ranglar vositasida ko'proq o'rin ola boshladi. Bu davrda ko'plab rassomlar ham islom me'moriy obidalaridagi bezaklarni, ham qo'lyozmalardagi miniatyuralarni uyg'unlashtirgan holda illyustratsiyalar ishlay boshladi.

Raqamli texnika vositalari rivojlanishi davri

Raqamli texnik vositalarning kirib kelishi tufayli inson hayotining barcha jabhalarida bo'lgani kabi, poligrafiya, kitobni bezatish va illyustratsiya san'atida ham inqilobiy o'zgarishlarni olib keldi. Endilikda kitob rassomi, illyustratsiyachi, kitob naqqoshi kabi noyob mutaxassisliklar o'z-o'zidan barham topdi. Ularning o'rmini poligraf va media dizaynerlari egalladi. Yaxshi sifatli qilib olingan tasvirni to'g'ridan to'g'ri, rassom mehnatisiz, kitob yoki boshqa poligrafiya mahsulotiga o'tkazishga kirishildi. Biroq bu imkoniyatlar bir qaraganda jarayonni osonlashtirganligi, ko'p ortiqcha mehnatga barham qo'yilganligi kabi ijobiy tomonlarni namoyon qilsada, me'moriy obidalar va kitobot san'ati kabi boylikdan jamiyat va insonlarni ma'naviy va madaniy baxra olishida sezilmaydigan katta xavfni ham keltirib chiqardi.

Shu o'rinda me'moriy obidani, u maqbara bo'ladimi, qabrtoshmi, mavzoleymi, masjid yoki madrasami, saroyi, savdo rastasim, qanday maqsadda barpo etilganini inobatga olmagan holda undagi bezaklar mutlaqo ma'no jihatdan qarama-qarshi nashrlarda ishlatilaverishi amaliyoti paydo bo'ldi. Masalan, Allohning uyi — masjidning eng muqaddas joyi mehrob bezaklarini ham xohlagan nashrda, istalgan shaklda foydalanish hollari ko'zga tashlandi. Bu muammoning oldini olish poligrafiya mahsulotlarini bezovchi dizaynerlarning professional malakasi faqat tasvirlarni texnik jihatdan ishlash va nashrga ko'chirishdan iborat bo'libgina qolmay, milliy va madaniy meros haqida bilim va ma'lumotga ega bo'lishini taqozo etmoqda.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, jamiyat va har bir fuqaroning ma‘naviy barkamol bo‘lishi, ajdodlardan meros qolgan me‘moriy obidalar va qadim qo‘lyozmalarga munosib munosabatda bo‘lish, ularni e‘zozlar borasida bir qator choratadbirlar amalga oshirildi. Xususan, 1994 yilda Respublika ma‘naviyat markazi tashkil etilishi, "Tafakkur", "San‘at", "Moziydan sado" jurnallarining ta‘sis etilishi, keyinchalik ta‘lim muasasalarida ma‘naviyat darslarining joriy qilishi, milliy televideniya ham bu mavzu keng yoritilishi yo‘lga qo‘yilishi O‘zbekistonda bu yo‘nalishda qilinayotgan ishlar qatoriga kiradi.

**HOKAND: ÖZBEK EDEBİYATI VE MEDENİYETİNİN
ALTIN BEŞİĞİ**

Doç. Dr. Marufjon YULDASHEV
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

marufcany@gmail.com

Araş. Gör. Zehra YULDASHEVA
Ali Şir Nevai adlı Dil ve Edebiyat
Enstitüsü

ÖZET

Fergana vadisinin güneybatısında yer alan Hokand, Özbekistan'ın iktisadi, ticari, medeni ve edebi açıdan en önemli merkezlerindedir. Hokand, sadece Fergana vadisinin ya da Özbekistan'ın değil, Orta Asya'nın da en güzel şehirlerinden sayılır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan ve tarihi kervan yollarının kesiştiği bölgede yer alan şehrin geçmişi oldukça eskidir. Şehrin ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgi bulunmamasıyla beraber buranın adının 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde geçmesi tarihinin daha da eskiye indiğini gösterir. Tarihi 2 bin yıl öncesine kadar uzandığı tahmin edilir. Hokand sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli tahminler vardır. Bazı kaynaklarda Hokand sözünün anlamı “Yüksek tepedeki şehir”, “Rüzgarlı şehir”, “Hular şehri (hu/ku kabilesinin yeri)”, “Havası hoş şehir”, “Hub şehir” gibi açıklamalar da bulunmaktadır. Şehir 13. yüzyılda Moğullar tarafından yıkılmıştır. Bu bozgunun sonra 18. yüzyıla kadar Hokand küçük bir kasaba olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlı devleti, 16. yy.'den itibaren Türkistan'a ilgi göstermiş ve özellikle Safevi-İran savaşları sırasında Orta Asya'daki Hive, Buhara, Semerkand ve Hokand Hanlıklarına elçiler göndererek siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşeviklere karşı politikasını tespit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından Türkistan Millî Muhariyeti ilân edilmiştir. Ancak bu ilk Türkistan millî hükümetinin parası ve askeri yoktu. Öte yandan Bolşeviklere karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığına yapılan başvuru da olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılının başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnak birliklerinin de yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. 19. yüzyılın başlarında Hokand edebiyat, medeniyet, bilim, mimari, hattatlık, kitabet ve sanat merkezi olarak gelişmeye başlamıştır. 300'e yakın şair ve muarrihin yaşadığı bilinmektedir. Özbekistan bağımsızlığı yıllarında Hokand Fergana vadisinin en güzel şehirlerinden biri,

maneviyat ve medeniyet merkezi olarak itiraf edildi. Şehir her açıdan gelişmeye başladı.

Anahtar Kelimeler: Hokand, Hokand Hanlığı, Türkistan Muhtariyeti, kültür başkenti, Fergana, Özbekistan

Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan ve tarihi kervan yollarının kesiştiği bölgede yer alan şehrin geçmişi oldukça eskidir. Şehrin ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber buranın adının 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde geçmesi tarihinin daha da eskiye indiğini gösterir. Tarihi 2 bin yıl öncesine kadar uzandığı tahmin edilir. Hokand hakkındaki ilk yazılı belgeler M.Ö. 2. yüzyıla ait Çin kaynaklarıdır. Arap kaynaklarında ise 10. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 10. yüzyılda yaşamış İslam coğrafyacısı ve gezgin **İbrahim bin Muhammed el-İstahrî** (vefatı: 957. Semerkand)'nin “Kitab el-Mesalik ve'l Memalik” (919 y.) ve **İbn Havkal**'ın “Suret el-Arz” (970) adlı eserlerinde **Huvakend** (veya **Hukend, Hokend**), olarak geçmektedir. **Mutahhar bin Tahir el-Makdisi** (v. 966) eserlerinde **Havakand, Huvakand** olarak geçmektedir. İbrahim bin Muhammed el-İstehrî Hokand hakkında şöyle anlatmaktadır: *Hocand'dan Fergana'nın baş şehri olan Ahsikent'e gitmek isterse, o Kand'dan Soh'a, bir menzil ve Soh'tan Huvakend'e kadar büyük menzil, Huvakend'den Ahsikent'e kadar bir menzil yürmesi gerekir.*

Yazarı bilinmeyen “Hudud al-Alem” (983) adlı eserde **Huvakend, Riştan ve Zendermi şehirlerinin ahalisi yoğun olup, ekinlik toprakları çoktur**, diye Hokand hakkında bilgi vermektedir. Bundan Hokand şehrinin 10. yüzyılda Maverâünnehir dışında da malum olduğu anlaşılmaktadır. **Yâkut el-Hamevî** ise (ö. 626/1229) Hokand'ı müstakil bir başlık altında almasına rağmen herhangi bir açıklayıcı bilgi vermez, yalnız burada yetişen bazı âlim ve ediplerden söz eder.

12. yüzyılda yaşayan tarihçi, “Tac el-İslam” diye anılan **Abdulkerim as-Sam'anî** (d.1113 - v.1167)'nin “Kitab el-Ansab” adlı eserinde Hokandlı alimler hakkında şöyle bilgi verilmiştir: *Ebu Tayib Tahir Hokandi ibn Muhammed Huvakandî el-Mahzumî Mevarâünnehirdeki meşhur yazarlardandır. Samarkand'da yaşamış Hicri 501 (M.S. 1107) yılında vefat etmiştir. Kabri Çakerdize mezarlığının es-Seadet türbesinin karşısındadır.* 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında yaşayan **Cemal Karşî**'nin “Mulhakat es-Surah” (as-Surah'a ilave) adlı eserinde Fergana vadisinde bulunan önemli

yerleşim merkezlerini kayda geçirmiştir. “**Hovkand** yakınında İmam Hüseyin’in torunu İmam Abdullah ibn Ali’nin kabri” olduğunu de belirtmiştir.

Şehir hakkındaki ilk Çin kaynakları M.Ö. 2. yüzyıla aittir. İlk kaynaklarda şehir adı **Guşan, Huhun, Hohun** şeklinde geçmektedir.

Mezkur kaynaklardaki Hokand’la ilgili bilgiler Çin diplomat ve gezgini **Çjan Szyan** günlüğünde de yer almıştır. Çjan Szyan M.Ö. 138 yılında Fergana bölgesinde yer alan eski Davan devletine seyahat etmiştir. Hokand hakkında, şehrin insanları hakkında, yerleşim şekli ve geçinme şartları hakkında yazmıştır. Şehir adı onun günlüğünde **Kangha, Guşan, Huhun, Hvokin** olarak kaleme alınmıştır. Hokand şehrinin Davan devleti sınırları içindeki 70 şehirden biri olduğu vurgulanır. Davan devletinin yönetim merkezi olduğu ve Çanan sınırından 12500 Li mesafede olduğunu yazmıştır. Bunun dışında, Çin’den Hindistan’a giden kervan yolu üzerinde olduğunu da belirtmiştir. Rus tarihçisi N.Y. Biçurin **Huhun** olarak yazılan şehir şimdiki Hokand şehrine tekabül ettiğini yazmıştır. (Бичурин: 1950, 196)

Hokand tarihi hakkında tarihi belgeler dışında arkeolojik kazılarda bulunan eşyalar da oldukça ilginç bilgileri sunmaktadır. Hokand kalesinin iç ve dış alanlarında 1956 ve 1996 yıllarında ünlü arkeolog G.P.İvanov öncülüğünde kapsamlı kazı işleri gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda elde edilen malzemeler şehir tarihinin milat öncesine kadar uzadığını kanıtlar niteliktedir.

HOKAND, HOKAND-I LATIF VE HOKANDLILAR

Hokand sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli tahminler vardır. Bazı kaynaklarda *Hokand* sözünün anlamı “Yüksek tepedeki şehir”, “Rüzgarlı şehir”, “Hular şehri (hu/ku kabilesinin yeri)”, “Havası hoş şehir”, “Hub şehir” gibi açıklamalar da bulunmaktadır. Halk arasında aslının Hök-kand (Yaban domuzu şehri) olduğu da söylenir. Armin Vambery ise bu adın Farsça “İyi, güzel şehir” anlamında ‘Hubkand’dan (Hüb-Kand) geldiğini ve halk dilinde zamanla Hokand’a dönüştüğünü yazar (Poujol: 2013). Rus kaynaklarında şehir adı herhangi bir açıklama yapılmaksızın **Kakand** olarak geçmektedir. Özbekler şehri **Qo’qon** (Kokon, Kokan) olarak talaffuz ederler ve yazarlar. Şehir edebi eserlerde “**Hokand-ı Latif**” olarak adlandırılır. Latif sözlüklerde “Yumuşak,

hoş, ince, güzel” olarak açıklanır. Havası hoş, insanları misafirperver, doğası güzel olan bir şehir diye tarif edilmiştir. Latif sıfatıyla anılan Hokand dışında bir şehir yoktur.

Hokand halkı misafirperverlikte meşhur seyyah ve coğrafya âlimi İbn-i Havkal’ın tarif ettiği özelliklere sahip, cömert bir halktır: “Mâverâünnehr halkı cömertlikte tek bir evin fertleri gibidir. Bir adam diğerine misafir olunca, adetâ kendi evine gelmiş gibi olur. Ev sahibi evine gelene karşı asla kötü davranmaz. Üstelik, daha önce misafirinin bir iyiliğini görmediği ve ondan bir mükâfat beklemediği hâlde, cömertçe onun ihtiyaçlarını karşılamak için bütün gayretini sarfeder.” (ehlisunnetbuyukleri.com) Aradan onca zaman geçmesine rağmen değerler hiç değişmemiştir. Bugün de Hokand halkı misafire “Tanrı Misafiri”, “Ata-i Hüda”, “Sırr-ı Hüda” gözüyle bakarlar. “Méhman atangdan(dey) uluğ” diye misafire ikramda bulunurlar.

HOKAND HANLIĞININ TARİHİ VE MİMARİSİ

Şehir 13. yüzyılda Moğullar tarafından yıkılmıştır. Bu bozgunun sonra 18. yüzyıla kadar Hokand küçük bir kasaba olarak kayıtlara geçmiştir.

Hokand Hanlığı, 1709-1876 yılları arasında başşehir Hokand olmak üzere Fergana bölgesinde hüküm süren bir devlettir. Hanlığın kurucusu Şâhruh Han Özbeklerin Ming boyuna mensuptur. Bu boy, Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana’ya göç etmiştir. Şeybânîlerin 1007’de (1599) ortadan kalkmasının ardından Doğu Türkistan’da ve daha sonra Sirderya’nın kuzeyinde Çadak’ta ikamet eden Hoca ailesi Fergana bölgesinde idareyi ele geçirip ülke topraklarını aralarında taksim etti. Şâhruh Han, Hoca ailesinin hâkimiyetine son vererek merkezi Hokand olmak üzere Fergana Hanlığı veya Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti’ni kurdu (1121/1710).

1709 yılında Hokand hanlığı kurulduğunda 1711 yılında Eskikorgan kalesinin bulunduğu meskende şimdiki Hokand şehrinin temelleri atılmış ve savunma duvarları, şehir kapıları yapılmıştır. 1732 yılında Abdurehimbiy şehri hanlığın baş kenti ilan etmiştir. Şehir kayıtlara bu dönemden sonra **Hokand**, **Kokand**, **Kokan** olarak geçmiştir.

Şehrin büyük bir kısmını kaplayan tahkimat duvarları ve 12 tane büyük kapısı vardı. Kapılar Hocand, Gazıyaglık, Kuduklık, Sermazar, Nemengen, Çimyan, Soh,

Margilan, Riştan, Möy-i Mübarek, Katagan, İsfere şehirlerine giden yol üzerine kurulmuştur. Bu şehirler aynı zamanda Hokand hanlığının yönetim bölgelerini de oluşturmaktaydı. Yani Hokand hanlığı adı geçen şehir adlarıyla belirlenen bölgelerden oluşmaktaydı.

Şehirde medrese, cami, türbe, kervansaray, köprü ve diğer monumental (muazzam) inşaatlar Orta Asyanın eski şehirlerindeki mimari özellikleri esas alarak yapılmıştır. Hokand'daki büyük mimari abideler içinde **Medrese-i Mir** adıyla meşhur olan Narbotabiy Medresesidir (1798). **Dehme-i Şahan** Külliyesi (1825), **Hüdayar Han Ordası** (19. yüzyılın 2. yarısı) **Büyük Cami** (19. yüzyılın başı), **Kadı Kamal Medresesi** ve diğerleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Tarihi belgelere göre Hokand Hanlığı döneminde (1709-1876) şehirde yedi saray-külliye yapılmıştır. İç ve dış savaşlar sonucunda altı tanesi günümüze kadar ulaşmamıştır. Seyyid Muhammed Ömer Han tarafından kurulan **Zerrin Saray** adıyla meşhur saray da 1842 yılında Hokand – Buhara savaşında yıkıldığı kaynaklara geçmiştir. Rus subayı ve etnografi Vladimir Petroviç Nalivkin “Краткая история Кокандского ханства” (Казань, 1886) adlı eserinde Zerrin Sarayı genişçe anlatmıştır. Medeli Han'ın devlet adamlarını bu sarayın selamlık salonunda ağırladığı ve Buhara Emiri Nasrullah Han tarafından Medeli Han'ın aynı sarayda katletildiğini belirtmiştir. Hüdayar Han ordası yedinci saray-külliye olup onun da büyük bir kısmı yıkılmış ve yok olmuştur. Günümüzde yapıldığında mevcut olan 119 odadan sadece 19 odası kalmıştır.

Hüdayar Han saray-külliyesinin yapımı 19. yüzyılın ellili yıllarında başlamıştır. Baş mimar olarak Mir Ubeydullah Muhendis Hokandî tayin edilmiştir. Bununla birlikte Usta Abdullah Raşidanî, Muhammed Turdiali, Usta Fazılhoca, İsavî Mahsum, Mulla Ahmed Damulla, Muhammed Alim gibi dönemin ünlü ustaları da saray yapımında çeşitli görevleri üstlenmişlerdir. Edebiyatlarda mimari açıdan Türkistan'ın üç muhteşem külliyesi ayrıca itiraf edilir. Hive'deki **İçan Kale**, Buhara'daki **Ark** ve Hokand'daki **Hüdayar Han sarayı**.

1887 yılında Hokand şehrine gelen Fransız araştırmacı Mary Burton'un “Paris'ten Semerkand'a kadar” adlı eserinde Hüdayar Han sarayının süslemelerini en ince detayına kadar anlatmıştır.

“Vambery 1863’te gördüğü Hokand’ı pek büyük bir şehir olarak anmaz. Ancak güney kesiminde hanın oturduğu sarayın bulunduğunu ve etrafının surla çevrili olduğunu, kuzey kesimin açık, etrafının ağaçlarla ve bahçelerle kaplı olup sadece dört caminin taştan yapılmış bulunduğunu yazar.” (Poujol: 2013, 218)

HOKAND HANLIĞI VE ETNİK YAPISI

Hokand Hanlığının etnik yapısı Özbek, Tacik, Kırgız, Uygur, Karakalpak ve diğer Türk kavimlerinden oluşmuştur. Özbeklerin Türk, Ming, Kıpçak, Kurama, Yüz, Nayman gibi boyları Hokand ahalisinin çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Bu boylar Özbek halkının konsolidasyonunda önemli olmuştur.

Etnografik kaynaklarda Fergane vadisinde yaşayan Tacikler iki guruba ayrılır: Fergana vadisinde yaşayan Tacikler ve Dağlı Tacikler. Tacikistan’ın dağlı bölgelerinde yaşayan Tacikler Mestçah, Karategin, Dervaz, Kölab, Hisar bölgelerinden Hokand’a göç eden Taciklerdir. Niyaz Muhammed’in “Tarih-i Şahrui” adlı eserinde 19. yüzyıl başlarında Hokand Hanı Alim Han ordusunda 6 bindan fazla dağlı Tacik savaşçıların olduğunu yazılmıştır.

Tarihçilerin belirttiklerine göre, Tyanşan dağlarının kuzeyinde yaşayan Kırgızların büyük bir kısmı Fergane bölgesine 17. ve 18. yüzyıllarda yerleşmişlerdir. Kırgızlar Hokand Hanlığına tabe olup bölgenin iktisadi, askeri ve medeni hayatında aktif rol oynamışlardır.

19. yüzyılda Doğu Türkistan’daki Uygurların Çin feodallarına karşı ayaklanmaları ard-arda yenilgiye uğradıktan sonra Uygur aileleri Fergana vilayetine göç etmeye başlamışlar ve Hokand Hanlığında 300 bine yakın Uygur ailesi yaşadığı kayıtlara geçmiştir. Araştırmacı İ.V.Zaharova 1860 yılına kadar Hokand sınırları içinde 200-250 bin Kaşgarlı Müslümanlar bulunduğunu kayd etmiştir.

18. yüzyılda Buhara Hanlığında ortaya çıkan siyasi-ekonomik çalkalanmalar bölgede yaşayan Karakalpakların Hokand Hanlığına göç etmesine neden olmuştur. Belgelerde 100 bin civarında Karakalpak ailenin Fergana vadisine göç ettiği belirtilmiştir. Karakalpaklar Sirderya nehri kıyılarına yerleşerek yilkıcılıkla geçinmişlerdir.

Hokand'ın nüfusu 1879'da 18.400, 1926'da 68.400 iken bu sayı 1939'da 85.000, 1959'da 105.000, 1979'da 158.000 olmuş, 1986'da 169.000, 2004'te ise 211.000'i geçmiştir.

OSMANLI SALATANATI – HOKAND HANLIĞI İLİŞKİLERİ

Osmanlı devleti, 16. yy.'den itibaren Türkistan'a ilgi göstermiş ve özellikle Safevi-İran savaşları sırasında Orta Asya'daki Hive, Buhara, Semerkand ve Hokand Hanlıklarına elçiler göndererek siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Buna karşılık adı geçen hanlıkların başında bulunan iktidar sahipleri (Hanlar) de, 16. yy.'dan itibaren İran ve Rusya'ya karşı hem büyük bir siyasi güç ve hem de Padişah'ın "İslam Halifesi" olmasının etkisiyle Osmanlı Devleti'ne elçiler gönderme ihtiyacını hissetmişlerdir. Fakat Osmanlı-Türkistan ilişkileri sadece siyasi olmayıp ilmi, ticari ve hac ile ilgili faaliyetleri de kapsamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. (Sarıay: 2004, V-VI)

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan "Osmanlı-Türkistan İlişkileri" kitabında Hokand'la ilgili ondan fazla belge bulunmaktadır. Belgeler kültürel, askeri ve iktisadi faaliyetlerle ilgili olup dönemi aydınlatma açısından gayet önemlidirler.

HOKAND'IN KARA GÜNÜ

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşeviklere karşı politikasını tespit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından **Türkistan Millî Muhtariyeti** ilân edilmiştir. Ancak bu ilk Türkistan millî hükümetinin parası ve askeri yoktu. Öte yandan Bolşeviklere karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığına yapılan başvuru da olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılının başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnak birliklerinin de yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. (Konukçu: 2013, 218) Kaynaklarda Ermeni Taşnak örgütünün Hokand'da asrın en büyük kıyımın gerçekleştirdiği yazılmıştır. Kızıl askerlerin ve Ermeni Taşnak birliklerinin saldırıları sonucunda 10.000'den fazla Müslüman katledilmişti. Görgü şahitleri savaş sırasında gerek Ruslar'ın

gerekse Taşnakların son derece vahşice davrandıklarını belirtmiştir. Pazar merkezini ateşe ilk verenler Ermeni birlikleri olmuştur. Ardından bütün Eski şehir bölgesi alevler içinde kalmıştı. 21 Şubat'ta yangın 15-20 km'den görülebilir hale gelmişti. Yangın yaklaşık 15 gün devam etmişti. Şehirde yangını söndürebilecek kimse kalmamıştı. Etrafı ceset kokusu sarmıştı. “Şehrin on ayrı bölgesinden insanları parça parça ettiler. Cellâtlar insanlara hayvan muamelesi yapıyorlardı. Kollarını, bacaklarını kestiler. Çocuklar ise cadi (kesici bir alet), ile parçalandı. Taşnaklar Sözek, Hokand-Kışlak, Bazarkorgan köylerinde oturanları kelimenin tam manasıyla katlettiler. Fergana Vadisi'ndeki 180 köy ise tamamen harap olmuştur. Taşnak eşkıyaları 1918 yılında ve 1919'un ilk çeyreğinde Margilan'da 7.000 , Andican'da 6.000, şehir merkezi tamamen ateşe verilen Namangan'da 2.000 ve Bazarkorgan ile Hokand-Kışlak civarındaki köylerde yaklaşık 4.500 insan katletmişlerdi.” (Hayit: 2006, 61-66)

HOKAND EDEBÎ MUHİTİ

Hokand şairler şehri olarak da ün kazanmış bir şehirdir. 19. yüzyılın başlarında Hokand edebiyat, medeniyet, bilim, mimari, hattatlık, kitabet ve sanat merkezi olarak gelişmeye başlamıştır. 300'e yakın şair ve muarrihin yaşadığı bilinmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Hokand edebi muhiti Özbek halkının tefekkür tarzında büyük değişimi başlatan bir yenilikçi ekol olarak da önem arz etmektedir. Bu dönemde Pisendî, Muhyî, Karî, Nisbetî, Mukimî, Furkat, Yarı, Mevlevî Yoldaş, Zari, Muheyyir, Racî, Muhsinî, Hamza, Kemî, Hokandî, Hazinî ve benzeri onlarca şairin etkisi sadece Hokand'la kısıtlı kalmayıp geniş Türkistan coğrafyasının düşünce akımını de etkilemişti. Nadirebegim, Uveysi, Dilşad Berna, Mahzuna, Enber Atın, Leyli Hanım, Müşteri gibi kadın şairlerin oluşturduğu ekolün etkisi Türkistan sınırlarını aştığı araştırmacılar tarafından çok dile getirilmiştir. Adı geçen şairlerin eserlerinde tasavvuf, marifet, aydınlanma, fen, eğitim, kadın, aile, ülkenin sosyal ve ekonomik sorunlarının konu olarak seçildiği görülmektedir. Bununla birlikte Türkistan'da marifetçilik hareketi olarak bilinen dönem de doğrudan Hokandlı şairler sayesinde ortaya çıkmıştır. Marifetçiler “Türkistan'ın düştüğü içler açıcı durumun tek nedeni cahilliktir” diye bildiler ve halkı aydınlatmak için adeta savaş başlattılar. Mukimî, Furkat, Muhyi gibi marifetçi şairler birleşerek ülkedeki şairleri saray dışına çıkarmanın

bir yolu olarak Seyahatname türünü geliştirdikleri ve bu sayede ülke sorunlarını açık bir şekilde dile getirdikleri bunun sonucunda Türkistan cedit hareketinin başlanmasına zemin hazırladıkları edebiyat bilimcileri tarafından dile getirilmiştir.

Köklü edebiyatı olan şehirde günümüzde de Özbek edebiyatının ünlü isimleri, edebiyatı geçmişten geleceğe taşıyacak yazar ve şairler bulunmaktadır. Ünlü yazar Abdullah Kahhar, Sabir Abdullah, Emin Ömerî gibi onlarca yazarı dile getirmemiz mümkündür.

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE HOKAND

Özbekistan bağımsızlığı yıllarında Hokand Fergana vadisinin en güzel şehirlerinden biri, maneviyat ve medeniyet merkezi olarak itiraf edildi. Şehir her açıdan gelişmeye başladı. Günümüzde iki yüz binden fazla nüfuzu barındıran Hokand şehrinde 2 üniversite, 14 kolej ve lise, 44 orta okul, 12 hastane ve 4 sanatoryum, 5 müzik ve tiyatro okulu, 7 kültürel faaliyetler evi, 19 kütüphane, 6 müze, 4 spor okulu, 3 büyük stadyum, 3 sahne ve büyük tören alanları bulunmaktadır.

SONUÇ

Fergana vadisinin güneybatısında yer alan Hokand, Özbekistan'ın iktisadi, ticari, medeni ve edebi açıdan en önemli merkezlerindedir. Hokand, sadece Fergana vadisinin ya da Özbekistan'ın değil, Orta Asya'nın da en güzel şehirlerinden sayılır. Genel olarak, Özbekistan'da 120 şehir mevcuttur. Nüfusu 100 binden fazla olan şehir ise 16 tanedir. Hokand, 211 bin kişiden oluşan nüfusu ile Fergana'da 3., Özbekistan genelinde 8. büyük şehirdir. Çevresinde sulama sistemine dayalı tarımın yapıldığı şehirde sanayi alanında ipekçilik, petrol, metalürji, yağ, mobilyacılık ve özellikle pamukçuluk gelişmiş durumdadır. Özbeklerde "Oqqan daryo oqaveradi" (Akan derya akmadan kalmaz) deyimini var. Bin yıllık tarihi olan şehir zaman zaman yıkılmış, savaşlardan harabeye dönüşmüş. Buna rağmen yine ayağa kalkmayı başarmıştır. 21. yüzyılda "köhne ve nevkıran" şehir olarak hızlı gelişmeye devam etmektedir. Fergana vadisinde turizmin gelişmesiyle Özbekistan'ın en gözde şehri olacaktır.

KAYNAKLAR:

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (16.-20. yy) Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü), Ankara 2004.

HAYIT, Baymirza. *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi (Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi)*. İstanbul: BKY Yayınları. 2006. S: 61-66.

KONUKÇU, Enver. *Hokand Hanlığı*. İslam Ansiklopedisi. Cilt. 18. sayfa 218. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul 2013.

Özbek Sovyet Entsiklopediyası, Taşkent 1976, XIV, 297.

POUJOL, Catherine. *Hokand*. İslam Ansiklopedisi. Cilt. 18. sayfa 214. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul 2013.

SARINAY, Yusuf. Önsöz. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri* (16.-20. yy) Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü), Ankara 2004.

БАРТОЛЬД В. В. *История культурного жизни Туркестана*. Л. 1927. с. 104.

БИЧУРИН, Н. Я. *Собирание сведний о народах, оботавших в Средний Азии в древные времена*. Т. 2 М. 1950 с. 196.

БОБОБЕКОВ, Х. *Қўқон тарихи*. Т.1996 й 6-235-бет.

Государствинная публичная библиотека имени Салтыкова–Щедрина С.–П. Ф. 1000 пост 1950 № 9/1,2.

Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М. 1973. с. 21.

МУЛЛА ОЛИМ ХОЖИ *Тарихи Туркистон*. Қарши. 1992. 8-10-бет.

НАЛИВКИН В. П. *Краткая истории кокандского ханства*. Казань 1896. с. 76.

İnternet ilişimleri:

<http://goo.gl/zHJ2Xw>

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com>

İBN BATTUTA SEYAHATNAMESİNE GÖRE ANADOLU ŞEHİRLERİ

Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
mehmetaliyolcu@nevsehir.edu.tr

ÖZET

İbn Batuta adıyla bilinen ünlü Arap gezginin yazmış olduğu seyahatnamesinde 14. Yüzyıl Anadolu'suna dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler, İbn Batuta'nın 1333'te bir Ceneviz gemisiyle Lazkiye'den Alanya'ya gelmesinin ardından Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yaptığı gözlemlere dayanmaktadır. İbn Batuta, Anadolu şehirlerinin sadece fiziki görünümüne dair bilgiler vermemiş, aynı zamanda dinsel hayat, gelenekler, yaşam biçimleri, beşeri özellikler vb. birçok hususa değinmiştir. Bu bakımdan İbn Batuta'nın seyahatnamesi, 13. yüzyıl Anadolu'sunun kültürel tarihiyle ilgili bir belge niteliği taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, İbn Batuta, seyahatname, kültür tarihi, folklor.

Giriş

14. yüzyıl İslam ve Türk Dünyası hakkında bilgiler veren önemli kaynaklardan biri, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İbrahim et-Tanci el-Levati'nin kısaca "Rihle" adıyla meşhur olan *Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acaibi'l-Esfâr* (Şehirlerin İlginçlikleri ve Yolculuğun Tuhaflikları Hakkında Araştırmacılara Hediye) adındaki seyahatnamesidir. İbn Batuta lakabıyla şöhret yapmış olan gezgin, Berberi kabilelerinden Levatalara mensup olup, 1304'te Tanca'da doğmuştur. 22 yaşına kadar Tunca'da yaşayan İbn Batuta, 1325 yılında ilk defa hac maksadıyla yurdundan ayrılmış, bu seyahatinde uğradığı yerlerde halk tarafından din ve şeriat konularından anlar bir kimse olmak hasebiyle saygıyla karşılanması ve itibar görmesi, buraların yüksek şahsiyetleriyle tanışmış olması, onda İslam dünyasını tanıma merakını uyandırmış, macerasever ve araştırmacı ruhunu kamçılamış, Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Kuzey Türk illeri, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri içine alan ve çeyrek yüzyılı aşan gezilerine sebep olmuştur (Parmaksızoğlu, 1971: I).

İbn Batuta'nın üç gezisi vardır. Bunların toplamı yirmi dokuz yılı doldurur. Bu gezilerinin en uzununu ilki olup Mağrib ve Maşrik ülkelerinin bütününe içine alır. İbn Batuta'nın gezileri sırasında uzun süre kaldığı ülkelerden biri Hindistan, diğeri de Çin olup, bunların ilkinde iki yıl, ikinci de ise bir buçuk yıl, belde kadılığını kabul etmesi mecburiyetiyle bu kadar uzunca bir zaman kalmıştır (Parmaksızoğlu, 1971: I). Fas'tan yola çıkan İbn Batuta hac kervanıyla Tunus, Mısır ve Suriye üzerinden Hicaz'a varmıştır. Ardından Basra üzerinden İran topraklarına gidip ikinci haccı için geri dönmüş, bu sırada Kudüs'ü de ziyaret etmiş ve ardından Anadolu'nun birçok şehrini dolaşmıştır. Yolculukta yaşadığı olaylar, gördüğü çeşitli gelenekler, tanıştığı yöneticiler, beğendiği sosyal müesseseler, bahsettiği coğrafi durum ve kişi analizleri; yaşadığı çağ ve gördüğü beldelerle ilgili dikkat çekici bilgiler vermektedir. Anadolu'dan kuzey illerine giden İbn Battuta Horasan'dan geçerek Hindistan'a kadar uzun bir seyahat yapmış ve orada iki yıl kadı olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra Hindistan hükümdarı Muhammed Tuğluk Bey'in elçisi olarak Çin'e gitmiş ve Maldiv adalarında bir süre kalmıştır (Koçyiğit 2012: 162).

İbn Batuta'nın yolculuğu sırasında yaşadıklarını veya tanıştığı kişileri kaydettiğine dair bir bilgi yoktur. Eğer kaydetmiş olsa bile yolda başına gelen soygunlar ve canını zor kurtardığı gemi kazalarından sonra bu bilgiler kaybolmuştur. Bu yüzden yirmi dokuz yıllık seyahatinden hatırladığı kadarını kaydettirmiştir. Eseri, dönemin başka kaynaklarıyla kıyaslayan araştırmacılar bu bilgilerin çok büyük bir bölümünün doğru olduğunu söylemiştir. Onun eserindeki bazı tutarsızlıkların da yanlış hatırlamadan kaynaklandığı ancak bunların çok fazla yerde bulunmadığı belirtilmiştir. Bazı kronolojik hataların yer aldığı seyahatnamede Çin ve İstanbul'la ilgili yolculuğunun bazı kısımları şüphelidir. Nitekim İbn Batuta'nın doğruluğuna inandığı, gittiği yerdeki kişilerden duyduğu veya halk arasında meşhur olan abartılı bilgiler de eserde geçmektedir (Koçyiğit 2012: 163; Parmaksızoğlu, 1971: II).

İbn Batuta'nın Anadolu Seyahati

1333 yılında Lazkiye'den bindiği bir Ceneviz gemisiyle Alaiye'ye (Alanya) gelerek Anadolu'ya ayak basan İbn Batuta, Antalya, Burdur, Isparta, Eğridir, Gölhisar, Karaağaç (Acıpayam), Denizli, Tavas ve Milas'tan sonra Konya, Karaman, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Gümüşhane, Erzincan ile Erzurum'dan bahsederken Birgi'ye geçmiş ve

Manisa Bergama, Balıkesir, Bursa, İznik, Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede, Saffranbolu, Kastamonu ve Sinop hakkında bilgiler vererek Kırım'a geçip böylece Anadolu'dan çıkmıştır (Şeker, 2001: 9). Dolaştığı yerlerde bölgenin idarecileri, ileri gelenleriyle tanışmış, hatta kadınlarla da konuşmuş, onların adet ve geleneklerini, yedikleri, içtikleri şeylere kadar günlük hayatta karşılaşılan ve ilgisini çeken olayları tespit etmiş olan İbn Batuta, devrin İslam dünyasını tanımamıza yardım eden eserinde aynı zamanda zamanının siyasi mücadeleleri ile sosyal ve iktisadi hayatı hakkında bilgiler vermesi yanında, birçok orijinal coğrafi bilgileri de ihtiva eden notlarını bir araya getirmiştir (Şeker, 2001: 9).

Seyahatnamenin Anadolu'yu anlatan kısmının başında şöyle demektedir: “Rum diyarı diye bilinen bu ülke, dünyanın belki en güzel memleketi! Allah Teala güzellikleri öbür ülkelere ayrı ayrı dağıtırken burada hepsini bir araya toplamış! Dünyanın en güzel insanları, en temiz kıyafetli halkı burada yaşar ve en leziz yemekler de burada pişer. Allah Teala'nın yarattığı kullar içinde en şefkatli olanlar buranın halkıdır. Bu yüzden şöyle denilir: Bolluk ve bereket Şam diyarında, sevgi ve merhamet ise Rum'da!” (İbn Battuta Tanci, 2004: 400).

İbn Batuta, Anadolu'da kendisine ilginç gelen şeyleri not etmiştir. Mesela, notları arasında Anadolu'da görüştüğü çok yaşlı olduklarından bahsettiği bir zat ile yaşları yüz otuz veya yüz altmışa ulaşmış kişileri ziyaret ettiğini belirterek, kendisine ilginç gelen bu bilgileri kaydetme gereğini duymuştur. Hatta Müslüman olmayan bir yaşlı kadının evinde gecelediklerini yazdığı gibi bu kadının kendilerine zaferan satmak istediğine kadar değişik notlarla Anadolu'nun hem sosyal, kültürel ve folklorik, hem de ekonomik ve siyasi hayatı ile ilgili, Türk kültür ve medeniyet tarihine ışık tutucu birçok malzemeyi bize aktarmış bulunmaktadır (Şeker, 2001: 10; İbn Battuta Tanci, 2004: 400-444). Batuta'nın eseri, Anadolu Türklerinin fakirlere, muhtaçlara, düşkünlere, gezginlere, yolculara, misafir ve bilginlere karşı, hangi dinden olduklarına bakmaksızın, gösterdikleri ilgiyi ortaya koyması yönüyle de ayrıca önem arz etmektedir. Bunun yanında, Ahi zaviyelerini de ziyaret ederek, hatta her gittiği yerde Ahi zaviyesi arayacak kadar bu müesseselere ısınmış ve Türk Ahilik teşkilatı hakkında ilk kez gözleme dayanan bilgiler vermiştir (Şeker, 2001: 10).

Seyahatnameye Göre Anadolu'da Yaşayan Türklere ait Folklor Unsurları

İbn Batuta'nın seyahatnamesi, 14. Yüzyıl Anadolu Türklerinin folklorik unsurları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgilerin başında bayram törenlerinde uygulanan adetler gelmektedir. Denizli'de Ramazan Bayramı seyahatnamede şöyle anlatılmaktadır: "Mübarek Ramazan Bayramı'nı bu beldede karşıladık. Camiye gittiğimizde baktık ki sultan askerleriyle arz-ı endam eylemiş, Ahı yiğitlerden oluşan zanaat erbabı davul-zurna ve borularıyla, kendi mesleklerini gösteren bayraklarıyla hazırlanmışlar, tepeden turnağa silah kuşanarak ihtişam yarışına girmişlerdi. Her sanat erbabı yanında getirdiği koyun, öküz ve ekmek yüklerini taşıyor; mezarlıkta kestikleri kurbanları ekmekle beraber fakir fukaraya dağıtıyorlardı. Bayram alayı burada kabristandan başlamaktadır. Oradan namaz kılınan yere gidilir. Namazı kıldıktan sonra sultanla beraber konağına gittik. Yemek hazırlandı. Fıkıh bilginleri, şeyhler ve ahılar için ayrı bir sofraya; yoksullar, düşkünler için başka bir sofraya kurulmuştu. O gün hükümdarın kapısından zengin, yoksul hiç kimse geri çevrilmedi" (İbn Battuta Tanci, 2004: 410).

Türk cenaze merasimleri hakkında da bilgiler veren seyyah, Sinop'ta karşılaştığı bir cenaze merasiminde elbiseyi ters giyme, yas tutma gibi birtakım adetleri şöyle anlatmaktadır: "Şehre gelişimizin dördüncü günü İbrahim Bek'in annesi vefat etti. Onun cenaze törenine ben de katıldım. İbrahim Bek cenazeyi başı açık ve yayan takip ediyordu, öteki kumandanlar ve kapıkulları ise hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdi. Yargıç ve hatipler ile hocalar ise elbiselerini ters giymişler fakat başlarını açmamışlardı. Sarık yerine siyah yünden yapılmış bir bez dolamışlardı kafalarına. Bu yörede yas kırk gün sürüyor; her gün sofralar kuruluyor, ziyafetler veriliyor! Bu defa da öyle yapılmıştır" (İbn Battuta Tanci, 2004: 444).

Seyahatnamede yer yer halkın meşgul olduğu işlerden bahsedildiği görülür. Hemen hemen her şehir ve yerleşim merkezinden bahsedilirken dükkânlardan ve çarşılarından söz edilmektedir. Böyle olunca çarşıların varlığı bize halkın bir bölümünün ticaretle uğraştığını göstermektedir. Bu arada bazı sanayi kollarının da varlığına dair notlara rastlamak mümkün olmaktadır. Mesela, Denizli'de pamuktan altın işlemeli kumaş imal olunmaktadır. Erzincan'da da kumaşlar dokunduğunu ve bakır madeni işlenerek çeşitli kaplar yapıldığını da öğrenmekteyiz. Birgi'de de çadır ve kaliçe dokumaları yapıldığını görmekteyiz. Bunlardan başka halkın bir bölümünün de zirai faaliyette bulunduğu görülmektedir. Akdeniz, İç Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinde ziyaret ettiği şehirlerde bol miktarda

çeşitli meyvelerin bulunduğundan söz eden İbn Batuta, bu bilgilerle bize halkın meyve ve sebze yetiştiriciliği ile de uğraştığını göstermektedir (Şeker, 2001: 35).

Temizlik kültürüyle ilgili önemli bilgiler veren seyahatnamede hamamlardan söz edilmektedir. Özellikle Ahi zaviyelerine gelen misafirleri hamama götürme âdeti, yoldan gelmiş bir yolcunun dinlendirilmesi bakımından üzerinde durması gereken önemli bir davranış olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, hamamdan sonra gülsuyu serpmeye âdetinden söz edilmektedir (Şeker, 2001: 20).

Komşuluk ve misafirperverliğin Türkler arasında yaygın olarak yaşadığını bildiren Batuta, konuyla ilgili şöyle yazmıştır: “Anadolu’ya geldiğimizde hangi zaviyeye gidersek gidelim büyük alaka gördük. Komşularımız, kadın ya da erkek bize ikramda bulunmaktan geri durmuyorlardı. Burada kadınlar yüzlerini örtmezler. Yola çıkacağımız zaman akraba ya da ev halkındanmışçasına bizimle vedalaşırlar; üzüntülerini gözyaşı dökecek belli ederlerdi. Buranın adeti gereğince ekmek haftada bir gün pişirilir, öteki günlere yetecek kadar! Ekmek günü, erkekler sıcak ekmekler ve nefis yemeklerle çevremizi doldurur, şöyle derlerdi: Bunları size kadınlar gönderdi, sizden hayır dua bekliyorlar!” (İbn Battuta Tanci, 2004: 401-402). Yine seyahatnamenin başka bir yerinde, kendilerini götürülen ev sahibinin kendilerini yaz mevsimi olduğundan evin damına oturttuğunu, çeşitli meyveler ikram edip hayvanlarına da yem verdiğini ifade etmektedir. Geceyi adı geçen evde geçiren seyyah ve arkadaşları bize Anadolu’da her evin bir misafirhane olduğunu gösteren bir örnek vermektedir. Ayrıca misafirliğin en az üç gün olduğuna dair Erzurum’da başından geçen bir olayı nakletmiştir (Şeker, 2001: 48).

Ahilik teşkilatı ve kültürüyle ilgili bilgiler nakleden İbn Batuta, onları şöyle tanıtmaktadır: “Ahi onlara göre, sanatının ve zanaatının erbabını toplayan ve işi olmayan genç bekârları da bir araya getiren adamdır. Onlar, Ahi’yi başlarına geçirirler. Fütüvvet denen şey de budur. Önder olan adam, bir tekke yaptırarak halı, kilim, kandil gibi gerekli eşyayla donatır orayı. Onun arkadaşları geçimlerini sağlayacak kazancı elde etmek için gün içinde çalışırlar. Kazandıkları parayı ikindiden sonra topluca getirip başkana verirler. Bu parayla tekkenin ihtiyaçları karşılanır, beraber yaşama için gerekli yiyecek ve meyveler satın alınır. Mesela o esnada beldeye bir yolcu gelmişse hemen tekkede misafir ederler onu. Alınan yiyeceklerden ikram ederler. Bu iş yolcunun ayrılışına kadar sürer. Bir yabancı ve misafir olmasa bile yemek zamanında yine hepsi bir araya gelip beraber yerler, türkü

söylerler, raks ederler. Ertesi sabah işlerine giderek ikindiden sonra elde ettikleri kazançlarla önderin yanına dönerler. Onlara fityan (yiğitler) deniliyor” (İbn Battuta Tanci, 2004: 404).

İbn Batuta'nın selamlaşma göreneğiyle ilgili aktardığı şu olay dikkat çekicidir: Atımdan indim; o da bineğinden indi. Selam verdim. Selamımı alıp beni kucakladı. Bu ülkede hükümdarların şöyle bir âdeti var: Uzaktan gelen biri onunla karşılaştığında beriki bineğinden iniyorsa o da iniyor! Gelen yolcunun gösterdiği saygı, bu sultanların da saygılı davranmalarını gerektirecek bir memnuniyete kapı aralar! Selamın at üzerinde verilmesi iyi karşılanmaz” (İbn Battuta Tanci, 2004: 414).

Tavşan etiyle ilgili bir inanç hakkında İbn Batuta, başından geçen bir olayı şöyle nakletmiştir: “...benzerlikten ötürü bizi Şiilikle itham ettiler; art arda sorular sordular! Onlara Maliki olduğumuzu anlatmaya çalıştıksa da inandıramadık, yüreklerinde kuşku devam etti. Nihayet belde naibi, hizmetçileriyle bir tavşan gönderdi bize. Bizim ne yapacağımızı izlemesini tembih etmiş adamcağıza! Tavşanı kestirdim, pişirdim, hep beraber afiyetle yedik! Hizmetçi bu duruma şahit olunca efendisine gidip durumu anlatıyor. İşte o zaman hakkımızda uyanan kuşku yok oldu; ardından gelsin ziyafetler! Hemen ağırlamaya başladılar bizi! Zira Rafiziler tavşan eti yememektedirler” (İbn Battuta Tanci, 2004: 444).

Bunların dışında İbn Batuta'nın seyahatnamesinde ısınma ve aydınlatma, yaylak ve kışlaklar, mutfak kültürü, mimari, ikram ve hediye takdimi, meclis görenekleri gibi konularda da bilgiler yer almaktadır.

Sonuç

İbn Batuta'nın yaşadığı dönem, Moğol istilasının etkilerinin henüz ortadan kalkmadığı, Anadolu'da beylikler devrinin hüküm sürdüğü bir dönemdir. İbn Batuta, 14. yüzyılda Anadolu'da gezerken şehirlerle ilgili coğrafi bilgilerin yanında şehirlerin fiziki yapısı, halkın dini ahlaki özellikleri, geçim kaynakları, yaşam tarzları hakkında da bilgiler vermiştir. Folklor açısından değerlendirildiğinde bir kaynak eser olan seyahatnamede Anadolu Türklerinin gündelik yaşamları, sosyo-kültürel özellikleri, dini hayatları hakkında önemli hususlara değinen İbn Batuta, zaman zaman tüm bunları diğer İslam ülkeleriyle de karşılaştırmıştır. Seyahatnamede gelenekler, görenekler, töreler ve halk hayatı

bizzat gözlem yoluyla aktarılmıştır. Eser, bu yönüyle kültür tarihimiz açısından önemli bir ansiklopedi özelliği taşımaktadır.

Kaynaklar

İbn Battuta Tanci. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C 1. (Çev.: A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koçyiğit, Ömer. (2012). "İbn Battuta Seyahatnamesi". *Rihle*, 14: 161-168.

Parmaksızoğlu, İsmet. (1971). *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Şeker, Mehmet. (2001). *İbn Battuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyo-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BABÜRNÂME'DE ÖZBEKİSTAN ŞEHİRLERİ

Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
ceribas@hotmail.com / ceribas@nevsehir.edu.tr

ÖZET

15 yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış; devlet adamlığı yanında asker, şair ve yazar olan Bâbüşşah, Çağatay edebiyatının Ali Şiir Nevai'den sonraki en büyük sanatçılardan biridir. Bâbüşşah tarafından kaleme alınan ve Bâbüşnâme adını taşıyan anı ve otobiyografi kitabı, türün kapsamının çok ötesine geçerek Bâbüş'ün doğduğu yerden başlayarak gezdiği ve fethettiği bölgelerin dili, kültürü, folkloru, tarihi, coğrafyası, mimarî ve sanat gibi özellikleri tanıtması ve dönemin önemli kişi ve olaylarına değinmesiyle de Türk kültürünün paha biçilmez eserleri arasında yerini almıştır. Eserin, Türk kültür merkezlerinin coğrafi özelliklerine, mimarî ve sanat eserlerine, edebiyat ve sanat erbaplarına, iktisadi ve kültürel dokularına dair tahlil ve tespitler içermesi de Türk dil, tarih ve kültür araştırmacıları için önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda, Türk kültür merkezlerinin çok yönlü araştırılmasında, bu merkezlere dair yeni ve farklı bilgilere ulaşılması ve kültürün devamlılığını görme ve kültürle ilgili gelişmeleri mukayese edebilmek için bu tür eserlerin yeniden ele alınması ve incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Türk dünyasının önemli kültür merkezleri sayılan ve günümüzde de bu özelliğini koruyan Fergana bölgesi şehirleriyle (Oş, Andican, Aksı/Ahsı gibi) Semerkant, Buhara şehirlerinin Bâbüşnâme'de hangi yönlerle ele alındığı ve kayda geçirildiği üzerinde durulacak, şehirlere dair Bâbüşşah'ın görüşleri ve bilgileri tasnif edilerek bu bilgilerin tahliline çalışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Bâbüşşah, Bâbüşnâme, Özbekistan şehirleri, Fergana, Semerkant, Buhara.

CITIES OF UZBEKISTAN IN BABURNAMA

ABSTRACT

Lived through end of 15th century and first quarter of 16th, and being a soldier, poet and writer as well as statesman, Babur Shah is one of the greatest artists, after Ali-Shir Nava'i, of Chagatai literature. The memory and autobiography book which had been written by Babur Shah, and which bears the name of Babur-

nama has attained its place among priceless works of Turkish culture, with introducing features such as language, culture, folklore, history, geography, architecture and art etc., of regions where Babur had visited and conquered, starting from the place where he was born, and along with mentioning about important persons and events of the period, going far beyond its genre scope. Also the fact that the work contains analyses and determinations about geographical characteristics, architectural and art pieces, literary and art connoisseurs, and economical and cultural textures, of Turkish cultural centers presents important knowledges for researchers of Turkish language, history and culture. In this context, Such works need to be re-addressed and examined, in investigating sophisticatedly (in a multi-perspective way) Turkish cultural centers, so that new and different knowledges on these centers could be reached, continuity of culture could be seen, and developments on culture could be compared. In this study, we will dwell upon in what aspects cities of Fergana region (such as Osh, Andijan, and Ashi etc.), which are regarded as important cultural centers of Turkish world and which today protect this feature, and Samarkand, and Bukhara cities were addressed and recorded in Baburnama, and we will try to analysis these information, by classifying Babur Shah's opinions and knowledges on cities.

Key Words: Babur Shah, Baburnama, cities of Uzbekistan, Fergana, Samarkand, Bukhara.

1. Bâbüşşah ve Bâbüşnâme Üzerine

Bâbüş Şah, Bâbüşname'nin birinci cildinde yazdığı "5 Ramazan 899'da Fergana Vilayeti'nde on iki yaşında padişah oldum" ifadesine göre 6 Muharrem 888 (14 Şubat 1483) yılında Fergana'da¹ doğmuştur. Gerçek adı, zamanın Müslümanlarına dinî nasihatler veren Nasrettin Ubeydullah'ın koymuş olduğu Zahirreddin Muhammed'dir Ancak is-

---

¹ Bâbüş'ün Fergana'da doğduğu konusu tartışmalıdır. Bâbüşnâme'de geçen "12 yaşında Fergana'da hükümdar oldum" ibaresine dayanarak Fergana Bâbüş'ün doğduğu yer olarak gösterilse de Yahya Gulamov ve öğrencisi Yolçi Kasimov Bâbüş'ün Ahsi (Ahsı/Aksı)'de doğduğunu iddia etmektedirler. Bâbüşnâme'de de Bâbüş'ün doğduğu yer hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Fakat o dönemde Fergana'nın hakimi Bâbüş'ün babası Ömer Şeyh Mirza, bölgenin başkenti de Ahsi şehridir. Eserde Ömer Şeyh Mirza'nın Ahsi yakınlarında kurulan bir köşkten düşerek öldüğü ibaresi vardır (Canpolat, Öztekten, "Özbek Yazılı Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 14, 15, 16. Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

minin uzun ve zor olması, ailesindeki asilzadeler tarafından kendisine Bâbü isminin verilmesine sebep olmuştur. Bâbü adı *çok kuvvetli, çevik, kaplan*² gibi manalara gelmektedir (Pırlanta, 2001: 10). Babası Timur torunlarında Ömer Şeyh Mirza annesi de Cengiz torunlarından Yunus Han'ın kızı Kutluğ Nigar Hanım'dır. Annesiyle birlikte Andican kalesinde otururken babası Ömer Şeyh Mirza'nın bir kaza sonucu ölümü üzerine, on iki yaşında Fergana vilayetinin hükümdarı olmuştur (Konukçu, 1991: 395). Bu dönemde Mâveraünnehir sürekli taht mücadelelerine sahne olmaktadır. Bâbü, söz konusu taht mücadeleleri neticesinde, oldukça yıpranır ve Mâveraünnehir'i terk eder. Önce Kâbil'e oradan da Hindistan'a geçer ve Bâbüşahlar Devletini kurar. Bâbü, bir hükümdar olmanın yanı sıra sanatçı ve fikir adamı olarak önemli eserler kaleme alır (Baydemir, 2010: 108). 1530 yılında hastalanan Bâbü, hastalığının giderek ağırlaşması üzerine oğlu Hümayun'u hükümdar ilan eder. 26 Aralık 1530'da Hindistan Agra'da vefat eder (Eğilmez, 2011: 240).

Bâbü'nün "Bâbüname", "Timurnâme", "Şeybâninâme", "Hümayunnâme", "Ekbernâme" (Baydemir, 2010: 108) "Aruz Risalesi", "Mübeyyen", "Risâle-i Validiyye" (Pırlanta, 2001: 35-41) gibi eserleri bulunmaktadır. Bunlar içinde hatırat olan "Bâbürnâme"³ adlı eserinde, Fergana, Kabil ve Hindistan bölgelerinde tanık olduğu ve yaşadığı olayları aktarırken dönemin tarihî, sosyo-kültürel hayatı, ekonomik yapısı, inanç ve uygulamaları ile ilgili bilgileri de ayrıntılarıyla sunmaktadır.

Eldeki bilgilere göre Bâbürnâme'nin on nüshası bulunmaktadır. Eserde, bazı yılların hatıratı bulunmamaktadır. Bâbü bu yıllara ait hatıratını yazmamış ya da hatıratın bazı sayfaları kaybolmuş olabilir. Araştırmacıların birçoğu, bazı sayfaların kaybolduğu konusunda hemfikirdirler (Baydemir, 2010: 108).

"Bâbüname" üç ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk cildinde, Bâbü'nün 1494-1503 yıllarını kapsayan Fergana hatıratı bulunmaktadır. Bâbü, bu bölümde kendi nesebi ve doğumu hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra Fergana vilayetinde bulunan şehirlerin tanıtımı ile dönemin siyasi durumu ve olayları hakkında bilgiler gelmektedir. İkinci ciltte,

---

² Babur kelimesi Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde de "kuvvetli, çevik, kaplana benzeyen bir hayvan" olarak tarif edilmiştir (Derleme Sözlüğü, Cilt II, Ankara, 1965).

³ Esere doğrudan doğruya verilen bir ad olmadığı için söz konusu eser "Vekâyi", "Vâkıanâme", "Vâkıât-ı Bâbüri", "Vekâyinâme-i Padişahi" ve "Bâbüriyye" adlarıyla anıldığı gibi Farsça kaynaklarda "Tüzük-i Bâbüri" olarak da bilinmektedir. Eserin en yaygın adı Bâbürnâme'dir (Akün, 1991: 404-408).

1504-1520 yılları arasında Kabil vilayetini ve dönemin olaylarını anlatmaktadır. Üçüncü ciltte ise 1525-1529 yıllarındaki Hindistan'ı ele almıştır. Burada da Hindistan ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Ardından dönemin siyasi durumu ve olaylarıyla birlikte kazanılan başarılarından bahsetmektedir.

2. Bâbürnâme'de Özbekistan Şehirleri

2.1. Şehirlerin Coğrafi Özellikleri

Fergana şehri: Bâbürnâme'nin kaydına göre Fergana bölgesi, beşinci iklimden-⁴ ve bayındırlığın kenarında bulunmaktadır. Şehir doğusu Kâşgar, batısı Semerkant, güneyi Bedehşan'ın sınırı olan dağlarla çevrilidir. Önceki zamanlarda kuzeyinde Almalık, Almatı ve Yangı- kitaplarda Otrar⁵ yazmaktadır- gibi şehirler olduğundan söz edilmektedir. Bu şehirler Moğollar ve Özbekler tarafından tahrip edilmiştir ve şehirlerde hiçbir bayındırlık hizmeti bulunmamaktadır. Fergana küçük bir vilayettir ve etrafı dağlıktır, sadece Semerkant ve Hocent'in bulunduğu batı taraflarında dağ yoktur. Hocent suyu ismi ile meşhur olan Seyhun nehri, bu bölgenin kuzey doğusundan gelir ve içinden geçerek batıya doğru akar. Bu nehir, Hocent'in kuzeyi ve günümüzde Şahruihiye ismi ile meşhur olan Fenaket'in güneyinden geçip tekrar kuzeye dönerek Türkistan'a doğru ilerler. Türkistan'dan çok aşağı mesafede olan bu nehir, kumlar arasında kaybolur ve hiçbir nehre karışmaz. Seyhun nehrinin güneyinde beş ve kuzeyinde iki olmak üzere yedi kasabası bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 3).

---

⁴ *Beşinci İklim:* Doğu'dan ve Yecüc beldelerinden başlar. Daha sonra Horasan topraklarının kuzeyinden geçer. İklimin bu bölgesinde tüccarların şehri Tirâz, Nevîket, İsbîcâb, Şaş, Turârabend, Harzem, Azerbaycan, Ermenistan yerleşimleri, Berza'a, Neşevay, Sicistan, Erzen ve Halat yer alır. Bu noktadan itibaren Rum topraklarına ulaşır ve Harşene ile Kurra civarından büyük Rum devleti topraklarını geçer ve kuzey yönüne düşen Şam Denizi (Akdeniz) sahillerine kadar varır. Beşinci iklim bu bölgelerden sonra Endülüs ve Mağrip topraklarına kadar devam eder (Ağarı, 2006: 202-203).

⁵ Otrar şehri kaynaklarda "Yengi-Kent, Yangı Kent, Farab, Turar, Tarban veya Tutarband" adlarıyla da kaydedilmiştir. Farabî adı da şehrin bu adından gelmektedir. Şehir Oğuzlar tarafında daha çok Yengi-Kent ve Yangı Kent adlarıyla kullanılmıştır. Otrar ismi dönem dönem Otrar-abad şeklinde de kullanılmıştır. Şehre Farslar önce Pârâb, sonra Bârâb demişler, Türkler ise Farab şeklinde kullanmışlardır. Farab bölgenin adı olup bu bölgeye Köktürk metinlerinde Kengeres ve Kengü-tarban adı da verilmiştir (Tülücü, 1995: 129-130).

Fergana İslam seyyahlarının yazdığı kaynaklarda da detaylı olarak ele alınmıştır. Fergana Bölgesi Semanî'ye göre doğuda; Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin ötesinde bulunan geniş bir bölgedir. Yakut Hamavî, Fergana'nın sadece bir bölge adı olmayıp aynı zamanda bir şehir adı olduğunu da belirtmektedir. Ona göre söz konusu bölge, doğuda Haytal tarafından Türklerle sınır olup Semerkant'tan 50 fersahlık bir mesafede bulunmaktadır (Hurdadbih'in eserinde 53 fersah olarak gösterilmektedir). İstahrî, vilayetin çok zengin ve nüfusunun çok kalabalık olduğunu kaydetmektedir. Ona göre Fergana dağlarında çok sayıda altın, gümüş, bakır, firuze, cıva, kömür ve nişadır bulunmaktadır. Maveraünnehir'de nişadın bulunduğu tek maden ocağı buradadır. Mukaddesî, Fergana'da bulunan yaklaşık 40 tane büyük ve küçük şehirden söz etmektedir (Aynakulova, 2007: 537).

Andican (Endican): Günümüzde Özbekistan'ın en doğu ucu olarak kabul edilen şehir, Fergana bölgesindedir. Şehrin Özbek Türkçesinde adı Andicon'dur. Baburnâme'de şehirle ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: *Bölgenin güney tarafındaki şehirlerden biri olup orta kısımda bulunmaktadır. Ayrıca Fergana'nın başkentidir. Havası sağlığa zararlıdır ve sonbahar aylarında sıtma yaygın olarak görülmektedir* (Arat, I, 1989: 4). *Oygu (Oygur) ve Mecem (Mencem) adlı iki dağı bulunmaktadır* (Arat, I, 1989: 111). Andican Bâbüşşah'ın hükümdar olmasından sonra başkent olmuştur. Bu olay Bâbüşnâme'de *Ahsi'den Mirza'nın (Ömer Şeyh) anası Sultan Begim, Cihangir Mirza ve saray erkânı ve beyler Andican'a geldiler* (Arat, I, 1989: 31) şeklinde ifade edilmiştir.

Oş (Uş): Günümüzde Kırgızistan'a bağlı bir Oblast (eyalet) olarak kabul edilen Oş'la ilgili Bâbüşnâme şu bilgileri aktarmaktadır: *Andican'ın güney doğusundadır. Doğuya doğru Andican'dan dört fersah⁶ uzaklıktadır. Havası güzel ve akarsuları çoktur. Baharı çok iyi olur. Kurganı'nın güney doğusunda şekli orantılı olan bir dağ bulunmaktadır. Bera-Kûh⁷ ismini taşıyan bu dağın tepesine Sultan Mahmut Han bir köşk yaptırmışlardır. Andican suyu, Oş'un içerisinden geçerek Andican'a gider. Bu suyun iki tarafı bağlıdır ve bütün bağlar suya bağlıdır. Akarsuları vardır. Oş/Uş temiz ve havadar bir*

---

⁶ *Fersah*: Eski ölçü birimlerinden olup yaklaşık 5 kilometrelik bir mesafedir.

⁷ *Bera-Kûh* kavramı "güzel dağ" anlamına gelmektedir. Bu dağa günümüzde Süleyman Tag, Süleyman too, taht-ı Süleyman gibi adlar verilmektedir. Ayrıca bu dağda Bâbüş'ün bizzat kendisinin yapmış olduğu tek odalı bir evi bulunmaktadır. Bu tek odalı küçük ev sonradan camiye dönüştürülmüş olup Bâbüş Evi olarak da adlandırılmakta ve türbe gibi sıkça ziyaret edilmektedir.

şehirdir. Baharı güzel olur; burada çeşitli lale, gül ve menekşe açmaktadır (Arat, I, 1989: 4-5). İslam kaynaklarında şehrin Dervaza-i Kuh=Dağ Kapısı, Dervaze-i Âb=Su Kapısı ve Dervaza-i Mugkede=Mugkede Kapısı olmak üzere üç kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar müstahkemdir. Mugkede “ateşe tapanlar kapısı” anlamına gelip eski Zerdüştlük dininin bir yankısıdır (Aynakulova, 2007: 540).

Mergilân (Merginan): Andican’ın batısında ve oradan yedi fersahlık mesafede bir şehirdir (Arat, I, 1989: 5).

Esfera: Dağ eteğinde, akarsuları olan bir şehirdir. Mergilân’ın güney batısında ve oradan dokuz fersahlık uzaklıktadır. Esfera şehrini, Esfera, Varuh, Suh ve Hüşyar olmak üzere dört dağ eteği teşkil etmektedir (Arat, I, 1989: 6).

Hocent: Andican’dan batıya doğru yirmi beş fersahlık mesafede bir şehirdir. Hocent ile Semerkant’ın arası yirmi beş fersaktır. Eski şehirlerden biridir (Arat, I, 1989: 6). Seyhun nehri, kuzeyinden akar ve Hocent kurganından bir ok atımı kadar uzaklıktadır. Kurgan ile nehrin kuzeyinde, Mutugıl (Munugıl) adlı bir dağ vardır. Buranın havası sağlığa zararlıdır ve sonbaharda sıtma çok yaygın olarak görülmektedir. Havasının kötü olmasının sebebi, kuzeydeki bağlar kabul edilmektedir. Hocent’e bağlı Kend-Bâdem adlı küçük kasabanın bademi iyi olduğu için bu ad verilmiştir. Burası Hocent’ten beş altı fersahlık uzaktadır. Hocent ile Kend-Badem arasında Ha-Derviş adlı bir çöl vardır. Bu çöl hep rüzgârlıdır ve kasırga olmaktadır. Çölün doğusunda bulunan Mergilân (Margulan) ile batısında olan Hocent’e buradan devamlı rüzgâr gelir. Rivayete göre, birkaç derviş bu çölde kasırgaya tutulmuşlar ve birbirilerini bulamadan “ha derviş, ha derviş!”, diyerek ölmüşlerdir. O zamandan beri bu çöle “Ha-Derviş” demektedirler (Arat, I, 1989: 7).

Ahsi (Ahsi/Aksı/Ahsikent, Ahsikant): Seyhun nehrinin kuzey tarafındaki şehirlerden biridir. Kitaplarda Ahsiket⁸ yazmaktadır. Fergana’da Andican’dan sonra en büyük şehirdir. Andican’ın güneyindedir. Seyhun nehri kurganın altından akar. Seyhun nehrinin Ahsi tarafı çöldür. Andican tarafı ise ormanlıktır (Arat, I, 1989: 7-8).

---

⁸ İslam kaynaklarının verdiği bilgilerden söz konusu dönemlerde Fergana Bölgesi’nin baş şehrinin Ahsiket olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Sır Derya’nın kuzey sahilinde, Namangan şehrinin 20 km güneydoğusunda, tarih literatüründe Ahsiket (X-XIII. yy.) ve Ahsi (XIV-XVII. yy.) olarak bilinen bu eski şehrin büyük harabeleri bulunmaktadır (Aynakulova, 2007: 538).

Kâsân: Ahsi şehrinin kuzeyinde ve oldukça küçük bir şehirdir. Andican suyu, Oş şehrinde geldiği gibi Ahsi suyu da Kâsân'dan gelir. Havadar bir yerdir. Çeşitli bahçeleri vardır ve bunların hepsi dere kenarında olduğu için “önü süslü elbise” (postin-i piş bere) derler (Arat, I, 1989: 8).

Çegrek: Andican vilayetinin göçebelerinden olan Çegrek, çok kalabalık beş-altı bin aileli bir şehirdir. Fergana ile Kaşgar arasındaki dağlarda otururlar. At ve koyunları çoktur (Arat, 1989: 48). O dağlarda kutas beslerler. Dağları da sarp ve hudutta bulunduğu için vergi vermekte istekli değildirler (Arat, I, 1989: 48).

Semerkant: Bâbürnâme'de Semerkant coğrafi anlamda beşinci iklimde, Tûlü 99, remz-i nücûmu 56 derece ve dakika, genişliği 30 derece ve dakika olarak tarif edilmiştir. Vilayetine Maverâünnehir derler. Hiçbir düşman, şiddet ve üstünlük ile bu şehri ele geçiremediği için “belde-i mahfuza” da denilmektedir. Semerkant'ı İskender tesis etmiştir. Moğol ve Türk ulusları Semizkend adını vermişlerdir. Emir Timur burayı başkent yapmıştır (Arat, I, 1989: 68-69). Semerkant'ın doğusunda Fergana ve Kâşgar, batısında Buhara ve Harzem, kuzeyinde Taşkent ve Şahrûhiye (kitaplarda Şaş ve Benakat yazmaktadır) güneyinde ise Belh ve Termiz bulunmaktadır. Kûhenk suyu, Semerkant'ın kuzeyinden akar ve oradan iki kürûh⁹ mesafededir. Bu su ile Semerkant arasında, Kûhenk adlı bir tepe vardır. Nehir bunun eteğinden aktığı için, Kûhenk suyu derler. Bu sudan büyük bir kol ayrılmıştır. Derya kadar geniş olan bu suya Dergam suyu derler. Dergam suyu, Semerkant'tan bir şer'i¹⁰ mesafededir ve şehrin güneyinden akar. Semerkant'ın bağ ve mahalleri ile birkaç kazası bu su sayesinde bayındır olmuştur. Buhara ve Kara-Köl'e kadar otuz-kırk fersaha yakın bir saha Kûhenk suyu ile bayındır ve ekili alana sahiptir. Bu kadar büyük bir nehir olmasına rağmen suyu ziraat ve imar için yeterli değildir; hatta yazları Buhara üç dört ay susuz kalmaktadır (Arat, I, 1989: 69-70). Kar, çok yağmasa bile kışı çok soğuktur. Yazın havası iyidir (Arat, I, 1989: 70).

Semerkant bölgesinde çok iyi çayırlar da vardır. Semerkant'ın doğu tarafında ve kuzeye doğru bir fersah mesafede bulunan Kân-i Gil meşhur çayırlardan biridir. Âb-ı Rahmet de denilen Kara-Su, Kân-i Gil'in ortasından akar. Yedi sekiz değirmen işletecek

---

⁹ *Kürûh:* Bâbü Şah Vekayî'de Hintliler tarafından 1 Kürûh'un 1 mil ve 4 bin kademe eşit olduğu bilgisini vermektedir (Seyhan, 2007: 131).

¹⁰ *şer'i:* 4000 şer'i arşın: 1 mil: 1/3 fersah: yaklaşık 2 km (Seyhan, 2007: 124).

kadar suyu bulunmaktadır. Nehrin etrafı bataklıktır. Bu çayırın asıl adı Kân-i Âbgîr imiş, fakat tarihi kaynaklarda Kân-i Gil yazmaktadır. Bu çayırın biraz yukarı kısmında, güney doğuya doğru, Han-Yurdu adlı başka bir çayır vardır. Semerkant'ın doğusunda ve oradan bir fersah uzaklıktadır. Kara-Su bunun içinden geçerek Kân-i Gil'e gider. Diğer çayırlardan biri, Büdene (bıldırcın) korusu, Dilgüşâ bahçesi ile Semerkant arasında bulunmaktadır. Köl-i Megâk çayırı, Semerkant'ın kuzeyine doğru, iki fersah kadar batı tarafındadır. Bu çayırın bir tarafında büyük bir göl bulunduğu için Köl-i Megâk çayırı denilmiştir. Çayırlardan bir diğeri ise, Kulbe çayırıdır. Bu çayır, diğerlerine göre daha küçüktür. Çayırın kuzeyinde Kulbe köyü ve Kûhek nehri, güneyinde Bağ-ı Meydan, doğusunda Kûhek tepesi bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 74-75).

Buhara: Semerkant gibi büyük bir şehirdir. Semerkant'ın güneyinde ve yirmi beş fersahlık mesafededir. Güzel bir şehirdir (Arat, I, 1989: 75).

Keş: Semerkant'ın güneyinde ve dokuz fersahlık mesafededir. Semerkant ile Keş arasında, İtmek-Dabanı adlı bir dağ vardır. Yontma için kullanılan taşları bu dağdan getirirler. Bahar dönemlerinde ova ve şehrin her yeri yeşillik olduğu için, buraya Şehr-i Sebz de derler (Arat, I, 1989: 75).

Karşı: Bu şehre Nesef ve Nahşeb de denilmektedir. Karşı, Moğolca bir kelimedir ve Moğol dilinde mezara "karşı" demektedirler. Büyük ihtimalle bu isim buraya Cengiz Han istilasından sonra verilmiştir. Bu şehrin baharı iyi geçmektedir. Semerkant'ın güneyine doğru ve biraz batıya meyille, oradan on sekiz fersahlık mesafededir (Arat, I, 1989: 76).

Hazan: Semerkant ve Buhara arasında bulunmaktadır (Arat, 1989: 76).

Kermine: Hazan şehri gibi Semerkant ve Buhara arasında bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 76).

Kara-Köl: Diğer şehirlere nispeten bu şehrin suyu daha çoktur. Buhara'nın kuzey batısında ve Buhara'dan yedi fersahlık mesafededir. Yar-Yaylak'tan başlayarak Buhara'ya kadar, köy ve mamure olmayan bir fersah yer yoktur. Şavdar tümeni, şehir ve mahallerine bitişiktir. Bir tarafı Semerkant ile Şehr-i Sebz arasındaki bir dağ eteğindedir. Bir tarafında da Kûhek nehri bulunmaktadır. Havası hoş, temiz, suyu bol, mahsulü bol ve güzel bir tümendir. Mısır ve Şam'ı gören seyyahlar buna benzer başka bir yer görmediklerini söylerler (Arat, I, 1989: 76-77).

Mesîha: Ura-Tepe dağ eteklerinin ardında bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 143).

2.2. Şehirlerin İktisadî Yapıları

Fergana bölgesinin etrafındaki dağlarda güzel yaylalar vardır. Kızıl söğüt (tabulgu) ağacı sadece bu dağlarda bulunur. Tabulgu, kabuğu kırmızı bir ağaçtır. Asa, kamçı sapı ve kuşlara kafes, ok yapmak için kullanırlar. Hediye olarak, uzak yerlere götürürler. Yeti-Kent'in dağlarında, halkın ayık otu dediği bir ot çeşidi işitilmiştir. Büyük ihtimalle bu ot, mihr-giyaâhtır. Bu dağlarda firûze ve diğer maden ocakları da bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 8).

Andican şehrinin hububatı ve meyvesi çoktur. Özellikle kavun ve üzümü iyidir. Andican naşpatisi (armut) ise meşhurdur. Avcılık ve kuş çeşitleri çok görülmektedir. Sülünleri ise semiz olmaktadır (Arat, I, 1989: 4).

Uş şehrindeki Bara-Kûh dağında, Ömer Şeyh Mirza'nın son zamanlarında, kızıl ile ak dalgalı bir taş meydana gelmiştir. Bıçak sapı, kemer gibi eşyaların üretimi için bu taş kullanılmaktadır (Arat, I, 1989: 5).

Mergilân şehrinin mahsulü boldur. Nar ve eriği çok lezzetlidir. Özellikle dâne-klan dedikleri bir tür nar, tatlılık ve mayhoşlukta Semnan narlarına tercih edilmektedir. Seyhânî (sübhânî) dedikleri bir tür erik de çok lezzetlidir. Avı ve kuşu iyidir; ak geyik, yakınında bulunur (Arat, I, 1989: 5).

Esfera şehrinde meyve ağaçları çok fazladır. Özellikle badem ve şeftali ağaçları çok fazla bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 6).

Hocent'in meyvesi çok lezzetli olmaktadır. Narı ile meşhurdur. Semerkant elması (sîb-i Semerkant) dedikleri gibi, Hocent narı (enar-ı Hocent) da derler (Arat, I, 1989: 6). Hocent'teki Mutugıl (Munugıl) adlı bir dağda firûz ve maden ocakları bulunmaktadır. Avlama yerleri çok iyidir. Ak geyik, sülün ve tavşan çok vardır (Arat, I, 1989: 6-7). Hocent'ten on ve Kend-Bâdem'den üç fersah uzaklıkta bulunan Nesûh kurganı bulunmaktadır. Bu Nesûs bölgesinde, İsmail-Şeyhi adlı bir kavun çeşidi yetişmektedir; kabuğu sarı, çekirdeği az lezzetli bir kavundur (Arat, I, 1989: 85-86).

Ahşî şehrinin kavunu iyi olmaktadır. Mîr-Timurî adlı bir kavun çeşidi bulunmaktadır. Bölgenin avcılığı ve kuşları çok iyidir. Ak geyik çoktur. Geyik, tavşan ve sülün bol ve semiz olmaktadır (Arat, I, 1989: 8).

Semerkant'ın üzümü, kavunu, elması, narı ve bunlar gibi çeşitli meyveleri çok iyidir. Bunlar arasında Semerkant'ın iki meyvesi meşhurdur: elma (sîb-i Semerkant) ve üzüm (sâhib-i Semerkant) (Arat, I, 1989: 70). Semerkant şehrinin diğer şehirlerde az bulunan bir özelliği bulunmaktadır. Bu şehirde her esnafın ayrı birer pazarı vardır ve hepsi çok düzenlidir. İyi ekmekçileri ve aşçıları bulunmaktadır. Dünyada en iyi kâğıt da Semerkant'tadır. Cüvaz kâğıdının bütün malzemesi Kân-i Gil'den gelir. Kân-i Gil Kara-Su (Si-yah-Âb) kenarındadır. Kara-Su'ya Âb-ı Rahmet de demektirler. Semerkant'ın kırmızı kadife kumaşı da çeşitli bölgelere ihraç edilmektedir.

Buhara şehrinin meyvesi bol ve güzel olmaktadır. Kavunu çok lezzetlidir. Maveraünnehir'de Buharada'ki kadar bol ve iyi kavun bulunmaz. Ancak Ahşî'nin mîr-timurî adlı kavun çeşidi, Buhara'nın kavunundan daha lezzetlidir. Buhara'nın eriği de meşhurdur. Buranın eriği gibi erik hiçbir yerde görülmemiştir. Kabuğunu soyup kuruturlar ve farklı bölgelere gönderirler. Bağırsakların rahatlaması için de iyi bir ilaçtır. Şarapları serttir (Arat, I, 1989: 75).

Çegrek halkının Fergana ile Kaşgar arasındaki dağlarda at ve koyunları çoktur (Arat, I, 1989: 48). Bu dağlarda kutas da beslerler. Dağları da sarp ve hudutta bulunduğu için vergi vermekte istekli değildirler (Arat, I, 1989: 48).

Karşî şehrinin ekini ve kavunu iyi olmaktadır. Kılkuyrük dedikleri bir kuş türü bulunmaktadır ki bu şehirde çok fazladır. Bu bölge etrafında Murgak-i Karşî derler (Arat, I, 1989: 76).

Mesîha halkı, köylerde otururlar ve at, koyun sürüleri beslerler (Arat, I, 1989: 143).

2.3. Şehirlerin Mimari Yapıları

Andican'ın üç kapısı bulunmaktadır. Bunlardan Erki, güney tarafındadır ve buraya dokuz arık su girdiği halde, hiçbir yerden çıkmaz. Kalenin etrafındaki hendeğin di-

şında, taş döşeli yol bulunmaktadır. Kalenin etrafı da mahalleler ile çevrilmiştir. Bu mahalleler kaleden bu hendek ve onun yanından geçen yol ile ayrılırlar. Andican'da büyük kurganlar da mevcuttur (Arat, I, 1989: 4).

Uş şehrindeki Bera-Kuh dağının eteğinde, nehir ile bağların arasında, Cevza adlı bir cami bulunmaktadır. Dağ tarafından büyük bir nehir akar. Bu caminin dış avlusu biraz meyilli, yoncalı, her tarafı gölgeli ve temiz bir meydandır. Uş halkının bir geleneği vardır: Eğer bir kimse burada uyuya kalırsa nehirden su alıp üzerine dökerler (Arat, I, 1989: 5).

Esfera'nın güney tepeleri arasında taş-ayna (seng-âyine) dedikleri, bir taş parçası vardır; uzunluğu tahminen on karıdır¹¹. Yüksekliği bazı yerlerde bir insan boyu kadardır; alçak kısımlar ise bir insan beline gelir (Arat, I, 1989: 6).

Hocent'in kurganları yüksek bir yerdedir (Arat, I, 1989: 6).

Ahsi kurganı yüksek bir uçurum üzerindedir ve hendek yerine bu derin uçurum vardır. Bunu merkez yapan Ömer Şeyh Mirza, bir iki kademe dışarıdan, tekrar çukurlar kazdırmıştır. Fergana'da bunun kadar sağlam başka bir kurgan yoktur (Arat, I, 1989: 6).

Semerkant'taki kurganın uzunluğu on bin altı yüz kademdir (Arat, I, 1989: 69). Semerkant ve mahallerinde Timur Bey ve Uluğ Bey'in imaret ve bahçeleri çok fazladır. Timur Bey, Semerkant'ta Kök-Saray diye meşhur olan dört katlı, çok büyük bir köşk yaptırmıştır. Bunun haricinde Ahenin kapısına yakın ve kalenin içinde de cami yaptırmıştır. Bunun taşlarını özellikle Hindistan'dan getirttiği taşçılar işlemiştir. Caminin kitabesine *ve iz yerfeu ibrahimu'l-kavaide* ayetini öyle büyük harfler ile yazmışlardır ki bir kürûh mesafeden okumak mümkündür. Semerkant'ın doğusunda Bağ-Boldı ve Bağ-1 Dilgüşâ adlı iki bahçe yaptırmıştır. Kûhenk tepesinin eteğinde ve Kân-1 Gil'in, Âb-1 Rahmet de dedikleri, Kara-Su'nun üst tarafında, Nakş-i Cihan adında, bir bağ yaptırmıştır. Semerkant'ın güneyinde ve kaleye yakın yerde Bağ-1 Çınar, Semerkant'ın aşağı tarafında, Bağ-1 Şimâl ve Bağ-1 Behişt vardır (Arat, I, 1989: 70-71). Timur Bey'in torunu, Cihangir Mirza'nın Oğlu Muhammed Sultan Mirza Semerkant'ın dış kurganında (çakar) bir medrese yaptırmıştır. Timur Bey'in ve Semerkant'ta padişahlık yapan evlatlarının hepsinin kabri buradadır (Arat, I, 1989: 71). Uluğ Beğ Mirza'nın imaretlerinden medrese ve tekke,

---

¹¹ DLT'de kavram hem karı "karış, ölçü, bez ölçülen arşın (I, 117, III, 223" hem de karış olarak (I, 369, II, 365, III, 28) geçmektedir. Reşit Rahmeti Arat, karı kelimesini *karı-ş: gerilmiş halde baş parmak ucundan serçe parmağa kadar olan mesafe* olarak açıklamaktadır (Seyhan, 2007: 130).

Semerkant kalesinin iç tarafındadır. Tekkenin kubbesi çok büyüktür. Onun kadar büyük bir kubbenin dünyada bulunmadığını rivayet ederler. Bu medrese ve tekkenin yanına Mirza-Hamamı diye meşhur bir hamam yaptırmıştır. Döşemesi muhtelif taşlardanır. Horasan ve Semerkant'ta böyle bir hamam bulunmamaktadır. Bir de medresenin güneyine Mescid-i Mukattâ adlı bir mescit yaptırmıştır. Mukattâ denilmesinin sebebi, parça parça ağaçların yontularak İslamî ve Çin usulü nakışlar ile yapılmasındandır. Mescidin bütün duvarları ve çatısı bu tarzdadır. Bu mescidin kiblesi ile medresenin kiblesi arasında çok büyük fark vardır. Büyük olasılıkla mescidin kible tarafını yıldızlara göre belirlemiştir. Yaptırdığı diğer büyük binalardan biri de Kûhek tepesinin eteğinde bulunan ve içerisinde zic yazma aleti olan üç katlı rasathanedir. Uluğ Bey Mirza bu rast ile zîc-i Gûrgânî'yi yazmıştır ki, dünyada hâlâ bu zîc diğerlerinden daha fazla, kullanılmaktadır (Arat, I, 1989: 71-72). Kûhek tepesinin batı tarafındaki eteğinde Bağ-ı Meydan adlı bir bahçe ve bu bahçenin ortasında Çihil-Sütun dedikleri, büyük bir bina yaptırmıştır. İki katlı ve sütunları tamamen taştan olan bu binanın dört köşesinde dört tane, minareye benzer burç konulmuştur. Üst kata bu kulelerden çıkılır. Diğer bütün yerlerde taş sütunlar vardır. Bunların bazıları bükümlü bazıları oluklu yapılmıştır. Üst katın dört tarafı ayvan olup sütunları taştır. Ortasında dört köşeli bir oda vardır. Binanın kürsüsünü baştanbaşa taşlar ile döşemiştir. Binadan Kûhek tepesine doğru ve bu tepenin eteğinde bir bahçe daha yaptırmıştır. Burada da büyük bir saray inşa ettirmiş ve bunun içine, taht olarak büyük bir taş koydurmuştur; uzunluğu tahminen on dört on beş, genişliği yedi sekiz ve yüksekliği bir karıdır. Bu bahçede bir köşk daha yaptırmıştır. Duvarları tamamıyla çini olduğundan buna Çinihâne derler. Semerkant kalesinin içinde, Mescid-i Laklaka denilen eski bir bina vardır. Bunun ortasında, yere ayak ile vurunca "laklak" diye bir ses gelir. Bunun sırrını ise hiç kimse bilmemektedir (Arat, I, 1989: 72-73).

Semerkant'ta Timur'un yaptırdığı imaretlerden bir diğeri de Göksaray'dır. Bu yapının özelliği bulunmaktadır. Timur Bey'in evlatlarından biri, isyan ederek tahta çıkarsa, burada tahta oturur. Taht kavgası yüzünden başını kaybeder ise, yine burada kaybeder. Bu noktada "Filân şehzadeyi Göksaray'a çıkardılar." sözü, o kişinin öldürüldüğünü ifade etmektedir (Arat, I, 1989: 56).

Keş şehrinde Timur doğduğu için, burayı başkent yapmak istemiş ve şehirde büyük binalar yaptırmıştır. Divan kurmak için, kendisine büyük bir divanhane, sağ ve sol tarafına nahiye beyleri ile divan beylerinin oturup divan yapmaları için biraz küçük iki

tane divanhane yaptırmıştır. Bir de müracaat eden iş sahiplerinin oturmaları için bu divanhanenin her tarafına küçük daireler inşa ettirmiştir. Keş'te medrese ve bir makbere de yaptırmıştır (Arat, I, 1989: 75-76).

Kara-Köl şehrinde Soğd ve ona yakın diğer tümenler gibi, güzel tümenleri bulunmaktadır (Arat, I, 1989: 76).

2.5. Şehirlerin Etnik Yapıları

Andican şehrinin halkı Türk olup şehirde Türkçe bilmeyen kişi yoktur (Arat, I, 1989: 4). Mergilân halkı Fars (sart)'tır¹² (Arat, I, 1989: 4). Esfera şehrinin halkı Fars ve dağlıdır (Arat, I, 1989: 6). Semerkant halkının tamamı Sünnî'dir. Pâk mezhebinden olup şeraite bağlı ve dindardır. Mesîha halkı Farstır ve köylerde oturur (Arat, I, 1989: 143).

2.4. Şehirlerde Yetişen İlim ve Sanat Erbabları

Divan ve şiirleriyle bilinen Ahmed Hacı Bey, Semerkant'ta bulunmaktadır. Mîr Ali Şîr Nevai, Herat'tan Semerkant'a gelir ve burada Ahmet Hacı Bey ile beraber bulunur. Mîr Ali Şîr Nevai, Türk dili ile çok fazla şiir söylemiştir ki, kimse onun kadar güzel söyleyememiştir. Altı mesnevi kitabı, dört gazel divanı, hamse ve rubaileri bulunmaktadır. Musikide de iyi besteler yapmıştır. Güzel nakışları ve peşrevleri bulunmaktadır. İlim/sanat ehlilerine göre Ali Şîr Nevai gibi bir merebbî ve hâmî hiçbir zaman görülmemiştir. Sazda ileri gelen Üstad Kul Muhammed, Şeyhî ve Êdî, Ali Şîr Bey'in terbiye ve hâmîsi ile gelişme göstererek meşhur olmuşlardır (Arat, II, 1993: 266-267).

Musikide meşhur olan Yusuf Hoca, Andicanlıdır (Arat, I, 1989: 69).

Semerkant Maveraünnehir'de çok sayıda İslam âlimleri yetişmiştir. Kelâm imamlarından olan Şeyh Ebû Mansur, Semerkant'ın Mâtürid mahallesindedir. Kelâm imamaları iki gruptur. Birine Mâtüridiye, diğerine Eş'ariye derler. Mâtüridiye, bu şeyh Ebu

---

¹² Günümüzde Kırgızlar tarafından Özbekleri nitelendirmek için kullanılan bu kavram, Soğd kelimesinden bozulma olup "tüccar" anlamına gelmektedir. Kavram Fars ve Tacik anlamını da ifade etmektedir.

Mansur'a tarafından kurulmuştur. *Sahih'i Buhari sahibi* Hoca İsmailde Maverâünnehir'dendir. *Hidaye* (fıkıh kitabı) sahibi Fergana'nın Mergilân şehridir (Arat, I, 1989: 69).

Semerkant halkı Emirülmü'minin Hazret-i Osman zamanında, İslamiyet'i kabul etmiştir. Semerkant'ı İskender tesis etmiştir. Moğol ve Türk ulusları Semizkend derler. Timur Bey burayı başkent yapmıştır (Arat, I, 1989: 68-69). Semerkant şehrinde Baysungur Mirza'nın gazelleri çok yaygındır ve Mirza'nın şiirleri bulunmayan ev yoktur (Arat, 1989: 104). Mergilân halkı yumruk güreşinde mahirdirler. Semerkant ve Buhara'da şöhret kazanan güreşçilerin çoğu Mergilânlıdır (Arat, I, 1989: 5-6). Fergana bölgesinden olan Yusuf Bedî kasıdeyi iyi söylemiş (Arat, II, 1993: 283).

Sonuç

Döneminin en önemli devlet adamlarından sayılan Bâbüşşah, Bâbüşnâme adlı eserinde bir devlet adamından çok daha mahir olduğunu göstererek gezip gördüğü yerlere bir coğrafyacı, halk bilimci, dilbilimci, ekonomist, tarihçi, mimar gözüyle bakmayı bilmiştir.

Bâbüşnâme'de Bâbüşşah'ın gezip gördüğü yerlerin coğrafi özelliklerini (şehirlere coğrafi konumu, nüfus yapısı, etrafındaki dağlar, akarsular, akarsuların kaynakları, geçtiği şehirler, bölgede yetişen sebze ve meyveler, iklim özellikleri) ele aldığını, bu özelliklere dair yeterli bilgiler vererek dönemine ait önemli bir kaynak bıraktığına tanıklık etmekteyiz.

Bâbüşşah, seyyahlara özgü derin bilgilerin sahibi olarak, şehirleri tanıtırken şehirlerin veya şehirlere ait herhangi bir unsurun adlandırılmasıyla ilgili toponomik efsanelere de yer vererek bir halk bilimcide görünen özelliklere sahiptir. Bu bağlamda Bâbüşnâme'de halk bilimine ait birçok unsuru da görebilmekteyiz.

Bâbüşnâme, şehirlerin mimarî ve bayındırlığa dair diğer özelliklerinin ele alınması ve dönemin bayındırlık hareketlerini takip edebilme bağlamında da çok önemli niteliklere sahiptir.

Bâbüşnâme, şehirlerde yetişen ilim ve sanat erbaplarını, din ve devlet büyüklerini, onların özelliklerini, neseplerini tanıtmaları, şahsiyetlere öne çıkan yönlerini ele alması bakımından da klasik olmuş eser olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat (2006). “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, S.47, s.195-214.
- Akün, Ömer Faruk (1991), “Bâbürnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul.
- Arat, Reşit Rahmeti (1989). *Baburnâme Babur’un Hâtıratı I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1989). *Baburnâme Babur’un Hâtıratı II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aynakulova, Gülnisa, (2007), “İslam Kaynakları ve Arkeoloji Araştırmalarına Göre IX-XII. Yüzyıllarda Fergana Şehirleri ve Şehir Kültürü” *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, S.38, s.535-544.
- Baydemir, Hüseyin (2010). “Bâbürnâme’de Folklorik ve Etnografik Unsurlar”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, S.7, s.108.
- Canpolat, Mustafa, Özkan Öztekten, (2002), “Özbekistan Yazılı Edebiyatı”, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 14.-15.-16. Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eğilmez, Savaş (2011). “Bâbürnâme’de Yer Alan Törenler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, s. 240.
- Konukçu, Enver (1991), “Bâbür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul.
- Pırlanta, İsmail (2001). *Bâbür Şah ve Bâbürlü Devleti’nin Kuruluşu*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Seyhan, Tanju Okan (2007). “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.2, s.116-145.
- Tülücü, Süleyman, (1995). “Cevheri’nin Doğduğu, Yetiştığı ve Yaşadığı Muhitin Coğrafi Konumu, Kısa Tarihçesi ve Kültür Durumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, s. 128-141.

**SELÇUKLU BAŞKENTİ KONYA’NIN İLİM VE KÜLTÜR
BAŞKENTİ OLMA SERÜVENİ**

İnş. Müh. Mehmet HAYIRLIOĞLU
Konya Büyükşehir Belediyesi
mehmet.hayirlioglu@konya.bel.tr

ÖZET

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Konya, gerçek manada bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini Anadolu Selçuklu Devleti’ne başkent olmasıyla kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde kazanılan siyasi, içtimai ve ilmi tecrübelerin Anadolu topraklarına taşınması, Nizamülmülk tarafından başlatılan medrese ve külliye sisteminin Anadolu’da da devam ettirilmesi, başta başkent Konya olmak üzere Sivas, Kayseri, Kırşehir, Tokat, Amasya, Afyon gibi şehirlerin medreselerle donatılmasına sebep olmuştur. 1097 yılında Anadolu Selçuklu Devleti’ne başkent olmasıyla birlikte, Konya tarihinin en parlak dönemi başlamıştır. Alaaddin Tepesi ve tepe üzerindeki Selçuklu Sarayı etrafında genişleyen şehirde, Anadolu Selçuklu Sultanları ve devlet adamları eliyle 15 medrese yaptırılmıştır. O dönemin şartları düşünüldüğünde, 13. Yüzyıl şehirleri gözden geçirildiğinde 15 adet medresenin faaliyette bulunması Konya’nın ilim, kültür ve medeniyet bakımından ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Bu durumun oluşmasında elbette ilme ve ilim adamına hürmet eden Selçuklu devlet geleneğinin payı son derece büyüktür. Bu yaklaşımın bir neticesi olarak da devrin önemli ilim adamları ve mutasavvıfları Konya’ya yerleşmişler ve hatta bazıları da bu medreselerde müderrislik yapmışlardır. Tebliğimizde Konya’nın, başkent olmasıyla birlikte başlayan bu ilim, kültür ve medeniyet merkezi olma süreci ile Konya’nın Selçuklu medreseleri anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Medrese, İlim, Medeniyet, Konya

Giriş

Anadolu’da yaklaşık iki asır hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti döneminde kazanılan siyasi, içtimai ve ilmi tecrübeleri Anadolu topraklarına taşımış, Nizamülmülk tarafından başlatılan medrese ve külliye sistemi, Anadolu’da da devam ettirilmiştir (Özgel 2013:125).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi incelendiğinde eğitime, kültüre, medeniyete yapılan bu seviyede bir yatırım karşısında şaşırılmamak elde değildir. Tarihi boyunca tam 5 adet Haçlı Seferi'ne (1096, 1097, 1147, 1187 ve 1204 yılları) göğüs germiştir. Bizans Devleti Türkleri Anadolu'dan atmak için 4 büyük saldırıda (1144, 1159, 1176 ve 1211 yılları) bulunmuştur. Ayrıca Anadolu'ya hakim olmak isteyen Celaleddin Harzemşah gibi (1226 yılı), Mısırlı Eyyübi el-Kamil gibi (1234 yılı) Müslüman devletlerin saldırılarına da maruz kalmıştır. Neticede Köseadağ Savaşı'nda (1243 yılı) Moğollar'a karşı alınan yenilgiyle birlikte Anadolu Selçukluları dağılma sürecine girmiştir (Köroğlu 1999:35).

1096-1243 yılları arası 12 büyük savaş yaşayan bir devletin, bu zaman dilimi içerisinde ilme, kültüre, medeniyete önemli seviyede katkı sağlamasında vizyon sahibi sultanlar ve devlet adamlarının büyük payları bulunmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'nın, zamanının en önemli ilim merkezlerinden birisi haline gelmesinde, devlet adamları eliyle hizmete açılan medreselerin çok mühim bir katkısı olmuştur.

Sultaniye Medresesi

II.Kılıçarslan Anadolu'daki siyasi istikrarı sağladıktan sonra ilmi çalışmalarını hızlandırmıştır. XIII. Yüzyıla girildiğinde hemen hemen bütün Selçuklu şehirlerinde bir veya birden fazla medreseler olmuştur. Çünkü medreseler Anadolu Selçuklu döneminde de Şii ve Fatımi'lerin aşırı mezhep propagandalarına devam etmeleri, dört büyük mezhebin tam ve doğru bir şekilde anlatılarak, bu mezheplerin koruyuculuğunun üstlenilmesi, devlete gerekli olan insan kaynaklarının oluşturulması, İslamiyet'i yeni benimsemiş ve Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarının yeni inançlarını pekiştirme ve eskilerinin silinmesi gereği, din adamlarının az oluşu, Anadolu'yu Müslümanlaştırma gayesi, ilmi ve dini yanda ağırlığı olan insanların belli bir sistem içerisinde faydalanılmak istenmesi gibi nedenlerle Anadolu'ya hızla yapılanma sürecine girmiştir (Çatakoğlu 2002:39).

Konya'da ilk açılan medrese Sultaniye Medresesi'dir. Günümüze kadar ulaşamayan bu medresenin kale içinde bulunduğu ve saray mensuplarının burada öğretim gördüğü sanılmaktadır (Baykara 1985'ten aktaran Köroğlu 1999:45). II.Kılıçarslan (1156-1192) tarafından yaptırılan (Yıldırım 1999:277) bu medresenin yapım tarihi 12. yüzyılın sonlarıdır. Eserden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır.

Altun-Aba (İplikçi) Medresesi

Altun-Aba Medresesi hakkında en önemli kaynak vakfiyesidir. Bu vakfiye en eski vakfiyelerden olması ve Selçuklu dönemi için önemli bilgiler içermesi yönünden de değerlidir. Medrese II.Süleyman Şah zamanında 1202 yılında Şemseddin Ebu Said Altun-Aba tarafından yaptırılmıştır (Belleten 1947'den aktaran Köroğlu 1999:47). İplikçi Medresesi olarak da anılmasının sebebi mütevellisinden dolayıdır (Arabacı, 1998:155).

Medreseden günümüze İplikçi Camii'nin duvarına bitişik, bir kubbeli derslik kalmıştır. Medresenin kapalı avlulu, doğu batı eksenine göre simetrik 10X15 m. Boyutunda, dikdörtgen planlı olduğunu, doğudaki kapısından girince karşıda ana eyvan, onun iki yanında kubbeli iki derslik, avlunun iki yanında 12 hücre bulunduğunu kestirebilmekteyiz (Köroğlu 1999:48).

Gühertaş (Molla Atik) Medresesi

Gühertaş Medresesi, I.Alâeddin Keykubad'ın lalası, "dizdar" adı ile tanınan Emir Bedreddin Gühertaş tarafından yaptırılmıştır (Arabacı 1998:183). Medresenin yapılış gayesi Bahaeddin Veled'in oğullarının öğrenimidir. Yapılış yılı ise 1232'dir. Bahaeddin Veled bu tarihten 2 sene önce vefat etmiştir (Köroğlu 1999:52).

Bilindiği kadarıyla medrese düz, toprak damlıdır. İnce Minare, Karatay medreseleri gibi kesme taştan kubbeli bir mimari abide değildir. Kara örtü denilen, damına çıkıp oturulan, abdest alınan, yemek yenilen, yazın sıcak günlerinde geceleri yatılabilen bir yapıdır (Arabacı 1998:184). Konya medreselerinin çoğunluğu gibidir. Zaten bu tipte olanlar da günümüze gelememişlerdir. İçeride yüksekçe bir sahnı vardır, ortada sofa açıklığı ve bir havuzu bulunmaktadır (Konyalı 1964 ve Önder 1956'dan aktaran Arabacı 1998:184-185).

Gühertaş Medresesi Mevlâna Hazretleri'nin evidir. Sahnıdan açılan bir kapıdan hareme geçilmekte burada bulunan odalarda Mevlâna'nın ailesi kalmaktadır (Arabacı 1998-185).

Gühertaş Medresesi, Bahaeddin Veled'in çocuklarının öğrenimi için vakfedilmiş olmasından ötürü arşiv belgelerinde Medrese-i Mevlâna, Medrese-i Celâliye gibi isimlerle anılır. Mevlâna dergahı yanında yeni bir medrese açılınca yeni medreseye Molla-i

Cedid, Gühertaş Medresesi'ne ise Molla-i Âtik (eski) denilmeye başlanmıştır (Köroğlu 1999:52)

Gühertaş Medresesi'nden günümüze ulaşan bir kısım bulunmamaktadır. Ancak medresenin bulunduğu bölgedeki yapılar Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından alınmıştır ve medrese eski yerine yapılacaktır.

Tacül Vezir Medresesi

Tacülvezir Medresesi, II.Gıyaseddin dönemi vezirlerinden Tacüddin Ahmed tarafından 1239 yılında yaptırılan külliye'nin birimlerinden birisiydi. Külliye bünyesinde ayrıca mescid, hankâh ve türbe de bulunmaktaydı (Köroğlu 1999:53). Yüzyıllar boyunca zaman zaman tamirden geçerek kullanılmaya devam eden bu Selçuklu külliyesinden tarihe ilk karışan bölüm mescidi olmuştur. 1906'ya gelindiğinde ise medrese bir hücresi kalıncaya kadar harap olmuştur (Arabacı 1998:204).

Şehabeddin Uzluk, Konya Abideleri adlı eserinde 1939 yılında külliye'yi şöyle anlatıyor. "Kendi gördüklerimden bazılarını zikre çalışacağım. Örneğin 1239 tarihinde yaptırılan Tacülvezir Hankâhı. Bütün yapıdan yalnız türbe oradadır. Yapı Selçuklu medrese tipini andırıyordu. Yıkılmadan önceki durumunu pekiyi biliyordum. Büyük kapıdan sonra avluya giriliyordu. İki yanda odalar, batıda eyvan, solunda üstü kubbeli bir oda, sağında şimdiki türbe vardı. Eyvanın süslü çinileri el'an gözümün önündedir (Uzluğ 1935'den aktaran Köroğlu 1999:53).

Medrese'den günümüze şu an da Kültür Park içerisinde bulunan Tacül Vezir Türbesi ulaşmıştır.

Karatay Medresesi

Karatay Medresesi'nin vâkıfı olan Celâleddin Karatay, Anadolu Selçukluları'nda I.Alâeddin Keykubad ve halefleri döneminde çeşitli zamanlarda sırasıyla "emir-i devât", "emir-i taştâne", "hazinedâr-ı hâss", nâib" ve "atabey" olarak önemli mevkilerde bulunmuştur. Alâeddin Keykubad'ın yanında göreve başlamadan önce bir gûlamhaneye eğitilmek üzere alınan Celâleddin Karatay, sonra saraya getirilmiş ve burada kendisine önemli

bir makam verilmiştir. İbn Bibi, bizzat Celâleddin Karatay'dan yaptığını ifade ettiği rivayetine göre, onun Alâeddin Keykubad'ın tahta çıkışından ölümüne kadar bu sultanın hizmetinde bulunduğunu belirtmiştir. Celâleddin Karatay'ın devlet hizmetinde etkin hale gelmesi özellikle II. İzzeddin Keykavus'un saltanat dönemlerine rastlamaktadır. Anadolu Selçukluları devrinde yönetici sınıf içerisinde yer alan Celâleddin Karatay, sultanın onayıyla toplumda birçok kamu hizmetinin sağlıklı yürütülebilmesi amacıyla çeşitli alanlarda vakıflar kurmuştur. Karatay Medresesi (1251) de onun vakıf eserlerinden biridir (Odabaşı 2013:222).

Karatay Medresesi, merkezi kubbeli bir medresedir. Öbürlerindeki açık avlu, Karatay Medresesi'nde tam kare olmuştur. Kapısı, kubbeli mekana açılan odalarıyla dört yönde kapalı alanı genişletilmiştir. Medrese'nin taç kapısı, taş ve renkli mermerin kaynaşıp sıcak, deruni manalar aldığı, üç boyutlu bir medeniyet panosu gibidir. İ. Hakkı Konyalı'nın "şiirleşen taş" dediği bu kapı, Türk yapı geleneğine uyularak doğuya açılmıştır. Taç kapı, orijinal şeklini iyi muhafaza etmiş, Anadolu Selçuklu mimarisinin en güzel örneklerinden birisidir (Uzluk 1935 ve Konyalı 1964'den aktaran Arabacı 1998:164).

Taç kapıdan sonra geçilen giriş holünün, üst yapısı ile duvarı bugün yoktur. Aslı kubbeli olan giriş holünden merkezi hole geçilir. Merkezi hol ile eyvanın mozaik çini kaplaması portalden daha güzeldir. Kubbe altı, Selçuklu çini örneklerinin en zengini ile kaplanmıştır. Siyah, patlıcan moru ve firuze renkli çinilerle hareketlenen mekan, "gök kubbeyi" andırmaktadır. Kubbeyi ve duvarları kaplayan çini mozaik süslemeler, mimari ile tam bir ahenk halinde mekan etkisini artırmaktadır. Ağırlığını kaybetmiş ve yükselmiş olan kubbe, büyük bir eyvanla iyice kaynaşarak öyle bir mekan birliği meydana getirmiştir ki bu; sonra büyük Osmanlı camileri mimarisine bir hazırlık olmuştur (Kuran 1969'dan aktaran Arabacı 1998:165).

Pek kuvvetli bir simetrisinin hakim olduğu eserin(Uzluk 1935'den aktaran Arabacı 1998:166) kubbeli avlusunun sağ ve solunda talebe hücreleri, batısında ise eyvan vardır. Eyvanın iki yanında birer kubbeli oda bulunmaktadır. Bunlardan sağdaki bugün yıkık, solda Celâleddin Karatay'ın türbesi olan ise sağlamdır (Arabacı 1998:166).

Anadolu Selçuklu devrinin önde gelen bir eğitim kurumu olan Karatay Medresesi'nde, eğitim-öğretimin en temeli olarak, yetiştirilecek insan tipinde netlik vardır. Bu durum vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Çünkü müderrisin, "Hanefi Mezhebi"nden ve şer'i

ilimler, hadis, tefsir, münazara, usul ve fûru da liyakatli olması, insan tipinde belirlenen bir hedefin varlığını ortaya koymaktadır. Bu hal, aynı zamanda okutulacak derslerin ne olduğu sorusuna da bir cevap teşkil edecektir (Yalçın 1957'den aktaran Arabacı 1998:170). Eğitim haftada beş gündür. Salı ve Cuma günleri tatil, diğer günler öğretim faaliyetine devam edilmektedir (Turan 1948'den aktaran Arabacı 1998:171). Tatilin iki gün üst üste değil de yedi günü 2-3 günlük mesailer halinde ikiye bölmesi dikkat çekicidir (Arabacı 1998:170-171). Karatay Medresesi'nin ilk müderrisi, devrinin meşhur ulemasından Şemseddin Mardinî'dir (Turan 1948'den aktaran Arabacı 1998:171). Açıldığı sıralar zamanın şöhretli simalarının uğrak yeri durumunda olan medrese, Osmanlılar döneminde de önemini korumuştur (Arabacı 1998:171). Karatay Medresesi 1955'ten itibaren Çini Eserler Müzesi haline getirilmiştir (Arabacı 1998:179).

Kemaliye (Küçük Karatay) Medresesi

Karatay-ı Sagîr, Küçük Karatay veya yaptıranın adından dolayı Kemaliye Medresesi de denilen bu Selçuklu medresesi, ünlü devlet adamı Celâleddin Karatay'ın büyük kardeşi ve bir Selçuklu emiri olan Kemâleddin Tumurtaş'ın hayır eseridir (Konyalı 1964'den aktaran Arabacı 1998:180). Kemâleddin Tumurtaş, medresesini Celâleddin Karatay'ın medresesinden 3 yıl önce yani 1248 yılında yaptırmıştır (Uğur ve Koman 1940'dan aktaran Köroğlu 1999:61). Celâleddin Karatay'ın medresesi, Kemâliye Medresesi'nin tam kapısının hizasına ve karşısına yapılmıştır (Konyalı 2007:572).

Kerpiçten öğrenci odaları ve medresenin tamamı yıkılmıştır (Önder 1952'den aktaran Arabacı 1998:181). Zira Büyük ve Küçük Karatay Medreseleri'nin arasından gelişli-gidişli yol geçirilmiştir. 1943 yılında eyvanın üstü bir çatı ile örtülerek kiremitlenmiştir. (Uğur ve Koman 1940'dan aktaran Arabacı 1998:181) Medreseden günümüze "beşik tonozu yıkılmış bir eyvan" ile taç kapısının bir kanadına ait kısım (Sözen 1970'den aktaran Arabacı 1998:181) hariç, toprağın sakladıkları dışında bir şey kalmamıştır (Arabacı 1998:181)

Seyfiye Medresesi

1248 yılında faaliyete başlayan Seyfiye Medresesi'nin kurucusu Seyfeddin Karasungurdur. Celâleddin Karatay'ın ve Kemâleddin Turumtaş'ın kardeşidir. Adı Karatay Medresesi vakfiyesinde mütevellî olarak geçer. 1253 yılında görevi ordu komutanıdır. Daha sonra başkomutanlığa yükselir (Köroğlu 1999:62).

Seyfiye Medresesi'nin son döneme kadar gelebilen odaları, dershanesi, mescid, kütüphane, vb., bölümleri hakkında açıklayıcı bilgi henüz bulunamamıştır. Ancak türbesi, bu tarihi eserin nişânesi olarak varlığını koruyabilmiştir (Arabacı 1998:195).

Nizamiye (Nalıncı) Medresesi

Nizamiye Medresesi, 1237 yılında Emir Nizameddin tarafından yaptırılmıştır. Emir Nizameddin I.İzzeddin, I.Alâeddin Keykubad ve oğlu II.Gıyaseddin dönemlerinde devlet hizmetinde bulunmuştur. Tevarih-i Al-i Selçuk'tan Emir Nizameddin'in silahı kadar kalemîni de başarılı bir biçimde kullanan seçkin bir kişi olduğu ve bir ara naib-i arz görevini yaptığını biliyoruz. Nizameddin II.İzzeddin Keykavus ile IV.Rükneddin Kılıç Arslan'ın ortak saltanatı sırasında üstad ud-dar olarak görev yapmıştır (Köroğlu 1999:63).

Nizamiye Medresesi şehrin merkezinde olması nedeniyle tören, toplantı, âyin,... gibi sosyal etkinliklere sahne oluyordu. Evliya çelebi Konya'ya geldiğinde notlarında Nizamiye Medresesi'ni Konya'nın en ünlü medresesi olarak niteler (Evliya Çelebi'den aktaran Köroğlu 1999:64).

Medrese 19. Yüzyıla kadar işlemiştir ancak onarımsızlık yüzünden 1931'de büyük kubbesi ve taç kapısı çökmüştür (Köroğlu 1999:64). Medreseden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır

Ağazade (Atabekiyye) Medresesi

Medreseyi yaptıran Selçuklu devlet adamlarından Yaruk İnal oğlu Sevinç oğlu Atabey Arslandoğmuş'tur. Medresesi Atabekiyye ya da Atabey diye anılmıştır. Daha sonra 1892 tarihinde 23 yıl müderrislik yapan Ağazade Bekir Sami'nin adıyla Ağazade Medresesi diye anılmaya başlanmıştır (Köroğlu 1999:64).

Atabekiyye Medresesi'nin hedeflediği insan tipi, diğer Selçuklu medreseleri gibidir. İlk vakfiyesinde; “medresenin müderrisinin mutlaka Hanefi ve sofu olup, orada daima fıkıh ilimlerinin okunmasının” şart koşulduğunu Eflakî haber vermektedir. Yediyüz yıla yakın bir süre hizmet veren bu medresenin devamlılığının sağlanmasında ise kurucusu olan Emir Atabey Arslandoğmuş'un zengin vakfiyesinin büyük payı bulunmaktadır (Arabacı 1998:137-138). Medreseden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır.

İnce Minareli Medrese

Anadolu Selçuklu Devleti Veziri Sahib Atâ Fahreddin Ali tarafından 1258-1279 yılları arasında yaptırıldığı kabul edilen İnceminare Medresesi'nin asıl adı, Sahib Atâ Darü'l-Hadisi'dir. İslam alemindeki ilk hadis enstitüsü sayılan, Eyyübi Sultanı Kamil Nasruddin Muhammed tarafından 1225 yılında Kahire'de kurulan ihtisas medresesinden kısa süre sonra Konya'da açılmıştır. Bu haliyle İnceminare Darü'l-Hadisi, Anadolu'daki ilk darü'l-hadistir (Bilge 1984'ten aktaran Arabacı 1998:145).

İnceminare Medresesi; darü'l-hadis, mektep, mescid ve minareden oluşmaktaydı. Kapısı Türk geleneğine göre doğuya açılır. Hadis öğrenimini amaçlayan medresenin taç kapısı kesme Sille taşından yapılmış olup taş işçiliği yönünden eşsizdir. Bu kapıyı simetrik yazı şeritleri süslemektedir. Yazının geniş bordürler halinde en iyi biçimde bezendiği taç kapı budur (Köroğlu 1999:66). O kadar ki Ahmet Hamdi Tanpınar bu taç kapı için: “Sahib Atâ'nın yaptırdığı İnce Minareli'nin cephesi tiftikten dokunmuş büyük bir sultan çadırına benzer” (Tanpınar 2013:81) ifadesini kullanmıştır. Taç kapının orta kısmında kapının kemerine uyan sağ ve soldaki şeritler kapının üstünden düğümlendikten sonra ayrılırlar ve paralel biçimde saçağa kadar yükselirler. Bu şeritlere girift bir sülüs ile Yasin Suresi işlenmiştir. Yan kenarlara yakın yazı şeritlerinde Selçuklu sülüsü ile Fetih Suresi yazılıdır (Köroğlu 1999:66).

İç kapıdan girildiğinde ortasında havuz bulunan avluya varılır. Üstünü örten büyük kubbe mavi, lacivert, mor, koyu yeşil çinilerle süslenmiş çok güzel bir kompozisyon oluşturmuştur. Minaresi 50 metre yüksekliğinde iki şerefeli idi ancak 1901 yılında ard arda düşen iki yıldırım sonucunda minarenin birinci şerefeden sonraki kesimi yıkılmıştır. Medrese'nin mescidi ise 1929 yılında yıkılmıştır (Köroğlu 1999:67). Yıkılan mescid

kısmı daha sonra restore edilmiştir. İnce Minareli Medrese günümüzde Taş ve Ahşap Eserler Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Sırçalı Medrese

Anıtsal yapısıyla, iki katlı, eyvanlı simetrik ve dengeli planı ile Sırçalı Medrese klasik Selçuklu medreselerinin önemli örnekleri arasında yerini alır. Açık avlulu ve revaklıdır. Çini (sırça) süslemelerinin çokluğu nedeni ile adı halk arasında Sırçalı Medrese'ye çıkmıştır (Köroğlu 1999:69). Sırçalı Medrese'nin bânisi Anadolu Selçuklu devlet adamlarından Bedreddin Muslih'tir. Onun için medrese ayrıca Muslihiye Medresesi olarak da anılmıştır. Bedreddin Muslih, II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in emirlerindedir. Aynı zamanda, II.Alâeddin Keykubad'ın lalasıdır. Devrinin etkin devlet adamlarından olan Bedreddin Muslih, varlıklı birisidir. Medrese'nin kitabesine göre 1242 yılında Sırçalı Medrese'yi yaptırmıştır (Arabacı 1998:198).

Medrese'nin, kesme taştan ve doğu yönünde bulunan cephenin ortasında ileri fırlayan bir taç kapısı vardır. Bu dikkat çekici taç kapıdan, tonoz örtülü derin bir giriş bölümüne geçilir. Girişin sağında Bedreddin Muslih'in iki yakınıyla birlikte yattığı türbesi bulunmaktadır. İki basamaklı dar merdivenle çıkılan türbeden sonra avlunun sağ alt katında sıralanan dört talebe hücresi vardır. Aynı şekilde karşı taraf alt katında da simetrik olarak dört talebe odası ve üstlerinde de dörder oda, toplamda ise 16 odası bulunmaktadır (Arabacı 1998:198).

Sırçalı Medrese, Anadolu'da çinili medreselerin ilk ve en önemli örneklerinden biridir. Medresenin her tarafı aslında çini kaplama iken maalesef önemli bir kısmı bozulmuştur. Medresenin ikinci katın hemen hepsi, birinci kattaki medrese odalarının ise önlerindeki revaklar dahil büyük bir kısmı yıkılmıştır. 1940'lı yıllara gelindiğinde yıkılan odalar yerine kerpiç duvarlı odaların yapıldığı görülmektedir (Arabacı 1998:199).

Hatuniye Medresesi

Hatuniye Medresesi 1229 yılında Selçuklu hanedanından Ahmedü'l-Arus kızı Devlet Hatun (Raziye Hatun) tarafından yaptırılmıştır. İlk yapısı; cami, medrese ve imareti ile birlikte Selçuklu dönemi eseridir ancak günümüze bu eserden sadece minaresi intikal etmiştir (Önder 1952 ve Konyalı 1964'ten aktaran Arabacı 1998:140-141).

Ali Gav (Mahmudiye) Medresesi

Yapılış tarihi tam olarak bilinmeyen medresenin, 12. yüzyıl sonlarında ya da 13. yüzyıl başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Ali Gâv'ın kimliğine dair bilgiden yoksunuz. Konya Vakıflar Müdürlüğü'nde bir vakfiye kaydında "Konya'da vaki evliyaullahtan Ali Gav... ibaresi onun veli bir zat olduğuna işarettir (Köroğlu 1999:75-76). Osmanlı döneminde de kullanılan bu medrese 1983 yılında onarılmıştır. Yapılan kazılardan ve incelemelerden Ali Gâv Medresesi'nin Konya'daki kapalı avlulu medreselerin ilki olduğu sonucuna varılmıştır (Köroğlu 1999:76). Medrese günümüzde Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından kullanılmaktadır.

Kadı Kalemşah Medresesi

Gazi Alemşah (Kadı Kalemşah) Mahallesinde idi. XIII. Yüzyıl sonlarına doğru vefat eden devrin fakihlerinden Zeyneddin kadı Kalemşah tarafından yaptırılmıştır. Medrese, zaviyesi ile birlikte son 50 yıl içinde yıktırılmıştır (Önder 1971:154). Medreseden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır.

Kadı Hürremşah Medresesi

Eser Şeyh Sadreddin-i Konevi Mahallesi'nde ve Sadreddin-i Konevi Türbesi yakınındadır. Bu darülhadisi (Baykara 1985'den aktaran Atçeken 1998:217) yaptıran Kadı Hürremşah, Konya Kadılar Kadısı Ebul meali Ahmed'in babasıdır (Konyalı 1964'ten aktaran Atçeken 1998:217). Bu eserden günümüze ulaşan bir kısım bulunmamaktadır.

Sonuç

Hayırsever Selçuklu sultanları ve devlet adamları eliyle Konya şehri 13. Yüzyılda, burada 15 tanesini saydığımız medreselerle, devrinin hiç şüphesiz en önemli ilim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Böyle bir neticenin oluşmasında Konya'nın Türkiye Selçuklu Devleti'ne başkent olmasıyla başlayan süreç çok önemlidir. Bizans döneminde küçük bir yerleşim yeri görünümündeyken, Türkiye Selçukluları'na başkent olması ile

birlikte adeta Anadolu'nun ve etkisi altında bulunan coğrafyanın ilim, kültür ve medeniyet başkenti haline gelmiş, devrinin en güzide ilim adamları ve mutasavvıfları Konya'ya yerleşmişlerdir.

Selçuklu Medreseleri'nin büyük çoğunluğu 13. yüzyılda Alaeddin Tepesi çevresinde, dış surların içinde kalan bölgede yaptırılmıştır. Bu medreselerden Karatay, İnce Minareli, Sırçalı ve Ali Gav Medreseleri günümüze ana yapılarını koruyarak ulaşmışlardır. Kemaliye ve Altunaba Medreseleri'nden 1'er oda, Seyfiye ve Tacülvezir Medreseleri'nden türbe kısımları, Hatuniye Külliyesi'nden ise minare günümüze ulaşmıştır. Sultaniye, Nizamiye, Gühertaş, Ağazade, Kadı Hürremşah ve Kadı Kalemşah Medreseleri'nden ise herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Haklarında kısaca bilgi verdiğimiz Konya'daki 15 Selçuklu Medresesi'nin, güncel Konya haritası üzerindeki yerleri gösterilmiştir. (Sadece Alaeddin Tepesi üzerinde olduğu belirtilen ancak tepenin hangi tarafında bulunduğu kaynaklarda belirtilmeyen Sultaniye Medresesi'nin yeri sembolik olarak gösterilmiştir.

- S1-Tacül Vezir Medresesi
- S2-Ali Gav Medresesi
- S3-Atabekiyye Medresesi
- S4-Karatay Medresesi
- S5-Kemaliye Medresesi
- S6-Gühertaş Medresesi
- S7-Seyfiye Medresesi
- S8-Hatuniye Medresesi
- S9-İnce Minareli Medrese
- S10-Sultaniye Medresesi
- S11-Nizamiye Medresesi
- S12-Altunba Medresesi
- S13-Kadı Kalemşah Medresesi
- S14-Sırçalı Medrese
- S15-Kadı Hürremşah Medresesi

Harita-1 Selçuklu Medreseleri'nin Güncel Konya Haritası'ndaki Yerleri

Kaynaklar

- Arabacı, Caner (1998). *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*, Konya: KTO Yayınları
- Atçeken, Zeki (1998). *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, Ankara: TTK Yay.
- Çatakoğlu, Mehmet Şerif (2002). *Anadolu Selçuklu Dönemi İlmî Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Kuruluş Dönemi İlmî Faaliyetlerine Tesiri*, Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi
- Konyalı, İbrahim Hakkı (2007). *Konya Tarihi*, Konya: KOSKİ Yay.
- Köroğlu, Hüseyin (1999). *Konya ve Anadolu Medreseleri*, Konya: Fen Yay.
- Odabaşı, Zehra (2013). *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler Kitabı 4. Cilt*, Konya: Selçuklu Bel. Yay.
- Önder, Mehmet (1971). *Mevlana Şehri Konya*, Ankara: Konya Turizm Derneği Yay.
- Özgel, İshak (2013). *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1. Cilt*, Konya: Selçuklu Bel. Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2013). *Beş Şehir*, İstanbul: Dergah Yay.
- Yıldırım, Mustafa (2000). *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9. Sayı*, Konya.

**OSMANLIDA İLK SİNEMACILAR:
MAKEDONYALI MANAKİ KARDEŞLER**

Öğr. Gör. Memduh YAĞMUR
Niğde Üniversitesi
memduhyagmur@gmail.com

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk belge filmleri çeken Makedonyalı Manaki Kardeşler, Balkan Sineması'nın kurucusudur ve Osmanlı tebasına mensup olmalarından dolayı çektikleri belge filmleri, ilk Osmanlı filmleri olarak görülmektedir. Janaki Manaki ve Milton Manaki Yunanistan yakınlarında Avdela köyünde doğmuşlardır. 1904'de Makedonya'nın kültür merkezi Bitolo'da (Manastır) Manaki Kardeşler adı altında bir stüdyo açarlar sonra da saray fotoğrafçısı olurlar. Bu arada hobi olarak sinemaya da ilgi duymaya başlarlar. Avdela köyünde kilim dokuyan kadınları ve 107 yaşındaki büyükannesi Despina'yı görüntülerler. Makedonya'da ilk açık hava film gösterisini gerçekleştirirler. 1908 tarihinde Türklerin Hürriyet Üzerine Konuşmaları adlı filmleriyle Osmanlı topraklarında, Osmanlı tebasına mensup kişiler olarak ilk belgesel filmi çekmişlerdir. 1911'de V. Sultan Mehmet Reşat'ın Manastır ve Selanik ziyaretlerini de çekerler. Makedonyadan çeşitli filmleri de çeken Manaki kardeşler, ilk Osmanlı sinemacıları olarak görülürler. 1979 yılında kurulan ve adını Manaki Kardeşlerden alan Uluslararası Yönetmenlerin katılımıyla yapılan "Manaki Kardeşler Film Festivali" Manastır'da her yıl düzenlenmektedir. Film ödülü de Kamera 300 olarak adlandırılır.

Anahtar kelimeler:

Manaki Kardeşler, sinema, Osmanlı İmparatorluğu, Makedonya, Manastır, Manastır,

**The First Filmmakers In The Ottoman Empire:
Macedonian Manaki Brothers**

Abstract

Attracting the films of Manaki Brothers the first document in the Ottoman Empire, the Macedonian, Balkan and Ottoman subjects belonging to the document because they are suffering is the founder of cinema films, films are seen as the first Ottoman. Janaki and Milton Manaki Manaki were born in Greece

near the village of Avdela. Bitolo in 1904 in Macedonia's cultural center (Manastır) Manaki Brothers house then open a studio under the name of the photographer. In the meantime, they are also interested in movies as a hobby.

And the women who weave the rugs in the village of av de la 107-year-old grandmother Despina output. In Macedonia, the first open-air movie show to perform. Conversations on the liberty of the Turks in Ottoman Empire in 1908 with the first ever documentary film as members of the citizens have pulled the Ottoman lands. In 1911 Sultan Mehmet Reşat V and visits Manastır from Selanik, too attract. Attracting various films from Macedonia Manaki Brothers, the first Ottoman are considered one of the filmmakers. Founded in 1979 with the participation of the director and the name of the International Space Manaki Brothers "Film Festival Manaki Brothers" is held every year in the Monastery. Film award, the camera 300 is referred to as.

Keywords: Manaki Brothers, cinema, Ottoman Empire, Macedonia, Monastery

Giriş

Sinemanın icadı denince akla ilk gelen Lumiere kardeşlerin gösterisi olmakla birlikte, daha önce yapılan çalışmalar ve deneyler de bulunmaktadır. 1890' larda başlayan çalışmalar neticesi 1895'li yıllarda aynı anda birbirinden habersiz bir çok mucit sinema makinası icat etmişti. Max Skandanowski, Arthur Melbourne-Cooper, Jean Acmé Leroy ve Augustin Le Prince gibi mucitler daha önce bazı gösteriler yapmışlardı. Fakat 28 Aralık 1895'te Paris'te halka açık ilk gösteriyi yapan Lumire Kardeşler literatürlerde sinemanın mucidi diye anılmıştır.

ABD'de Thomas Edison'un 1890 larda kinetoscope aracılığıyla çektiği Kraliçe Mary'nin İdamı ve Fransa'da Auguste ve Louis Lumière Kardeşler'in cinématograph'ı, ile Mart 1895'te çekilen İşçilerin Lumière Fabrikasından Çıkışı adlı belge filmiyle dünya sinema tarihinde bir dönüm noktasını simgelemektedir. O dönemde Amerika ile olan ilişkiler bu derece gelişmiş olmadığı için sinema Türkiye'ye Avrupa yoluyla girmiştir. (Onaran, 1999:11) Halka açık ilk sinematografik gösteriyi düzenleyen Fransız Auguste-Louis Lumière kardeşlerin operatörleri, çekim çalışmaları yapmak için çeşitli ülkelere gitmişlerdi. (Özgüç, 1990:7) Bu ülkelerden birisi de Osmanlı İmparatorluğu'du ve Paris'teki halka açık ilk gösteriden kısa bir süre sonra bu icatla tanışmıştır.

Osmanlıda İlk Sinema Gösterimleri

Osmanlı'nın sinematograf adı verilen yeni icattan haberdar olması, Mösyö Jamin adlı bir Fransız vatandaşının sefaretı aracılığıyla gönderdiği biz yazı vesilesiyle oldu. Fransız Sefareti'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1896 tarihli yazıda, Mösyö Jamin'in sinematografı için gerekli olan lambanın gümrükten geçirilmesine izin verilmesi isteniyordu. II. Abdülhamit'in elektrikli ve manivelalı aletlere karşı hassasiyetini bilen Sadrazam Halil Rıfat Paşa, Hariciye Nezareti'nin kendisine iletği bu yazı üzerine adı geçen aletin ne olduğunun araştırılması için gerekli çalışmaları başlattı.

Sonuç 20 Eylül 1896 tarihli bir raporla sadrazama bildirildi. Raporla "sinematograf" adı verilen aletin ilmi yönden insanlık için faydalı" olduğu belirtiliyordu. Söz konusu rapor, ülkemizdeki sinema faaliyetlerinin erken dönemde başlamasında etkili oldu. II. Abdülhamit, her ne kadar bir Fransız vatandaşı olan Victor Constinsouza'yu kendisine sunduğu sinematograftan dolayı Güzel Sanatlar Madalyası ve iki yüz liralık bir hediye ile ödüllendirilmiş ve sinemanın saraya girmesine izin vermiştir.(Özuyar, 2008:11-12)

Türkiye'de ilk sinema gösterisi de Yıldız Sarayı'nda, Bertrand adında bir Fransız tarafından, Padişah İkinci Abdülhamit'e yapıldı. (Korkmaz, 1997:7) Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu ilk gösterileri şöyle anlatmaktadır:

“Bertrand taklit ve hokkabazlık yapar, her sene babamdan izin isteyerek Fransa'ya gider, birtakım yeni şeyler öğrenip gelirdi. Saraya sinemayı bu getirmiştir. O zamanki sinemalar şimdiki gibi değildi. Perde büyük fırçalarla iyice ıslatılır, küçük parçalar gösterilirdi. Bu parçalar pek karanlık görülür, filmler bir dakikada biterdi. Bununla beraber çok yeni bir şey olduğundan hoşumuza giderdi.” (Osmanoğlu, 2003:76)

Beyoğlu'nda, o zamanki adıyla Péra'da, Tünel ile Galatasaray arasındaki Sponeck birahanesinde, halka açık ilk film gösterisi yapıldı. Galatasaray karşısına düşen Hammalbaş sokaktaki Avrupa Pasajı'nın 7 numaralı yeriydi burası. (Özgüç, 1990:8) Halkın 'Sponek'in Yeri' dediği birahaneydi orası ve gösterinin ilanında da aynı deyim kullanıldı. (Gökmen,2000:59-60) Türk Sinema tarihine ilişkin tüm yazılı kaynaklarda, bu ilk gösterinin, 19. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'a yerleşmiş Rumen asıllı bir Musevi olan Sigmund Weinberg tarafından yapıldığı yazılıdır.

Artık, Osmanlı İmparatorluğunda da halka açık olarak sinema gösterileri başlamıştı. Sonraki yıllarda Osmanlı tebaasına mensup Makedonyalı Manaki Kardeşler ülkenin çeşitli yerlerinden filmler çekeceklerdi.

Manaki Kardeşler

Janaki Manaki (1878-1954) ve Milton Manaki (1882-1964), bugünkü Yunanistan yakınlarındaki Vlah kökenli Makedonların yaşadığı Avdela köyünde doğmuşlardır. Bazı Yunan kaynaklarında Manaki Kardeşler'in Yunan olduğu iddia edilmekteyse de, Makedonlar bu varsayıma karşı çıkmakta ve Manaki Kardeşler'in Vlah kökenli Makedon olduklarını savunmaktadırlar. (Çeliktemel-Thomen, 2010)

İkisi kız, üçü erkek olan beş kişilik bir göçebe ailesinin çocuklarıdır. Yazları Pint Dağı'nın Avdela köyünde, kışları ise Grevend kasabasında yaşamlarını sürdürürler. Her iki kardeşin de ilgi alanı güzel sanatlar ve yeni olan her şeydir. İlk olarak bir fotoğraf atölyesi açarlar. Yanaki Manaki 1898'de Yanına kentinde yazı ve resim hocalığı yapar ve sonrasında da bu kentte bir fotoğraf atölyesi açar. Milton ise fotoğrafçılığı bu atölyede öğrenir ve kısa sürede bu dalda ünlenir. Yanaki'nin fotoğrafı sanatsal olarak yorumlamasına karşılık, Milton gezginci fotoğrafçılığı tercih ederek yaşamı olduğu gibi belgesel bir şekilde yansıtmayı yeğler. 1904'de işlerini genişletmek için o dönem Makedonya'nın kültür merkezi ve en işlek kenti Bitolo'da (Manastır) Siroki Sokağı'nda Manaki Kardeşler adı altında bir stüdyo açar. Kardeşler 1906'da Sinaya kentindeki dünya fotoğraf sergisine katıldılar ve Romanya Kralı I.Carol'in ilgisini çekerek altın madalya ile ödüllendirilip saray fotoğrafçısı unvanını alırlar.

1910'da Milton, Makedonyalı komitacıların fotoğraflarını çekmek için dağlara çıkar ve bir süre komitacılarla birlikte yaşar. Bu belgesel tavrını daha sonra II. Dünya Savaşı sırasında dağlara çıkan komitacılarla röportajlar yaparak sürdürür. Yanaki Manaki, fotoğraf konusundaki bilgilerini genişletmek için Viyana, sonra da Paris ve Londra'ya gider. Bu yolculukları sırasında fotoğrafçılığın yanı sıra sinemaya da ilgi duymaya başlar. Londra gezisi sırasında Charles Urban marka bir kamera alır ve dönüşünde Avdela köyünde kilim dokuyan kadınları, 107 yaşındaki büyükannesi Despina'yı görüntülerler. Ama esas uğraşlarının fotoğrafçılık olması nedeniyle sinemayla bir süre hobi

olarak ilgilenirler. Daha sonra amatör film çekimlerinin yanı sıra sinema işletmeciliğine el atarlar ve Makedonya’da ilk açık hava film gösterisini gerçekleştirirler. (Evren, 2013)

Sinema ve fotoğraf sanatçıları Janaki ve Milton Manaki kardeşlerin 1911’de V. Sultan Mehmet Reşat’ın Manastır ve Selanik ziyaretlerini çektikleri film halen Makedonya arşivlerinde bulunmaktadır. Ancak Manaki kardeşlerin Makedon asıllı olmalarından dolayı bu filmin ilk Türk filmi olarak kabul edilmesi ikilem yaratmıştır. (Esen,2002;11-12).Yine bu dönemde Manastır ve Kosova eyaletlerinde sinema etkinliklerini sürdüren Anton Smeh, Davorin Rousek, Karl Grossman gibi sinemacılar olmuştur. (Özön, 1995:19)

1908 tarihi sinemamız açısından bir başka açıdan da önemlidir. Bu tarihte Janaki ve Milton Manaki, iki dakika uzunluğundaki *Türklerin Hürriyet Üzerine Konuşmaları* adlı filmleriyle Osmanlı topraklarında, Osmanlı tebaasına mensup kişiler olarak ilk belgesel filmi çekmişlerdir. 35 mm formatında çekilen bu siyah beyaz, sessiz filme bu adın sonradan verilme ihtimali yüksektir. 1908’de Genç Türkler’in Meşrutiyet’in ilanıyla Manastır’da (Makedonca ismiyle Bitola) yaptıkları konuşmalardan birini betimleyen bu belge filmi, üç farklı çekimle bir araya getirilmiştir. Birinci çekim bir kürsüde seyircilere hitap eden bir konuşmacıyı, ikinci çekim Manastır’da bulunan diplomatları, üçüncüsü ise askerlerin geçiş alayını içermektedir.

Yine aynı yıl, Genç Türk Devrimi’nin Balkanlar’daki etkisini yansıtan farklı filmler çekilmiştir. Bunların dışında Manaki Kardeşler’in, kesin tarihi bilinmeyen ve aktüalite niteliğinde, güncel olayları yansıtan farklı filmlerinden söz edilebilir; örneğin Manastır’da Cenaze, Pazar Yeri ve Kasaplar, Türk Askerlerinin Geçiş Alayı, Köy Düğünü, Vlah Halk Dansı, Tarım Okulunda Türk Profesör ve diğerleri (Çeliktemel-Thomen 2010). Yine bu filmlere bir Pintus köyünde bir Hristiyan okulu, kızlı erkekli gruplar, başlarında fesli ve elleri sopalı Hristiyan hocalar bulunmakta, başka bir filmde bayram gösterileri, diğer bir filmde ise isyan eden komitacıların Manastırda asılmaları görülmektedir. *

Balkanların tarihini ve göreneklerini, günlük hayatını anlatan dini ve etnik kaygılardan uzak olarak çekilmiş bu filmler, konulu belgesel olarak nitelenebilecek ilk filmlerden denilebilir. (Çomak, 2005:32)

Manaki Kardeşler'in, Padişah Mehmet Reşat'ın 1911 yılında iki kez ziyaret ettiği Manastır ve Selanik'te çekilmiş farklı görüntüleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilki Padişah'ın Manastır gezisinin 16 dakikalık görüntüsüdür. Filmde, Padişah Mehmet Reşat'ın, Manastır tren istasyonunda başlayan gezisi, Şehrin belediye binası önündeki görüntüleriyle devam etmektedir. Burada Padişah, çeşitli etnik ve dinden olan; genç, yaşlı her yaştan Osmanlı halkıyla buluşmakta; ayrıca askeri, sosyal ve siyasal cemiyetlerin liderleri bu önemli güne tanıklık etmektedir. Film, Padişah'ın Tumble Café'ye gidişinin ardından, tren istasyonunda son bulmaktadır.

Bir başka Manaki Kardeşler filmi ise, yine Padişah Mehmet Reşat'ın Mayıs 1911'deki, Selanik ve Manastır gezisinin görüntülerini içermektedir. Bu görüntüler 12 ayrı filme kaydedilmiştir ve toplam 11 dakika sürmektedir, bunlar sırasıyla: Numara 4: Sultan ve önünden geçen öğrenciler, askerler ve halk. Numara 6: Hürriyet: Selanik'te kasabalılar, ordu ve seyirciler. Numara 7: Tren, Selanik, -Naousa- Amyntaio Köprüsü, Sultan Manastır'a doğru giderken. Numara 8: Sultan camide, camiden çıkarken, Tumble Café'de. Numara 10: Selanik'te Sultan için geçit töreni, Sultan faytonla Bechtsina Café'ye giderken. Numara 18: Sultan Manastır'da tren istasyonunda, Sultan Manastır'dan ayrılırken. Numara 27: Sultan'ın halk tarafından karşılanması, vezirlerin geçiş töreni. Numara 47: Selanik'te Sultan'ın gemisi. Numara 61: Sultan Reşat ile kutlamalar. Numara 64: Selanik'te Sultan Bechtsina Café'ye giderken. Numara 66: Sultan Manastır'da Tumble Café'de, Selanik-Manastır treni. Numara 67: Genç kızlar ve askerler Selanik'teki geçiş alayı. (Manaki Kardeşler'in filmleri halen Makedon Sinema Arşivleri'nde bulunmaktadır.)¹

O yıllarda Manastır kentinin canlılığı, sanatla, politikayla ve yeni fikirlerle ilgili olayları hemen gündemine aldığı da bilinmektedir.

Bu ilk belge filmleri, dünyanın diğer ülkelerindeki genel kalıba uymaktadır. Filmler aktüalite niteliğinde olup, güncel olayları ve iktidarı simgeleyen hükümdar, ordu ve

---

¹ Makedon Akademisi bu filmleri tamir etmiş ve çözünürlüğünü yükseltmiştir. 19 Temmuz 2014 Haber Türk TV de Tarihin Arka Odası Programda bu ilk filmler özel bir konu olarak gösterilmiştir. Murat Bardakçı'nın hazırlayıp Prof. Dr. Erhan Afyoncu ve Prof. Dr. Nurhan Atasoy ve Mustafa Bereketli'nin olduğu programda Osmanlı Devleti'nde çekilen ilk filmlerden olan ve 1908 ile 1912 yılları arasında Kosova, Bosna-Hersek, Selânik ve Manastır'da çekilen görüntüler yayınlanmıştır.

bürokrasinin çeşitli tabakalarını yansıtan görüntülerden ibarettir. Manaki Kardeşler'in filmleri yapım aşamasında ne Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ne de Malulin-i Guzzata Muavenet Heyeti'nce desteklenmiştir; yalnız Padişah Mehmet Reşat'ın onayıyla yapıldıkları bilinmektedir. Türkler 'in Hürriyet Üzerine Konuşmaları adlı film, muhtemelen Selanik'te tohumları atılan Genç Türkler'in başarısını vurgulamak amacıyla çekilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savunduğu "hürriyet, adalet, kardeşlik, birlik ve eşitlik" kavramlarının film boyunca gösterilmesi, açıkça olmasa bile, adeta duygulara hitap eden bir siyasal propagandanın izlerini taşımaktadır. (Çeliktemel-Thomen 2010)

Manaki kardeşlerin; Sultan V. Mehmet Reşat'a dair çektiği görüntülerinde ilginç bir anekdot vardır:

Sultan V. Mehmet Reşat'ın trenden indikten sonra, kendisini bekleyen bir arabaya yöneldiği anda, Milton Manaki görüntü almak için kalabalığı yarıp padişahın karsısına çıktığı anda, Sultan'ın maiyeti tarafından engellenir. Bunu fark eden Sultan maiyetine seslenir: "Bırakın çocuk oynasın..." . (Korkmaz, 1997:19) Dolayısıyla çocuğun oynamaya devam etmesi ile Türk Sinema Tarihinin de ilk belgesi çekilmiş olur. Buradaki mesele fotoğraf makinasının o zamanlarda hareketli görüntü alamamasıdır. Minton o an hırıltılı sesler arasında çalışmış ve gülümseyen Sultan Reşat'ın resmi ileride belgeselleşmek üzere filme geçmişti. (Evren, 2006:86)

1916 yılında I.Dünya Savaş esnasında bir ara Manaki Kardeşlerin stüdyoları da bombalardan nasibini almıştı. Fakat stüdyo yeniden tamir edilerek faaliyetlerini sürdürmüştür.

Yeni bir düş kaynağı olarak sinema alanındaki faaliyetlerini geliştirmek ve büyütme amacıyla bir film projektörü satın aldılar ve Shirok Sokakta bir açık hava sinema salonu kurdular. Biraz gayret ve bazı zorluklarla Bitola da Manaki adı verilen ilk film tiyatrosunu açtılar. Sonraki filmleri arasında Yugoslav I.Aleksandr'ın Bitolaya Selamları, Kayıp Fransız ve Sırp Askerlerine Şükranların Sunulması, 1922'de Bitola'da Patlama, Petar Gerass'ın Düğünü ve ilk Makedon sanatçı Zerda'nın Prilep'teki Düğünü vardır.

1928 yılında Manaki kardeşler Sırp Kraliyet Mahkemesinin Mareşaline, Roman Kralının ve Osmanlı Sultanının fotoğrafçısı olarak hürmette bulunmuş olmaları güvencesi ile resmi kraliyet fotoğrafçısı olarak kendilerine unvan verilmesini talep eden bir başvuru

mektubu gönderdiler. Teklifleri kabul edildi ve Kraliyet Mahkemesinin ilgili bürosu davetiye çıkardı.

Minton 1935 yılında Rumen vatandaşı Vasiliki Dauka ile evlendi ve o yıl oğulları Leonid doğdu. 1937 yılında fotoğrafçılar olarak yalnız çalışmak üzere Yanaki ayrılarak Minton'u terk etti. 1940 yılında Minton kendi çok ünlü belgesellerinden birisi olan The Bombing of Bitola (Bitola'nın Bombalaması)'nı yaptı. II.Dünya savaşı sırasında o bölge Bulgar Krallığına ilhak edildi. Minton'un fotoğrafçı olarak çalışması yetkililerce de araştırıldı ve belgesini aldıktan sonra işinin başında kalarak 1200' den fazla fotoğraf çekti. 4 Kasım 1944'te Almanların çekilmesinden sonra Yugoslav partizanları Bitola'yı kendi yönetimlerine aldılar. Partizanların Bitola'ya girişi Minton'un kamarasından önemli bir tarihi fotoğraflar koleksiyonu olarak kaydedildi. Minton, bu dönemde politika, düğünler, spor, silahlı kuvvetler gibi birçok farklı konuya değinen 5000 civarında fotoğraf çekti. O zamanda çektiği ne ünlü fotoğrafların Tito'nun Bitola'ya girdiği düşünülmüştür.

Yanaki Manaki, 1935'te fotoğrafçılıktan ayrılır ve kalan ömrünün geçtiği Yunanistan'ın Selanik'e gider. Minton Manaki yaptığı çok sayıda görüşmeler ile kendi 1500 filminin tamamını 1.000.000 dinar karşılığı Makedonya Hükümetine satmayı başardı. Belgrat'taki Yugoslav Sinematek'i ile çalıştı. Çoğalttıktan sonra Manaki Kardeşlerin bütün filmleri 1954'te tekrar Minton'a döndü. Minton, ölümüne kadar ilgili enstitüler ile çalışmaya devam ederek, istedikleri fotoğraf veya filmleri onlara verdi. 1957 yılında bölgedeki ilk film yapımcısı olan Yugoslav Film Yapımcıları Derneği, onur üyesi yaptı. 1958'de Zagreb Film, Minton'un işi ve kariyeri ile ilgili bir belgesel hazırladı. Makedonya Ulusal Tekniği onur diploması takdim etti. 1964'te ölünceye kadar Bitola'da kaldı.

2

“Halkıma, Bitolalılara ve hiç yalan söylemeyen kamerama bağlı kaldım.” diye özetleyen Milton ise, 5 Mart 1964'te Manastır'da yaşama veda eder. (Evren, 2006:85)

Manaki Kardeşlerin Filmleri:

---

² http://en.wikipedia.org/wiki/Yanaki_and_Milton_Manaki

Makedonya Cumhuriyeti Milli Arşiv, tarihi ve kültürel değeri olan 120 yerde ve 17.000 'den fazla Manaki fotoğrafları ve 2000 m üzerinde kaydedilen filmini arşivlemiştir.³ 1995-1996 yıllarında Manaki Kardeşlerin filmlerinin asetat tabanlı-güvenilirlikli filmlere aktarılması yöntemiyle korunmaları sağlandı. 2012'de, Manaki Kardeşler'in film mirası dijitalleştirildi ve restore edildi. Bu projeler Makedonya Sinemateki tarafından Budapeşte'deki Macaristan Film Laboratuvarı'nda, Makedonya Kültür Bakanlığı ve UNESCO'nun katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı olan ve 20. Yüzyılın başında Balkanlar'da yaşanan büyük tarihsel dönüşüme tanıklık eden Manaki Kardeşler'in çektikleri filmler arasında II. Meşrutiyet kutlamaları, Türk süvari, piyade ve topçularının geçit töreni ve Sultan V. Mehmet Reşat'ın Selanik ve Manastır ziyaretleri de yer alıyor. Osmanlının son dönemine ilişkin görsel belgeler anlamına da gelen bu filmler, bazı sinema tarihçileri tarafından Türkiye'de sinemanın başlangıcı olarak kabul ediliyorlar. Manaki Kardeşler'in kurguladığı tek film olan Grevena Piskoposu Emiliyanos'un Gazetesi dışındaki filmlerin isimleri Milton Manaki'nin hatıralarından yola çıkılarak verilmiştir.

Dijital Restorasyon Projesi Sorumluluğunu Mimi Gyorgoska Ilievska (Makedonya Sinemateki Direktörü) ve Dijital Restorasyon Aşaması Sorumluluğunu Igor Star-delov (Makedonya Sinematek Film Arşivi Başkanı) yaptığı filmler şunlardır:

Büyükanne Despina
Ev işleri – ip eğiren kadınlar
Açık havada ders
Çamaşır yıkayan kadınlar
Panayır
Pazar yeri ve kasaplar
Karaferye panayırı
Ulah göçebeleri
Yazlık mera summer
Ulah halayı (oro)
Aziz George günü kutlaması

---

³ http://monoskop.org/Yanaki_and_Milton_Manaki

Karaferye’de epifani kutlaması
Köy düğünü
Veteriner kliniği
Ziraat okulundaki Türk hocası
Aziz Kiril ve Aziz Methodius günü kutlaması
Bütün azizler günü
Manastır kutsal pazar kilisesi’nde panayır
Makedon nüfusunun baskılanması
Manastır’da cenaze
Jön türklerin II. Meşrutiyet tezahüratları
II. Meşrutiyet tezahüratları
II. Meşrutiyet töreni
Türklerin meşrutiyet söylevleri
Türk piyade ve süvarileri geçidi
Türk topçuları geçidi
Kafileler
Askeri bando geçidi, şef ve süvarileri
Romanya heyeti Gopeş’i ziyaret ediyor (1911)
Romanya heyeti Resne’yi ziyaret ediyor (1911)
Grevena manzarası
Grevena kilisesi
Grevena piskoposu Emılıyanos’un cenazesi (1911)
Grevena şehir manzarası
Grevena piskoposu şehit Emılıyanos'un sureti
Milli şehit Emılıyanos'un naaşı ve yardımcısı
Şehit Emılıyanos'un naaşının konulduğu Grevena'daki Aziz Akhil Kilisesi
Halk milli şehit Emılıyanos'a saygılarını sunuyor
Grevena Piskoposu Emılıyanos'un cenaze töreni hep hatırlanacak
Rahmetli mezarına konuluyor
Sultan V. Mehmet Reşat’ın Selanik ziyareti (1911)
Sultan V. Mehmet Reşat’ın Manastır ziyareti (1911)
Aleksandr Karayordevic’in manastır ziyareti

Yunan kralı ve veliahtı Pavle'nin General Boyovic tarafından Manastır'da karşılanması

Sırp askerlerinin Manastır'daki geçidi

Manastır'da epifani kutlaması

Manastır'da City Café'nin açılışı

Manastır'da düğün

Meçhul çekimler ⁴

Sonuç

Manaki Kardeşler, sinemanın çok az bilindiği zamanlarda çektikleri ilk filmler ile hem Osmanlı Devletinin, hem de Balkanların ilk sinemacıları olarak görülmektedir. Çektikleri film ve fotoğraflar ile o devirlerin hayatı ile gelecek nesillere ışık tutmaktadır.

Sinema tarihçisi Burçak Evren, 5-26 Haziran 1911 tarihinde Makedonyalı sinema ve fotoğraf sanatçıları Yanaki ve Milton Manaki Kardeşler tarafından çekilen V. Sultan Mehmet'in Manastır ve Selanik Ziyareti belgeselini ilk Türk filmi olarak kabul etmektedir. Evren'in iddiasına göre çeken kişilerin Osmanlı uyruklu, çekilen kişinin ise Osmanlı padişahı olması bu filmi bir Türk filmi yapmaktadır. Yeni belgeler ve filmler bulunana kadar, bu film Türk sinema tarihinin ilk filmi değilse bile ilk filmlerinden biri olarak kabul görmelidir demektedir. (Evren, 2006:86) Bu filmler ilk Osmanlı filmi olduğuna katılmakla birlikte, bu filmleri ilk Türk filmi kabul etmemiz için bir Türk tarafından çekilmesi gerekmektedir. Bunun içinde 3yıl daha beklenilmiştir.⁵

---

⁴ <http://film.iksv.org/tr/film/2860>

⁵ İlk Türk Filmı olan Ayastefonastaki Rus Abidesinin yıkılışı ise, I.Dünya Savaşına girdiğimiz günlerde 14 Kasım 1914 yılında Fuat Uzkınay tarafından çekilmiştir. 2014 yılı ise sinemamızın 100.yılı olarak çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır.

Makedonya Devleti, Balkan sinemasında kurucusu olan Manaki Kardeşlere vefa olarak, Manastır'da her yıl Manaki Kardeşler Film Festivali düzenlenmektedir. 1979 yılında kurulan ve adını Manaki Kardeşlerden alan Uluslararası Yönetmenlerin katılımıyla yapılan Film ödülüne de Kamera 300 denmektedir.⁶

Türkiye Cumhuriyeti'de ilk Osmanlı sinemacılarını unutmamıştır. 13 Nisan 2014 tarihinde Türk Sinemasının 100. Yılına ithafen İstanbul'da Manaki filmleri+ Manaki Kardeşlerin Kültür mirası isimli bir etkinlikte Manaki Kardeşlerin filmleri gösterilerek, konuyla ilgili söyleşiler de yapılmıştır.

---

⁶http://monoskop.org/Yanaki_and_Milton_Manaki

Kaynakça

Kitaplar

- ÇOMAK, Akgün, N. (2005). “Türk Sinemasında Ordu Merkezli Sinema Dairesinin Önemi ve Yeri. Sinemanın Doğuşu ve Ülkemize Girişi”, Belgesel Film Üstüne Yazılar, Babil Yayınları, Ankara
- EVREN, Burçak (2006). İlk Türk Filmleri, Es Yayınları, İstanbul,
- ESEN, Şükran (2002). Türk Sinemasının Kilometre Taşları, Naos Yayınları, İstanbul
- ÖZUYAR, Ali (2008), Sinemanın Osmanlıca Serüveni Ankara
- KORKMAZ, Alemdar (1997). “Başlangıcından Bugüne Türk Sineması’nın İçinde Bulunduğu Ekonomik, Politik, Toplumsal ve Teknolojik Koşullar İle Bunların sinemamız Üzerindeki Sonuçları”, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sinema-TV Ana Sanat Dalı Sinema-TV Programı Sanatta Yeterlik Tezi, İstanbul
- ONARAN,A.Şerif (1999) Türk Sineması (1. Cilt), Ankara
- OSMANOĞLU, Ayşe (2013), Babam Abdülhamid, İstanbul
- ÖZGÜÇ, Agâh(1990). *Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlk’ler*”, İstanbul
- ÖZÖN,Nijat (1995) Karagözden Sinemaya I. Cilt, Kitle Yayınları, Ankara

Makaleler

- ÇELİKTEMELE, Özde –Thomen (2010)“Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)”, Kurgu Online International Journal of Communication Studies, vol.2, June 2010
- EVREN Burçak, (2013). “Manaki Kardeşler” Hayal Perdesi Sinema Dergisi sayı 37,Kasım-Aralık
- GÖKMEN, Mustafa (2000), “Sponeck Birahanesi” Klaket Sinema Dergisi,13,

İnternet Adresleri:

- http://en.wikipedia.org/wiki/Yanaki_and_Milton_Manaki 13.10.2015
- http://monoskop.org/Yanaki_and_Milton_Manaki 13.10.2015
- <http://film.iksv.org/tr/film/2860> 13.10.2015

**TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ AÇISINDAN
ANKARA VE İSTANBUL'UN MANEVİ-İNANÇ ÖNDERLERİ
(HACI BAYRAM-I VELİ VE AZİZ MAHMUD HÜDAİ HZ.
ÖRNEĞİ)**

Uzman Mukaddes ARSLAN
Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma
Merkezi Başkanlığı
mukaddesarslan11@gmail.com

ÖZET

Tarih ve kültür, ülkelerin istikbalini belirleyen yegâne kavramlardır. Türk tarihi ve kültürü, değişik zaman ve mekânlarda varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Türk Dünyası kavramına istinaden, bu mübarek dünyanın kültür başkentleri zuhur etmiştir. Bu kültür merkezlerinden ikisi İstanbul ve Ankara'dır. Bu iki kentte önemli tasavvuf erbabı yetişmiştir. Bu şahsiyetler, mevzubahis kentlerin tarihi ve kültürel dokusunda, maneviyat ve inanç itibariyle önemli yere sahiptir.

Hacı Bayram-ı Veli (1352-1429), Anadolu'nun 15.yüzyıla damgasını vurmuş büyük mutasavvıf ve manevi erenlerindedir. Ankara'da Kara Medrese'de müderris olarak çalışmış, halkı irşad etmiştir. Dönemin Osmanlı Padişahı ile istişarelerde bulunmuştur. Aziz Mahmud Hüdayi (1541-1628), Anadolu'da yetişen büyük mutasavvıf ve âlimlerdendir. İstanbul'da Fâtiḥ Câmisinde dersler vermiş, Üsküdar'da halkı irşad etmiştir. Dönemin Osmanlı Padişahları ile istişarelerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Kültür Başkentleri, Ankara, İstanbul, Hacı Bayram-ı Veli, Aziz Mahmud Hüdayi, İnanç, Tasavvuf.

Tarih ve kültür, ülkelerin istikbalini belirleyen yegâne kavramlardır. Türk tarihi ve kültürü, değişik zaman ve mekânlarda varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Türk Dünyası kavramına istinaden, bu mübarek dünyanın kültür başkentleri zuhur etmiştir.

Türk Dünyası tabiri, 20.asrın sonlarından itibaren 21.asırda kullanılmaya başlanmış bir kavramdır. Coğrafi olduğu kadar, tarihi ve kültürel bir anlam, ortak tarih-dil birliği de ifade etmektedir. Türk Dünyası; Orta Asya, Anadolu, Kafkasya, Orta Doğu, İran ve Bal-

kanlar, Rusya-Sibirya coğrafyasında yerleşik olan Türk kavimlerinin yaşadığı coğrafyadır. Türk Dünyası; bağımsız devletler, özerk devletler, yarı özerk bölgeler ve Türk halklarının yaşadığı bölgeler olarak düşünülmektedir. Bağımsız devletler; Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan devletleridir. Özerk devletler; Doğu Türkistan, Tataristan, Çuvaş, Başkurdistan, Saha-Yakutistan, Altay, Karaçay, Balkar vd. bölgelerdir.

Türk Dünyası coğrafyasında yaşayan Türkler, kaynaklarımızda Doğu, Batı, Kuzey ve Güney Türkleri olarak tasnife tabi tutulur. Doğu Türklüğü, Hazar Denizinin doğusunda yaşayan Türk topluluklarıdır. Bunlar; Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan halklarıdır. Aral Gölü havzası Batı Türkistan, Çin'in batısında Uygur-Sincan-Özerk Bölgesi Doğu Türkistan'dır. Batı Türklüğü, Hazar Denizinin batısında yaşayan Türk topluluklarıdır. Bunlar; Anadolu Türkleri, Balkan Türkleri, Yunanistan, Bulgaristan, eski Yugoslavya, Moldovya Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Kıbrıs Türkleri, Irak Türkleri, Suriye Türkleridir. Kuzey Türklüğü, Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk topluluklarıdır. Bunlar; Sibirya Türkleri, Tuva, Hakaslar, Altay, Şor Toplulukları, İdil-Ural Türklüğü-Kazan-Batı Sibirya Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar-, Kafkas Türkleri-Karaçay, Balkar, Nogay, Kumuk Türkleri, Dağıstan Avarları, Kalmuklar-, Kabartay, Kırım Türkleri, Karay Türkleridir. Güney Türklüğü ise, Afganistan ve Pakistan'da yaşayan Türk topluluklarıdır.

Kültür; tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Türk dünyası coğrafyasında gelişen ve her asırda mesafeler kat eden Türk tarihi ve Türk kültürü, aynı zamanda dünya tarih ve kültürüne de hemen her alanda katkılarda bulunmuştur.

Türkçemizde genelde kalabalık yerleşim yerleri için kullanılan Kent kelimesinden yola çıkarak, Başkent kavramına ulaşmaktayız. Başkent ise, kurulmuş bir devletin idari merkezi ve devlet teşkilatının yer aldığı mekândır. Bu itibarla yakın dönemde Türk Dünyası Kültür Başkentleri oluşturulmuştur. 2012'de Kazakistan'da Astana, 2013'de Türkiye'de Eskişehir, 2014'de Tataristan'da Kazan ve 2015'de Türkmenistan'da Merv kentleri Kültür Başkentleri olarak belirlenmiştir.

Türk dünyasında ayrı bir öneme haiz olan Anadolu coğrafyasında ise, iki önemli kültür merkezi vardır. Bu kentler, İstanbul ve Ankara'dır. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin, Ankara ise bir sonra ki Türk devletinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentidir.

Bu iki kentte önemli tasavvuf erbabı yetişmiştir. Tasavvuf, insan-ı kâmil olma yolunda sarf edilen çabalar, manevi terbiye usulleri ve yolları olarak kabul edilmekte ve kalbin tasfiyesi suretiyle rıza-i ilahiye vasıl olunması amaçlanmaktadır. Tasavvufi şahsiyetler, mevzubahis kentlerin tarihi ve kültürel dokusunda, maneviyat ve inanç itibarıyla önemli yere sahiptir.

Türk dünyası bağımsız devletlerinin başkentleri arasında; Türkiye'nin başkenti Ankara, Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Kazakistan'ın başkenti Astana, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek, Özbekistan'ın başkenti Taşkent, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat, KKTC'nin başkenti Lefkoşa vardır. Ankara, Türk dünyası başkentlerindedir. Ankara, tarih boyunca pek çok kültürel mirası içinde barındıran tarihi bir kenttir. Hacı Bayram-ı Veli ve Camisi ise, Ankara'nın bir bakıma ulvi manası, doğası ve hakiki dokusu olmuştur.

Hacı Bayram-ı Veli (Ankara 1352-Ankara 1429), Anadolu'nun 15. asıra damgasını vurmuş büyük mutasavvıf ve manevi erenlerindedir. Hacı Bayram-ı Veli, 1352'de Ankara'da Zülfadl (Solfasıl köyü) köyünde doğdu. 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu'da yetişti. Asil ismi Numan bin Ahmed, lakabı ise Hacı Bayram'dır. Babası, tarımla geçinen Koyunluca Ahmet'tir. Annesinin kimliği ise bilinmemektedir. Hacı Bayram-ı Veli, Ankara'da Melike Hatun isimli bir hayırseverin yaptırdığı Kara Medrese de müderrislik yapmıştır. Dönemin Osmanlı Padişahı II.Murat ile istişarelerde bulunmuştur.

Hacı Bayram-ı Veli, Anadolu'nun tarihi ve kültürel dokusunda, manevi şahsiyeti ve tasavvufi fikirleriyle yer almıştır. Müderrislik vazifesinin yanı sıra, halkı irşat ederken, aynı zamanda kentin sosyal ve kültürel hayatında eğitim, tarım, yardımseverlik gibi toplumsal faaliyetlerde bulunmuştur. Hacı Bayram-ı Veli nesilden nesile, geçmişten geleceğe, dünden bugüne aktarılması gereken manevi ve kültürel bir mirastır, şahsiyettir. Dünden bugüne halkın nazarında ve belleğinde asırlarca yaşamaktadır. Halka doğrudan etki etmiştir ve bu etkisi halen sürmektedir.

Hacı Bayram Veli, etkili bir kişiliğe sahiptir. Halk üzerinde birleştirici ve bütünleştirici rol oynamıştır. Hacı Bayram Veli, Anadolu'yu aydınlatan seçkin kişilerden birisi olarak, yaşadığı dönemde halkın dini inançlarına ve manevi anlayışına yön vermiştir.

Türkçenin Anadolu'da yaygın olarak kullanılmasına öncülük etmiş ve halkın anlayabileceği tarzda şiirler ve sözler söylemiştir.

Hacı Bayram-ı Veli, Kayseri'de Somuncu Baba adı ile bilinen Hamideddin-i Veli'nin daveti üzerine, kendisi ile Kurban Bayramında buluşmuştur. O zaman Hamideddin-i Veli, 'İki bayramı birden kutluyoruz' diyerek, Hacı Bayram-ı Veli'ye 'Bayram' lakabını vermiştir. Daha sonra Hacı Bayram-ı Veli, Şeyh Hâmid'üd-Dîn-i Veli'nin müridi olmuştur. 1412'de Hacı Bayram-ı Veli, hocası Hamidüddin'in Aksaray'da vefatını müteakip Ankara'ya dönerek irşad faaliyetlerine başlamıştır.

Edirne'de Osmanlı Padişahı Sultan II.Murad Hanın 1421'de tahta geçmesi ile birlikte, Bayramilik tarikatının yaygınlaşmasından duyulan endişe neticesinde, Hacı Bayram-ı Veli, Sultan II.Murad tarafından Edirne'ye davet edilmiş, kendisine hürmet gösterilmiştir. Hacı Bayram-ı Veli, Edirne'de Edirne Eski Cami'sinde halka vaazlarda bulunmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u feth edeceğini, Sultan II. Murad'a bildirdiği rivayet olunmaktadır.

Hacı Bayram-ı Veli, kendi adıyla anılan Bayramîyye Tarikatı'nın kurucusudur. Bu tarikatta üç temel unsur vardır. Bunlar Cezbe, Muhabbet, Sırr-ı İlahidir. Kulun Allah'a doğru aşk ile çekilmesine Cezbe, Allah'ın kulu kulunda Allah'ı sevmesine Muhabbet denmekte olup, bu ikisini elde eden müridin ilahi sırrı elde etmek için çaba göstermesi temel kural olarak kabul edilmektedir.

Bayrami'likte manevi olgunluğa erişmek için, insanlardan ayrı kalarak, bir mekanda tek başına Allah'ı düşünmek ve O'na ibadet etmek gerekmektedir. İşte bu amaçla Hacı Bayram-ı Veli Camisinin alt katında bir çilehane inşa edilmiştir. Çilehanenin biri caminin doğu kapısına açılan, diğeri ise son cemaat yerinin doğu köşesinde olmak üzere iki asıl girişi vardır. Ayrıca caminin içinden de merdivenli bir girişi bulunmaktadır. Çilehane alanı, cami gibi dikdörtgen planlıdır. Taş duvarlar sade, beyaz badanalıdır ve herhangi bir süsleme yapılmamıştır. Çilehanenin çile odaları, kare planlı olup dört tane dir. Bu odaları Hacı Bayram-ı Veli ve talebeleri Akşemseddin, Şeyh Eşrefoğlu Rumi ile diğer tarikat mensupları kullanmışlardır.

Hacı Bayram-ı Veli, talebeler yetiştirmiş ve onların sanat ve ziraatla uğraşmalarını sağlamıştır. Talebeleri arasında, Damadı Eşrefoğlu Rumi, Şeyh Akbıyık, Bıçakçı Ömer Sikinî, Göynüklü Uzun Selahaddin, Edirne ve Bursa ziyaretlerinde talebeliğe kabul ettiği

Yazıcızade Ahmed (Bican) ve Mehmed (Bican) kardeşler ile Fatih Sultan Mehmed Hanın hocası Akşemseddin bulunmaktadır.

Hacı Bayram-1 Veli, müridlerini toprak, tarımla uğraşmaya ve el sanatlarına yönlendirmiştir. Dolayısıyla toplumsal hayatta insanların yerleşik hayata geçmeleri ve alışmaları noktasında çabası olmuştur. Hacı Bayram-1 Veli Hz'nin tekkesinde sürekli bir yemek kazanı kaynar ve herkesin karnı doyurulurdu. Bu ise sosyal yardımlaşma duygusu ile yakından alakalı idi. Hacı Bayram-1 Veli'nin müridleriyle beraber Ankara'da topladığı zekât ve sadakaların, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine verilmesi, günümüzde dahi devam edegelen sosyal yardımlaşma duygusu ve faaliyetlerini hatırlatmaktadır. Öte yandan Hacı Bayram-1 Veli'nin koyduğu imece -hasadı bütün köylülerin katılımı ile müşterek toplama- usulü günümüzde de geçerliliğini koruyan bir özellik olagelmiştir.

Hacı Bayram-1 Veli'nin şiirlerinden ve sözlerinden örnekler verelim. Hacı Bayram-1 Veli bir şiirinde şöyle diyor: “N’oldu bu gönlüm, n’oldu bu gönlüm? Derdü gam ile doldu bu gönlüm; Yandı bu gönlüm, yandı bu gönlüm, Yanmada derman buldu bu gönlüm; Gerçi ki yandı gerçeğe yandı, Rengine aşkın cümle boyandı; Kendi de buldu kendi de buldu, Matlabını hoş buldu bu gönlüm.” Hacı Bayram-1 Veli bu şiirinde, gönlünde meydana gelen değişiklikten ve gönlündeki dert ve gamdan bahsediyor. Gönlündeki yanma, Allah aşkının verdiği bir dert ve yanmadır. Bu yanma, dert olduğu kadar, aynı zamanda dermandır. Bu yanma dolayısıyla Allah aşkını içinde, derinlerde hissederek, iç dünyasını zenginleştirdiğini belirtmektedir.

Hacı Bayram-1 Veli başka bir şiirinde şöyle diyor: “Bilmek istersen seni, Can içre ara canı; Geç canından bul anı, Sen seni bil, sen seni; Kim bildi efalini, Ol bildi sıfatını; Anda gördü zatını, Sen seni bil, sen seni” demektedir. Hacı Bayram-1 Veli, bu şiirinde nefis'ten ve ilahi ben'den bahsetmektedir. İnsanın nefisini yenmesi, onun için bir kazançtır ve canından geçmesi gerekmektedir. İnsanın kendini bilmesi çok önemlidir ve kendini bildikçe Allah'a daha yakın olacaktır. Kendi sıfatını bilen kişi de, bu sıfatların asıl dayanak noktasını bilecek ve kendi zatına yönelecektir.

Hacı Bayram-1 Veli'nin bazı sözlerinden örnekler verelim. Hacı Bayram-1 Veli diyor ki: “Neresi seni dünyaya çekiyorsa, sana Allah'ı unutturuyorsa orası senin helakin için bir tuzaktır...Neresi seni Allah'a yöneltiyorsa, seni düşündürüyorsa orası cennete gitmen için bir duraktır...Sakın ölümü unutmayınız, her gece onu hatırlayınız, hesabınızı

yapınız, olur ki tövbe edince Hak'ta sizi affeder...Nefsinizi daima kontrol altında tutunuz... Güzel huylu ve merhametli olunuz. Ne halde olursanız olun dünyaya rağbeti azaltınız. Kötülükten uzaklaşınız.”

Hacı Bayram-1 Veli'nin doğduğu ev, Ankara-Altındağ ilçesine bağlı Solfasıl mahallesindedir. Evin orijinal hali ocaklık, sofa ve odadan mevcut kerpiçten bir yapıdır. Bugün restore edilmiş ve ziyaretçilere açılmıştır. Evde Hacı Bayram-1 Veli'nin kullandığı eşya bulunmamaktadır ve mevcut eşyalar sonradan konulmuştur. Binada 1894'de tadilat yapılmış, yakın tarihlerde ise geniş bir tadilata gidilmiş, bakım ve onarım yapılmış, Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğüne müracaat edilerek, yapının 'Korunması gereken Kültür varlığı' olarak tescil edilmesi sağlanmıştır. Ankara'da her yıl geleneksel olarak Hacı Bayram-1 Veli Anma Etkinlikleri de düzenlenmektedir. Hacı Bayram-1 Veli Hz.'lerinin annesine ait mezar, Ankara Hasköy-Dörtyol mevkiinde Solfasol köyü kavşaktadır. mezarın bakım ve onarımı yapılmış, Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü tarafından koruma altına alınması sağlanmıştır.

Hacı Bayram-1 Veli, 1429 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir. Hacı Bayram-1 Veli Camii, Ankara-Ulus mevkiinde Hacı Bayram-1 Veli'nin vefatından iki yıl önce 1427-28 yılında inşa edilmiştir. Caminin ilk mimarı Mimar Mehmet Bey hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yapının güneyinde Hacı Bayram-1 Veli Türbesi, doğusunda Roma Dönemine ait Augustus Tapınağı vardır. Bu mevkide tapınak, türbe ve cami yan yanadır.

Selçuklu mimarisi üslubunda yapılan cami, 16x22 metre ölçüsünde dikdörtgen plânlıdır. Taş kaideli, tuğla duvarlı ve kiremit çatılı bir yapı olan Hacı Bayram-1 Veli Camii, dikdörtgen bir plana sahiptir. Caminin duvarları taş temel üstüne tuğla ile örülmüştür. Pencere kesme taştandır. Caminin günümüzdeki mimari yapısı, 17.- 18. yüzyıl camilerinin karakterlerini taşımaktadır. Zemin katta 437 metrekare, üstteki mahfilde ise 263 metrekarelik bir kullanım alanına sahiptir.

Hacı Bayram-1 Veli Camii ahşap, ahşap üzerine kalemişi süslemeleri ve çini süslemeleri ile zengin bir görünüme sahiptir. Camide ahşap, çini ve alçı süslemeler kullanılmıştır. Ahşap minberinin üzeri de kalemişi nakışlarla boyanmıştır. Ahşap tavan, çitallerle bölünmüş, tavanın ortasında altıgen bir göbek altı sıra pervazla çevrilmiş, ortası altıgenlere bölünmüştür. Mahfeli taşıyan giriş ve direklerde yazı ve kalem işi süslemeler vardır.

Caminin Doğu ve Batı cephesi vardır. Camiye doğu, kuzey ve batıdaki üç kapıdan girilir. Kuzey duvarının önünde ahşap kadınlar mahfeli bulunmaktadır. Caminin Güneydoğu duvarında iki şerefeli bir minare bulunmaktadır. Türbeye bitişik olarak yapılmış olan minare, kare planlı, kesme taş kaideli ve silindirik tuğla gövdelidir. Burada Hacı Bayram-ı Veli'nin hatırına ikinci bir şerife yapılmıştır.

Cami, çeşitli dönemlerde tadilat ve onarımlar görmüştür. İlk yapıdan zemin altında bulunan dört adet çilehane kalmıştır. 1941 yılında yapılan batıdaki eklentinin güney cephesinde alt ve üst pencereler arasında yeşil sırlı tuğlalarla bir satır halinde, celi sülüs hatla "La ilahe illallah Muhammedün Resulullah", iki alt pencere arasına ise, "Ya Velîyallah" ibaresi yazılmıştır.

Caminin ahşap mihrabı 17.yüzyıl sonunda Nakkaş Mustafa tarafından yapılmıştır. Kütahya çinileri ile bezelidir. Cami 1714 yılında Hacı Bayram Veli'nin torunlarından Mehmet Baba tarafından tamir edilmiştir. 1940 yılında da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen cami ve külliyesi, orijinaline uygun olarak yenilenmiştir. Cami ve çevresinin restorasyonu yapılmış, 14 Şubat 2011'de ibadete açılmıştır. Ek bina yıkılarak, yeniden inşa edilmiştir. Caminin orijinal kısmı değişik tarihlerde beş kez onarım görmüş, bu nedenle caminin tarihi dokusu kısmen bozulmuştur. Caminin orijinal asıl kısmı ve 1971'de yapılan kısmı olarak, Cami iki bölümden müteşekkildir.

Hacı Bayram-ı Veli Camii'nin güney duvarına bitişik olarak, Hacı Bayram Veli türbesi bulunmaktadır. Türbe, Hacı Bayram-ı Veli'nin vefatı tarihinde 1429-30 yılında yapılmıştır. Türbe kare plânlı, üzeri sekizgen bir kasnağın taşıdığı kubbe ile örtülüdür. Türbeye giriş batı cephesindedir. Türbe içinde Hacı Bayram-ı Veli'nin sandukası ile birlikte dokuz adet sanduka bulunmaktadır. Türbenin kurşun kaplı kubbesinin iç yüzeyleri, zengin kalemişleriyle süslenmiştir. Kubbe eteğindeki yazıda kuşağında sekiz kez 'La ilahe illallahül Melikül Hakku-l Mübin' yazısı yazılmıştır.

Hacı Bayram- Veli'nin türbesinin ahşap işçiliği yönünden son derece değerli kapıları bugün Ankara Etnografya Müzesi'ndedir. Dönemine ait ahşap tekniği örnekleri açısından son derece önemli olan bu kapılar, türbe ile aynı tarihe -15.yüzyıla- aittir. Ahşap oyma tekniği ile işlenmiş dış kapıda; 'Eğer dünya bir kişi için yaratılsaydı, onda ebedi kalacak kişi, Allah'ın Resülü -Muhammed- olurdu' anlamında yazılan bir kitabe bulunmaktadır. Türbe iç kapısında ise, dikdörtgen kapı kanatlarının orta kısımlarında dörder altıgen içerisinde 'Allah' ve 'Muhammed' yazılmıştır. Kapı üst bölümlerinde ise oyma

teknîği ile her iki kanatta; “Allah’ın veli kulları için, ne korku ve ne de hüznü vardır” anlamında Yunus Suresinin 62.ayeti yazılmıştır.

Türk dünyası başkentlerinden bir diğeri de, tarihte Osmanlı Devleti’ne asırlarca başkentlik yapmış olan İstanbul’dur. İstanbul tarihi ve büyük bir kenttir. Büyük imparatorluklara ve devletlere başkentlik yapmıştır. Aziz Mahmud Hüdai Hz. ve Camisi ise, İstanbul’un tarihi olduğu kadar manevi ve kültürel hayatında ayrı bir yer ve öneme sahiptir.

Aziz Mahmud Hüdai Hz. (Şereflikoçhisar 1541-Üsküdar 1628), Anadolu’da yetişen büyük mutasavvıf ve alimlerdenidir. Cüneyd-i Bağdadî Hz.nin neslinden olup, sey-yid’dir. Fadlullah bin Mahmud’un oğludur. Asıl ismi Mahmud’dur. ‘Hüdâyî’ ismi ve ‘Azîz’ sıfatı daha sonradan kendisine verilmiştir. Çocukluğu Sivrihisar’da geçmiş, burada ilk tahsiline başlamış ve daha sonra İstanbul’a gitmiş, Küçük Ayasofya Medresesinde tahsiline devam etmiştir.

Aziz Mahmud Hüdai, Hocası Nazırzade Ramazan Efendi’den eğitim aldı. Hocası Nazırzade ile beraber Edirne’ye, Şam ve Mısır’a gitti. Bursa’da Ferhadiye Medresesinde müderrislik yaptı. Bursa kadısı oldu. Bursa’da Üftade Hz. nin yanına gittiğinde, Üftade Hz. kendisine şunları söyledi: “Ey Kadı Efendi! Burası yokluk kapısıdır. Halbuki sen varlık sahibisin. Senin ilmin, malın, mülkün, şanın var. Bizim gibi kulların Allah’tan başka kimsesi yoktur.” Hüdai Hz. ise: “Efendim! Her şeyimi mübarek kapınızın eşiğinde terk eyledim” karşılığını verdi ve Üftade Hz.’nin müridi oldu. Hocası Üftade Hz. tarafından Sivrihisar’a gönderildi ve burada altı ay kadar kaldı. İstanbul’da Küçük Ayasofya Câmii tekkesinde hocalık yaptı. Bu arada Fatih Camisinde tefsir, hadis ve fıkıh dersleri verdi.

Aziz Mahmud Hüdai, Üsküdar’da dergâhında vaazları ve eserleri ile halkı irşat etmiştir. Üsküdar’da Mihrimah Sultan Camisi ve Sultanahmet Camisinde vaazlar vermiştir. Dönemin Osmanlı Padişahları ile istişarelerde bulunmuştur. Devrin Osmanlı padişahları III.Murad Han, III.Mehmed Han, I.Ahmed Han, II. Osman Han ve IV. Murad Han’a öğütlerde bulunmuş, IV. Murâd Han’a saltanat kılıcını kuşatmış, 1595’de İranlılarla yapılan Tebriz seferine Ferhat Paşa ile beraber katılmıştır.

Aziz Mahmud Hüdai, Celvetiyye Tarikatı’nın kurucusudur. Celvetiyye Tarikatı, Bayramiyye’nin, Bayramiyye ise Halvetiyye’nin bir kolu sayılmıştır. Celvetiyye esasları:

tezkiye, tasfiye ve tecliyeye ile; zikirle iştilal, suri ve manevi mücahede olup, sülûkün mertebeleri: tabiat, nefis, ruh ve sır'dır. Hacı Bayram-ı Veli'nin ölümünden sonra Bayramiyye tarikatı; Akşemsettin'e atfedilen: Şemsiyye-i Bayramiyye, Bıçakçı Ömer Sikkini'ye atfedilen: Melamiyye-i Bayramiyye ve Akbıyık Sultan'a atfedilen ve Aziz Mahmud Hüdayi tarafından kurulan: Celvetiyye-i Bayramiyye Tarikatı olmak üzere üç ayrı koldan; Celvetiyye silsilesi ise: Hacı Bayram Veli (ölm.1429), Akbıyık Meczub Sultan (ölm.1455), Hızır Dede (ölm.1512), Mehmed Muhyiddin Üftade (ölm.1580), Aziz Mahmud Hüdayi (ölm.1628) olarak devam etmiştir.

Aziz Mahmud Hüdayi'nin Türkçe ve Arapça otuza yakın eseri vardır. Bu eserlerinde Allah sevgisi, vahdet inancı, nefsin terbiyesi, dünyanın fani olması, gönülden masivanın çıkarılması, imani ve itikadi esaslar gibi konuları işlemiştir. Şimdi Aziz Mahmud Hüdayi'nin şiirlerinden misaller verelim: “Hudaya biz bu zatı kanda bulduk/Neye efâl sıfatı kanda bulduk/Fenayı ya sebatı kanda bulduk/Ne verdinse odur dahi nemiz var; Bizim ahvalimiz ey Hayy-u Kayyûm/Cenab-ı Pakine hep cümle malum/Buyurdun oldu illa kaldı madum/Ne verdinse odur dahi nemiz var”... “Dertli dermanın ister/Kullar sultanın ister/Âşık cananın ister/Bana Allah'ım gerek; Bülbül güle karşı zar/Pervaneyi yakmış nar/Her kulun bir derdi var/Bana Allah'ım gerek”... “Ezelden aşk ile biz yane geldik/Hakikat, şem'ine pervane geldik/Tenezzül eyleyip vahdet ilinden/Bu kesret alemin seyrane geldik; Geçip ferman ile bunca avalım/Gezerken alem-i insane geldik/Fena buldu vücud-i fani mutlak/Bıraktık katreyi ummane geldik”... “Uyanagör gafletten, geç bu fani lezzetten/İç kevser-i vahdetten, tevhide gel tevhide/Hüdayi'yi gûş eyle, şevke gelip çûş eyle/Bu kevserden nûş eyle, tevhide gel tevhide”... “Kudûmun rahmet ü zevk u safadır yâ Rasûlallah/Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Rasûlallah.” Aziz Mahmud Hüdayi Hz.nin en çok bilinen ve türbesindeki camekanda da yer alan duası şudur: “Ya Rabbi! Kıyamete kadar bizim yolumuzda bulunanlar, bizi sevenler ve ömründe bir kerre türbemize gelip rûhumuza Fâtiha okuyanlar bizimidir... Bize mensub olanlar, denizde boğulmasınlar, ahir ömürlerinde fakirlik görmesinler, imanlarını kurtarmadıkça ölmesinler, öleceklerini bilsinler, haber versinler.”

Aziz Mahmud Hüdayi, 1628'de İstanbul'da vefat etmiştir. Türbesi, İstanbul Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayi Camisi yanındadır. Aziz Mahmud Hüdayi Camisi, 1589-1598 yılları arasında inşa edilmiştir. Külliye 1850'de büyük bir yangın geçirmiş, 1875'de

Sultan Abdülmecit tarafından tekrar yaptırılmıştır. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kızlarından Prenses Fatma Hanım tarafından 1912'de türbenin camekanlı kısmı yaptırılmıştır. Cami, 1975'te Vakıflar Genel Müdürlüğünce tamirattan geçirilmiştir. Aziz Mahmud Hüdayi Camisi dikdörtgen planlı, ahşap çatılı üç katlı bir binadır.

Aziz Mahmut Hüdayi Camisi ve Türbesi, iki yıl süren restorasyon çalışmaları sonunda, 2015 yılı içerisinde törenle ziyarete açılmıştır. Öte yandan İstanbul'da Üsküdar Belediyesi ve Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı tarafından 21-22 Mayıs 2005 tarihinde "Uluslararası Aziz Mahmud Hüdayi Sempozyumu" düzenlenmiştir.

Sonuç olarak biz bu çalışmamızda, Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli Hz. ve İstanbul'da Aziz Mahmud Hüdayi Hz.nin hayatları, şahsiyetleri, eserleri, yaşadıkları dönemde ve coğrafyada kentlerin manevi atmosferi ve kültürel kimliğine olan katkılarından bahsederek, onların Osmanlı Tarihi döneminde, Osmanlı Padişahlarına ve halka yönelik müşterek hususiyetlerine değindik. Bu bağlamda konuyu tarihi, manevi ve tasavvufi yönlerden incelemeye tabi tuttuk. Bu iki tasavvufi şahsiyetin hayat hikâyelerinden yola çıkarak, konumuzu asıl Türk Dünyası Kültür Başkentleri açısından inceledik.

Biz bildirimizde Hacı Bayram-ı Veli Hz. ve Aziz Mahmud Hüdayi Hz. nin, özellikle konumuzla alakalı olarak Ankara ve İstanbul'un kültürel ve manevi kimliğine, kentlerin tarih, kültür ve turizmine olan katkılarına ve bu itibarla kentlerin kazanımlarına dikkat çekmiş olduk.

Ankara'da Ulus semtinde Hacı Bayram-ı Veli ve Camisi, İstanbul'da Üsküdar'da ise Aziz Mahmud Hüdayi ve Camisi, bu iki kentte en çok ziyaret edilen şahsiyetler ve mekânlar haline gelmiştir. Yurtiçinden ve yurt dışından yapılan seyahatlerde, mevzubahis camiler ve türbeler ziyaret edilmektedir. Bir inanç turizmi boyutunda; kentlerin tarihi, kültürü ve kimliği şekillenmekte ve kentlerin tanıtımına, ekonomik ve endüstriyel potansiyeline katkı sağlanmaktadır.

Doğu, Batı, Kuzey, Güney Türklüğünden teşekkül eden Türk Dünyası... Oğuz Kağan Destan'ından hareketle 24 Oğuz Boyu'nun temel teşkil ettiği Türk Dünyası... Ortak tarih ve dil bütünlüğü ile dünya tarih ve kültürüne de katkılarda bulunan büyük bir Türk Dünyası, Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk kültürü... ve Türk Dünyasının mübarek kültür başkentleri.

Ankara. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başkenti. Kadim kent, tarihi kent. İstiklal Savaşı'nın, Milli Mücadele'nin merkezi. 1.Dönem TBMM'nin açıldığı ve ilk kez milli iradenin meclise yansıdığı kent. İstiklal Marşı'nın Taceddin Dergahı'nda yazıldığı kent. Hacı Bayram-ı Veli'nin doğduğu kent.

Türk dünyasının bir diğer tarihi kültür başkentlerinden İstanbul. Tarih kaynaklarında devleti-i ebed-i müddet olarak anılan Osmanlı Devleti'ne asırlarca başkentlik yaptı. İstanbul dersaadet oldu, payitaht oldu. Yahya Kemal Beyatlı'nın ifadesi ile; "İstanbul bütün Türk tarihinin, Türk coğrafyasının bir terkibi, hulasası ve tecelli yeri oldu."

Türkler Anadolu'da asırlardır yerleşik ve köklü bir tarih ve medeniyet kurmuşlardır. Anadolu'nun hemen her kentinde, halkın hafızasında yaşayan Ulu erenler, Gönül sultanları vardır. OrtaAsya'da Hoca Ahmet Yesevi ve Horasan Erenleri, Anadolu'da Alpler, Alperenler, Gaziler, Ahiler, Abdallar, Dervişler, Bacılar... Anadolu'nun her yöresinde Yunus Emre, Konya'da Mevlana Celaleddin-i Rumi, İstanbul'da Eyüp Sultan, Aziz Mahmud Hüdayi, Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli, Nevşehir'de Hacı Bektaş-ı Veli ve daha niceleri, Türk dünyasının mana ikliminde manevi bir atmosfer teşkil etmekte ve gönüllere huzur, barış, sükunet ve insanlık telkin etmektedir.

Hacı Bayram-ı Veli, "Kim bildi ef'alini, Ol bildi sıfatını; Anda gördü zatını, Sen seni bil, sen seni" demektedir. Aziz Mahmud Hüdayi ise, "Ezelden aşk ile biz yane geldik/Hakikat, şem'ine pervane geldik/Tenezzül eyleyip vahdet ilinden/Bu kesret alemin seyrane geldik" der. Mevlana, "Her şey maşuktur, Âşık bir perdedir, Yaşayan maşuktur, Âşık bir ölüdür" ifadelerini kullanmaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli ise, Çalap Tanrı aşkından bahseder ve Makalat'ında "Pes, bir kimesnede/Kim akıl olmaya/Marifet olmaya/İlim olmaya/Hak'tan yana yolun nice göre" der. Satırlarımızdaki bilgilere istinaden bu vesile ile, mevzubahis mübarek zatları rahmetle anmakta ve feyzlerinden nasiplenme niyazında bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

- Altınok, Baki Yaşa (2012). *Hacı Bayram Veli Bayramilik-Melamilik*. Ankara: Ahi Kitap.
- Altıntaş, Hayrani (1981). *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul.
- Ayni, Mehmet Ali (2015). *Hacı Bayram-ı Veli*. Haz. Rahmi Yananlı. İstanbul: Büyüyen Ay Yay.
- Başkan, Seyfi (1998). *Ankara Hacı Bayram-ı Veli Camii ve Türbesi*. Ankara: Kültür Bak.Yay.
- Bayramoğlu, Fuat (1983). *Hacı Bayram-ı Veli, Yaşamı, Soyu, Vakfı*. I-II. Ankara: TT K Yay.
- Bayramoğlu, Fuat, N.Azamat (1992). “Bayramiyye”. *TDİA*. C.V. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 270.
- Bursalı Mehmed Tahir (2013). *Hacı Bayram-ı Veli*. Haz. Metin Çelik. İstanbul: Özgü Yay.
- Cebecioğlu, Ethem (2005). *Hacı Bayram-ı Veli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ertan, Mehmet Emin (2001). *Aziz Mahmut Hüdayi*. İstanbul: Şule Yay.
- Kara, Mustafa (1985). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul.
- Özdamar, Mustafa (2001). *Aziz Mahmud Hüdayi*. İstanbul: Kırkkandil Yay.
- Şenocak, Kemalettin (1970). *Kutbu'l Ârifin Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî; Hayatı, Menâkıbi ve Eserleri*. İstanbul: İslam Neşriyat Evi.
- Tanman, M. Baha. “Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi”. *DİA*. C.IV. 340-343.
- Tezeren, Ziver (1987). *Aziz Mahmud Hüdayi: hayatı-san'atı-fikriyatı, çağdaşları içindeki yeri ve ünlü eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bak.Yay.

Turan, Fatma Ahsen (2004). *Hacı Bayram-ı Veli*. Ankara: Akçağ Yay.

Türk Dünyası El Kitabı (1992). I-III. Ankara: TKAE Yay.

Yılmaz, H.Kamil (1999). *Aziz Mahmud Hüdayi ve Celvetiye Tarikatı*, İstanbul: Erkam Yay.

Yılmaz, H. Kamil (2011). *Aziz Mahmud Hüdayi, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*. İstanbul: Erkam Yay.

EKLER

Ek 1: Oğuz Destanı - 24 Oğuz Boyu Şeması.

Ek 2: Türk Dünyası haritası.

Ek 3: Ankara Kenti genel görünümü.

Ek 4: Ankara Hacı Bayram-ı Veli Camisi ve Türbesi.

Ek 5: Ankara Hacı Bayram-ı Veli Camisi ve bitişiğinde Roma devri *Augustus Tapınağı*.

Ek 6: Ankara Hacı Bayram-ı Veli Türbesi ve Sandukası.

Ek 7: İstanbul Kenti genel görünümü.

Ek 8: İstanbul Aziz Mahmud Hüdayi Camisi ve Türbesi.

Ek 9: İstanbul Aziz Mahmud Hüdayi Camisi Giriş.

Ek 10: İstanbul Aziz Mahmud Hüdayi Türbesi ve Sandukası.

**YAVUZ BÜLENT BAKİLER'DE KİMLİK VE MEKÂN:
ÜSKÜP'TEN KOSOVA'YA**

Arş. Gör. Murat GÜR
Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi
muratgur@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Yavuz Bülent Bakiler'in *Üsküp'ten Kosova'ya* başlıklı eseri, yazarın 1976 yılında "Struga Şiir Akşamları" festivaline katılmak için Yugoslavya'ya yaptığı yolculuğun gezi notlarından oluşmaktadır. Ne var ki eseri yalnızca bir gezi yazısı olarak görmek ya da okumak, metnin çokanlamlılığını göz ardı etmektir. Metinde "en az" iki anlam katmanından söz edilebilir. Birinci katman metne "gezi yazısı" özelliğini kazandıran temel anlatıdır. Oysa ikinci katman temel anlatının arkasına gizlenmiş bir tür "kimlik anlatısı" olarak okunabilir. Bu bildiride Bakiler'in bir gezi yazısının arka planında nasıl bir anlatı kurguladığı ve mekânın bu anlatıdaki yeri irdelenmiştir.

Sonuç olarak yazarın millî kimlik tahayyülünün mekânın ortak kültürel değerlerine ve paylaşılan geçmişine yapılan vurgularla tamamladığı gözlemlenmiştir. Ortak kültürün yaşadığı topraklar "tek ve bütün bir yurt" biçiminde tanımlanır. Böylece mekân geçmişten şimdiye kültürel açıdan düzenli bir geçişi mümkün kılar ve milletin mensuplarına geleceği sağlamak üzere geçmişten alınması gerekenleri iletir. Bu iletişim, mekânın millî kimlik kurgularındaki rolünü gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kimlik anlatısı, Gezi Yazısı, Millî kimlik, Mekân.

Yavuz Bülent Bakiler'in *Üsküp'ten Kosova'ya* başlıklı eseri, yazarın 1976 yılında (Bakiler 182) "Struga Şiir Akşamları" festivaline katılmak için Yugoslavya'ya yaptığı yolculuğun gezi notlarından oluşmaktadır. Ne var ki eseri yalnızca bir gezi yazısı olarak görmek ya da okumak, metnin çokanlamlılığını göz ardı etmektir. Metinde "en az" iki anlam katmanından söz edilebilir. Birinci katman metne "gezi yazısı" özelliğini kazandıran temel anlatıdır. Oysa ikinci katman temel anlatının arkasına gizlenmiş bir tür "kimlik

anlatısı” olarak okunabilir. Bu bildiride Bakiler’in bir gezi yazısının arka planında nasıl bir anlatı kurguladığı ve mekânın bu anlatıdaki yeri irdelenecektir.

Kimlik anlatıları, millî kimlik tahayyüllerinin meşrulaştırılma biçimi olarak yorumlanabilir. Nira Yuval Davis’e göre kimlikler “ben ile ötekiler arasındaki farklılıkları ve ortaklıkları, bunların toplumsal konumlanışlarını az çok sabit biçimde yorumlayarak kuran belli kültürel anlatı biçimleridir (2010:91). Millî kimlik ise, “temel özelliği ‘millet’ olarak tanımlanmak olan bir ‘halk’ın mensubu olmaktan kaynaklanan bir kimliktir. ‘Millet’in ferdi olarak düşünülen herkes onun üstünlüğünü, seçkinliğini ve kalitesini paylaşır (Aktaran Davis, 2010: 49). Bu paylaşım hakkından dolayı milletin mensupları milleti en iyi şekilde temsilden sorumludur. Dolayısıyla kimlik inşasına yönelik anlatılarının temelinde de temsil yükünün olduğu dile getirilebilir.

Bakiler’in metnine yön veren de bu olgudur. Eser, yazarın şiir festivaline katılmak için Kültür Bakanlığı tarafından görevlendirilmesiyle başlar (5). Seçim ve görevlendirilme yazara Türkiye’yi temsil etme fırsatını verir. Bu doğrultuda yazar, “kesinlikle söyleyeyim ki, ben buraya Ömer Seyfettin’in Pembe İncili Kaftan isimli hikâyesinin kahramanı Muhsin Çelebi’nin hassasiyetiyle geldim” diyerek başka bir metne gönderme yapar. Metinlerarası ilişki kurulan metnin Türk edebiyatında milletini temsil düşüncesi açısından en bilinen hikâyelerden biri olması dikkat çekicidir. Böylece Bakiler, Osmanlı’nın büyüklüğünü Şah İsmail’e ispat etmek için tüm servetini harcayarak İran’a giden Muhsin Çelebi ile kendini özdeşleştirir (15).

Temsil düşüncesi etrafında kurulan kimlik anlatısı aracılığıyla metinde milliyetçi söylem üretilir. Craig Calhoun, söylem olarak milliyetçiliğin “insanların özlemlerini ulus ve ulusal kimlik bağlamında düşünmeye ve bu çerçeveye yerleştirmeye çalışan kültürel bir anlayışın üretimi” olduğunu dile getirir (2012: 7). Bakiler’in metninin arka planında tam olarak bu kültürel anlayış doğrultusunda paylaşılan bir dile, ortak inanç ve değerlere, ortak bir tarihe ve ırka gönderme yapılır. Böylece kimlik anlatısı büyük ölçüde mekânın simgesel değerine yapılan vurgular ile şekillenir. Bu doğrultuda metin boyunca gezilen bölgelerin, özellikle Kalkandelen, Üsküp ve Kosova’nın tarih boyunca Türk kültürüyle nasıl yoğrulduğunun altı çizilir.

Bunun yanı sıra Bakiler’in kimlik tahayyülünün temelinde mekâna aidiyet duygusu olduğu söylenebilir. Aidiyet duygusu bütünleştirilmiş bir geçmişle iç içe tasavvur

edilir. Böylece Türk olmak, Türk kültürüne geçmişiyile birlikte kendini ait hissetmek ve bu aidiyeti bir Türk'e yakışır biçimde temsil etmek anlamına gelir.

Temsilin ilk basamağı, Türk milletinin dilini konuşmak ve eserlerini bu dilde vermekle başlar. Metinde Bakiler, halk ozanlarını ve divan edebiyatı eserlerini küçümseyerek dilimizi bunlardan temizlemeye çalıştığını söyleyen ve dilde tasfiyeciliği savunan diğer Türk katılımcılara şiddetle karşı çıkar. Ona göre dildeki bütün yabancı kelimeler yüzyıllar içinde Türkçeye uygun hâle gelmiştir ve birçoğu kültür dilimize de günlük dilimize de yerleşmiştir (16-17).

Bakiler'e göre Türk diline sahip çıkmak, Türk halkına sahip çıkmaktır (17). Dolayısıyla bahsedilen bu kültür dili, Türk kimliğinin en önemli sembolüdür. Yazar, metin içinde farklı örneklerle bunu kanıtlamaya çabalar. Gezdiği yerlerde karşılaştığı insanların da bu dille konuştuğunu ve kolaylıkla anlaştıklarını vurgular. Ona göre bu kültür dilinden vazgeçmek, bu topraklardan da vazgeçmektir.

Metinde Türkiye'den festivale katılan diğer şairler, yazara zıt karakterde tasvir edilirler. Bakiler'in son derece hassas olduğu temsil konusu bu şairlerin neredeyse umurlarında değildir. Yazar, gittiği her yerde kullandığı dil ve paylaştığı fikirleriyle kimliğini en iyi şekilde temsil etmeye çalışır. Oysa diğerleri festivali ideolojilerini paylaşmak için bir araç olarak görürler. Bakiler'e göre bunların okudukları şiirler Türkiye'nin ve Türk milletinin aleyhine birer propaganda şiiridir. Bu noktada yazar, şairlerden birinin yoksulluktan ve çaresizlikten, bir ekmek parası için gözünü satan bir adamı anlattığı şiirini alıntılar (29). Ona göre bu şiir, milyonlarca yabancıya, gurbette yaşayan yüzbinlerce Türk'e "hazin, çirkin, korkunç bir tablo" sunmak anlamına gelir (30).

Bakiler, bu şairlere karşı eleştirileri doğrudan yapmaz. Bunun yerine farklı mekânları karşılaştırarak kimliğe vurgu yapan benzetmeler kurar. Bu açıdan özellikle "Gözünü Satan Adam" bölümündeki Kara Dirin ırmağı ve Tuna'nın karşılaştırılması ilgi çekicidir:

Şehrin ortasından geniş ve güzel bir ırmak geçiyor. İsmi: Kara Dirin. Kara Dirin, akmıyor da yerden kaynıyor gibi. Duygun, temiz ve şiir kadar güzel bir nehir. [...] Kara Dirin, yeşilin, mavinin, beyazın ve morun çeşitli tonlarıyla, yere boylu boyunca inmiş bir ebemkuşağına benziyor.

Kara Dirin: türkülerdeki güzellik, dualardaki huzur, şiirlerdeki ürperti gibi geldi bana. Kara Dirin'in karşısında Tuna'yı düşündüm. Tuna! Tuna! Tuna!

Hasretini yıllarca duyduğum, hayaller kurarak, kendimi zaman zaman bir incecik dal gibi sularına bıraktığım, içimi sularıyla, hücre hücre yıkadığım nehir! Ama Belgrad'da, Tuna'nın üzerinden geçtiğimde inanmamıştım. Acı bir gerçek, bütün çocukluk ve gençlik dünyamı altüst etmişti. Çünkü Tuna pis, bulanık, boğuk ve asık bir yüzle, adeta öğüre öğüre akıyordu. (23)

Bu karşılaştırma ilk bakışta gezilen görülen yerlerin sıradan bir karşılaştırması gibi gelebilir. Ne var ki yazar, "Gözünü Satan" şiirini alıntıladıktan ve şiir hakkında düşündüklerini söyledikten sonra söz konusu karşılaştırmayı yeniden yapar. Bu noktada mekânın anlatıdaki rolü daha belirgin anlaşılır:

Festival devam ediyordu. Altımızdan geçip giden Kara Dirin, yeşilin, mavinin, beyazın, sarının, turuncunun ve morun çeşitli tonlarıyla yere boylu boyunca uzanan bir ebemkuşağına benziyordu.

Ve uzaklarda, çok uzaklarda, bütün kıymet hükümlerini kaybettiği için, yıkılan bir imparatorluğu hatırlatan Tuna, pis, bulanık ve asık bir yüzle Gözünü satan şiirinin aks-i sedalarını dinliyor ve adeta öğüre öğüre akıyordu. (31).

Aslında alıntı yazarın kimlik kurgusunun yansıması olarak değerlendirilebilir. İnsanlar, hangi fikre sahip olursa olsun, dil ve kültür gibi kıymet hükümlerine sahip çıktığı sürece bu kimliğin birer parçası, bu ebemkuşağının birer rengidir. Kalkandelen, Üsküp ve Kosova bu renkleri, bu kimliğin farklı parçalarını temsil eder. Oysa diline ve kültürüne, dolayısıyla kimliğine sahip çıkmamak, Tuna gibi pis, bulanık ve öğüre öğüre akmak demektir.

Mekâna yüklenen bu değerlerle Bakiler'in Üsküp'ten Kosova'ya yaptığı gezi, "bütünleştirilmiş bir geçmişin ortaya çıkarıldığı ve bir müze tarzında yeniden sunulduğu", "kolektif alınyazısını ve toplumun daha derin anlamlarını canlandır[an]" (Smith 2002:223) bir anlatıya dönüşür. Anlatının geriye kalanında gezilen Türk beldeleri tarihiyle birlikte bir müze tarzında okurun gözleri önüne serilir.

Bu doğrultuda metinde kaybedilen toprakların Türk yönetiminde olduğu “altın çağlar” düşüncesine göndermeler yapılır. Osmanlı yönetimi “muhteşem Osmanlı” (1979:41, 60) imajıyla yansıtılır. Muhteşem Osmanlının, bu bölgede hüküm sürdüğü 523 yılda “3.500 cami ve mescid, 1.500 mektep, 300 medrese, 400 tekke; 1.000 çeşme 500 han” gibi birçok eser “yapmış ve yaşatmış” olduğu vurgulanır. Böylece bölgenin altın çağlarında yapılan eserlerin bu topraklara Türk kimliğini kazandırdığının altı çizilir. Öyle ki, altın çağlardaki yönetim sayesinde, hala bölgede yaşayan Arnavutlar için Türk kelimesi “doğruluk, dürüstlük, yiğitlik, efendilik, hak bilirlilik, hak severlik anlamına gelir” (1979:36).

Bunun yanı sıra yazar, bölge Türklerinin kimliklerine Anadolu Türklerinden daha çok sahip çıktıklarını dile getirir. Yazarın konuştuğu bölge halkının hemen hepsi Anadolu Türklüğünün kendilerine karşı ilgisizliğinden yakınır. Oysa onlar “kökümüz bir, dilimiz bir, dinimiz bir, kanımız bir, medeniyetimiz bir, kültürümüz bir” (70) sözleriyle Anadolu ve Rumelinin “tek millet” olduğuna vurgu yaparlar. Dahası Kalkandelen’de şiir okumak için Bakiler’in ismi anons edildiğinde salonda alkış fırtınası kopar. Bunun sebebi de yazar göre yalnızca Türk olmasıdır ve alkışlar Türkçe ve Türk milleti içindir (1979:53).

Bunlara ek olarak, metindeki “tek millet” vurgusu gezilen görülen ve Türk kimliğini taşıdığına inanılan hemen her yerde yeniden yapılır. Yazarın zihninde Anadolu’nun herhangi bir köşesiyle Ohri, Kalkandelen, Üsküp ya da Kosova arasında bir fark yoktur. Birçok yer yazarı Sivas’taki çocukluk günlerine çekip götürür (1979:8). Ohri’ye girer girmez şehrin havası ona Sivas akşamlarını hatırlatır, Sivas gecelerini yaşatır (33). Üsküp’teki Bit Pazarı, Sulu Han, Kapan Han, Kazancılar Camiinin kalıntıları, Şengül Hamamının harabesi, ona göre “bir Sivas türküsü, bir Gaziantep halay havası, sıcak bir selam gibi” gelir. Dükkânlar, “renkleriyle, desenleriyle Anadolu’yu” sergilemektedir (87-88). “Kavuklu, sarıklı, fesli eski mezar taşları” Anadolu mezarlıklarıyla neredeyse aynıdır (57). Dahası Türk evleri “elle işlenen perdeler, duvar halıları, sedirler, köşe yastıkları, [...] oyalı, dantelli, işlemeli örtüler” yazara göre “binlerce yıllık bir medeniyetin destanını” okumaktadırlar (56-57).

Böylece yazar, kolektif kültürü vurgulayarak bu şehirlerin kimliklerindeki Türklüğü yeniden hatırlatır. Üstelik şehirlerin yaşattığı Türk kültürü yazarı neredeyse utandırır ve Yahya Kemal’e gönderme yaparak şunları söyler: Yahya Kemal, Üsküp’ten Kaybolan şehir diye bahsediyordu. Üsküp’te 15 gün kaldım. Gördüm ki Türklük sevgisi, Türkiye

hasreti Üsküp'te bir şah damar gibi vuruyor. Asıl, Anadolu'da kaybolan biziz... Bin kere hayıflandım" (71).

Bir gezi yazısı içinde yapılan bu göndermeler Bakiler'in nasıl bir millet tahayyül ettiğini gözler önüne serer. Ona göre Anadolu halkının yapması gereken ilk iş Rumeli Türklüğüne sahip çıkmaktır. Bunun yanında tarih ile birlikte kültür ortaklığını bilmek, "Balkanlarda neden yenildik? Rumeli'den nasıl çekildik? Koskoca bir imparatorluğu nasıl dağıttık" sorularını kendimize sormak gerekmektedir (190). Yazar, bu soruların cevabını bilmeden Türklüğün Anadolu'da yaşayamayacağını düşünür. Üstelik yazarın tahayyül ettiği milletin sınırları Balkanlarla sınırlı kalmaz. Ona göre Anadolu Türklerinin yüreği "Türk olan, Türkçe konuşan, Türk gibi yaşayan ve Türk gibi düşünen bütün topluluklar için de çarpmalıdır" (191).

Yazarın metin boyunca, Balkanlar ve Anadolu'nun diliyle, inançlarıyla, kültürüyle ve mekânlara işledikleri ruhla bir bütün olduğunu savunduğu söylenebilir. Bu bütünlük en açık hâliyle Kosova'daki türbedarın Sultan Murat Türbesi hakkındaki son cümlelerinden anlaşılabilir. Türbedar, Kosova Meydan Muharebesini ve Sultan Murat'ın nasıl şehit düştüğünü anlattıktan sonra şunları söyler: İçerde, sandukanın altında Hünkârın kanı, barsakları, ciğerleri ve yüreği var! [...] Mübarek cesedini, oğlu Bâyezid Bursa'ya götürüp Çekirge'deki türbesine defnetti. Cennetmekânın yüreği burada kaldı; cesedi Bursa'da!" (113). Bakiler'in zihninde bu durum Anadolu ve Rumeli Türklüğü için de geçerlidir. Türklük ölmemesine rağmen ayrı düşmüştür ve Anadolu bir beden olarak dururken bu milletin ruhu ve kalbi Rumeli'de kalmıştır.

Sonuç olarak yazarın millî kimlik tahayyülü mekânın ortak kültürel değerlerine ve paylaşılan geçmişine yapılan vurgularla tamamlanır. Ortak kültürün yaşadığı topraklar "tek ve bütün bir yurt" biçiminde tanımlanır. Böylece mekân geçmişten şimdiki kültürel açıdan düzenli bir geçişi mümkün kılar ve milletin mensuplarına geleceği sağlamak üzere geçmişten alınması gerekenleri iletir. Bu iletişim, mekânın millî kimlik kurgularındaki rolünü gözler önüne sermektedir.

Kaynaklar

Bakiler, Yavuz Bülent (1979). *Üsküp'ten Kosova'ya*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Calhoun, Craig (2012). *Milliyetçilik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Smith, Anthony D (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Yuval-Davis, Nira (2010). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KÜLTÜR ŞEHİRİ ANDICAN

Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN
İstanbul Bilgi Üniversitesi
murat.orhun@bilgi.edu.tr

ÖZET

Türkistan'ın Fergana vadisinde bulunan Andican şehri, günümüzde Andican vilayetinin merkezidir. Andican sadece Özbekistan için değil, tüm Türkistan tarihi ve coğrafyası için önemli konuma sahiptir. Babur Şahın doğum yeri olan Andican geçmişlerde tarihi ve kültürel açıdan çok önemli olaylara tanıklık etmiştir. Bulduğu coğrafya konumundan dolayı, Kırgızistan ve Doğu Türkistanı kültür, tüccarı ve dini bilimler açısından yakından etkilemiştir. Doğu Türkistan'da bulunan kültür şehri Kaşgar başta olmak üzere birçok yerde Andican (Uygurca: Enjan) ile adlandırılmış sokak adları, evler ve duvar türleri bulunmaktadır. Eski İpek yolunda bulunması dolayısıyla zengin kültüre, köklü tarihe sahip olan Andican, kendi kültürü ve özgürlüğünü korumak için dış güçler istilasına karşı ciddi direnişler göstermiş ve mücadele etmiştir. Bu makalede, Andican yöresinde yaşanan kültürel zenginliği ve tarihi, Andican sözcüğü hakkında bilgi verildikten sonra, Rus istilası öncesi, sonrası ve bağımsızlıktan sonraki dönemler olmak üzere, üç farklı zaman dilimine ayrılarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Andican tarihi, Babur, Rus İstilas, Andican kültürü, Büyük İpek Yolu

Giriş

Andican şehri (Özbekçe: Andijon) günümüzde Özbekistan'ın doğu ucunda bulunmaktadır (Resim 1) ve Andican vilayetinin merkezidir. Kırgızistan'ın Oş şehrine 46 km, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e ise 476 Km' dir. Özbekistan'ın Taşkent ve Semerkant'tan sonra üçüncü büyük kentidir. Andican vilayetinin nüfusu 2012 istatistiklerine göre 2 milyondan fazladır [1] ve 12 ilçeye dağılmıştır. Buda Özbekistan toplam nüfusunun yüzde 9'nu oluşturuyor. Yüz ölçümü 4.200 kilometre kare'dir.

Resim 1: Andican (Andijon) 'ın coğrafi konumu

Özbekistan'da yüz ölçümüne göre en fazla nüfus barındıran vilayettir. Her kilometre kareye 523 kişi denk gelmektedir [1]. Andican nüfusunun bu kadar yoğun olması, çok önceden şehirleşmesi, Fergana vadisinin merkezi şehri olması ve Büyük İpek Yolu'nda olması gibi bir çok nedenlerdendir.

Şehir adı “Andican (Özbekçe: Andijon)” sözcüğünün anlamı ve nasıl şekillendiği hakkında çeşitli söylenti ve rivayetler mevcut [2]. Zamanın geçmesi ile bu rivayetler kendi anlamını yitirmiş ya da değiştirmiştir.

Bu rivayetler kısa özet ile:

Pers sultanı Afrasiyab'ın kızı, prenses adı Adinacan'ın değişen şeklidir.

“Adok”, “Azok” yada “Andi” adı verilen ve Türk dilinde konuşan kabile adından gelir ve “Andukon” sözcüğünün değişen şeklidir.

Andican şehrini keşif eden kişi olan “Andy” den geliyor

Rus tarihçisi Nalivkin V.P'ye göre, yörede yaşayan “Andi” adındaki Türk kabilesi adından geliyor.

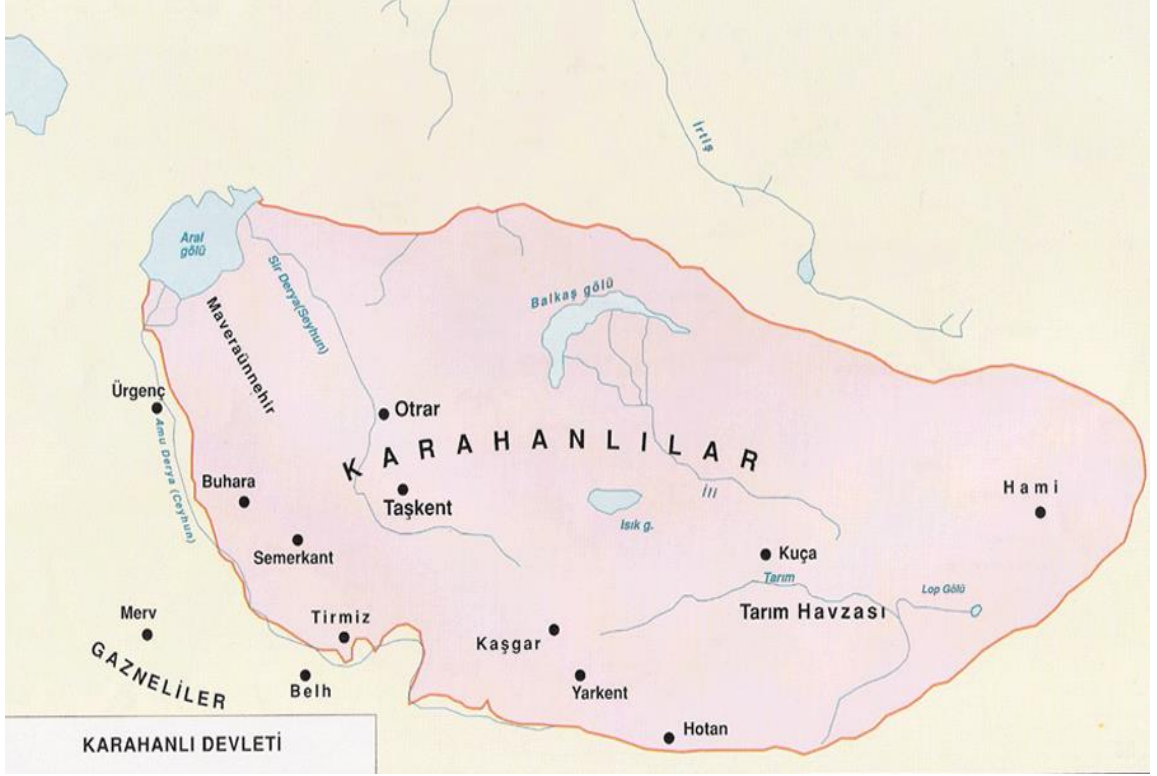
Arap dilinde “Andi” sözcüğüne yakın sözcüklere dayandırarak, “ant” sözcüğü anlamı verdiği görüşüdür.

“Andican” sözcüğü için en son yapılan kapsamlı bilimsel çalışmada, “Andican” sözcüğünün, “Andi” ve “gan” sözcüklerinden oluştuğunu, “gan” sözcüğünün anlamının ise, “su”, “suluk yer”, “nehir” ve “derya” anlamı taşıdığını, “andi” sözcüğünün ise, rivayetlerde bahis edildiği gibi “andi” adındaki bir Türk kabile adından değil, yörede yaşayan kişiler arasındaki “arkadaşlık ve samimiyet (zor günlerde hiç bir şeye tereddüt etmeden yardımda bulunmak)” için kullanılan term “andi” dan geldiği savunulmuştur[3]. Ayrıca, Divanü Lügatu’t-türk gibi tarihi kaynaklarda, Andican için kullanılan “Andikan” ile ilgili sözcükler yer almaktadır. Sonuç itibariyle, [3-4]'e göre, günümüzde kullanılan “Andican” sözcüğü “Andi” ve “gan” sözcüklerden oluşmuş ve değişerek günümüze gelmiştir [4]. Bu bilimsel çalışmalar ve kanıtlar, en az 4000 yıllık geçmiş olan şehir Andican'ın yer namı ile ilgili çeşitli rivayet ve söylentileri çökertmektedir. Andican sözcüğü anlam olarak “Su Kenarındaki Şehir” anlamını vermektedir.

Tarihçe

Andican tarihi milattan öncesine dayanıyor. 1926 senesinde yayınlanan “Tarih-i Fergana” kitabında Andican'ın 4000 senelik tarihe sahip bir şehir olduğundan bahis edilmektedir. Bu tarih, meşhur Hun hakanı Oğuzhan'ın yaşadığı zamandan daha eskidir. Dolayısıyla, Andican şehri ise Fergana vadisinde bulunan şehirler içinde en uzun tarihe sahiptir. Arkeoloji kazılarda milattan önce 6-4 yüzyıla ait olan kazıntılardır bulunmuştur. Bu kazıntılar günümüzdeki Andican ve Servan tepe civarında bulunmaktadır. Araştırmalar sonucu bu arkeolojik bulguların 2400-2600 yıl önceki zamana ait olduğu hesaplanmıştır. Milattan önce 6-yüzyılında, Fergana vadisi Pers sultanı Ahamenişler tarafından işgal edine kadar bağımsız Davan devleti olarak varlığını sürdürmüştür [2,4]. Davan devleti günümüzde Andican şehri civarında bulunan Erşi şehrini başkent kılmıştır. Sulama, tarımcılık, hüner, sanat gibi çalışmaların gelişmesi, nehir kenarında bulunan Andican'ın, Milattan önce şehirleşmesini sağlamıştır. Çin kaynaklarına göre Davan devleti 70 den fazla şehirden oluşmuştur. Devlet ise feodal yasaları ile yönetilmiş, dış ülkeler ile siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. İran ve başka büyük devletlerin Fergana vadisini yani Türkistan'ı işgal etmesine izin vermemiştir. Büyük İpek Yolunun güvenli olmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Yapılan kervan sarayları Andican'ın gelişmesi için çok önem arz etmiştir. Nehir kenarında bulunan Erşi şehri döneminde tarım, tüccarlık,

sanat, hüner ve mimarlık gibi çeşitli yönden çok gelişmiştir ve iktisadı merkeze dönüşmüştür. Erşi halkı tüccarlık becerileri ile ün kazanmıştır [4]. Erşi'yi merkez kılan Davan devletinde tarım o kadar gelişmiş ki, Erşi şehir civarında bulunan tarlalarda üzüm yetiştirilmiştir ve bu üzümlerden zamanın en kaliteli şarapları üretilmiştir. Üretilen bu şaraplar özellik ile Çin'e ihraç edilmiştir. Fergana vadisinde yetiştirilen Arğamak cinsi atlar kalitesi yönünden çok tercih edilmiştir. Dönemin aristokratları kendi konumlarını belirtmek için kesin olarak bu atları edinmek istemiştir. Çinlilerde bu atları “uçar at” diye adlandırmışlardır ve edinmek için çok masraflar ödemiştir. Çin şairleri bu atlar için özel şiirler yazmıştır. Milattan önce 104 yıllarında Çin kendi toprağını büyütmek ve bu Aygır atları edinmek için bir çok defa Erşi'ye saldırmıştır ama hiç başaramamıştır. 6- yüzyılın ortalarında Türk hakanlarının geldiği dönemde bile, Erşi eskisi gibi gelişmemesini sürdürmüştür [5]. 6- yüzyılın sonunda, Türk hanlığı doğu ve batı hanlığı olarak ikiye ayrılmış ve eskisine göre zayıflamıştır. 706- senesinde, Arap komutan Kutayba İbn Muslim Maveraünnehir bölgesinde bulunan halkı İslam dinine davet etmek üzere askerleri ile yürüyor ve 714 senesinde Fergana vadisi'nin başkenti Andican olmak üzere Kaşgar'a kadar olan tüm bölgeleri fetih ediyor. Böylece Fergana bölgesi İslam ile tanışmış oluyor ve halkın yaşam tarzında İslam kuralları kendini hissettirmeye başlıyor. Böylece Andican ve Fergana vadisi İslam kültürü ile tanışmaya başlıyor. Fetih olana kadar, Fergana vadisi halkı Zerdüşt dine inanıyorlardı ve günümüzde bile bazı Zerdüşt dininden kalmış alışkanlıklar, halkın yaşamından kültürel alışkanlık gibi varlığını sürdürmektedir. 715 senesinde Arap halifeler arasında yaşanan çekişmelerde, Kutayba İbn Muslim şehit edilir ve günümüzde Andican yöresinde bulunan Mezarbova türbesine defin edilmiştir. Andican bu süreçte sadece ticari açıdan değil, aynı anda İslami kültür yönünden çok parlak bir dönem yaşamıştır. 10 yüzyılın ortalarında Doğu Türkistan'da Karahanlılar devleti kurulmuştur ve devlet hanı Abdul Kerim Satuk Buğra Han İslam dinini devlet dini olarak kabul etmiştir ve İslam dininin yaygınlaşmasının temelini atmıştır. Sonraki

Resim 2: Karahanlılar devleti haritası

yıllarda Fergana vadisi, yanı Andican'da Karahanlılar devletine tabi olmuştur (Resim 2).

Karahanlılar devletinin ikinci başkenti olan Özgen'e yakın mesafede ve Fergana vadisi girişine bulunan Andican, güçlü kültürel, ticari, hüner, sanat alt yapısı ve İpek yolunda olduğu coğrafi konumundan dolayı Andican bir daha tüm Fergana ovasının ticari, ekonomi ve kültürel merkezine dönüşmüştür. Ancak 11- yüz yılın 40- yıllarında Karahanlılar devletinin ikiye ayrılması, devletin zayıflamasına neden olmuştur. 13-14 yüz yıllarında Moğollar Fergana vadisi işgal eder ve Andican şehri çok ağır bir şekilde bozguna uğrar, tüm binalar yerle bir edilir. Ancak 14 yüz yılın ikinci yarısında Moğollar Kaşgar'a giden yolların denetimini elinde bulundurmak amacıyla Davan devleti ve Andican'ı tekrar geliştirmek zorunda kalır. Bu süreçte, güçlü alt yapıya, kültürel birikime sahip Andican tekrar gelişme gösterir ve kısa bir zaman sürecinde tüm Maverainnehir bölgesinin merkezi şehrine dönüşür. Timur devleti kurulana kadar, Fergana vadisi yanı Andican'da Moğol hanlığı olan Çağtay hanlığı yönetiminde bulunmuştur (Resim 3). 1370 senesinde Timurlar devletinin kurulmasıyla Andican tarihinde yeni bir süreç başlanmıştır. Timur ve Timurlular saltanatı devrinde, Andican kendi geçmişindeki kültürel, ekonomi yapısı ve

coğrafi konumu açısında hep kendi önemini korumuştur. Bundan dolayı Fergana vadisinde bulunan bir çok hanlıklar döneminde bile sürekli el değiştirmiştir. 1376 senesinde Emir Timur ikinci oğlu Ömerşeyhi Andican'a vali olarak tayin etmiştir. O yıllarda Fergana vadisinin diğer bölgeleri, Kaşgar ve Doğu Türkistan'ın bir çok kısmı kontrol etmek açısından, Andican'ın güvende olması stratejik açıdan çok önem kazanmıştır. Timurlar devrinde bile, Timurlar soyundan gelen hükümdarlar arasında Andican yüzünden defalarca savaşlar yaşanmıştır. Esen Buğahan'dan, Ebu Saidhan tarafından geri alınan Andican, Ebusaidhan'ın 4 - oğlu olan Ömerşeyhi mülk olarak verilmiştir. Ömerşeyih'de Zahirreddin Muhammed Babur'un babasıdır. Babur da Andican'da 1483 de doğmuştur ve babası Ömerşeyih vefatından sonra 12 yaşında tahta oturmuştur. 1876 senesinde gerçekleşen Rus işgaline kadar Andican Şeybani ve Hokand hanlıklarının yönetiminde kalmıştır. Rus işgali, Fergana vadisinde çok tepki görmüştür. Irk, inanç ve kültür yönünden tamamı ile farklı olan Ruslar tarafından yönetilmeye çalışması ve yapılan adaletsizlik, köklü geçmişe sahip halk tarafından kabullenmemiştir ve çeşitli tarihlerde ayaklanmalar olmuştur. 1898 senesinde yaşanan Dükçi İşan ayaklanması, bölgeye, özellik ile köylere yerleştirilen Rus yerleşimcilerine elverişli toprakların verilmesi, özel imtiyazlar tanınması, Şehre yerleşen Ruslara özel konutlar yapılması, diğer etniklere ağır vergiler yüklemesi, Fergana kültürü temeli olan İslamı aşağılanması ,

Resim 3: Çağatay Hanlığı

Rusya'da yapamadığı zulüm ve ahlaksızlığı burada yapması, türbelerin yıkılması, mescitlerin kapatılması, bölge halkını iyice perişan etmiştir. Mingtepe'de buluna Dükçi İşan olarak bilinen din adımı sürekli halktan şikayet dinler. Artık daha çok sabır edecek durum olmayınca, bölgede yaşayan Kırgızlar önde olmak üzere Dükçi İşan Başçılığda silahlı ayaklanma olur [6]. Ayaklanmanın sonucunda Ruslardan 22 ölü ve 20 yaralı, İs-yana iştirak edenlerden 356 Kırgız, 126 Özbek, 17 Kaşgarlı ve 5 Tacik askeri yakalanmıştır. Yakalananlardan bazıları idam edilirken, 360'a yakın kişi Sibiryaya sürgüne gönderilmiştir. Dükçi İşan'da Andican şehrindeki halk önünde idam edilmiştir. Dükçi İşan kaldığı yer olan Mingtepe ağır tahrip edilmiş ve adı Rusça ad ile değiştirilmiştir. 1914 senesinde, halkın askere alınmaması karşın, askerlik vergisi altında, gelirlerinden ek olarak 21% daha vergi almıştır. Halkın mülküne zorlu el konulmuştur. Bundan dolayı tüm

bölgede ayaklanma olmuştur [7]. 1916 senesinde ise, yine tüm Türkistan bölgesinde yaşayan halka, zorunlu olarak savaş arka cephede çalıştırılması karşın yaşanan ayaklanmalar[7] .

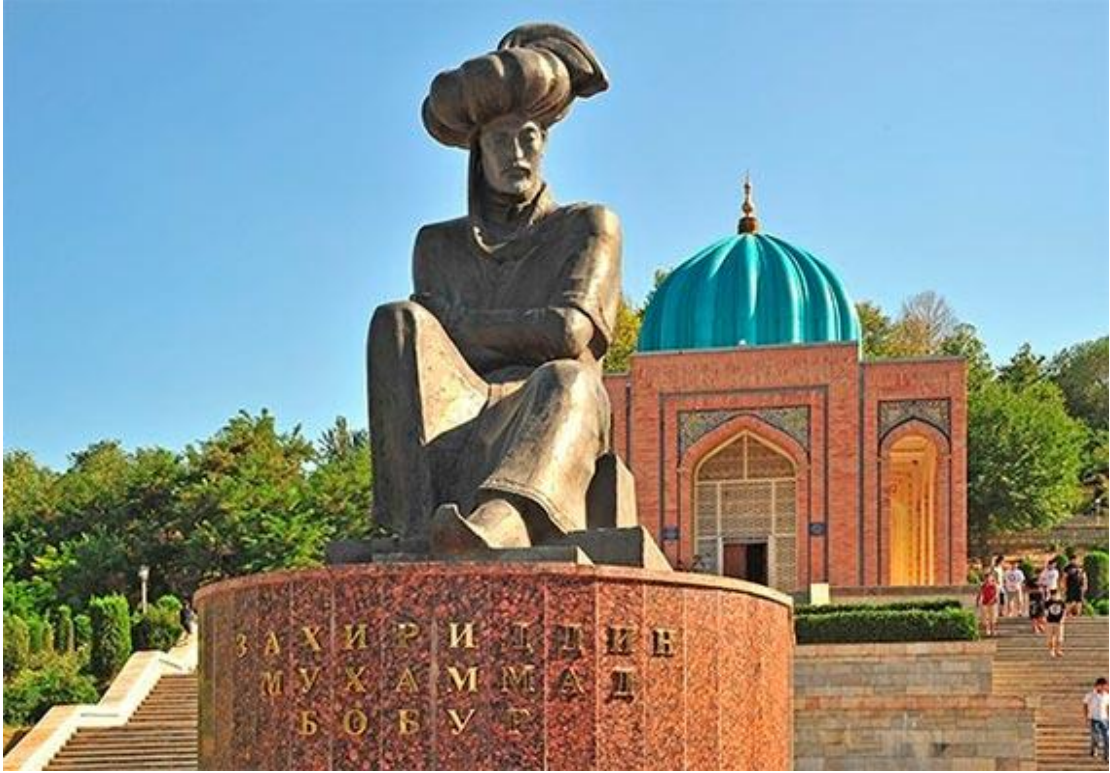
Sovyet rejimi Andican'a 1917 senesinde gelmiştir. Ancak bölge halkı, tüm Türkistan halkı gibi bu ateist rejimi benimsememiştir ve silahlı direnişlerde bulunmuştur. Bu direnişlere dönem yönetimi basmacılar adı vermiştir. Basmacılar günümüzde gerilla savaş anlamına gelmektedir. Türkistan, dünyada ilk defa gerilla savaşı yaşanan bölgedir. İkinci dünya savaşında, savaştan uzak bölge olan Andican'a Sovyet'lerin önemli askeri sanayiler taşınmıştır. 1991 de bağımsızlığına kavuşan Özbekistan, kendi özgürlüğünü yaşama şerefine kavuşmuştur. Öncelik ile Özbek dilini resmi devlet dili olarak kabul etmiştir ve sonra alfabeyi değiştirmiştir. Tüm devlette bulunan kültürel ve tarihi mirasların korunması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu süreçte Andican'da Makine sanayi merkezi, üniversite ve çok sayıda sanayi üretim yapan sektörler kurulmuştur.

Kültürel Zenginlikler

4000 seneden fazla tarihi geçmişine sahip olan Andican, kendi yöresinde çok zengin kültürel birikim oluşturmuştur. Milattan önceki 6- yüz yılına ait olduğu arkeolojik kazıntılar Andican'ın çok önceden şehir medeniyeti yaşadığının kanıtıdır. Fergana vadisinde kurulan Erşi'yi merkez kılan Davan devleti ve o dönemlerde gelişen ticari, hüner, sanat, mimarlık, tarımcılık, savaş, hayvancılık ile ilgili hatıralar Çin kaynaklarında yazılı beyan edilmiştir. Arap komutanların Fergana vadisini fetih etmesiyle, İslam dini ile tanışmıştır. İslam dini, yörede bulunan Zerdüşt dini temelinde oluşan kültür ve alışkanlıkların değişmesine neden olmuştur. Arap Hilafetine tabi bölgelerde, cümleden Mavuranhu bölgesinde, Andican ilim, medeniyet yönünden çok gelişmiştir. İslam dininin yaygınlaşmasıyla, Andican'da Arap dili, Kuran ve Hadis şerif öğrenmeye olan arıtmıştır. Arap alfabesi kullanılmış, Arap dili resmi devlet dili olarak kabul edilmiştir ve ilim ve araştırma içinde Arap dili kullanılmıştır. İslam dini, Arap tili, Kuran, Hadis bilen kişilerin mevkileri yüksek olmuştur. Bundan dolayı Arap dili ve Kuran öğrenmeye teşvik olan ve İslami ilimleri iyi öğrenmiş alim ve hafızlar çoğalmıştır. 16 yüz yıl tarihçisi Hamidullah Kazvini'nin “Kalbler Raheti” adlı kitabında Andican şehrine “Kubbetü'l-İslam” adı verildiği yazılmıştır. Rusya ve Sovyet döneminde bile, Andican hafız yetiştirme merkezi olmuştur

ve ‘‘Hafızlar Şehri’’ olarak da tanınmıştır. Bağımsılıktan sonra, şuan Özbekistan'da buluna hafızların çoğu Andican'da eğitim almıştır [4].

Andican hakkındaki kültürel ve tarihi bilgiler Babur Şah'ın eseri Baburname'de çok net şekilde beyan edilmiştir. Baburname'de, Andican şöyle tarif edilir: Havası güzel, meyveleri çok çeşitli, kavun ve üzümlerini çok lezzetli olduğu, kavun hasat zamanında, kavunlar satılmayacağı, ikram edileceği, Andican armudundan daha iyi armudun olmadığı. Andican ahalisinin Türk olduğu Herkesin Türkçe konuşup yazdığı, konuşma dilinin yazma diline uygun olduğu, ünlü müzikçi Yusuf Hoca'dan bahis edilmiştir. Ayrıca yöneticilik, mimarlık, ahlak, dini yaşam, savaş ve muhabere yöntemleri ve avlanma gibi kültürel ve tekniksel konulardan bahis ederek, yaşadığı dönemde başta Andican olmak üzere Fergana vadisi ile ilgili geniş bilgiler vermiştir. Bunlardan, Babür şah zamanında, Andican'da tarım, sanat, insanlar arasındaki kültürel yaşam, insanların konuştuğu dil gibi pek çok yönden bilgi edinebiliriz. Aralık 1902'de, Fergana vadisinde yaşanan depremde, yerli Andican'lıların yerleştiği bölge tamamı ile yıkılmıştır. 30,000 ev, 4500 adem yaşamını yitirmiştir. Yani tarih boyunca yapılmış bir çok tarihi eserler yok olmuştur. Depremin sabah 9:00 civarında olmasından dolayı, ölü sayısı daha büyük olmasını önlemiştir. Rus ve Sovyet döneminde ne kadar baskıcı recim uygulansa bile, köklü kültür ve geleneklere sahip olan Fergana halkı kendilerini korumayı başarmıştır.

Resim 4: Babur Şah'ın Heykeli, Babur müzesi (Bağ-ı Babur, Andican)

Resim 5: Babur'un doğduğu ev

Resim 6: Cuma Mescidi

Resim 7: Andijan Tarihi Eserler Muzesi

Resim 8: Müzede bulunan tarihi eserler.

1991 yılı bağımsızlığını kazandıktan sonra, ilk önce Özbek dilini devlet dili olarak ilan etmiştir ve Rus etkisinden kurtulmak için Kırıl alfabesinden Latin alfabesine geçmiştir. Eski recim döneminde göz ardı edilen y ada atık durumdan bulunan tarihi eserler onarılmış ve kullanıma sunulmuştur. Dünya tarihinde önemli yere sahip imparator aynı anda yazar olan Zahiraddin Muhammed Babur Şah adında park yapılmıştır. Andican'da Babur'un yaşadığı döneme ve eğitim aldığı hanlık saraylarının bulunduğu bölgede, “Babur Edebi Müzesi” adında yaptırılmıştır (Resim 4). Babur'un doğduğu ev onarılmıştır ve koruma altına alınmıştır(Resim 5).

Andican'da bulunan Cami külliyesi minare, medrese ve mescitlerden oluşmaktadır. Sadece Andican'ın değil tüm Türkistan'da bulunan en büyük külliye ve 1883-1890 yıllarında inşa edilmiştir. Külliye aslında U şeklinde inşa edilmiş olup sonraki zamanlarda sadece orta kısmı kalmıştır. Cami külliyesi sadece ve tarihi mimarı eseri değil, aynı anda bir sanat eseri olarak kabul edilir. Külliye işlenen süslemeler, oyma ve nakışlar, Fergana vadisinin kültürü ve sanatını anlatmaktadır. Külliye buluna Cuma mescidi özgüce mimarı ile tasarlanmıştır. Camı tavanı ise Fergana'ya özgü nakışlar ile geometrik şekiller ile süslenmiştir. Birde Cami önünde ayvanı bulunmaktadır (Resim 6). Cami külliyesinin

en önemli kısımlarından biri ise minaredir. 32 metre yüksekliğinde bulunan minare Fergana vadisinin en yüksek minaresidir ve kuran ayetleri ile süslenmiştir. 1902 senesinde yaşanan depremde, Andican'da bulunan bir çok tarihi yapılar tahrip olsa bile, Cami külliyesi, Cuma mescidi ve Minaresi fazla etkilenmemiştir[8].

Andican'da bulunan Andican Yöresel Müzesinde 66,000 den fazla eser sergilenmektedir (Resim 7 ve Resim 8) . Bu eserler içinde, arkeolojik, edebi, sanat ve bir çok çeşitleri içermektedir. Bu müzede sergilenen eserler gün geçtikçe çoğalmaktadır. Andican Yöresel Müze, Özbekistan'ın en önemli müzelerinden biri olarak kabul edilir. Fergana vadisi ve Özbekistan ile ilgili sergi ve etkinlikler düzenlenir [9] .

Sonuç

Bu makalede, Andican ile ilgili tarihi geçmiş ve kültürü özet ile anlatılmıştır. 4000 seneden fazla tarihi olan, en erken şehirleşen ve Fergana vadisinin başkenti olan Andican, sadece Fergana vadisi için değil, tüm Türkistan bölgesinin kültürel kaynağı olmuştur. İslam dinini yaygınlaşması ve İslam kültürünün oluşmasında öncelik yapmıştır. Köklü gelenek ve kültürüne sahip olan Andican, Rus ve Komünist istilası döneminde bile kendi gelenekleri ve inancılarını koruyarak başka bölge halkı için ilham kaynağı olmuştur. Fergana vadisinin girişinde ve tarihi Büyük İpek Yolun'da bulunan Andican, olduğu coğrafi konumdan dolayı tarihten beri geçmiş tüm yöneticilerin en önem verdiği şehir olmuştur. Bundan dolayı, kültürel, ticari, medeniyet, sanat, mimarlık yönden çok gelişmiştir.

Kaynaklar

- [1] <http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=375.0> (erişim tarihi: 10.11.2015)
- [2] http://www.centralasia-travel.com/en/countries/uzbekistan/sights/andijan_history
(erişim tarihi: 14.11.2015)
- [3] Y.İ.Ahmadaliev, Andican ve Marhamat Toponimleri Hakkında, İlimi Habarnoma, No:4, 2014
- [4] R.T. Şamcutdinov, A.A. İshokov, Andican Tarihinden Levhalar, “Şark” Basım evi, Taşkent, 2013
- [5] <http://www.advantour.com/uzbekistan/andijan/ershi.htm> (erişim tarihi: 10.11.2015)
- [6] Seda Yılmaz Vurgun, 1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması), A.Ü. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi (TAED), No 54, 2015
- [7] Füsün Kara, 1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün, Türkisy Studies, V:6/2, Spring, 2011
- [8] <http://www.advantour.com/uzbekistan/andijan/djami.htm> (erişim tarihi: 10.12.2015)
- [9] <http://www.advantour.com/uzbekistan/andijan/andijan-museum.htm> (erişim tarihi: 10.12.2015)

**SEMERKAND`LI ALİMLERİN ESERLERİNİN BAKÜ YAZMA
NÜSHALARI**

Doç. Dr. Naile Süleymanova
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü
dr_naile@yahoo.com

ÖZET

Türk İslam kültür ve medeniyet coğrafyasında ilme hizmet vermiş merkezlerden biri Semerkand'dır. Tarih boyu ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezleri arasında Semerkand, bilhassa hususi önem taşımaktadır. Bu topraklarda İslamî dönemlerde yetişmiş yerli ve dışardan gelmiş çoksaylı edebiyat, felsefe, astroloji ve dini ilim sahalarının alimleri sadece Türk kültürüne değil, dünya kültür mirasına da büyük katkılarda bulunmuşlar. Semerkand'ın ilmi hayatının göstergesi olarak, günümüze kadar gelebilmiş abide eserleri ile ayrı bir önem taşımaktadır. Bakü'da Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsün`de günümüze kadar ulaşılmış tıbb, felsefe, edebiyat, dil, astronomi, riyaziyyat, mantık ve İslam ilahiyatına dair eserlerin 40 bine yakın elyazma nüshaları bulunmaktadır. Bu Enstitü'de Semerkand`li alimlerinin din, edebiyat, tarih, matematik gibi ilim sahalarını ehate eden eserlerinin yazma nüshaları özenle korunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Semerkand, Alim, Bakü. Elyazma

Türkler`in okuma şevki, ilme ve ilim vasıtalarına olan engin saygısı, bir çok sanatların dal olmasını sağlamıştır. Türk Sanat Tarihi`nde önemli yer tutan sanatlardan biri elyazma kitap sanatıdır. Dünyanın her yerinde bilim insanlarının ilmi servetleri el ile yazılarak kağıttan kağıda aktarılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. IX. Yuzyıl`dan başlayarak dini ve dünyevi ilimlere ait olan elyazma kitaplar Türk Sanat Tarihi`nde hususi bir yeri olan hat, cilt, tezhib gibi sanatların en nefis tezahürlerini ortaya koymuştur . Türklerin yaşadığı çok farklı coğrafyalarda bu sanat yaranmış ve asrardan-asra gelişmiştir. İslam dininin Türk toplumlarını feth etmesi ile elyazma kitap sanatı hususu bir dönemine ayak basmıştır. Böyle Türk toplumlarından biri Azerbaycan`dır. Azerbaycan`da AMEA Fuzuli adına Elyazmalar İnstitüsü`nde ölçüye ve değere sığmayan büyük manevi servet, elyazma kitaplar korunmaktadır. Günümüze kadar muhafaza olmuş elyazma kitapların

yazı üslubu ve ümumi tertibi, Azerbaycan'da elyazma kitap sanatının daima gelişmekte olduğunu gösteriyor. Muhtelif devirlerde yazıya alınan Azerbaycan elyazma kitabı mezmun, say ve bedii tertibatına göre Türk Sanat Tarihi'nde tuttuğu yer büyüktür. Azerbaycan elyazma kitap sanatının Türk Sanat Tarihi'ndeki yerini anlamak için Orta asrlarda Azerbaycan elyazma kitapların bir milyona yakın olduğunu söylemek kifayettir (Rasim Efendi,2007,56).

AMEA Fuzuli adına Elyazmalar İnstütüsü'nde günümüze kadar ulaşmış edebiyat, riyaziyyat, mantık ve İslam ilahiyatına dair eserlerin arasında Semerkand'li alimlere mahsus olan eserlerinin elyazma nushaları bulunmaktadır. Semerkand dünyanın en kadim şehirlerinden biri olduğu gibi, uzun müddet büyük medeniyet ve ilim merkezi de olmuştur (ASE, 1984, 378) . Bu şehir dünya medeniyet tarihinde maddi ve manevi abideleri ile şöhret bulmuştur. Semerkand'da yetişen alimler sonralar bütün Şark dünyasının ilim nemetine dönüşen bir çok kıymetli eserler yazmışlar. Bu şehirde doğulmuş, tahsil almış alimlerle yanaşı, okumak, tahsil için Semerkand'da taşınan bir çok alimler de olmuştur. Onların eserleri muhtelif asrlarda yazıya alınmış, çohaltılmış ve bir çok islam memleketlerine ulaşmıştır.

Hal-hazırda AMEA Fuzuli adına Elyazmalar İnstütüsü'nde aşağıdaki Semerkand'li alimlerin yazma nushaları bulunmaktadır:

Nasr bin Muhammed bin Ahmed ibn İbrahim Semerkandi "Ebülleys" adı ile meşhur olan bir alimdir. Samerkand'da doğulmuş ve burada ilk tahsilini almıştır. Manbalarda onun ünlü alim Ebu Cafer Hinduvini'den ders aldığı hakkında bilgi vardır. Zühd ve takva içinde yaşayan Ebu'l-Leys Hanefi mezhebine mensup olan fakih olmakla beraber tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf, ahlâk ve diğer ilimlerin de mahir bilicisi idi. Onun *Tefsir el-Kuran*, *Tenbih el-Ğafilin*, *Tesisü en-Nezair*, *Bustan el-Arifin* ve s. eserleri vardır¹. Ebu'l-Leys Semerkandi hicri 375 (m.985) yılında vefat etmiştir (Kehhali, 1993, IV, 24)

Alimin Bakü'da *Tefsir el-Kuran (B-4902)* isimli eserinin sade tertipatlı bir nüshası bulunmaktadır. Güzel nestalik hattı ile yazılmış tefsirin metni tam olmayıb, el-Vaki'a, er-Rahman, Ğaşiye ve s. surelerin tefsirinden oluşmaktadır.. Alimin yazdığı tefsir

rivayet tefsiri olub, Hanefi alimlerinden olan İbn Arabşah Şihab Ahmed bin Muhammed (ö.854/1450) tarafından türk diline tercüme edilmiştir. Bu nüshanın tertip üslubu onun şahsi nüsha olduğunu gösteriyor. Yazılma tarihi, yeri ve katibi bulunmuyor.

Ebu'l-Leys Semerkandi`nin Baku`da *Bostan el-Arifin* (**B-6841;B-2477**) isimli eserinin iki nüshası bulunmaktadır. Nüshalar tam olub, 150 babdan oluşmaktadır. B-6841 şifreli elyazma vakf edilmiş nüsha olub, hicri 1062 (m.1651) yılında katib Abdullah ibn Molla Hüseyin Nurullah tarafından güzel nestalik hattı ile yazıya alınmıştır. Elyazmanın Azerbaycan`da hazırlanma ihtimali vardır, çünkü ilk iki sahifasında azeri türkcesinde şiir örnekleri yazılmıştır. Diğer nüshanın tarih ve katibinin ismi yazılmamıştır. Her iki nüsha sade tertipatlı olub kütüphane veya şahsi nüshalardır.

Ebu'l-Leys Semerkandi`nin *Tenbih el-Gâfilin* (**A-649; B-2078; B-6360**) adlı eserin üç nüshası bulunmaktadır. Nüshalar tam olub, 94 babdan oluşmaktadır. B-6360 şifreli nüsha hicri 901 (m.1496) yılında Hamza bin Rasul tarafından yazıya alınmıştır. Diğer nüshalarda tarih ve katiplerin isimleri yazılmamıştır. Her üç nüsha tertip üslubuna göre kütüphane nüshası olma ihtimali vardır.

El-Mukaddime fi's-Salat (**B-3491;B-3497**) Ebu'l-Leys Semerkandi`nin Baku`da bulunan diğer eseridir. Bu eserin bir nüshası (B-3491) hicri 1174 (m.1760) yılında kütüphane nüshası gibi tertip edilmiştir. B-3497 şifreli elyazmanın yazıya alınma tarihi yazılmasada, diğer yazma ile aynı asrda kütüphane nüshası olması ihtimal edilir.

Şemseddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyinî el-Semerkandî, XIII. yüzyıl İslam dünyasında yaşadı. O, hicri 683(m.1284) yılında vefat etmiştir. Kelam, mantık, felsefe, matematik ve astronomi sahalarında eserler yazmıştır. Onun *Risalet fi Adabi el-Bahs va el-Menazirat*, *Eşkal et-Te`sis fi el-Hendeset*, *Kitab Ayni en-Nazar fi el-Mantık*, *el-Meârif fi Şerh el-Sehâif*, *Amel el-Takvim Kevakib el-Sabite ve s.* eserleri vardır . Bu eserleri sonraki dönemlerde İslam dünyasındaki medreselerde ders kitabı olarak okutuldu (1993 ,III,137).

Baku`da alimin *Risale fi Adab el-Bahs ve el-Munazara* adlı eseri, ona yazılmış şerh ve haşiyelerin yazma nüshaları (**A-412; A-845; B-1418; B-2859**) bulunmaktadır. Nüshalar kütüphane nüshaları olub, XIX asrın birinci yarısına kadar yazıya alınmıştır. Bu eserin üzerine onlarca şerh ve haşiye yazılmış, beş yüzyılı aşkın bir süre medreselerde okutulmuştur. B-2859 ve A-845 nüshalarında ilk eser olarak Kemaleddin Mesud bin

Hüseyn Şirvani'nin (ö.905/1500) (1993,III, 847) *Risale fi Adab el-Bahs ve el-Munazara* adlı eserine yazılmış şerhler, ikinci eser olarak ise Kara Halil bin Hasan bin Muhammed Rumi'nin (ö.1123/1711) (Bağdadî, 1951, I, 354) Kemaleddin Mesud bin Hüseyin Şirvani'nin şerhine yazılmış haşiye yer alır. B-2859 şifreli yazma katib Şeyh Muhammed Namurad tarafından takriben XVIII.asrda hazırlanmıştır. A-845 şifreli yazma ise katib Ali bin Yusuf tarafından aynı asrda tertip edilmiştir.

Bakü'da Şemseddin Semerkandî'nin *Eşkal et-Tesis* adını verdiği teorik geometri eserininin (**B-6939; B-3950; B-488; B-733**) dört yazma nüshası bulunmaktadır. Nüshalar şahsi (**B-733**) ve kutüphaneler için tertip edilmiştir. Yazmalar hepisi güzel nestalik hattı ile yazılmış, derli toplu bir üslubda tertip edilmiştir. Tüm nüshalarda geometrik figürler kırmızı mürekkeple çekilmiştir

Ebu Hafs Ömer bin Muhammed Abdullah Semerkandi manbalara göre hicri IX (m.XV) asrda yaşamıştır (Katip Çelebi.1941 , I, 934).. Hayatı hakkında bilgi çok azdır.

Onun *Rövnek el-Mecalis* isimli eserinin güzel hatt ve tertipatlı bir elyazma (**B-7132**) nüshası Bakü'da korunmaktadır. 10 babdan oluşan eserin her babında on hikeye toplanmıştır. Kütüphane nüshası olan elyazma katib Ebu'l-Kasım bin Seyyid Kasım bin Qaytamış tarafından XVIII asrın sonlarında hazırlanmıştır.

Ebu'l-Kasım bin Ebu Bekr Semerkandi el-Leysi bazı ilimlerde meşhur olan alimlerdenidir. Onun *Şerh el-Adudiyye, Riyazet el-Ahlak, Haşiye ala Tefsir el-Beyzavi ve s.* eserlerin müellifidir. Alim hicri 888 (m.1483) yılında vefat etmiştir (1993, II, 643)

Ebu'l-Kasım Semerkandi'nin Bakü'da *Şerh Risale el-Adudiyye fi el-vaz* adlı eserinin bir nüshası (**B-457**) bulunmaktadır. Elyazma hicri 1148 (m.1735) yılında Seyyid bin Ramazan tarafından hazırlanmıştır. Adudüddin el-İci'nin vaaz konusundaki risalesinin şerhidir.

Alimin Bakü'da *Fera'id el-Fevaid fi el-İstia'rat* adlı eserinin iki nüshası (**B-733 ;B-5545**) bulunmaktadır. Her iki nüsha yazma eserler mecmuasına dahil edilmiştir.. Mecmuaları tertip eden Azerbaycan'ın ünlü alim ve metnşünası Abdulğani Nuhavi Haliseqarizadedir.

Alimin Bakü'da *Şerh Risale Hindiyeye* adlı eserinin bir nüshası (**S-145**) bulunmaktadır. Eser vakf edilmiş bir mecmuaya dahil edilmiştir. Macmua XIX asrın

birinci yarısında hazırlanmıştır. Katipi bilinmeyen nüsha tertip üslubuna göre şahsi nüshadır.

**Bisati Siraceddin Semerkand`inin** ise Bisati Samarkandi hakkında manbalardan bilgi çok azdır. Onun Semerkand`li şair ve Emir Teymur`un torunu olduğu bildiriliyor. Sultan Halilullah devrinde yaşamıştır. O, halı dokumacısı olduğundan ilk önce Hasiri adı ile şiirler yazmış ve sonralar ise Bisati adına deyişmiştir. Bisati Semerkandi hicri 815. (m.1412) yılında vefat etmiştir (Münzevi, 1929, III, 21908-21917).

Bakü`da onun nefis tertipatlı divanı (**M-138**) bulunmaktadır. Divana qazel, qit`a ve rubailer dahil edilmiştir. Elyazma altın, mavi ve siyah boyalarla tezhiblenmiştir. Eserin yapraklarındaki metni altın boyalı çerçeveye alınmıştır. Nüshanın tertipatından onun siparişe hazırlandığı belli.

**Devletşah Alau`d-Devle Bahtışah Semerkandi** ünlü tezkire yazarı olup, uzun yıllar Timurlular`ın sarayında yaşadı. Sonralar ise Horasana çiftliğine çekildi. Babası hükümdar Şahruh`un sırdaşı olmuş Alau`d-Devle İsfarayini`dir. Doğum ve ölüm tarihi kesin değildi (842-904/ 1431-1495). Semerkand`da doğdu , Horasan`da vefat etti . Sultan Hüseyin Baykara ile onun vezir Ali Şir Novai`nin adına yazdığı *Tezkiretü`ş-Şuara* eserini 892/1487`de bitirdi. Tezkire`de X-XV.asrlarda yaşamış arap, fars, türk ve tajik şairlerinin şiir ve onların şiir nümunelri toplanmıştır. Aynı zamanda XV. asra kadar yaşamış toplumsal-siyasi şahıslardan haber veriliyor (Storin, 1972. I, 1220) .

Bakü`da *Tezkiretü`ş-Şuara* eserinin beş nüshası (**M-73; M-106; M-108; B-2627; S-855**). Eser mukaddima, yedi fasıl ve sonucdan ibarettir. Bunlardan **M-73** şifreli yazma nefis tertipatlı olup siparişe hazırlanmıştır. Gözel nestalik hattı ile yazılan yazmanın ilk sahifasında altın, mavi ve açık kırmızı boya ile çiçek motifleri ile tezhiblenen ser-levha tertip edilmiştir. Yazma hicri 990. (m.1582) yılında yazıya alınmıştır. Abide Azerbaycan`ın meşhur tarihçisi ve şairi Abbas Kuli Ağa Bakıhanovun (ö.1847) şahsi koleksiyonudur.

M-108 şifreli elyazma katib Mücireddin bin Aladdin tarafından hicri 1018.(m.1609) yılında hazırlanmıştır. Aydın nestalik hattı ile yazılmış abide Azerbaycan`ın ünlü tarih alimi Bahman Mirze`nin (ö.1884) şahsi koleksiyonudur. Diğer nüshalar sade tertipatlı olup kütübhaneye nüshalarıdır.

Şerefeddin Alam bin Nuraddin Farhad Semerkandi Andijan vilayetinde XVII.asrda doğmuş, sonralar Semerkand'a göçmüştür. O, alim olmakla yanaşı şair de olmuştur. Şerefeddin Semerkandi'nin meşhur alim, şair, yazar ve devlet adamlarının hayatı ve yaratıcılığı bahs eden kronoloji eserini Seyyid Şerif Rakim-i Semerkandi hicri 1113.(1701) yılda *Tarih`i Rakim* adlandırarak, kısaltmıştır (1972, I, 1139-1140)

*Tarih`i Rakim* eserinin Bakü'da nefis tertipatlı (**M-293; M-271; M-280**) üç nüshası bulunmaktadır. **M-293** şifreli elyazma Mirza Camal bin Mirza Niyaz tarafından Esfar`da hicri 1188 (m.1774) yılında hazırlanmıştır. Katib bu yazmanın adını *Tarih`i Bozorgan* (Meşhurların tarihi) olarak isimlendirmiştir. Nastalîk hattı ile yazılmış elyazma kırmızı, mavi ve siyah boylarla tezhiblenmiştir.

M-280 şifreli elyazma ise hicri 1240 (m.1824) yılında yazıya alınmıştır. Yazmanın ilk sahifası kırmızı ve mavi boya ile sade bir tarzda tezhiblenmiştir. Nestalîk hattı ile yazılmış metin kırmızı ve mavi rengli sade kalemle çerçeveye alınmıştır

M-271 şifreli elyazmanı ise hicri 1294. (m.1877) yılda, katib Molla Abdullah Kişi hazırlamıştır. Kırmızı ve mavi renklerle içinde tarih, katibin adı ve dua yazılmış sonluk tertip edilmiştir. Sonlukdaki yazı daha büyük harflarla nestalîk hüsn-i hatıyla yazılmıştır.

Nizami-i Aruzi Semerkandi olarak bilinen Ebu'l-Hasan Ahmed bin Ömer Ali-yi Semerkandi'nin (ö.552/1157) ise Bakü'da 1947.yılda katip Şerifi tarafından yazıya alınmış *Çehaer Makale* (S-342) isimli eseri bulunmaktadır. Nizami-i Aruzi'nin yaşamı konusunda yeterli bir bilgi yoktur. V/XI .yüzyıl sonlarında Semerkand`da doğmuş ve orada tahsil almıştır. Daha sonra Horasan`a gittiği biliniyor. Asıl adı Mecma`u`n-Nevâdir olan eserinde kısa bir önsözden sonra sırasıyla kâtiplik, şâirlik, müneccimlik ve tıp meslekleri hakkında bilgi verir. Eserin her bölümü bir girişle başlar ve girişlerden sonra bu mesleklerle ilgili genel bilgiler yer alır. Ardından bahsi geçen bu mesleklerin en seçkin ve tanınmış mensuplarıyla ya da bizzat bu mesleklerin kendileriyle ilgili sayısı kırkı bulan hikâyeler anlatılır. Yusuf Çetindağ`ın verdiği bilgiye esaslanarak eserin en eski nüshası Türk ve İslam Eserleri Müzesi`nde olmak üzere toplam yirmi sekiz nüshası vardır. Her halde bu saya Bakü`da bulunan nüsha dahil edilmemiştir.

Yukarıda ismi geçen yazma nüshalarından başka, cümg toplularında Semerkand`lı şairlerin eserleri bulunmaktadır. Mesela, Ayişe-yi Semerkand`i, Baheddin Kerim-i

Semerkandi, Dürdü Semerkandi, Dohteri Kazi Semerkandi, Ezraqi Semerkandi, Etiqi Semerkandi, Eşrefi Semerkandi, Mani Semerkandi, Mir Qari Semerkandi, Nişati Semerkandi, Rafi Semerkandi, Reşidi Semerkandi, Ruhani Ebu Bekr Semerkandi, Suzeni Semerkandi ve s.

Baku`da korunmakta olunan muhtelif tertipatlı Semerkand`li alimlerin yazma eser nüshaları Türk İslam tarihinde Semerkand`ın ilmi ve kültürel degerini daha iyi izah etmektedir. Bu eserlerin Azerbaycan`da bulunmasının diger bir gösterisi unuldulmakta olan Samerkand ile Azerbaycan arasında asrlar boyu ilmi ve kültürel bir köprünün olduğunu sübut ediyor.

Kaynakça

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi.X cilt. Bakı, 1987

Azerbaycan Milli Ansiklopedisi.Baku, 2007

Qaziyev, Arif. *XIII-XVII.asr Azerbaycan Elyazma kitabının Bedii Tertibatı*.Moskova,1977

Özönder H. *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*.

Konya, 2003

Rasim Efendi., *Azerbaycan İnceseneti*. Bakı, 2007

Nuraliya, Tahira .*Elyazma kolleksiyaları kataloqu*. Bakı, 2006

Nuraliyeva, Tahira. *Vakf olunmuş elyazmalar kataloku*. I cild. Bakı, 2009

Kaspirinski, İsmail. *Türkistan Üleması*.. Bakı, 2001

Kehhali Ö.R. *Mucemu`l-Muellefin*.I-IV cilt. Beyrut. 1993

Storin, Çarlz. *Persidskaya literatura*. Moskva 1972

Şerifov K. *Azerbaycan Metnşünaslığın Teşekkülü ve İnkişafı* . Bakı,1996

YAHYA KEMAL VASITASIYLA ÜSKÜP'Ü ANLAMAK

Yrd. Doç. Dr. Nil Didem Şimşek
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/Eğitim Fakültesi
nildidem.simsek@izu.edu.tr

ÖZET

Türk kültür başkentlerinde yetişmiş ve bu kültürün değerleriyle eser vermiş şahsiyetler, beslendikleri toprağın aynası gibidirler. Özellikle eserlerinde kullandıkları sembollerini analiz etmek vasıtasıyla her daim bu şahsiyetleri ve onların geleneksel duygularını dinamikleştirmiş oluruz.

Yahya Kemal de gelenekten beslenmiş büyük bir şairimizdir. Üsküp'te doğmuş, ilk eğitimini orada almış, dinî kimliği burada şekillenmiştir. Ata yurdunun ona hazırladığı zemin ileride önemli bir edebî şahsiyet olmasını sağlamıştır. Sonraki yıllarda Üsküp'ün sembolik ve manevî değeri bütünleşerek şiirlerinde yer almış; her ne kadar Avrupa'ya giderse gitsin Balkan ezgilerini unutmamış, zihnini şiirsel yolculuklara yönlendirmiştir. Küçük yaşta annesini kaybetmesiyle de Üsküp, onun için bir "anne" motifi hâline gelmiş, içindeki sızıyı şiirleriyle ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın amacı; Üsküp'ü, Yahya Kemal vasıtasıyla anlamaya çalışmaktır. Edebî şahsiyetlerin bakış açılarıyla bir şehre, bir kültüre, bir geleneğe bakmak okuyucu açısından ikna edici bir metottur. Özellikle şairlerdeki duyuş kabiliyeti, betimlemeleri ve tanımlamaları güçlendiren bir hassasiyeti de beraberinde getirir. Çalışmada, bu hassasiyete fazlasıyla sahip olan *Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirlerindeki Üsküp algısı, Üsküp'le ilgili motifler değerlendirilecek; böylece Üsküp onun gözünden bir kez daha şekillenecektir.*

Anahtar Kelimeler: Yahya Kemal, Kendi Gök Kubbe-miz, Üsküp, anne, gurbet, ufuk

GİRİŞ

Kültür; çok anlamlı bir kavram olmasının yanında, içerdiği değerler vasıtasıyla soyut bir kavram olarak karşımıza çıkabilir. Estetik olarak bakıldığında ise kültür; yük-lendiği anlamlar derecesinde birbirinden ayrılmaya başlar. Önemli bir kültür ögesi olan

güzel sanatlar; dile, söze ve yüreğe dokunduğu andan itibaren farklı bir yazınsal sürecin parçası haline gelir. Bu yazınsal süreç, okuyucu karşısına dizeler şeklinde çıktığında *şiiir* denilen çok katmanlı bir türün varlığı da ortaya çıkar. Estetik olmaları bir yana, muhteva bakımından edebî şiiirler, çok defa şairinin biyografik ve psikolojik özelliklerini ortaya çıkaran âdeta birer öz geçmiş vazifesi de görürler. Şairin ideal bir form şeklinde biçimlendirdiği şiiir; sürekliliğini ve şairin hayatından çok sonra da kaynak olma özelliğini korur. Şiiirin taşıdığı imgeler sayesinde; şairin geçmişinden günümüze birtakım anlamlar taşır.

Şiiirler; zaman ve mekân eksenleri doğrultusunda okunduğunda, arketipsel bağlar ortaya çıkar ve bu durum, şairin gerçek bir okuyucu tarafından doğru bir şekilde imlenmesini sağlar. Bu betimleme öbekleri, okur-metin ilişkisini daha işlevsel bir kıvama getirip, metinle okur arasındaki söyleşiyi de başlatır. Hilmi Yavuz'un Prof. Dr. Şârâ Sayın'dan aktardığı gibi; "Okur metin ilişkisinde okuru özgür, bağımsız bir özne, metni ise öznenin üzerine eğildiği statik bir nesne olarak değil, her ikisini de etkileşim süreci içinde oluşan bir bütün olarak görmek gerekir" (Yavuz, 2010: 20). Bu etkileşim içerisinde esere bakıldığında okur, ön yargılarından kurtularak metne yaklaşır ve burada da olduğu gibi, semboller ya da motifler vasıtasıyla geçmişle bugün arasında metnin sahibini anlayacağımız bir köprü kurar.

Bu çalışmanın amacı; Yahya Kemal'in "Kendi Gök Kubbemiz" adlı şiiir kitabında yer alan şiiirler vasıtasıyla Üsküp'ü anlamaya çalışmak, aynı zamanda şiiirleri okuyup incelerken şairin bakış açısıyla Üsküp hakkında bilgi sahibi olabilmektir. Bu amaçla çalışmada; Yahya Kemal Beyatlı'nın şiiirlerindeki Üsküp algısına ve Üsküp'le ilgili motiflere yer verilmiştir. Çalışmada, aşağıdaki sorular cevaplandırılmıştır:

- 1- Yahya Kemal'in hangi şiiirlerinde Üsküp ve Üsküp'le ilgili semboller yer almaktadır?
- 2- "Kendi Gök Kubbemiz" adlı eserdeki sözü edilen semboller ışığında mekân olarak Üsküp'ün özellikleri nelerdir ve Üsküp bu çerçevede nasıl şekillenmiştir?

YÖNTEM

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın veri kaynağı olarak, Yahya Kemal'in MEB tarafından 1995 yılında basılan “Kendi Gök Kubbemiz” adlı kitabı seçilmiştir. Bir nitel araştırma yöntemi olan doküman incelemesi yoluyla kitaptaki şiirler okunmuş, Üsküp'ün sembol olarak kullanıldığı şiirler tespit edilmiş, bu sayede hem Yahya Kemal bir kez daha Üsküp'le buluşturulmuş hem de onun ağzından Üsküp tekrar tekrar tanımlanıp, anlaşılmıştır.

Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 187). Bu çalışmada yazılı materyal olarak, şairin “Kendi Gök Kubbemiz” adlı şiir kitabı kullanılmıştır. Bu inceleme yöntemiyle elde edilen veriler, içerik analiziyle de çözümlenmiştir. İçerik analizinde; temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2005:227). İçerik analizi yapılırken öncelikle kullanılan kavramlarla ilgili bilgiler verilir. Daha sonra, üzerinde durulacak temalar bulunup düzenlenir ve elde edilen bulgular yorumlanır. Bu çalışmada; sadece şiirlerin temaları üzerinden gidilip, “gurbet-Üsküp-anne” teması üzerinde odaklanılmıştır. Bu temalar üzerinden bulunan bulgular yorumlanıp, şair vasıtasıyla Üsküp betimlenmeye çalışılmıştır. İçerik analizinde; araştırma sorusuna yönelik bulgular ile çalışmanın amacı arasında bir “iç tutarlılık” olmalıdır. Ayrıca elde edilen tüm bulgular, çalışmanın başlığını ve amacını destekler düzeyde olup, “dış tutarlılık”a da sahip olmalıdır. İç ve dış tutarlılığı sağlayarak yapılan çalışmalarda sonuçlar daha açık ve güvenilir olmaktadır. Aynı zamanda sonuçlar yeterli derecede veri ihtiva ettiğinde araştırmacı tarafından da sonuçlar rahatlıkla değerlendirilebilir olacaktır.

Yahya Kemal'in şiirleri vasıtasıyla, Üsküp algısının belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada; MEB tarafından basılan “Kendi Gök Kubbemiz” adlı şiir kitabında yer alan şiirlerdeki *Üsküp*, ana kategori olarak kabul edilmiştir. *Üsküp*, yazar için *gurbet* anlamı taşıdığından şiirler tematik ve içerik olarak incelendiğinde, dizelerde sadece *Üsküp* sözcüğü aranmamış; *Üsküp*'ü çağrıştıran alt kategorilere de bakılmıştır. Bu amaçla; şairin adı geçen şiir kitabında yer alan toplam 81 tane şiir, içerdiği diğer üç sembol (alt kategoriler) etrafında da taranmıştır. Böylece alt kategoriler olarak değerlendirilen *gurbet*, *anne* ve *ufuk* sembolleriyle birlikte *Üsküp* 6 tane şiirde karşımıza çıkmış ve betimlenmiştir. Bu

yöntemle *Üsküp*'ün özellikleri ve Yahya Kemal için *Üsküp*'ün hangi özellikleri taşıdığı ortaya konmuş ve *Yahya Kemal Vasıtasıyla Üsküp'ü Anlamak* başlığı altındaki çalışma daha da netleşmiştir.

Çalışma; yukarıda da söz edildiği gibi sadece araştırma konusu olan semboller çerçevesinde sınırlandırılmıştır. Çünkü burada amaç; Yahya Kemal'in şiirlerini tahlil etmek değil, *Üsküp-gurbet-anne-ufuk* sembollerinin buluşma noktasında odaklanıp, şair vasıtasıyla bir kültür şehri olan *Üsküp*'ü anlamaktır ya da Yahya Kemal'in kalemiyle *Üsküp* nasıl şekillenmiş ve onda hayal-hakikat, sınırlarını ne ölçüde zorlamıştır? bunu tespit etmektir. Çalışmada; *Üsküp* ve beraberinde *gurbet-anne-ufuk* sembollerini anlamaya çalışırken kuru bir ifade kullanmaktan çok, eldeki malzemenin derinliğini ortaya koyacak titiz ve özenli bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. *Üsküp*'ü ana kategori olarak aldığımızda, *Üsküp*'ü çağrıştıran gurbet, anne ve ufuk motifleri alt kategoriler olarak belirlenmiştir.

Çalışmada; okurun niyetini ortaya çıkaracak bir okuma işlevi gerçekleştirerek, özellikle ana ve alt kategoriler üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda; okurla, Yahya Kemal'in şiirleri arasında hermenatik (yorum bilimsel) bir bağ kurularak hem okurun hem de metnin anlam üretmesine zemin hazırlanmıştır. Bu şekilde şiirlere yaklaşılarak geçmiş ile günümüz; şiir ile okur arasında bir köprü kurularak anlama sürecine yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada; Yahya Kemal'in şiirlerinde geçen üç sembolün (*gurbet-anne-ufuk*), metne verdiği anlamı, dolayısıyla niyeti de bulunmaya çalışılmıştır.

BULGULAR

1- Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular

A- Yahya Kemal'in hangi şiirlerinde Üsküp ve Üsküp'le ilgili semboller (gurbet-anne-ufuk) yer almaktadır?

Şiirlerini musikiye yaklaştıran Yahya Kemal, özellikle alafanga yapı unsurlarından uzaklaşıp, klasik musiki fikrini kullanarak bir şiir estetiği oluşturmuştur. “Klasik musiki fikri Yahya Kemal'i Divan şiirine, günlük Türkçeye, destana, tarihe ve Türk insanına götürür” (Kaplan, 1994: 253). Onun şiirlerinin beslendiği musiki unsuru, okuyucuyu Türk tarihine ve Türk tarihinin beslendiği motiflere doğru estetik bir yolculuğa çıkarır. “Yahya Kemal'in şiirlerinde en sık kullandığı kelime ‘ufuk’tur” (Kaplan, 1994: 255). Şiirlerinde

çokça kullandığı *ufuk*, aslında şairin tarihine duyduğu özlemin bir ifadesi şeklinde de yorumlanabilir. Dolayısıyla; *gurbet* onun için *ufukta* bir çizgidir; uzak ve bir o kadar da yakın. Aynı zamanda, gerçeğin dışında hayalî bir unsurdur. Ufka baktığında, sıra hasretini hakiki bir duygu olarak yaşamaya başlar. Yahya Kemal, İstanbul'dan sonra en çok *Üsküp*'ü zikreder. Üsküp, Türk ve Müslüman bir şehirdir. Evlad-ı Fatihan'dan kalan bir nesli ve kültürü böylece bağrına basar.

Kendi Gök Kubbemiz şiir kitabı 3 bölümden oluşmaktadır:

1-Kendi Gök Kubbemiz

2-Yol Düşüncesi

3-Vuslat

A.1.Kendi Gök Kubbemiz bölümünde yer alan şiirler:

MEB yayınları tarafından basılan *Yahya Kemal Kendi Gök Kubbemiz* (1995; VI) adlı eserin girişinde Nihad Sami Banarlı tarafından yazılmış şu ifade yer almaktadır: “Kendi Gök Kubbemiz gurubunda, Türk milletinin, Türkiye topraklarında yarattığı; Türk kanıyla İslâm îmânının birleşmesinden doğan; büyük milliyet ve medeniyetin niteliğini, yüceliğini ve güzelliğini terennüm eden şiirler yer almıştır.”

Böylelikle şiirlere; milliyet, medeniyet ve güzellik temleri aksetmiştir. Edebî eserlerde anlam, okurun dışında kendiliğinden değil, okurla birlikte oluşur. Sembol diye nitelendiğimiz, şiirlerde üzerinde durulan, tekrarlanan ve hissettirilen kavram, bir anlam dizgesi olarak ele alındığında çok daha açık ve anlaşılır bir açıklamayla araştırma sorumlusunun tamamını teşkil eden motifler, anlam üretmeye başlayacaktır.

Açık Deniz: Kitabın 8. sayfasında yer alan bu şiirde şair, çocukluğunun geçtiği Balkan şehirlerinden ve hatta örtük bir şekilde Üsküp'ten bahseder. Şiirde geçen Rakofça'nın, şairin ailesine ait bir çiftlik olduğundan söz eden Özbacı (2006: 18)'ya ek olarak, “Rakofça kırlarının hür havası” ifadesinin akıncı cetlerinin özgürce gezdiği bir dünyanın kelimelerle bezenmiş hâli olduğu da söylenebilir. Şair burada, Rakofça kırlarında yazın kuzeyden esen rüzgârın sesini, bağrında uğultulu bir ses gibi hisseder.

Ufuktaki o sonsuzluğun tadı; gurbete duyduğu özlemin ta kendisidir. “Burada iç sıkıntısından, Yunus Emre’nin tâbiriyle gönül darlığından kurtulmak için dağlarda ve kırlarda dolaşma, tabiatın genişliği içinde teselli arama hareketi son derece mühimdir. İleride görüleceği üzere Yahya Kemal’in şiirlerinde sonsuzluğun maddi sembolleri olan ufuk, deniz, gök ve gayesi belli olmayan gidiş büyük bir yer tutar” (Kaplan, 1994: 258). Vardar Nehri yatağına kurulmuş olan Üsküp, sadece bu şiirde müstakil olarak yer alır. Ufukta kaybolan; Üsküp’le birlikte annesi, anıları ve çocukluğudur. Yahya Kemal, İstanbul’dan sonra en çok Üsküp’ü anar ve bir motif hâline getirir. Bu şiirde, şair, yeryüzünün serhadine gider ancak “O Rüzgâr” şiirinde maalesef bunu beceremez.

O Rüzgâr: Kitabın 36. sayfasında yer alan bu şiirde ise şair, gene *ufuk* motifini, dünya karşısında düşmanın aciziyetini izlediği bir mekân olarak belirler. Ancak burada kullanılan *ufuk*; başlı başına Üsküp, anne ve gurbet sembollerini tamamlayıcı bir unsur olarak okuyucunun karşısına çıkmamaktadır.

Şiirin ikinci kısmında “atavizm” denilen *atacılık* kavramı sezdirilmektedir. Birçok kuşaktan beri rastladığımız özellikler yeni bir kuşakta ortaya çıkar. Cedlerine çekme ya da soya çekim gibi o neslin duyuş biçimi bir başka seferin zevkini hatırlatır okuyucuya. Şiirde fethin amacı üzerinde durularak Fatih’in evlâdının gördüğü diğer ufuklar da kâfi değildir.

Karnaval ve Dönüş: Kitabın 61. sayfasında yer alan şiirde; geçmişte ve hâlihazırda da devam eden Nis şehrindeki bağ bozumu şenlikleri yâd edilmektedir. Garp âleminin eğlence türlerinden biridir bu. Neşeyle süslenen ve güzel kıyafetlerin giyildiği ziyafetlere telmih yapılır. Hatta şenliklerde görev alan güzel kızların bir kısmının maskeli, bir kısmının da maskesiz oldukları ifade ediliyor.

Ancak bu durumdan oldukça rahatsız olan Yahya Kemal, yola çıkmaya hazırlanıyor ve bu ruhsuz eğlenceleri geride bırakıyor ve ilginçtir ki bu ülkeden gitmek istiyor. *Ufukta* Çamlıca görünüyor. Böylece artık şair için bir başka sefer vaktinin yaklaştığı görülüyor. İstanbul’a duyulan bu özlem; Üsküp’e benzer bir özlemi hatırlatmaktadır. Zira *Üsküp*, nasıl ki onun için *anne* demekse; İstanbul da *canan* demektir.

Dönsem vatan semasına artık bu ülkeden.

Görsem Erenköyü’ndeki leylâklı bahçede,

Cânanla bir zaman konuşup içtiğim yeri.

(Karnaval ve Dönüş, Kendi Gök kubbemiz, 61)

Şair, vatan toprağından ayrılışının acısını dizelerine bu şekilde taşır. Balkan topraklarını hor kullananları ve Nis karnavalında tepinip eğlenenleri görünce hüzünlenir. Çünkü üzerinde tepinilen topraklar sadece basit bir ülke toprağı değil; doğduğu ve onu doğuranın kucağına yattığı, maneviyatla mayalanmış bir topraktır.

Kaybolan Şehir: Kitabın 71. sayfasında yer alan bu şiirde şair *Üsküp*'ü; Yıldırım Beyazıt'ın diyarı olarak niteler. Çünkü Beyazıt, *Üsküp*'ü fethetmiştir. *Üsküp*, uç beylerinin merkezi durumunda olan bir şehirdi. Daha sonra şehir, sadece fethedildiği için değil aynı zamanda evlad-ı Fatihan'ın ruhu şehre aksettiği içindir ki bir Türk çehresine ve ruhuna sahip olmuştur.

Üsküp toprağı onun için ana kucağından farksızdır. Bir sonbahar günü annesini Balkan topraklarına gömmüşlerdir. Artık onun için *Üsküp*; annesini bağına basan merhametli bir şehirdir. Ama sonrasında manevî kayıpların da yaşandığı bir şehir olmaya başlayacaktır. Bu şehir kayıp olsa da, şair kendisini *Üsküp*'te hayal eder.

A.2.Yol Düşüncesi bölümünde yer alan şiirler:

Nihad Sami Banarlı, *Kendi Gök Kubbemiz* (1995: VI)'in giriş kısmında bu bölüm için şunları söyler: “Şairin düşünüş şiirleri ve bilhassa rindlik, ufuk ve ölüm temaları üzerinde söylediği şiirleri vardır.”

Ufuklar: Kitabın 88. sayfasında yer alan bu şiirinde şair, sanatçı kişiliğinin yapı taşı olan annesini hatırlar. Ufku seyrettikçe annesi aklına gelir ve “ruh ufuksuz yaşamaz” der. Dağların ufkundaki mehâbet, ova ufkunda yerini huzura bırakır. Mehâbetten huzura geçiş, deniz ufkunda teselliye dönüşür. Mehâbet-huzur ve teselli üçgeni şairi, bir müddet sonra derinden duyulan bir yalnızlığa doğru iter ve aklına manevî ufukları çok geniş olan peygamberler gelir. Onlardan ilham alsa da, yüreğindeki 59 yıllık sızıyı dindiremez ve annesinin ölümünü hatırlar.

Annesinin ölümü; bir şehrin kaybı ve teneşir tahtasına dönen ufkun silikleşmesidir. Şiirlerinde *Üsküp*'ün anılması, aslında bir nevi annesinin hatırlanmasıdır. “*Üsküp*'ü ebediyen kaybetmek, çocuğu, çocukluk aşkını, anneyi kaybetmektir; o kadar değerli

olan hâtıraların şehrini neredeyse bir daha görememek demektir. Daha da somuta indirgersek annenin mezarını ziyaret imkânının bile elinden gitmesidir Üsküp'ün kaybedilmesi” (Kahraman, 2001: 30).

Üsküp, Yahya Kemal'in annesi için ideal bir Müslüman şehirdir. Bu nedenle, Üsküp'ten ayrılıp Selanik'e gitmek onlar için çok acı verici olur. Bu travmatik gurbet algısı ve sancılı vuslat kaygısı Yahya Kemal'in sanat anlayışını şekillendirmede çok etkili olur. Veremden ölen anacığı Nakiye Hanım, Üsküp'e gömülür. Bu nedendir ki; şiirlerinde geçen *Üsküp* motifi anne hissiyatını verdiği gibi *anne* motifi de okuyucuya Üsküp'ü hatırlatır.

Gurbet: Kitabın 109. sayfasında yer alan bu şiirde şair, ömrün demliğinde süren anne özlemini kaygı günleri olarak ifade eder. Yalnızlığın acısını yaşamak, onun için işkenceden beter bir hâl alır. Yalnız bu duygu bile insanı harâb etmeye yeter. Yıllarca, Üsküp dışında yaşamış olsa bile, ömrü bir çöl çoraklığında geçmiş, uykusuz ve susuz kalmıştır.

A.3.Vuslat bölümünde yer alan şiirler:

Nihad Sami Banarlı, *Kendi Gök Kubbe* (1995: VI)'in giriş kısmında bu bölüm için şunları söyler: “Daha çok aşk şiirleri sıralanmıştır. Fakat Yahya Kemal, her şiirini mutlaka millî üslûpla söyleyen, büyük tefekkür şairi olduğu için, bu bölümlerin herhangi birindeki şiirlerin çoğu, öteki bölümlere de girebilecek özelliktedir.”

Bu bölümdeki şiirler incelendiğinde; Üsküp'e yönelik motifler olmadığını söyleyebilirsek bile, derinlemesine bir duyuşla bakıldığında, aksine şairin bu bölümde yer alan şiirlerinde *gurbet* fikrinin aşka dönüştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü şair varoluş hissini gösterdiği bu bölümdeki şiirlerinde aynı zamanda sonsuzluğun ve sonsuzluğa vaslın tadını hisseder.

B- Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular

“Kendi Gök Kubbe” adlı eserdeki sözü edilen semboller ışığında mekân olarak Üsküp'ün özellikleri nelerdir ve Üsküp bu çerçevede nasıl şekillenmiştir?

Yahya Kemal Beyatlı, “Kendi Gök Kubbemiz” adlı eserinde Üsküp’ü; maddî âlemden sıyrılmış, ufuklarda hayalî bir mekân olarak gösterir. Bastığı topraklardan basamayacağı bir mekâna geçiş hissini ortaya koyan şiirleriyle bu ideal Müslüman şehir çokça terennüm edilir. Şiirleriyle Üsküp arasında bağlantı kuran şair, bu vasıta ile *anne-gurbet* ve *ufuk* motiflerini esas alır. Bu motifler açısından yukarıda sözü edilen şiirlere baktığımızda; Üsküp, müstakil bir fikir olarak karşımıza çıkar.

Bu şiirlerinde zaman, mekân ve motif, bir betimleme öbeği olarak kullanılmaktadır. Aslında bu şiirleri; muhayyilesindeki Üsküp’ün özellikleri ve maddî olarak Üsküp’ün çerçevesi şeklinde incelemek, Üsküp’ün manasını çok daha net olarak bulduracaktır. Şair, hatıralarında aslında ailesinin Üsküplü olmadığını ve hatta Nişli olduğunu söylemesine rağmen; annesinin mezarının burada olmasından dolayı ruhunun burada beslendiğinden söz eder.

Yahya Kemal, şiirleri vasıtasıyla; “Üsküp şehrinin Türkler tarafından kurulduğunu ve onları kuran şahsiyetleri, bu şahsiyetlerin Üsküp’teki eserlerini böylece vurgulamış olur” (Yetiş, 1998: 53). Şiirlerine baktığımızda, annesinin üzerindeki etkisi yaşamı boyunca sanatını şekillendirdiği her anında devam etmektedir. Yukarıda sözü edilen şiirlerde *anne-gurbet-ufuk* motifleri, onun şiirlerini yönlendiren önemli noktalar. “Üsküp’ün ve annenin etkisi baştan beri görüldüğü gibi tartışma bile kabul etmez. Öte yandan Yahya Kemal’in şiirin şeklinde yaptıkları da yine anne ve Üsküp’ten aldıkları ile alakalıdır” (Yetiş, 1998: 70).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Osmanlı hâkimiyeti altında uzun yıllar kalmış olan Balkan şehirlerinde çocukluğu geçmiş olan şair, daha sonra mekân değiştirip de ata topraklarından ayrılınca ruhindaki hassasiyetle gurbet ve vuslat temalarını şiirlerine taşımıştır. Belki de, yüreği bu motiflerle kavrulup sonunda dizelere dökülmüş; hissiyatı daha fazla gizli kalamamıştır. Bu coğrafya ile kurduğu kopmaz bağ neticesinde tek tip insan olmaktan uzaklaşıp, kendinden birkaç insan daha üretme gayretinde olmuştur.

Çalışmada; şairin, dağınık gibi görünen bu üç sembolü (*gurbet-anne-ufuk*) bir araya toplanarak “*Üsküp*” teması altında varlığını göstermiştir. Bunlar aynı zamanda

onun edebî şahsiyetini de ortaya çıkaracak önemli noktalardır. Birçok şiirinde bu motiflere yer vermiş; içinden çıkamadığı çocukluk anılarını bu üç sembolle süslemiştir. Bu, bir tür muhayyileyi bezeme işlemidir. Şair her daim, kelimelerle çizdiği tablolarda, *ufukta* gördüğü çizgiyi bir hudut olarak değil; Üsküp’e ve dolayısıyla annesine uzanan bir yol haritası olarak görmektedir. Kendisinin de ifade ettiği gibi; “ufuktaki sonsuzluğun tadı” kanımızca, hem kaçmak hem kurtulmak hem de teslimiyettir.

KAYNAKÇA

Kahraman Â, (2001). Şairin Kalbindeki Şehir, Edebiyatın Saklı Dili. İstanbul: İz Yay.

Kemal Y, (1995). Kendi Gök Kubbemiz. İstanbul: MEB Yay.

Özbalcı M, (2006). Yahya Kemâl’in Duygu ve Düşünce Dünyası. Ankara: Akçağ Yay.
3. Baskı.

Şimşek H, Yıldırım A (2005). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yavuz H, (2010). Okuma Biçimleri. İstanbul: Timaş Yay.

Yetiş K, (1998). Yahya Kemal I Hayatı. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

**BİR OSMANLI KÜLTÜR BAŞKENTİ OLAN BURSA'NIN
VİLÂYET SALNÂMELERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPISI
(1870-1907)**

Okt. Dr. Nursal KUMAŞ*
Uludağ Üniversitesi
kumasnursal16@gmail.com

ÖZET

Bursa, 1326 yılında Orhan Bey tarafından fethedilerek Osmanlı Devleti'nin başkenti yapıldı. 1365 yılına kadar başkent olarak kalan şehir, Edirne'nin fethedilmesiyle başkent olma özelliğini kaybetti. Bursa, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar, merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsündeydi. Fakat İstanbul'a olan yakınlık, coğrafi konum ve ipekçilik faaliyetlerinin gelişim göstermesi gibi birçok önemli etken, şehrin zaman içerisinde ticari ve ekonomik açıdan büyüüp gelişmesini sağladı. Bu gelişime paralel olarak, 1841 yılında Anadolu Eyaleti uygulamasına son verildi ve Hudâvendigâr Vilâyeti oluşturularak merkezi Bursa yapıldı.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin kurulmasından sonra, Bursa'nın nüfusu sürekli olarak bir artış gösterdi. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra, Kafkas ve Balkan göçmenlerinin şehirde iskân edilmesi, Bursa-Mudanya demiryolunun hizmete girmesiyle ticari faaliyetlerin artması, Batı tarzı açılan mesleki okullarda öğrenim görmek isteyen öğrencilerin şehre akını gibi birçok faktör bu artışın nedenleri olarak gösterilebilir. Hudâvendigâr Vilâyeti salnâmelerine göre şehirdeki cemaat grupları: Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Katolikler, Protestanlar, Bulgarlar ve Latinlerden oluşmaktaydı. Bu cemaat gruplarından nüfusu binin altında olan Protestan, Bulgar ve Latinler dikkate alınmadığında, şehrin beş etnik ve dini yapı üzerinde şekillendiği söylenebilir. Bursa'nın ticari ve ekonomik açıdan büyümesinin yanında bu farklı unsurlar şehirdeki kültürel çeşitliliğin ve zenginliğin de ortaya çıkmasını sağladı.

Bu çalışmada, Hudâvendigâr Vilâyeti ile bu vilâyetin merkezi konumunda olan Bursa şehrine ait nüfus bilgileri etnik ve dini yapı ile cinsiyet bazında değerlendirilmiş ve tablolar yardımıyla ortaya konulmuştur. Nüfus bilgileri, 1287-1325 (1870-

---

* Okutman, Dr., Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü

E-mail: kumasnursal16@gmail.com; nkumas@uludag.edu.tr

1907) yılları arasında yayınlanmış olan vilâyet salnâmelerinde yer alan verilerden elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Bursa Demografik Yapı, Bursa Nüfus, Hudâvendigâr Vilâyeti, Osmanlı Dönemi Bursa.

DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF BURSA, AN OTTOMAN CAPITAL OF CULTURE, ACCORDING TO PROVINCIAL SALNÂMES (1870-1907)

Abstract

Conquered by Orhan Bey in 1326, Bursa was made the capital of the Ottoman State. Remaining a capital until the conquest of Edirne in 1365, the city lost its quality of being a capital. Until the first half of the 19th century, Bursa was a sanjak connected to the Eyalet of Anatolia, whose center was in Kutahya. However, many important factors such as closeness to Istanbul, geographical location, development of sericultural activities caused the city to grow and develop commercially and economically within the course of time. Parallel to this development, the Eyalet of Anatolia was abolished in 1841 and the Vilâyet of Hudâvendigâr was formed and Bursa became the center.

After the establishment of the Vilâyet of Hudâvendigâr, the population of Bursa continuously increased. Many factors such as the settlement of Caucasian and Balkan immigrants in the city after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, increasing commercial activities after putting the Bursa-Mudania railway into service and the flooding of young people desiring to take education at vocational schools opened in Western-style into the city can be shown as reasons for this increase.

According to the Salnames of the Vilâyet of Hudâvendigâr, the community groups in the city were composed of Muslims, Greeks, Armenians, Jewish people, Catholics, Protestants, Bulgarians and Latins. It can be stated that if Protestants, Bulgarians and Latins with populations of less than one thousand are not taken into account, the city was shaped on five different ethnic and religious structures. Besides developing commercially and economically, Bursa became culturally rich and diversified thanks to these different factors as well.

In this study, the demographics of Bursa, the center of the Vilâyet of Hudâvendigâr, were evaluated on the basis of the ethnic and religious structures and gender and revealed via the help of tables. The demographics were obtained from the Salnames published between the years of 1287-1325 (1870-1907).

Key Words: Bursa, Demographic Structure, Population, Vilâyet of Hudâvendigâr, Ottoman Period

GİRİŞ

Bursa, Osmanlı Devleti tarafından 1326 yılında fethedildi ve Osmanlı Devleti'nin başkenti yapıldı. Şehrin başkent olduğu süreçte başlayan siyasi ve ticari gelişimi, 1365 yılında başkent olma özelliğini kaybetmesinden sonra da artarak devam etti. Bursa'nın bulunduğu coğrafi konum ve verimli ovası da gelişim göstermesinde önemli bir rol oynadı. İpek ticareti hacmindeki artışla beraber, şehrin İpek Yolu'nun Avrupa'ya açılan kapısı konumuna gelmesi, gelişimindeki asıl itici gücü oluşturdu. Şehrin ekonomik açıdan önemli bir potansiyel teşkil etmesi, Osmanlı Hükümeti tarafından önemsenmesi sonucunu getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1520-1555 dönemindeki nüfusu, tahrir defterlerine¹ göre toplam 2.144.224 hanedir². Bu yüzyılın ikinci yarısında 152 civarında mahalleye sahip olan Bursa'nın nüfusu önemli ölçüde artarak 60.000'i geçmişti. Bu nüfus içinde 3000 Hıristiyan, 1500 Yahudi olmak üzere toplam 4500 kadar gayrimüslim bulunmaktaydı³. XVII. yüzyılda Bursa, Anadolu Eyaleti'ne bağlı ve "Hudâvendigâr" unvanını alan paşalar tarafından yönetilen bir sancak konumundaydı. Kite, Filedar, Abolyont, Kestel ve

---

¹ Barkan'ın ifade ettiği üzere: "...Osmanlı İmparatorluğundaki Nüfus ve Vergi Sayımları'nın sonuçlarının kayıtlı bulunduğu 'Tahrir' defterleri... oldukça ayrıntılı bir Nüfus Sayımı olduğu kadar, toprakların tasarruf sistemleri ile kullanılan tarzlara ve tarımsal ürünlerin nevi ve miktarlarına ait bir Ziraî Sayım da sayılabilirler... İmparatorluğun vergi kaynakları, malî örgütlenmeleri, askerî güç ve imkânları hakkında çok yönlü birer anket özelliğini taşımaları ve bu halleri ile sosyal grupların oluşum ve dağılım tarzlarına, kadrolarına ait çeşitli bilgiler ve zengin istatistik malzemesi temin etmiş bulunmaları, onların tarihi değerini ziyadesiyle artırmaktadır" (**Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterleri-I**, Yay. Haz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.3.)

² Halil İncalcık'ın verdiği bilgiye göre 1520-1555 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu; "*Küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadiriye, Diyarbekir ve Rum vilâyetleri) 1.032.425 hane, Rumeli'de (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 hanedir. Rumelideki nüfusun 832.707 hanesi Hıristiyan, 194.958 hanesi, yani yüzde 18'i Müslümandır*". Halil İncalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009, s.201. Kemal Karpat'ın ifade ettiğine göre: "...15. ve 16.yüzyıllarda vergiye tabi birim hane ya da avariz hanesiydi. Yani, erkek reisin temsil ettiği evdi. Eski Osmanlı 'hane' si çekirdek ya da büyük aileye karşılık gelmiyordu. Bu, sayısal büyüklükten çok, vergi yükümlüsü aile üyeleri potansiyeline göre ekonomik olarak tanımlanan bir haneydi..." H.Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s.47.

³ Halil İncalcık, **Halil İncalcık'ın Bursa Araştırmaları**, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2012, s.78. Numan Elibol'un, Ömer Lütfi Barkan'a dayandırarak verdiği rakamlara göre; 1571-1580 döneminde Bursa'nın nüfusunun 70.686 olduğunu ifade etmektedir. Şehrin nüfusu bu dönemdeki İstanbul ve diğer Anadolu şehirlerinin nüfusları ile karşılaştırıldığında şu sonuç ortaya çıkmaktadır: İstanbul:700.000, Edirne 30.140, Konya:15.356, Sivas:16.846, Atina:29.007 ve Sofya:7848. Bu rakamlara göre Bursa nüfus açısından İstanbul'un yaklaşık onda biri kadardı.

Çukurca, Bursa Sancağı'na bağlı nahiyelerden bazılarıydı. Şehrin yöneticileri başkent İstanbul'dan atanırdı⁴. XVII. yüzyıldan itibaren avârız vergisinin olağan vergi konumuna gelmesi ve Osmanlı maliyesinin tahrir defterlerinin düzenlenmesi konusunda gerekli hassasiyeti göstermemesi nedeniyle, Bursa'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait nüfus bilgileri ne yazık ki tam olarak ortaya konulamamıştır⁵.

XIX. yüzyılın ilk yarısı dikkate alındığında, Bursa artık, Osmanlı Devleti'nin taşrada bulunan ve nüfusu günden güne artan, önemli bir ticaret şehriydi ve Osmanlı'nın tüm karakteristik özelliklerini yansıtmaktaydı. Bu dönemde şehrin nüfusu; “vergi veren yetişkin erkek”lerin tespiti amacıyla, sadece bekâr ve evli erkeklerin sayıldığı⁶, tahrir defterlerinden elde edilen çeşitli tahminlerle dile getirilmekteydi⁷. 1831 yılında modern anlamda kabul edebileceğimiz ilk resmi nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bu sayımda vergi yükümlülerine ek olarak, asker sayısını belirlemek için, tüm yetişkin erkekler sayıldı fakat kadın ve çocukların sayımı yapılmadı⁸. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, gayrimüslimlerin etnik veya dini kökene göre nüfus miktarlarını da önemseydiğinden, nüfus sayımları daha ayrıntılı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldı. 1831 yılı verilerine göre Bursa'nın şehir nüfusu 16.138 olup (10.552 İslâm, 2159 Reaya, 627 Yahudi ve 2800'i Ermeni'dir) bu rakama şehre bağlı köylerin toplam nüfusu olan 8709 (16.879 İslâm, 4541 Reaya) rakamı da eklendiğinde nüfus 24.847 (16.879 İslâm, 4541 Reaya) olmaktadır⁹. Kadın ve çocukların da dâhil edilmesiyle beraber kasaba nüfusunun yaklaşık 35 bin, köy nüfusuyla beraber bu rakamın yine yaklaşık olarak 50 bin civarında olduğu söylenebilir¹⁰.

---

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa*, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.36-38.

⁵ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014, s.111.

⁶ Kâmil Kepecioğlu, “Bursanın eski devirlere ait kayıt defterleri”, Sayı:7, *Türkün*, Bursa, 1936, s.42.

⁷ XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu, Donald Quataert'in tahminlerine göre 25-32 milyon civarındaydı (Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yay. İstanbul, 2002, s.172). Çeşitli otoritelerde bu rakamı yaklaşık olarak 24-30 milyon arasında vermektedir (Elibol, a.g.m, s.147).

⁸ H.Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s.58.

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s.201. 1831 sayımına göre Osmanlı Devleti'nin toplam erkek nüfusu 3.722.738'di. Kadın nüfusu da bu rakama dâhil edildiğinde devletin nüfusu yaklaşık 7.5 milyon civarındaydı. Fakat bu rakamın gerçek rakamın çok altında olduğu kabul edilmektedir (Karpat, a.g.e., s.59,150).

¹⁰ 1800 yılı verilerine göre Avrupa'da nüfusu yüz bini geçen yirmi üç şehir vardı ve bu şehirlerin toplam nüfusu 5.5 milyondur (Gürsu Gürsakal, “Modernleşme Dönemi Bursa'sında Nüfus Hareketleri”, *Osmanlı*

Şehrin bir yandan nüfusunun artması diğer taraftan da ekonomik sürecin değişime uğraması, Bursa'nın idari yapısında yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasını sağladı. Şehir, XIX. yüzyılın başlarında merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu Eyâleti'ne (vilâyet)¹¹ bağlı bir sancak (liva) statüsünde iken¹², 1832 yılında kendi başına mutasarrıflık (sancak) oldu¹³.1834 yılında şehirde ilk defa mahalle muhtarlığı kuruldu¹⁴. Hudâvendigâr Vilâyeti'nin oluşturulup merkezinin de Bursa yapılması üzerine, Kütahya'da Anadolu Eyâleti valisi sıfatıyla bulunan Dilaver Paşa, 1841 yılında Bursa'ya gelerek, vilâyet teşkilatının kurulmasını sağladı¹⁵. Bursa; Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga sancakları ile birlikte yeni oluşturulan Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlandı.

1856-1857'de Hudâvendigâr Vilâyeti: Bursa, Koca-ili, Kütahya, Karahisar, Erdek, Biga, Karesi, Ayvalık sancaklarından oluşmaktaydı. Bu dönemde Bursa Sancağı'na bağlı yirmi dört nahiye bulunuyordu. 1865'te Hudâvendigâr Vilâyeti'ne; Bursa, Karesi, Koca-ili, Kütahya, Karahisar sancakları bağlı olup eyalet valisi Bursa'da oturuyordu¹⁶.

1867 yılında yapılan yeni düzenlemede, Bursa merkez olmak üzere Hudâvendigâr tekrar vilâyet yapıldı. 1868 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı 85 kaza vardı ve Bursa Sancağı şu kazalardan oluşmaktaydı: Bursa, Gemlik, Pazarköy, Mudanya, Yalova,

---

Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009-Bursa), Ed.Doç. Dr. Cafer Çiftçi, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, 2009, s.276).

¹¹ Osmanlı Devleti'nde, ülke çeşitli idari birimlere ayrılmıştı. Sözü edilen idari birimler için kullanılan terimler zaman içinde değişikliğe uğramıştır. "Eyâlet" kelimesi, "vilâyet" kelimesi ile eş anlamlı olup, eyâlet kelimesinin kullanımı daha eskidir. Mutasarrıflık kelimesi, "sancak" kelimesiyle eş anlamlı olup, "Tanzîmat'dan sonra kullanılmaya başlanmıştır". "Sancak" kelimesi, "liva" kelimesi ile eş anlamlı olup, "mülki idârede kazâ ile vilâyet arasında bir derece" anlamında kullanılır. Bakınız: Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2013, s.278, 636, 806-807, Mutasarrıflık kelimesi için ayrıca bakınız: **Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, Haz. Şükrü Halûk Akalın, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2011, s.1715.

¹² Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, c.I, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş.-Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, s.133; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.XV, s.60, 1995, s.619.

¹³ Halil İnalçık, "Bursa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.6,Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, s.449.

¹⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), c.III, s.206.

¹⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), c.II, s.77.

¹⁶ İnalçık, a.g.m., s.449.

Karamürsel, Trilye, Bilecik, Lefke, Karacaşehir, Gölpazarı, Söğüt, Mihaliç, Kirmastı, İnegöl, Yenişehir, İznik, Pazarcık, Domaniç, Atranos¹⁷.

Bursa Şehrine Ait Nüfus Bilgileri (1870-1907)¹⁸

Hudâvendigâr Vilâyeti ve Bursa şehri ile ilgili araştırılan döneme ait nüfus bilgilerini vilâyetin yayınlamış olduğu salnâmelerden öğrenmekteyiz¹⁹. Hudâvendigâr Vilâyet Matbaası'nda ilki 1286 (1869/1870) sonuncusu 1927 tarihinde olmak üzere toplam 37 adet sâlnâme basılmıştır²⁰. Sâlnâmeler, her yıl düzenli olarak yayınlanmamıştır. Buna karşın verdiği sayısal bilgiler, resmi değerde olduğu için önemlidir. Yayımlanan ilk sâlnâmelerde nüfus bilgileri, tablo olmaksızın düzensiz bir şekilde verilmiş ve sadece etnik-dini yapıya göre nüfus verileri oluşturulmuştur. 1303 (1885/1886) yılı sâlnâmesinden itibaren, nüfus verileri erkek-kadın ayrımı yapılarak verilmiştir. 1311 (1893/1894) yılından itibaren yayımlanan sâlnâmelerde vilâyete bağlı sancak ve kazaların nüfus bilgileri düzenli ve ayrıntılı bir şekilde verilmiş olduğu görülmektedir.

Bursa şehir merkezinin nüfus yapısını anlamak için, halkanın dışından içine doğru kısa bir nüfus analizi yapmak gerekir. Halkanın en dışında Bursa'nın bağlı olduğu

---

¹⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), c.II, s.187.

¹⁸ 1286 (1869/1870) tarihli sâlnâmeye ulaşamadığı için 1287 (1870/1871) tarihli sâlnâmeden itibaren nüfus verileri aktarılmaya başlanmış ve 1325 (1907/1908) tarihli sâlnâme ile sonlandırılmıştır. İlk ve son sâlnâmelerin miladi karşılıklarının ilk yılları alınarak araştırmanın başlığı 1870-1907 olarak belirlenmiştir. 1927 tarihli sâlnâme Cumhuriyet Dönemi'nde olduğu için araştırmanın genel çerçevesine dâhil edilmemiştir.

¹⁹ Sâl-nâme: Yıllık (Muayyen mevzulara dâir yıldan yıla çıkarılan dergi, kitap) s.1072. Bakınız: Devellioğlu, a.g.e., s.1072.) Sâl-nâme; "sâl (yıl) ve nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere nev-sâl de denilmiştir... Sâl-nâmeler Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyatlardır... Vilayet salnameleri muhteva bakımından yayımlandıkları vilayetlere göre farklılıklar göstermekle beraber bunlarda genellikle vilayetin idari teşkilatı, memurları, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idari taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar yer alır."(Bilgin Aydın, "Salnâme", TDV İslâm Ansiklopedisi, c.36, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2009, ss.51,53.)

²⁰ 1286 (1869/1870) ve 1287 (1870/1871) tarihli sâlnâmelere mükerrer olarak Def'a 1, 1301 (1883/1884) ve 1302 (1884/1885) tarihli sâlnâmelere de yine mükerrer olarak Def'a 12 numarası verilmiştir. 1324 (1906/1907) tarihli sâlnâmenin iç kapağında mükerrer olarak Def'a 34 yazılıdır. 1927 tarihli sâlnâme Cumhuriyet Dönemi'nde Arap harfleriyle basılmış olan son sâlnâmedir (**Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi H.1325-M 1907**, Haz. Hüseyin Delil, Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi Yay., Bursa, 2013, ss.8-10.)

Hudâvendigâr Vilâyeti gelmektedir. Sahip olduğu nüfus ve ekonomik potansiyel açısından, Anadolu'nun en önemli vilâyetlerinden biri olan Hudâvendigâr, bu önemi ile doğru orantılı olarak, II. Abdulhamid döneminde nüfusu sürekli bir artış göstermiştir (Tablo No:1)²¹. Yalnızca 1318 (1900/1901) ve 1325 (1907/1908) yıllarında nispeten az da olsa nüfus azalmıştır. Genel olarak vilâyetin nüfusunda yaşanan bu artış, vilâyetin bir çekim merkezinde olduğunun göstergesidir. Göç ve sürgün gibi nedenlerden dolayı zorunlu ve suni olarak yaşanan nüfus artışının yanında, vilâyetin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ticaret, eğitim, sağlık ve kültürel yönlerden gelişmesi ve modern bir yapıya kavuşmaya başlaması da nüfus artışını düzenli kılmıştır. Şehir merkezinde açılan Batı tarzı eğitim veren okullarda öğrenim görmek isteyen kırsal alandaki öğrencilerin (Bir kısmı velileriyle beraber gelip ev tutmuştur) şehre akın etmesi, Bursa-Mudanya demiryolunun açılması ile ticari faaliyetlerin artması, Fransızların şehre olan ilgisi gibi birçok etken nüfus artışını etkilemiştir. Nüfusun artmasına paralel olarak vilâyet genelinde yaşanan sosyal faaliyetlerde de bir artış ve canlılık söz konusudur. 1908 yılına gelindiğinde vilâyet, Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar ve Karesi sancaklarından meydana geliyordu ve Bursa Sancağı da altı kaza, beş nahiye ve 664 köye sahipti²².

---

²¹ 1296 (1878/1879) ve 1306 (1888/1889) tarihleri arasında, nüfus miktarlarının diğer yıllara oranla daha fazla fark göstermesinin nedeni 1306 (1888/1889) yılında, yapılan bir idari düzenleme ile daha önce Karesi Vilâyeti'ne bağlı olan Karesi Sancağı'nın Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlanmış olmasıdır (Justin Mccarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998, s.9; İncalcık, a.g.m., s.449).

²² İncalcık, a.g.m., s.449.

Tablo No:1 Hudâvendigâr Vilâyetine Ait Nüfus İstatistiği²³

YIL		NÜFUS			NÜFUS YOĞUN- LUĞU
HİCR İ	MİLADİ	MÜS- LİM	GAYRİ- MÜSLİM	TOP- LAM	(KM ²)
1287	(1870/1871)	817.076	190.800	1.007.876	12.30
1296	(1878/1879)	838.212	173.954	1.011.166	12.34
1306	(1888/1889)	1.038.761	189.830	1.228.591	15.00
1312	(1894/1895)	1.160.011	207.862	1.367.873	16.70
1313	(1895/1896)	1.166.115	212.397	1.378.512	16.83
1314	(1896/1897)	1.191.405	214.629	1.406.034	17.17
1315	(1897/1898)	1.200.012	214.146	1.414.158	17.27
1316	(1898/1899)	1.233.884	224.148	1.458.032	17.80
1317	(1899/1900)	1.269.683	227.693	1.497.376	18.30

²³ 1325 (1907/1908) yılı salnâmesinde, geçmişe dönük olarak vilâyetin 1287 (1870-1871) -1325 (1907-1908)

Dönemi arasındaki toplam on yedi yıla ait (Bazı yıllar verilmemiştir) nüfus verileri, nüfus yoğunlukları da hesaplanmış olarak bir tablo yardımıyla sunulmuştur. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.252. Justin Mccarthy, "...ayrı ayrı yönetim bölgelerinden ayrı ayrı zamanlarda gelen nüfus kaydı bilgileri il merkezindeki nüfus dairesinde toplanmış olmalıdır; herhalde köylerin çoğu için yeni sayı alınması ve toplam sayıya bunun yansıtılması iki, üç ya da dört yılda bir yapılıyor idi... Hudâvendigâr salnâmelerinde, maliyeyi ilgilendiren bilgiler çoğu kez tarihlendirilmekte ve bir-örnek biçimde, salnâmenin kapağında yazılan yıldan iki ya da üç önceki yılı göstermektedir" iddiasında bulunmaktadır. Mccarthy, Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde "...nüfus tablolarının, salnâmenin yayınlanmasından üç yıl önceki nüfusu gösterdiği" şeklinde bir açıklamanın yer aldığını ifade ederek, iddiasını desteklemeye çalışmaktadır. Bu iddiaya göre; vilâyet genelinde Müslüman sayısı artış göstermektedir. Örneğin, McCarthy göre;1306 (1888/1889) yılı salnâmesindeki veriler, gerçekte 1303 (1885-1886) yılına ait olup 'düzeltilmiş' Müslüman nüfus 1.173.592'dir. Buna göre aradaki fark 134.831 olup %12.97'lik bir artış yaşanmıştır. (Mccarthy, a.g.e, ss.7-10.)

1318	(1900/1901)	1.261.604	229.740	1.491.334	18.21
1319	(1901/1902)	1.267.385	232.653	1.500.038	18.32
1320	(1902/1903)	1.267.485	234.739	1.502.124	18.34
1321	(1903/1904)	1.279.478	231.233	1.510.711	18.45
1322	(1904/1905)	1.295.498	237.779	1.533.277	18.72
1323	(1905/1906)	1.359.612	239.355	1.598.967	19.52
1324	(1906/1907)	1.430.498	260.779	1.691.277	20.65
1325	(1907/1908)	1.430.198	260.629	1.690.827	20.65

Şehirde yaşanan nüfus yoğunluğu incelendiğinde; nüfus artışına bağlı olarak 1318 (1900/1901) yılı hariç olmak üzere, sürekli bir artış yaşandığı görülmektedir. Nüfus yoğunluğunun artışı, nüfusun kasaba ve şehir merkezlerinde öbikleşmeye başladığını göstermektedir

Tablo No: 2 Bursa Sancağı'nın Yıllara Göre Nüfus Dağılımı²⁴

YIL		NÜFUS		
HİC Rİ	MİLADİ	ER-KEK	KA-DIN	TOP-LAM
1303	1885 / 1886	132.9 46	121.9 85	254.9 31
1306	1888 / 1889	142.5 73	130.2 97	272.8 70

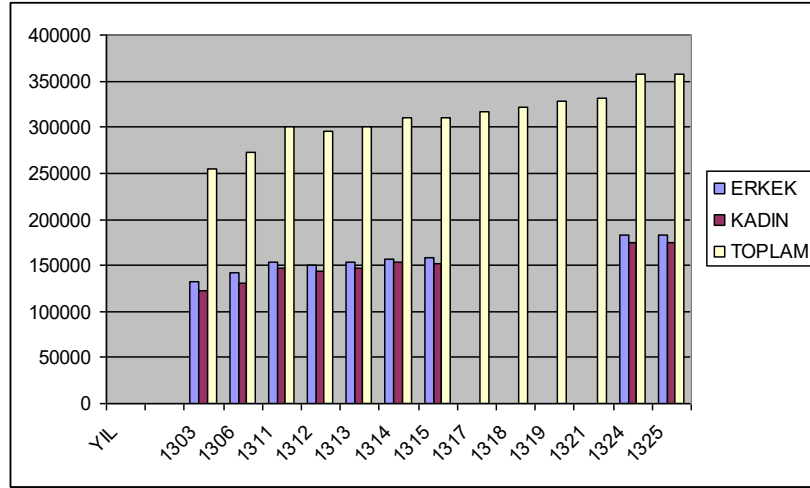
²⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69; 1311, ss.314-315; 1312, ss. 370-371; 1313, ss.136-137; 1314, ss.420-421; 1315, ss.314-315; 1317, ss.346-347; 1318, ss.338-339; 1319, ss.350-351; 1321, ss.368-369; 1324, ss.606-607; 1325, s.68.

131	1893	/	152.9	147.7	300.6
1	1894		24	28	52
131	1894	/	151.0	144.3	295.3
2	1895		01	34	35
131	1895	/	153.9	147.1	301.1
3	1896		25	85	10
131	1896	/	157.5	152.8	310.3
4	1897		42	20	62
131	1897	/	158.3	152.3	310.6
5	1898		01	50	51
131	1899	/	*	*	316.7
7	1900				52
131	1900	/	*	*	321.7
8	1901				09
131	1901	/	*	*	327.4
9	1902				05
132	1903	/	*	*	330.7
1	1904				98
132	1906	/	183.3	173.9	357.2
4	1907		64	01	65
132	1907	/	183.1	174.6	357.8
5	1908		84	31	15

* Yabancı dâhil edilmiştir.

Grafik No: 1
Yıllara Göre Nüfus

nüfus da (ecnebi)
Bursa Sancağı'nın
Dağılımı*

*Tablo No:2’de verilmiş olan verilere göre hazırlanmıştır.

Tablo No: 3 Bursa Sancağı’nda Müslim-Gayrimüslim ve Yabancılar Ait Nüfus İstatistiği²⁵

YIL		NÜFUS			
HİCRİ	MİLADİ	MÜSLİM	G.MÜSLİM	YABANCI	TOPLAM
1303	1885/1886	178.144	70.209	6618	254.971
1311	1893/1894	218.287	81.171	1314	300.772
1312	1894/1895	215.214	78.593	1528	295.335
1313	1895/1896	218.834	80.743	1528	301.105
1314	1896/1897	227.383	81.449	1530	310.362
1315	1897/1898	228.324	82.069	258	310.651
1317	1899/1900	230.314	86.438	*	316.752
1318	1900/1901	234.898	86.811	*	321.709
1319	1901/1902	236.805	90.560	*	327.365
1321	1903/1904	241.123	89.811	*	330.934
1324	1906/1907	259.741	97.524	*	357.265

* Bu yıllara ait yabancı nüfus tespit edilememiştir.

** Yabancı (ecnebi) nüfusun Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.

²⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69; 1311, ss.314-315; 1312, ss. 370-371; 1313, ss.136-137; 1314, ss.420-421; 1315, ss.314-315; 1317, ss.346-347; 1318, ss.338-339; 1319, ss.350-351; 1321, ss.368-369; 1324, ss.606-607.

Tablo No:3' e göre, Müslim ve gayrimüslim nüfus, birbirine paralel olarak sürekli bir artış göstermiştir. Vilâyet sâlnâmelerinde, 1315 (1897/1898) tarihine kadar hazırlanmış olan nüfus cetvellerinde yabancılara (ecnebi) ait nüfus bilgileri de verilmektedir. Fakat bu tarihten sonra hazırlanmış olan nüfus cetvellerinde yabancılara ait bir bölüm ayrılmasına karşın, bu bölüme hiçbir veri girişi yapılmamıştır.

Osmanlı Hükümeti, kendi ülke sınırları içinde oturmayanları Müslüman dahi ol-salar, yabancı (ecnebi) olarak değerlendirmekteydi. Bundan dolayı, 1303 (1885/1886) yı-lında yabancı nüfusu çok yüksek gözükmetedir. Sâlnâmede yabancılara ait düzenlenmiş cetvelde, 6618 kişinin, 4847'sinin Müslüman olduğu, geriye kalan 1761 ki-şinin ise Müslüman olmayan yabancılardan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Bursa merkez (merkeze bağlı köyler dâhil) nüfusunda ani çıkışlar ve keskin inişler görülmektedir (Tablo No:4 ve 5). Nüfustaki bu inişli-çıkışlı dalgalanmada diğer faktörle-rin yanında muhacirlerin etkisi büyük olmuştur. Tablo No:4 ve 5'de verilen rakamlara göre nüfus, 1312 (1894/1895) yılında 1.97 ve 1315 (1897/1898) yılında 1.31 oranında azalmıştır. 1318 (1900/1901) yılı göz önüne alındığında; Hudâvendigâr Vilâyeti'nin top-lam nüfusu azalma gösterirken, Bursa şehir nüfusunda 6.19'luk gibi belirgin bir artış ya-şanmıştır. Bu durum, vilâyetin köy ve kasabalarından, vilâyet dışına ve Bursa şehir mer-kezine bir nüfus akınının yaşandığına işaret etmektedir.

Tablo No: 4 Bursa ve Kazalarının Cinsiyet Ayrımına Göre Toplam Nüfusları²⁶

	1306 (1888 / 1889)			1311 (1893 / 1894)		
	ER-KEK	KADIN	TOP-LAM	ERKEK	KADIN	TOP-LAM
BURSA	59.167	55.876	115.043	61.540	62.320	123.860
ATRANOS	18.950	18.472	37.422	19.312	19.290	38.602
GEMLİK	20.279	17.210	37.489	10.887	9878	20.765
KİRMASTI	19.390	17.058	36.448	22.073	19.998	42.071
MİHALIÇ	16.693	14.388	31.081	18.800	16.890	35.690
MUDANYA	8.094	7.293	15.387	8.702	7966	16.668

²⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69; 1311, ss.314-315; 1312, ss. 370-371; 1313, ss.136-137; 1314, ss.420-421; 1315, ss.314-315; 1317, ss.346-347; 1318, ss.338-339; 1319, ss.350-351; 1321, ss.368-369; 1324, ss.606-607; 1325, s.68.

PAZAR-KÖY	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	142.573	130.297	272.870	152.924	147.728	300.652
	1312 (1894 / 1895)			1313 (1895 / 1896)		
	ER-KEK	KADIN	TOP-LAM	ERKEK	KADIN	TOP-LAM
BURSA	60.927	60.492	121.419	63.366	62.704	126.070
ATRANOS	19.361	19.567	38.928	19.509	19.771	39.280
GEMLİK	11.047	9.999	21.046	11.108	10.099	21.207
KİRMASI	21.926	19.976	41.902	21.840	19.935	41.775
MİHALİÇ	18.282	16.432	34.714	18.349	16.403	34.752
MUDANYA	8.806	8.099	16.905	8.907	8.242	17.149
PAZAR-KÖY	10.652	9.769	20.421	10.846	10.031	20.877
TOPLAM	151.001	144.334	295.335	153.925	147.185	301.110
	1314 (1896 / 1897)			1315 (1897 / 1898)		
	ER-KEK	KADIN	TOP-LAM	ERKEK	KADIN	TOP-LAM
BURSA	65.270	66.313	131.583	64.422	65.433	129.855
ATRANOS	19.826	20.171	39.997	20.339	20.548	40.887
GEMLİK	11.422	10.407	21.819	11.911	10.207	22.118
KİRMASI	18.722	16.938	35.660	22.435	20.335	42.770
MİHALİÇ	22.148	20.272	42.420	18.818	16.905	35.723
MUDANYA	9.021	8.374	17.395	9.053	8.409	17.462
PAZAR-KÖY	11.133	10.345	21.478	11.323	10.513	21.836
TOPLAM	157.542	152.820	310.362	158.301	152.350	310.651

	1317 (1899 / 1900)			1318 (1900 / 1901)		
	ERKEK	KADIN	TOP-LAM	ER-KEK	KA-DIN	TOPLAM
BURSA	*	*	125.456	*	*	133.232
ATRANOS	*	*	42.727	*	*	43.021
GEMLİK	*	*	22.669	*	*	22.941
KİR-MASTI	*	*	44.091	*	*	43.810
MİHALİÇ	*	*	37.038	*	*	30.188
MU-DANYA	*	*	17.894	*	*	18.173
PAZAR-KÖY	*	*	26.877	*	*	30.344
TOPLAM	*	*	316.752	*	*	321.709

	1319 (1901 / 1902)			1321 (1903 / 1904)		
	ERKEK	KADIN	TOP-LAM	ER-KEK	KA-DIN	TOPLAM
BURSA	*	*	136.232	*	*	138.578
ATRANOS	*	*	42.975	*	*	43.125
GEMLİK	*	*	23.156	*	*	23.170
KİRMASTI	*	*	44.399	*	*	44.680
MİHALİÇ	*	*	31.244	*	*	31.312
MUDANYA	*	*	18.193	*	*	18.850
PAZARKÖY	*	*	31.206	*	*	31.083
TOPLAM	*	*	327.405	*	*	330.798

	1324 (1906 / 1907)			1325 (1907 / 1908)		
	ERKEK	KADIN	TOP-LAM	ER-KEK	KADIN	TOP-LAM
BURSA	69.341	68.312	137.653	68.960	68.939	137.899
ATRANOS	23.128	22.576	45.704	23.128	22.576	45.704
GEMLİK	13.186	11.855	25.041	13.329	11.898	25.227
KİRMASTI	29.116	27.000	56.116	29.116	27.000	56.116
MİHALİÇ	18.496	16.743	35.239	18.496	16.743	35.239
MUDANYA	12.650	11.465	24.115	12.708	11.525	24.233
PAZARKÖY	17.447	15.950	33.397	17.447	15.950	33.397
TOPLAM	183.364	173.901	357.265	183.184	174.631	357.815

*Toplamlara ecnebi (yabancı) nüfus dâhil edilmiştir.

Tablo No:5 Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu²⁷

YIL		NÜFUS		
HİCRİ	MİLADİ	ER-KEK	KADIN	TOP-LAM
1306	1888/1889	59.167	55.876	115.043
1311	1893/1894	61.540	62.520	124.060
1312	1894/1895	60.927	60.492	121.419
1313	1895/1896	63.366	62.704	126.070
1314	1896/1897	65.270	66.313	131.583
1315	1897/1898	64.422	65.433	129.855
1317	1899/1900	*	*	125.456
1318	1900/1901	*	*	133.232

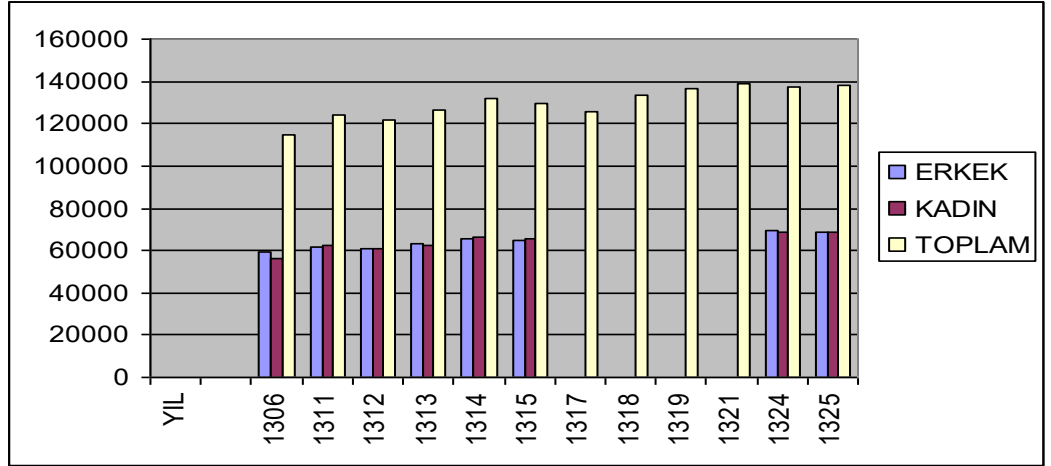
²⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1306, s.92; 1310, s.311, 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606, 1325, s.68.

1319	1901/1902	*	*	136.232
1321	1903/1904	*	*	138.536
1324	1906/1907	69.341	68.312	137.653
1325	1907/1908	68.960	67.939	136.899
YALNIZ BURSA ŞEHİR MERKEZİ				
1303	1885/1886	27.463	25.794	53.257*
1310	1892/1893	37.627	39.076	76.703
1313	1895/1896	30.795	30.268	61.063
1314	1896/1897	32.699	33.877	66.576
1315	1897/1898	31.043	32.233	63.276

*Yabancı (Ecnebi) nüfusu tespit edilemediği için dâhil edilmemiştir.

Tablo No:5 ile Grafik No:2 ve 3'de Bursa merkez ve merkeze bağlı köylerin cinsiyete dayalı sayısal bilgileri verilmiştir. Bu bilgiler, kadın ve erkek nüfus arasında dengeli bir nüfus dağılımının olduğunu göstermektedir.

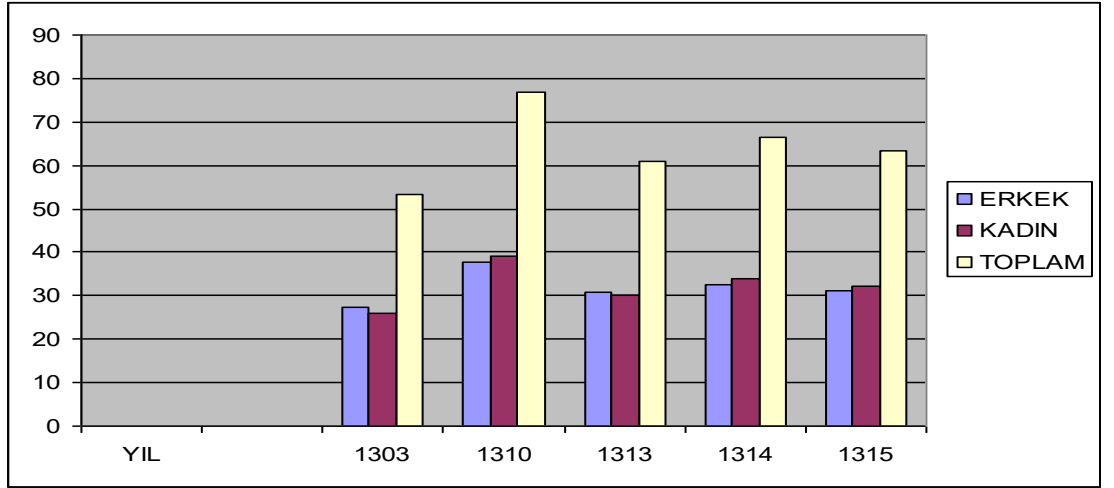
Grafik No: 2 Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu*

*Tablo No:5'de verilmiş olan verilere göre hazırlanmıştır.

**1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Grafik No: 3 Bursa Merkez Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı*

*Tablo No:5'de verilmiş olan verilere göre hazırlanmıştır.

** 1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898).

Tablo No: 6

Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Nüfus Toplamı²⁸

HİCR İ	MİLADİ	MÜSLÜ-MAN	GAYRİMÜS-LİM	YABANCI	TOPLAM
1311	1893/1894	91.129	31.868	1063	124.060
1312	1894/1895	88.764	31.384	1271	121.419
1313	1895/1896	91.729	33.070	1271	126.070
1314	1896/1897	97.608	32.704	1271	131.583
1315	1897/1898	97.161	32.694	*	129.855
1317	1899/1900	92.506	32.950	*	125.456
1318	1900/1901	99.859	33.373	*	133.232
1319	1901/1902	101.180	35.052	*	136.232
1321	1903/1904	103.738	34.798	*	138.536
1324	1906/1907	101.913	35.740	*	137.653
YALNIZ BURSA ŞEHİR İÇİ MAHALLELER					
1303	1885/1886	38.172	15.085	*	53.257
1310	1892/1893	59.302	16.150	1251	76.703
1313	1895/1896	44.062	15.730	1271	61.063
1314	1896/1897	49.941	15.364	1271	66.576
1315	1897/1898	48.053	15.223	*	63.276

*Yabancı (Ecnebi) nüfusu tespit edilemediği için dâhil edilmemiştir.

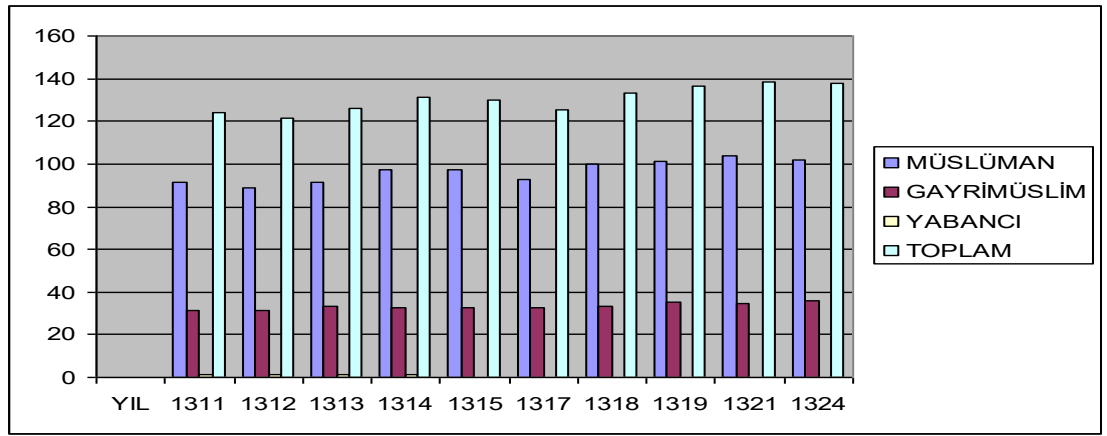
²⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1310, s.311, 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

Tablo No:6 ve ona bağılı olarak hazırlanmış olan Grafik No:4 ve 5'e göre; yıllar içinde Müslim-gayrimüslim nüfusunda genel olarak düzenli bir artış gözlenmektedir. Bununla beraber, iki grup arasında üçte birlik oranın korunmuş olması ilginç bir detaydır. Bursa şehir merkezinde nüfusun inişli-çıkışlı bir seyir izliyor olması, Bursa'ya gelen göçmenlerin, kalıcı ikametgâhlarına gönderilmeden önce şehir merkezinde geçici olarak iskâna tabi tutulmuş olmalarının bir etkisi şeklinde yorumlanabilir.

Grafik No: 4 Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı

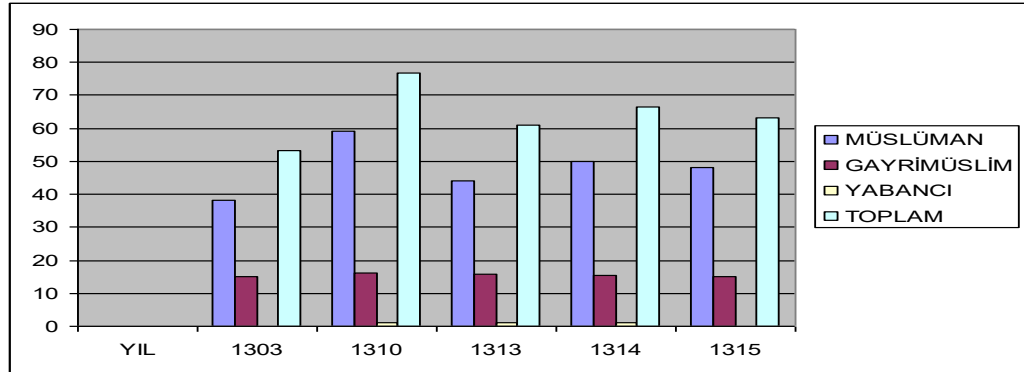
Nüfus Toplamı*

* Tablo No:6'daki verilere göre hazırlanmıştır.

** 1311 (1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Grafik No: 5 Bursa Merkez Nüfusun Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Toplamı*

*Tablo No:6'daki verilere göre hazırlanmıştır. ** 1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893).

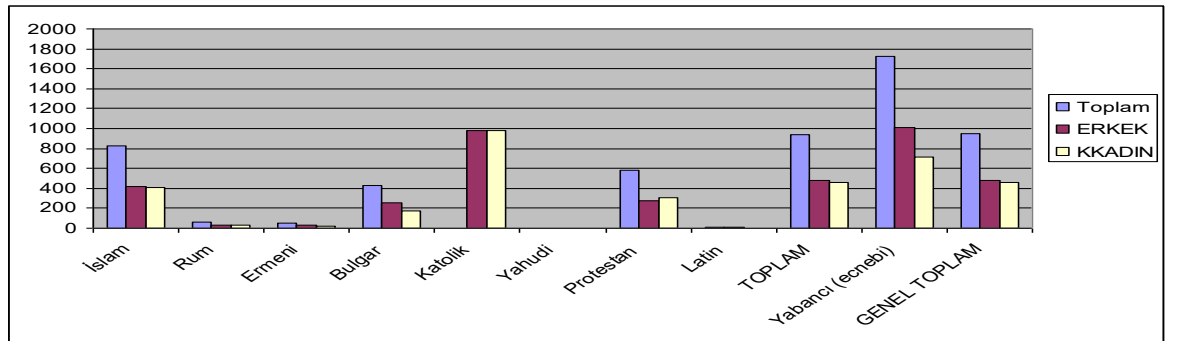
Vilâyet Nüfusunun Toplumsal Tabakalar İçindeki Dağılımı

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Müslümanların dışında pek çok etnik yapı bulunmaktadır. Bu yapının genel bir görünümü Tablo No:7 ve Grafik No:6 da verilmiştir.

Tablo No:7 Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı²⁹

Cemaat İsmi	TOP-LAM	ER-KEK	KA-DIN
İslam	826.977	420.191	406.786
Rum	61.751	32.498	29.253
Ermeni	49.020	26.891	22.129
Yahudi	2559	1326	1233
Katolik	1960	982	978
Protestan	581	271	310
Bulgar	429	259	170
Latin	10	6	4
TOPLAM	943.287	482.424	460.863
Yabancı (ecnebi) ile uyruğu belli olmayan	1723	1012	711
GENEL TOP-LAM	945.010	483.436	461.574

Grafik No: 6 Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı*

* Tablo No:7'de verilmiş olan verilere göre hazırlanmıştır.

²⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.94.

Tablo No:7 ve Grafik No:6’da görüldüğü üzere, vilâyet genelinde ve Bursa’da en az sekiz etnik ve dini yapı bir arada bulunmaktadır. Cemaat nüfuslarına büyüklük açısından bakıldığında, vilâyet genelinde en çoktan en aza sıralama şu şekilde oluşmaktadır: Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Katolikler, Protestanlar, Bulgarlar ve Latinler. Bu cemaat gruplarından nüfusları binin altında olan Protestan, Bulgar ve Latinler çıkarıldığında, vilâyetin beş etnik ve dini yapı üzerinde şekillendiği görülmektedir.

1324 (1906/1907) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’nde yer alan veriler değerlendirildiğinde; vilâyet genelinin % 84,54’ü Müslüman, % 9,84’ü Rum, % 4,66’sı Ermeni, % 0,13’ü Katolik, % 0,08’i Protestan, % 0,29’u Bulgar, % 0,09’u Kazak, % 0,25’i Musevi, % 0,09’u Kıpti, % 0,03’ü Ecnebidir (Yabancı) ³⁰. Vilâyet sâlnâmeleri göz önünde bulundurularak şehrin nüfus yapısı incelendiğinde, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir sosyal yapının varlığı görülmektedir. Şehrin yöneticileri ve şehir adına söz söyleyenler; memur, ulema, asker ve esnaftan oluşan Müslüman unsurlardı. Kısaca yönetim erki Müslümanların elindeydi. Şehrin ekonomik gücü; Rum, Ermeni ve Musevilerden oluşan gayrimüslimlerdeydi. Dolayısıyla XIX. yüzyıl, ekonomik güç ile yönetim gücünün rekabeti ile geçmiştir denilebilir.

a) Müslümanlar

Şehrin asli unsurunu oluşturan Müslümanlar, nüfus açısından en kalabalık cemaat grubudur. Bursa şehrine ait nüfus defterleri dikkate alındığında şehirde 1830 yılında; 149 Müslüman mahallesi, 4961 hane ve 10.185 Müslüman erkek; 1839 yılında 133 Müslüman mahallesi, 4761 hane ve 8604 Müslüman erkek; 1844 yılında 4337 hane ve 1853 tarihinde de 5127 hane bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaplanoğlu, 1830 yılı verilerine aynı oranda kadın nüfusunu da ekleyerek, Bursa şehir merkezinde yaklaşık 22 bin Müslüman’ın yaşadığını ifade etmektedir³¹.

Tablo No:8’de Müslüman nüfus ile ilgili sayısal veriler sunulmuştur.

---

³⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.195.

³¹ Raif Kaplanoğlu, **1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursanın Ekonomik ve Sosyal Yapısı**, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2013, ss.21-27.

Tablo No: 8 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Bulunan Müslüman Nüfus³²

YIL **	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLE- LER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	91.368	86.776	178.144	*	*	*	19.895	18.277	38.172
1310	*	*	*	*	*	*	29.349	29.953	59.302
1311	110.864	107.423	218.287	45.202	45.927	91.129	*	*	*
1312	109.947	105.267	215.214	44.802	43.962	88.764	*	*	*
1313	111.606	107.228	218.834	46.186	45.543	91.729	22.037	22.025	44.062
1314	115.540	111.843	227.383	48.818	48.790	97.608	24.669	25.272	49.941
1315	116.146	112.178	228.324	48.371	48.790	97.161	23.735	24.318	48.053
1317	*	*	230.314	*	*	92.506	*	*	*
1318	*	*	234.898	*	*	99.859	*	*	*
1319	*	*	236.805	*	*	101.180	*	*	*
1321	*	*	241.123	*	*	103.738	*	*	*
1324	*	*	259.741	*	*	101.913	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Tablo No:8'deki nüfus bilgileri üç başlık altında toplanmıştır. Öncelikle, şehrin bağlı bulunduğu sancak içindeki konumunun anlaşılmasına katkı sağlaması açısından, sancak nüfusu toplamı verilmiştir. Şehir nüfusu; Bursa'ya bağlı köylerin toplamı ile yalnızca Bursa'nın mahalleleri dikkate alınarak hesaplanan iki ayrı sütunda verilmiştir. Tablo No: 8,9 ve 10'da yine aynı uygulamaya gidilmiştir.

³² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69,72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

**1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Bursa merkez nüfusu hakkında, yıllar bazında nüfus bilgilerimiz sınırlı olmasına karşılık, nüfustaki iniş ve çıkışlar dikkat çekicidir. Bu durum şehirde bir nüfus hareketliliği yaşandığını göstermektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi muhacirlerin geçici iskânlar ile önce Bursa ve çevresine yerleştirilmiş olması ve daha sonra bir başka bölgedeki kalıcı iskân bölgelerine gönderilmeleri bu hareketliliği açıklayabilir.

Tablo No:8'den de anlaşıldığı gibi Bursa Sancağı genelinde Müslüman nüfus, 1312 (1894/1895) yılı sayılmazsa her yıl artış göstermiştir. Fakat 1312 (1894/1895) yılında Bursa Sancağı'nın genel nüfusu içinde; % -1,4 ve Bursa merkez ve köy toplamında % -2.59 oranında Müslüman nüfus azalmıştır. Bu dönemde, başta kolera olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalığın etkili olduğu bilinmektedir. Bu bilgi, nüfusun azalmasının nedenleri arasında değerlendirilebilir. Müslüman nüfusun, tüm vilâyet genelinde toplam nüfus içindeki yüzdesinin daha fazla olduğunu görüyoruz. Bu bize gayrimüslimlerin daha çok şehir ve kasaba merkezlerinde toplandığını göstermektedir. Müslüman nüfusun yıllar içinde çok küçük iniş-çıkışlar olmasına karşın, nüfus potansiyelini belli bir düzeyde koruduğu da Tablo No:8'de görülmektedir.

Tablo No:9'da, Müslüman nüfusun, merkezden köylere doğru gittikçe az da olsa azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, gayrimüslim nüfus şehir ve kasaba merkezlerinde biraz daha yoğundur. Bu durum, gayrimüslimlerin genellikle ticaret, kuyumculuk ve eğlence sektörü gibi alanlarda etkinlik göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Müslümanların asıl uğraşı alanları tarım ve hayvancılık olduğu için, kırsal alanlarda daha yoğun bir nüfus kitlesine sahiptirler. Müslüman nüfusun vilâyet genelindeki toplam nüfus içindeki yüzdesinin, yıllar içinde çok küçük oynamalarla neredeyse sabit olarak kalması ilginç bir noktadır. Çeşitli dönemlerde Bursa'ya gelen muhacirlerin de bu dengeyi bozmamış olması, Osmanlı Hükümeti'nin nüfus dağılımına verdiği önemin bir göstergesidir.

Tablo No: 9 Müslüman Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Durumu³³

YIL		HUDÂVENDİGÂR VİLÂYET %	BURSA SANCAK %	BURSA MERKEZ	
HİCR İ	MİLADİ			MAHALLE + KÖY %	MAHALLE %
1287	(1870/1871)	81.06	*	*	*
1296	(1878/1879)	82.89	*	*	*
1303	(1885/1886)	*	69.86	*	71.67
1306	(1888/1889)	84.54	*	*	*
1310	(1892/1893)	*	*	*	77.31
1311	(1893/1894)	*	72.57	73.45	*
1312	(1894/1895)	84.80	72.87	73.10	*
1313	(1895/1896)	84.59	72.67	72.76	72.15
1314	(1896/1897)	84.73	73.26	74.17	75.01
1315	(1897/1898)	84.85	73.49	74.82	75.94
1316	(1898/1899)	84.62	*	*	*
1317	(1899/1900)	84.79	72.71	73.73	*
1318	(1900/1901)	84.59	73.01	74.95	*
1319	(1901/1902)	84.49	72.33	74.27	*
1320	(1902/1903)	84.37	*	*	*
1321	(1903/1904)	84.69	72.86	74.88	*
1322	(1904/1905)	84.49	*	*	*

³³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.252.

1323	(1905/1906)	85.03	*	*	*
1324	(1906/1907)	84.58	72.70	74.03	*
1325	(1907/1908)	84.58	*	*	*

* Sayısal veri tespit edilememiştir.

b) Gayrimüslimler

1.Rumlar

Bursa Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler içinde, en kalabalık cemaat grubudur. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri'nde, Bursa'da yaşayan gayrimüslimlerden olan Rumların nüfusları verilmiştir. 1306 (1888/1889) yılında, Hudâvendigâr Vilâyeti sınırları içinde; 32.498 Erkek ve 29.253 Kadın olmak üzere toplam 61.751 Rum gayrimüslim yaşamaktadır. Aynı yıl, vilâyet genelindeki Rum nüfusun, vilâyet nüfusuna oranı % 6.33'dür³⁴.

Tablo No:10 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Rum Nüfusun Görünümü³⁵

YIL**	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ER-KEK	KADIN	TOP.	ER-KEK	KADIN	TOP.	ER-KEK	KA-DIN	TOP.
1303	22.607	20.820	43.427	*	*	*	2693	2649	5342
1310	*	*	*	*	*	*	2374	2784	5158
1311	25.275	24.057	49.332	10.719	10.777	21.496	*	*	*
1312	25.452	23.891	49.343	10.852	10.640	21.492	*	*	*
1313	25.145	24.799	49.944	10.632	11.535	22.167	2210	2617	4827
1314	25.690	25.117	50.807	10.960	11.597	22.557	2538	2679	5217

³⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.94.

³⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

**1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

1315	26.091	24.829	50.920	11.029	11.382	22.411	2286	2654	4940
1317	*	*	51.824	*	*	22.547	*	*	*
1318	*	*	52.006	*	*	22.809	*	*	*
1319	*	*	54.624	*	*	24.329	*	*	*
1321	*	*	54.607	*	*	24.248	*	*	*
1324	*	*	58.332	*	*	23.434	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Tablo No:10'a göre, Rum nüfus Bursa sancak genelinde her yıl az da olsa artış göstermiştir. Bursa merkez ve köyler açısından bakıldığında; Rum nüfusun yıllar içinde, birbirine çok yakın rakamlar ile inişli çıkışlı bir grafik çizdiği görülmektedir. Rum nüfusun en çok arttığı 1319 (1901/1902) yılında, Rumların toplam nüfus içindeki yüzdesi; sancakta: %16.5, Bursa merkez+köyde; % 17.8'dir. Bursa yalnız merkezde, Rum nüfusun en fazla olduğu 1303 (1885/1886) yılında, Rumların toplam nüfus içindeki payı % 10 oranında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, bu dönemde Bursa şehir merkezinde her 100 kişiden 10'u Rum'dur.

2.Ermeniler

Bursa'da Gayrimüslim Osmanlı cemaati içinde Rumlardan sonra en çok nüfusa sahip olanlar Ermenilerdir. Bursa'da Ermenilerin yerleşimleri ile ilgili bilinenler Osmanlı padişahı Çelebi Mehmet dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde, şehir merkezinde yer alan Sedbaşı semti ile Yeşil Cami arasındaki bölgeye, on Ermeni ailesinin şehir dışından getirilerek yerleştirildiği bilinmektedir. Bu bölge Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürekli olarak bir Ermeni yerleşim bölgesi olarak kalmıştır³⁶. Ermeni nüfus şehre göç edenlerin de etkisiyle sürekli artış göstermiş ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru 600 aileye ulaşmıştır³⁷.

³⁶ “ Bursa’da yaşayan Ermenilerin oturduğu mahalleler de Kurtuluş Savaşı Dönemine ait Bursa Şerhiye Sicillerinde yer aldığı şekliyle şöyleydi: Hacı Baba Mahallesi, Veledî Harrât Mahallesi, Kara Ağaç Mahallesi, Umur Bey Mahallesi, Veledî Bevvab Mahallesi, Bedrettin Mahallesi, Elvanbey Mahallesi, İshak Şah (İshak Paşa) Mahallesi, Hoca Mehmed Karamani Mahallesi, Hacı İskender Mahallesi, Namazgâh Mahallesi” (Saime Yüceer, “Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Ed. Yrd. Doç.Dr. Saime Yüceer, Uludağ Üniv. Basımevi, Bursa, 2000, s.63.

³⁷ Sezai Sevim, “Güney-Marmara Bölgesindeki Ermeniler’in Nüfus, İdari ve Mali Durumları”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Ed. Yrd. Doç.Dr. Saime Yüceer, Uludağ Üniv. Basım., Bursa, 2000, ss.49-50.

Tablo No:11 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Ermeni Nüfusun Görünümü³⁸

YIL**	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	12.226	11.228	23.454	*	*	*	3429	3433	6862
1310	*	*	*	*	*	*	3506	4035	7541
1311	13.837	13.961	27.798	3079	3538	6617	*	*	*
1312	12.504	12.246	24.750	2464	3200	5664	*	*	*
1313	14.156	12.506	26.662	*	*	*	3956	3358	7314
1314	12.770	12.709	25.479	*	*	*	2416	3197	5613
1315	13.623	13.096	26.719	*	*	*	3067	3434	6501
1317	*	*	30.268	*	*	6372	*	*	*
1318	*	*	30.506	*	*	6501	*	*	*
1319	*	*	31.633	*	*	6613	*	*	*
1321	*	*	30.730	*	*	6435	*	*	*
1324	*	*	32.940	*	*	6529	*	*	*

* Sayısal veri tespit edilememiştir.

**1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Tablo No:11'e göre, 1313 (1895/1896), yılında Ermeni nüfusun toplam nüfus içindeki yüzdesi sancakta % 8.85' tir. Şehir merkezinde bu oran % 11.98'dir. Tabloya göre; Rum nüfus sancak ve Bursa (merkez+köy) genelinde belirgin bir şekilde Ermeni nüfustan fazla iken, şehir merkezinde Ermeni nüfus, Rum nüfustan daha fazladır.

³⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, ss.314-315; 1312, ss.370-371; 1313, s.137; 1314, s.421, 1315, s.315; 1317, s.347; 1318, s.339; 1319, s.351; 1321, s.369; 1324, s.606.

3.Museviler

Tablo No:12 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Musevi Nüfusun Görünümü³⁹

YIL**	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	1184	1155	2339	*	*	*	1175	1149	2324
1310	*	*	*	*	*	*	1268	1280	2548
1311	1417	1287	2704	1366	1246	2612	*	*	*
1312	1342	1315	2657	1291	1274	2565	*	*	*
1313	1505	1305	2810	*	*	*	1454	1264	2718
1314	1587	1345	2932	*	*	*	1535	1301	2836
1315	1546	1383	2929	*	*	*	1492	1339	2831
1317	*	*	3036	*	*	2930	*	*	*
1318	*	*	3070	*	*	2982	*	*	*
1319	*	*	3097	*	*	3009	*	*	*
1321	*	*	3128	*	*	3040	*	*	*
1324	*	*	3760	*	*	3514	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Tablo No:12'e göre Musevi nüfus, küçük oynamalara karşın, her üç kategoride de, yıllar içinde, düşük fakat düzenli bir yüzde ile artmıştır. 1313 (1895/1896) yılı dikkate alındığında, Musevi cemaatinin toplam nüfus içindeki yüzdesi sancak genelinde; % 2.22, Bursa merkezde % 4.45'tir. Yine tablodan anlaşıldığına göre; Musevi nüfus büyük oranda Bursa şehir merkezinde yer almaktadır. Üstelik şehir merkezinde de sadece Kuruçeşme Mahallesi'nde "Yahudilik" denilen yerde oturmaktaydılar ve mesafe olarak birbirine yakın üç adet havraları vardı⁴⁰. Bu durum, Musevi cemaat mensuplarının birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir.

³⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, s.315; 1312, s.371, 1313, s.137; 1314, s.421, 1315, s.315; 1317, s.347; 1318, s.339; 1319, s.351; 1321, s.369; 1324, s.607.

**1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

⁴⁰ Raif Kaplanoğlu, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa, 1996, s.36.

Bursa şehir merkezinde, 1310 (1892/1893) yılı salnâmesine göre yedi kilise, 1316 (1898/1899) yılı salnâmesine göre altı tane kilise, üç tane sinagog (havra) ve bir tane de metropolithane bulunmaktaydı⁴¹.

4.Kıptiler

Tablo No: 13 Kıpti Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL**	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1314	168	168	336	*	*	*
1324	*	*	1325	*	*	1325

*Sayısal veri tespit edilememiştir. **1314 (1896/1897), 1324 (1906/1907)

Kıptiler, diğer gayrimüslimlerle aynı statüde kabul ediliyorlardı. Üstelik devlete cizye vergisi ödüyorlardı. Kanberler Mahallesi'nde yaşadıkları düşünülen Kıptiler, başlarındaki Çeribaşı tarafından yönetilmekteydiler.⁴² Tablo No:13'de verilen nüfus bilgilerinden sayılarının çok az olduğu anlaşılmaktadır.

5.Katolikler

Tablo No: 14 Katolik Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)			BURSA (MERKEZ)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	150	162	312	*	*	*	162	163	325
1310	*	*	*	*	*	*	300	369	669
1311	334	403	737	310	380	690	*	*	*
1312	616	730	1346	616	730	1346	*	*	*
1313	430	525	955	299	386	685	299	386	685
1314	632	742	1374	*	*	*	625	737	1362
1315	547	583	1130	*	*	*	369	407	776
1317	*	*	758	*	*	758	*	*	*
1318	*	*	761	*	*	761	*	*	*
1319	*	*	805	*	*	776	*	*	*
1321	*	*	817	*	*	788	*	*	*
1324	*	*	735	*	*	684	*	*	*

⁴¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.263.; Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

⁴² Kaplanoğlu, a.g.e., (1996), s.36.

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

6.Protestanlar

Tablo No: 15 Protestan Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)			BURSA (MERKEZ)		
	ER-KEK	KA-DIN	TOP.	ER-KEK	KA-DIN	TOP.	ER-KEK	KA-DIN	TOP.
1303	133	153	286	*	*	*	*	*	*
1310	*	*	*	*	*	*	112**	122**	234**
1311	214	212	426	117	114	231	*	*	*
1312	216	220	436	151	144	295	*	*	*
1313	152	152	304	81	71	152	81	71	152
1314	230	230	460	*	*	*	158	144	302
1315	168	164	332	*	*	*	78	76	154
1317	*	*	469	*	*	306	*	*	*
1318	*	*	456	*	*	308	*	*	*
1319	*	*	365	*	*	313	*	*	*
1321	*	*	369	*	*	317	*	*	*
1324	*	*	432	*	*	254	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir. ** Bu sayının içine Bulgar ve Latinlerde dâhildir.

Tablo No: 14 ve 15’de verilen Katolik ve Protestanların sayısında 1314 (1896/1897) yılı göze çarpmaktadır. Bu yıl içinde Bursa Merkez’de, Katolik ve Protestanların her ikisinin de nüfusu iki katına çıkmış, bir sonraki yıl yine aynı seviyeye gerilemiştir. 1314 (1896/1897) yılı içinde, Katolik ve Protestanlardan oluşan bir grubun, çoğunlukla ticari amaçlı olarak şehre giriş yaptıkları anlaşılmaktadır. Salnâmede gelen kişiler yabancı (ecnebi) olarak değerlendirilmediğine göre, Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan herhangi bir vilâyetten geldikleri düşünülebilir.

7.Bulgarlar

Tablo No: 16 Bulgar Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)			BURSA (MERKEZ)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	204	177	381	*	*	*	22	*	22
1311	37	18	55	22	*	22	*	*	*
1312	39	22	61	22	*	22	*	*	*
1313	46	27	73	29	5	34	22	*	22
1314	39	22	61	*	*	*	22	*	22
1315	17	22	39	*	*	*	*	*	*
1317	*	*	71	*	*	25	*	*	*
1319	*	*	42	*	*	*	*	*	*
1321	*	*	12	*	*	*	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Bulgarların sayıları, üzerinde yorum yapılamayacak kadar azdır. Şehir merkezinde 22 kişilik bir Bulgar grubu göze çarpmaktadır. Hepsi erkek olan bu grup, Bulgaristan'dan iş bulmak amacıyla Bursa'ya gelen ve bir daha geri dönmeyen Bulgarlardan oluşmaktadır.

8.Latinler

Tablo No: 17 Latin Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)			BURSA (MERKEZ)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	6	4	10	*	*	*	6	4	10
1313	*	*	*	7	5	12	*	*	*
1314	*	*	*	7	5	12	*	*	*
1315	*	*	*	7	5	12	*	*	*
1317	*	*	12	*	*	12	*	*	*
1318	*	*	12	*	*	12	*	*	*
1319	*	*	12	*	*	12	*	*	*
1321	*	*	12	*	*	12	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Yukarıdaki Tablo No: 17'den de anlaşıldığına göre, 12 kişilik bir Latin grubu 1313-1321 (1895-1904) yılları arasında Bursa Merkez'de kalmışlardır. Bu gruptaki kişilerin işleri ve Bursa'da bulunuş amaçları tam olarak tespit edilememiş olmasına karşın, Bursa'da açılan Amerikan okulunun çalışanları olma ihtimali yüksektir. Misyoner olarak Bursa'da bulunuyor olmaları da bir diğer ihtimaldir.

c) Ecnebler (Yabancılar)

Tablo No: 18 Ecnebler (Yabancılar) Nüfusun Bursa Sancağı ve Köylerindeki Görünümü

YIL	BURSA SANCAK			BURSA (MERKEZ+KÖY)			BURSA (MERKEZ)		
	ER-KEK	KA-DIN	TOP.	ER-KEK	KA-DIN	TOP.	ER-KEK	KA-DIN	TOP.
1303	*	*	*	*	*	*	*	*	*
1310	*	*	*	*	*	*	718	533	1251
1311	946	368	1314	725	338	1063	*	*	*
1312	885	643	1528	729	542	1271	*	*	*
1313	885	643	1528	729	542	1271	729	542	1271
1314	886	644	1530	729	542	1271	729	542	1271
1315	163	95	258	*	*	*	*	*	*

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

1303 (1885-1886) yılında tüm Hudâvendigâr Vilâyeti dâhilinde 5108 Erkek ve 1510 Bayan olmak üzere toplam 6618 ecnebi (yabancı) bulunmaktaydı. Bu ecnebi (yabancı) nüfusun etnik dağılımı şöyledir:⁴³

⁴³ Hudâvendigâr Vilâyet-i Salnâme-i Resmîsi, Bursa, 1303, s.69.

Tablo No: 19 1303 (1885/1886) Yılında Vilâyet Dâhilindeki Yabancı Nüfusun Dağılımı

ECNEBİ (YABANCI) Cemaat ismi	ERKEK	KADIN
İslam	3728	1119
Rum	735	137
Ermeni	475	153
Katolik	12	1
Bulgar	57	*
Yahudi	89	60
Protestan	12	40
Latin	*	*
TOPLAM	5108	1510

*Sayısal veri tespit edilememiştir.

Tablo No:18 ve 19'a göre ecnebi (yabancı) nüfus içinde erkeklerin ağırlıkta olması, yabancıların çoğunlukla iş amaçlı olarak Bursa'ya geldiklerini göstermektedir. Tablo No:36'da, şehir merkezinde verilen yabancı (ecnebi) nüfusun, sancak genelinde toplam olarak verilen yabancı (ecnebi) nüfusa çok yakın olması, bu teoriyi desteklemektedir. Tablo No:19'a göre; yabancı nüfus içinde ağırlığı, Osmanlı tebaasına mensup olmadıkları için yabancı (ecnebi) olarak nitelendirilen Müslümanlar oluşturmaktadır.

SONUÇ

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerinde, Bursa şehir nüfusuyla ilgili verilen sayısal verilerin şehrin nüfusunu tam olarak yansıttığı söylenemez. Sâlnâmelerde, istatistiki anlamda birtakım hesaplama hatalarının bulunmasının yanında, bu dönemde şehre yaşanan göç akışının ne kadarının kayıt altına alınıp nüfus bilgilerine eklendiği konusu belirsizdir. Buna karşın, vilayet salnamelerinin geçmiş dönemlerde tutulan tahrir defterlerine oranla daha güvenilir bir bilgi sundukları da yadsınamaz bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Sâlnâmeler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, (Def'a 13) 1303, (Def'a 16 ve 17) 1306, (Def'a 19) 1310, (Def'a 20) 1311, (Def'a 21) 1312, (Def'a 22) 1313, (Def'a 23) 1314, (Def'a 24) 1315, (Def'a 25) 1316, (Def'a 26) 1317, (Def'a 27) 1318, (Def'a 28) 1319, (Def'a 30) 1321, (Def'a 33) 1324, (Def'a 34) 1325.

Tetkik Eserler

AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.XV, s.60, 1995, ss.617-628.

AKKUŞ, Turgay, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

AYDIN, Bilgin, "Salnâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.36, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2009, ss.51-54.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2013.

ELİBOL, Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, c.12, s.2, Isparta, 2007, ss.135-160.

ERGENÇ, Özer, **XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.

GÜRSAKAL, Gürsu, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Nüfus Hareketleri", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009-Bursa)**, Ed.Doç. Dr. Cafer Çiftçi, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, 2009, ss.271-290.

Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri-I, Yay. Haz. Ömer Lûtfi Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsî H.1325-M.1907**, Haz. Hüseyin Delil,Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi Yay., Bursa, 2013.
- İNALCIK, Halil, “Bursa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.6, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, ss.445-449.
- İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İNALCIK, Halil, **Halil İnalçık’ın Bursa Araştırmaları**, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2012.
- KAPLANOĞLU, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa, 1996.
- KAPLANOĞLU, Raif, **1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursanın Ekonomik ve Sosyal Yapısı**, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2013.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, **Bursa Kütüğü**, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, IV Cilt, Bursa Kültür A.Ş., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, “Bursanın eski devirlere ait kayıt defterleri”, **Türkün**, Sayı:7, Bursa, 1936, ss.42.
- MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.
- MÜLAZIM ABDÜLKADİR, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, Haz. Şükrü Halûk Akalın, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2011.

- QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- SEVİM, Sezai, “Güney-Marmara Bölgesindeki Ermeniler’in Nüfus, İdari ve Mali Durumları”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Ed. Yrd. Doç.Dr. Saime Yüceer, Uludağ Üniv. Basımevi, Bursa, 2000, ss.45-59.
- YÜCEER, Saime, “Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Ed. Yrd. Doç.Dr. Saime Yüceer, Uludağ Üniv. Basımevi, Bursa, 2000, ss.61-83.

**ÖZBEKİSTAN COĞRAFYASININ ÖNEMLİ ŞEHİRİ
SEMERKANT'IN YÜKSELİŞİNDE İKTİSADİ FAKTÖRLERİN
ETKİSİ VE ŞEHRİN İPEK YOLU ÜZERİNDE ARZETTİĞİ
ÖNEM**

Yrd. Doç. Dr. Osman AYDINLI
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
oaydinli@hotmail.com

ÖZET

Batı Türkistan veya diğer bir ifade ile Müslüman coğrafyacıların “Mâverâünnehir” diye isimlendirdiği Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki bölgede yer alan ve Soğd’un merkez şehri olan Semerkant, çok eski tarihlerden itibaren bulunduğu coğrafyanın genelde başşehri veya yönetim merkezi olmuştur. Nitekim Göktürkler döneminde Batı Türkistan bölgesi, yönetim merkezi Semerkant olan bir Yabguluk (Soğd Yabguluğu) ve ona bağlı beş tudunluğa ayrılmış, bölge Göktürkler’e bağlı şehir devletçikleri halinde Semerkant’tan yönetilmekteydi. İslam’ın bölgeye gelmesi ile (m.711) şehir bu üstün konumunu Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmet dönemine (892-913) kadar da devam ettirdi. Her ne kadar Sâmânî Devleti’nin yönetim merkezi daha sonra Buhara olsa da (893-999 yılları) Semerkant’ın gerek siyasî, gerek iktisadî ve gerekse kültürel üstünlüğü sürdü. Ardından bu şehir, Batı Karahanlılar’ın ve en ihtişamlı zamanlarından birini yaşadığı Timurlular döneminin yönetim şehri olarak bölgenin kaderini belirleyici rolüne devam etti. Semerkant’ı başarının zirvesine ulaştırmada siyasî, dinî ve sosyo-kültürel birçok sâik etkili olmakla birlikte; şehrin, Zerefşan nehrinin içinden geçtiği bölgenin en verimli toprakları üzerinde yer alması ve dört bir yandan gelen ticaret kervanlarının geçiş güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle iktisadi etkenin daha belirgin olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle meşhur İpek Yolu’nun doğu-batı ve kuzey rotasından gelen yolların birleşim noktasında konumlanmış olması ve şehrin yerli halkı Soğdlular’ın İpek Yolu ticareti üzerinde çok aktif rol oynayıp bu yol üzerindeki kârdan aslan payını almaları Semerkant’ın refah ve iktidarın zirvesine ulaşmasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Semerkant, Soğd, Batı Türkistan, Mâverâünnehir, Buhara, Çin, İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat Yolu, Göktürkler, Sâmânîler, Karahanlılar.

Giriş

Orta Asya'nın önemli bölgelerinden biri olan Batı Türkistan, eski tarihlerden itibaren Türk tarih ve kültürü, özellikle VIII. asırdan itibaren Türk-İslâm tarihi ve medeniyeti açısından büyük önem arzeder. Çünkü Türkler'in İslâm'ı kabulünde, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesinde bu bölge olağanüstü bir rol oynamıştır.

Bu bölge içinde Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında yer alan, Soğd bölgesi¹, gerek Soğd nehrinin suladığı topraklarının verimliliği, gerekse önemli ticaret yollarının keşif noktasında yer alması sebebiyle stratejik ve önemli bir mevkide bulunmaktadır. Dolayısıyla Soğd'un yönetim merkezi olan Semerkant², gerek siyasî, gerekse iktisadî ve kültürel bakımdan daima özel ve saygın bir yere sahip olmuştur. Müslümanlar tarafından fethi ile şehrin önemi daha da artmış, İslâm dünyasının her tarafından gerek tüccar, gerek ilim adamı, gerekse dindâr insanları kendisine çeken bir câzibe merkezi haline gelmiştir³.

A-Şehrin Yeri ve Tarihçesi

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kesiminde yer alan ve aynı isimli idarî birimin (oblast) merkezi olan Semerkant şehri⁴, kuzey yarım kürede Orta Asya dediğimiz çok geniş çöllük alanların yer aldığı bir bölgede yer almaktadır. Ancak bu alan içinde birkaç ova, Himalaya sıra dağlarının bir parçası olan Pamir dağlarındaki kar ve buzullarla beslenen nehirler boyunca yerleşmiştir. Semerkant ise bu nehirlerden biri olan

---

¹ İran kaynaklarının ilk dönemlerinde "Suguda", geç dönemlerinde ise "Sugda"; Yunan kaynaklarında "Soğdiana" (V.V. Barthold - C.E. Bosworth, "Sughd", EP (İng.), Leiden 1997, IX, 772); Göktürk yazıtlarında "Soğdak" (Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011, s. 44); İslâm kaynaklarında ise Soğd veya Suğd, (Bkz. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1967, s. 316; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, (nşr. Kramers-Johannes Heind), Leiden 1938, s. 474-75) şeklinde geçen bu ismi Müslümanlar, hem bölgede meskun İran menşeli kavim için hem de bölgenin adı olarak kullanmışlardır (Osman Aydın, "İslâm Hakimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi -İSAM*, sy.32 İstanbul 2014, s.101-102).

² Şehrin adı ilk olarak Büyük İskender dönemi erken Yunan kaynaklarında "Maracanda", değişik dönemler Çin salnamelerinde "Sa-mo-kian", "K'ang", "Hsi-wan-chin" ve "Hsün-sih-kan" olarak geçmekte olup, şehrin kurucusu veya tahrip edeni veyahut kuruluşu ile ilgili rivayetlere atfen şehrin en meşhur ve kalıcı ismi, Semerkant olmuştur (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 88-92; "Semerkant", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 481).

³ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 15.

⁴ Aydın, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, s. 481.

Soğd nehri üzerindeki ovada kurulmuş bölgenin en eski ve en verimli topraklarına sahip bir yerleşim birimidir⁵.

Burası, Batı Türkistan'ın dört bir yanından gelen çok önemli ticaret yollarının keşişim noktası olan mükemmel bir coğrafyada yer alıyordu⁶. Semerkant'ın doğu tarafında Ustrûşana bölgesi⁷, batı tarafında Buhârâ⁸, kuzey ve kuzey doğusunda Şâş (Taşkent) ile İsbâcab (Sayram), güneyinde ise Kiş (Kis, Keş) ve Nesef (Nahşeb) şehirleri yer alırdı⁹.

Semerkant tarih içinde 3 ana kuruluş mevkisine sahiptir. Şehir, ilk olarak Zerefşân (Soğd) nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkide kurulmuş olup¹⁰ günümüze ulaşan harabelerine Efrâsiyâb adı verilmektedir. Moğol istilasına kadar büyüyen ve genişleyerek bu mevkide varlığını devam ettiren şehir, Cengiz Han'ın 1220'de Semerkant'ı tahrip etmesinden sonra Timur (1370-1405) tarafından ilk mevkiinden daha güneyde yeni bir şehir olarak tekrar kurulmuştur. Yaklaşık 5 asır sonra 1868'de Semerkant'ı zapteden Ruslar 1871'den itibaren Timur'un inşa ettiği şehrin batısında bugünkü yeni ve modern Semerkant şehrini yükseltmişlerdir¹¹.

Semerkant'ın ilk kuruluşu hakkında kaynaklarda çok farklı rivayetler yer almaktadır. XX. yüzyılda bölgede yapılan arkeolojik kazılardaki bulgularla bu rivayetlerin birlikte değerlendirilmesinden şehrin M.Ö. 535 yılında Pers Hükümdarı Büyük Cyrus tarafından ileri bir karakol olarak kurulduğu ortaya çıkmaktadır. Semerkant'ın kalıntılarına adı verilen efsanevî Türk hükümdarı Efrâsiyâb'ın (Alp Er Tonga) bu tarihten yaklaşık iki yüzyıl önce Semerkant hâkimiyetiyle ilgili rivayetler, şehri değil şehrin kurulduğu bölgeyi egemenlik altına alması olarak anlaşılmalıdır¹².

---

⁵ Bkz. David A. Law, *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel*, Amerika 1992, s. I (Preface).

⁶ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 54. Ayrıca bkz. Schaeder - Bosworth, "Samarkand", *EI*², VIII, 1031; Law, s. II (Preface).

⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 325.

⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 491. Ayrıca bkz. Strange, Guy Le: *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Londra 1905. s. 463.

⁹ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 55.

¹⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 316; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 492.

¹¹ Bkz. Aydınli, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, s. 481, 484.

¹² Aydınli, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, s. 481. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 96-97.

Arkeolojik bulgular Semerkant'ın Persler döneminde 218,5 hektarlık bir alanı kapladığını göstermektedir¹³. Buradan Semerkant'ın o dönemde Orta Asya'nın, hatta dünyanın en büyük şehirlerinden biri olduğu anlaşılır. Milâttan önce 329 yılında şehri ele geçiren Büyük İskender kendisine karşı ayaklanmayı bahane ederek Semerkant'ı yakıp yıkmış¹⁴, ancak dışarıdan gelecek saldırılar için iyi bir istihkâm olacağını düşünüp daha sonra etrafını büyük bir surla çevirmiştir¹⁵. Soğd-Baktria satraplığına bağlanan şehir yaklaşık M.Ö. 312 tarihinde Büyük İskender'in komutanlarından Seleucos'un (Selevkos) eline geçmiştir. Semerkant M.Ö. 189 yılında Grek-Baktria Krallığı'nın hükmü altına giriyse de Grekler şehirde küçük bir idareci sınıf olarak kalmıştır. Bu dönemde hâkim dilin Soğdca olduğu şehirde nüfusun çoğunluğunu İran menşeli Soğdlar ve Saka Türkleri oluşturuyordu¹⁶.

Ardından Semerkant önce Yüeh-chih Türkleri'nin, milâttan önce I. asırda K'ang-chü Türkleri'nin eline geçti. K'ang-chüler savaşlarda tahrip olan şehri yeniden imar ettiler ve eski ihtişamlı günlerine dönmesini sağladılar¹⁷. Semerkant'ı başşehir edinen K'ang-chüler milâttan sonra I. yüzyılın ilk yarısında önce Hsiungnular'ın, ardından Kuşanlar'ın hâkimiyeti altına girdiler. M.S. III. yüzyılın ikinci yarısında tekrar bağımsızlıklarını kazandılar¹⁸.

M.S. 375 yılı civarında şehri ele geçiren Akhunlar, K'ang-chü kralını öldürüp yaklaşık altmış-yetmiş yıl şehirde hüküm sürdüler. V. asrın ortalarına doğru Semerkant'ı hâkimiyetleri altına alan Eftalitler, vergi almakla yetinip Mâverâünnehir'in idaresini K'ang-chü hânedanına bıraktılar¹⁹. 562'de Semerkant'ı ele geçiren Göktürkler, iyi birer tüccar olan ve çevre ülkeleri tanıyan Semerkantlılar'ı elçilik heyetlerinde görevlendirdiler. 659'da Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından şehir Çinliler'in hâkimiyeti altına girdi. Bu dönemde idarî merkezi Semerkant olan ve çevresindeki beş tudunluğun

---

¹⁴ M. I. Muminov, *İstoriya Samarkanda*, c. I, Taşkent 1969. s. 67; David A. Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 66-67.

¹⁵ Yâkütü'l-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dârü's-Sâdır, Beyrût ty. III, 247.

¹⁶ William M. Mc Govern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s. 69-70.

¹⁷ Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 68.

¹⁸ Aydınli, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Şemsettin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara ty., s. 13; Dursun Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horesan'da Türkler*, Erzurum 1984, s. 86.

da kendisine bağılı olduğu Soğd Yabguluğu, sözde Çin'e bağılı olmakla birlikte neredeyse tam bağımsız durumdaydı; ayrıca Türk nüfuzunun kuvvetli etkileri de görölüyordu²⁰.

Semerkant, Emevîler döneminde 676 yılından itibaren süregelen akınlar sonucunda Emevîler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in şiddetli saldırı ve kuşatmasıyla 711 yılında kesin biçimde müslümanlar tarafından fethedildi. Emeviler ve Abbasiler'in ilk döneminde Horasan'a bağılı bir eyalet olarak yönetilen Semerkant'ın da içinde bulunduğu Batı Türkistanı (Mâverâünnehir = Nehrin öte tarafı), Halife Mu'temid-Alellah'ın bir menşurla Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'e verdiğini bildirmesinin ardından bölge Sâ mânîler'in yönettiği müstakil bir devlet haline geldi (261/874-75). Sâ mânîler'in ilk döneminde devletin başşehri olan Semerkant, daha sonra devlet merkezinin Buhârâ'ya taşınmış olmasına rağmen önceki önemini yine korudu²¹.

Sâ mânîler döneminde gerek iktisâdî gerekse sosyokültürel açıdan altın devrini yaşayan ve İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden biri haline gelen Semerkant, Sâ mânîler'in yıkılışı ile 999'da Karahanlılar'ın eline geçti²². Karahanlılar'ın 1046'da ikiye ayrılması ile Batı Karahanlılar'da kalan şehir yine bölgenin en önemli şehri olarak 1211'de tarih sahnesinden çekilmelerine kadar Batı Karahanlılar'ın başşehri olarak hizmet verdi. Semerkant 1220 yılında Moğol İmparatoru Cengiz Han tarafından büyük bir yıkım ve tahribata maruz kaldı. Halkının büyük bir kısmı öldürölürken geri kalanların neredeyse tamamı şehirden sürölüdü. Semerkant bir asırdan fazla bir süre bu tahribatın izlerini silemedi. Şehrin tekrar ayağa kalkması bölgeyi ele geçiren Timur'un 1369'da Semerkant'ı kendisine başşehir yapması ve çeşitli bölgelerden âlim ve sanatkârları burada toplaması ile başladı. Böylece Semerkant'ın yeniden imarı ve İslâm döneminde ikinci parlak dönemi başlamış oldu. Nitekim günümüze ulaşan tarihî yapılar daha çok bu dönemin (Timur

---

²⁰ Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 482.

²¹ Bkz. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, (Rusça'dan İngilizce'ye trc. V. and T. Minorsky), Leiden 1962, I, 14; Schaeder-Bosworth, "Samarkand", *EI2*, VIII, 1033; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.334.

²² Şehrin Sâ mânîler dönemi durumu ve gelişmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 321-348.

ve torunlarının) eserleri olarak tüm ihtişamıyla Semerkant'ı bugün abidevî bir şehir konumunda yüceltmektedir²³.

1500'de Özbek asıllı Şeybânîler tarafından ele geçirilen Semerkant, 1868 yılına kadar Özbek hanlarının idaresi altında kaldı. Ülkeyi Buhârâ'dan yöneten Özbekler daha çok başşehirlerinin imarına önem verip Semerkant'ı ihmal edince, şehir önemini korusa bile sanki Buhârâ'nın gölgesinde kaldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Türkistan topraklarında ilerleyen Ruslar 1868'de Semerkant'ı zaptederek Türkistan genel yönetim bölgesine dahil ettiler. 1871'den itibaren Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir kurdular. 1924-1930 yılları arasında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri olan Semerkant, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilân eden Özbekistan Cumhuriyeti'nin on iki oblastından (idari biriminden) birinin merkezi konumundadır²⁴.

B- Semerkant'ın Yükselmesinde Etkili Olan İktisadi Faktörler

Görüldüğü gibi Semerkant bulunduğu coğrafyada tarih boyunca öne çıkan en kadim ve köklü şehirlerinden biri olmakla kalmamış, bir çok devlete başkentlik yaparak da geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Nitekim bu şehir kurulduğu ilk dönemlerden itibaren bir çok defa bütün Batı Türkistan (Mâverâünnehir)'in, tüm zamanlarda ise Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Onu bu kadar önemli kılan ve başarının zirvesine ulaştıran bir çok unsur bulunmakla birlikte iktisâdî unsurlar daha belirgin olarak öne çıkmaktadır.

Semerkant'tan yönetilen Soğd bölgesi, halkının refah içinde yaşamasını temin edecek çok verimli bir bölgede yer alıyordu. Nitekim kuzeydoğusunda birçok kervan ve orduların geçmekte büyük zorluklar yaşadığı geniş bozkırlar ve çöllerle kaplı Orta Asya toprakları içinde, kuzeyinde Seyhun ile güneyinde Ceyhun nehri arasındaki çöllük ve kurak bölgeler arasında, içinde etrafını sanki cennet bahçesine dönüştüren Zerefşan (Soğd) gibi önemli bir nehrin bulunduğu çok mümbit bir coğrafi yapının içinde bulunuyordu. Bu

---

²³ 1405 tarihinde Semerkant'a gelen İspanyol elçisi Clavijo seyahat yazılarında şehrin ihtişamı ve abidevî eserlerini genişçe anlatmaktadır. Bkz. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 136-184.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 483-484.

bölge çevre bölgelerin en temiz ve verimli olanlarından²⁵. Nitekim birçok İslâm coğrafyacısının övdüğü gibi Yâkût el-Hamevî'ye göre burası, tüm dünyanın verimliliği yönünden takdir ettiği ve beğendiği bir arazi olup, bütün dünya birkaç defa kıtlık yaşasa da özellikle Soğd bölgesi yine bolluk içinde olmuştur. Burada yaşayan halk başka memleketlerden herhangi bir gıda maddesi ithal etmeye ihtiyaç duymamıştır. Buranın havası, suyu, eti, meyveleri bol ve çok güzeldir²⁶.

Semerkant ve çevresine hayat veren en önemli unsur, bölgeyle aynı adı taşıyan Soğd veya bugünkü adıyla Zerefşân²⁷ nehridir. Bu nehir Semerkant bölgesi topraklarının neredeyse tamamını, Buhârâ bölgesinin de kayda değer bir kısmını sulamaktadır. Dolayısıyla Soğd nehri bölge için hayatî bir önem taşımaktaydı. Bu nehrin sunduğu müstesna imkanlar sayesinde Semerkant tarım ve hayvancılık yönünden ihtiyacını gördüğü gibi çevre bölgelere de bu ürünleri bol miktarda ihraç etmekteydi²⁸.

Eski tarihlerden itibaren bir çok mamulü ile öne çıkan Semerkant, İslam döneminde özellikle kâğıdı ile meşhurdu²⁹. Semerkant'ta ilk defa kâğıt yapımına, Çinliler'le 751 yılında yapılan meşhur Talas savaşında alınan Çinli esirlerden önemli bir kısmının Semerkant'a getirilmesiyle başlanmıştır³⁰. Bu esirler içinde kâğıt yapımında mahir olanlar vardı. Şehirde kâğıt üretimine ilk olarak onlar başladı ve sonra bu meslek onlar vasıtasıyla yaygınlaştı. Öyle ki kâğıt, Semerkant halkı için dışarıya sattıkları önemli bir ticaret malı haline geldi³¹.

---

²⁵ Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 106.

²⁶ *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru's-Sâdır, Beyrût ty. V, 45, v.d.

²⁷ İslam öncesi ve ilk dönem İslam tarih kaynaklarında rastlanmayan bu isim, XVIII. yüzyıldan itibaren eserlerde geçmeye başlamıştır (V. V. Bartold, "Çoban-Ata", *İ.A.*, III, 440). Zerefşân kelimesi Farsça bir kelime olup, "Altın saçan, dağıtan" manasına gelir (Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yayıncılık, 1993, s. 328; Strange, s. 466; Vadim Gippenreiter – Robin Magowan, *Fabled Cities of Central Asia: Samarkand - Bukhara - Khiva*, London: Cassell and Company, 1990, s. 31).

²⁸ Bkz. Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 106-107.

²⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, (thk. Yusuf el-Hâvî), Beyrût 1996, s. 512.

³⁰ Seâlibî, *Letâifü'l-Maârif*, Mısır 1960, s. 218; Lawton, *Samarkand and Bukhara*, London 1991, s. 28; Barthold, *Four Studies*, I, 14; Schaeder, "Samarkand", *EP*, VIII, 1033; Bosworth, *The Book of Curious and Entertaining Information*, Edinburg 1968, s. 140; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (ter. Hakkı Durusun Yıldız), İstanbul 1979, s.106.

³¹ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrût ty., s. 536.

İslâm toprakları üzerinde Semerkant'ta üretilen kağıdın kalite bakımından bir benzeri yoktu³². Çünkü burada üretilen kâğıt, mevcut kâğıtların en güzel, en yumuşak ve en ince olanıydı³³. Şehir içinde "Saffu'l-Verrâkîn" ismiyle mâruf, kâğıt imâl edilen ve satılan bir çarşı bulunuyordu³⁴. Burada üretilen kâğıdın kalitesini ancak Çin'de üretilen kâğıt tutabilirdi³⁵. Semerkant'ta üretilen kâğıt o kadar kaliteli idi ki, İslâm topraklarının bir çok bölgesinde kâğıt üretiminin yapıldığı IV/X. asırda bile Bağdat ve Mısır'daki bazı âlim ve devlet adamlarına Semerkant'tan her yıl önemli miktarda kâğıt giderdi³⁶. Nitekim İslam tarih kaynaklarında yazı işlerinde daha kullanışlı olan Semerkant kâğıdının üretici yerli halka ve bu işin ticaretini yapan tüccarlara büyük kazançlar sağladığı belirtilmektedir³⁷.

İslam toprakları üzerinde ilk olarak (üretimi oldukça zor, pahalı ve kısıtlı olan Mısır'da üretilen "Papirüs" haricinde) Semerkant'ta üretilen kağıt, bu şehir vasıtasıyla IX. asırdan itibaren Bağdat, Dımeşk, Hamâ, Trablusşâm, Kâhire ve Fas gibi İslâm şehirlerinde üretilmeye başlanmış, hatta kâğıt üretimini müslümanlardan öğrenen Avrupalılar da XI-XII. asırlarda kâğıt üretimine başlamışlardır³⁸. Böylelikle Semerkant, İslam dünyası ve Avrupa'da ilim ve fennin yükselmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Sui Hanedanlığı (581-617) dönemi Çin yıllıkları, Semerkant'ın halı, ipek kumaş, yün kumaş ve diğer kumaş çeşitlerinin dokuması ve bir çok tekstil ürünü açısından da meşhur olduğunu bildirmektedir³⁹. İpekçilik sanatı Çin'den Türkistan'a gelmiş ve Soğd bölgesinde gelişerek oldukça yaygınlaşmıştır. Nitekim daha M.S. VI. yüzyılda Soğd ipeği pek meşhurdu⁴⁰. Semerkant'ta ipek işleme ve dokuma endüstrisi de gelişmişti. İpeğin büyük bir kısmı Çin'den gelmekle birlikte, orada da bir miktar ipek üretilir ve bu ipekten

---

³² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (thk. Muhammed Mahzûm), Beyrût 1987, s. 256; İbn Havkal, s. 465; Kazvînî, s. 536

³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* (thk. Muhammed Rıf'at Fethullâh - Ali Muhammed el-Becâvî ve arkadaşları), Kâhire 1923-1985, I, 367.

³⁴ Bkz. Neseî, *el-Kand fî Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*, (thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Suudi Arabistan 1991, s.196.

³⁵ Hamdullâh Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, 536; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 367.

³⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, Beyrût ty., VII, 176; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavud - Hüseyin Esed ve Arkadaşları), Beyrût 1990, XVI, 486.

³⁷ Seâlibî, *Letâifü'l-Ma'ârif*, s. 218; Kazvînî, s. 536. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 372-373.

³⁸ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 374-375.

³⁹ W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, sa. 1, İstanbul 1940-1942, s. 147.

⁴⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 48, 49.

kumaşlar dokunurdu⁴¹. Bir çok tekstil ürününün yanında Semerkant'ta üretilen "Vezâriyye" adı verilen bir kumaş vardı ki, Bağdat'ta "Horasan ipeği" diye anılan, çok makbul ve dayanıklı olan bu kumaş, doğu bölgelerinde çok ünlü olup⁴² Irak'a, İran'a ve diğer yerlere ihraç edilirdi⁴³. Yine Semerkant'tan Türk topraklarına ipek kumaş, "mümercel" diye adlandırılan kırmızı kumaş, işlenmemiş ham ipek ve saydığımız tekstil ürünlerinden yapılmış elbiseler ihraç edilirdi⁴⁴.

Semerkant ahalişi gerek İslâm öncesi, gerekse İslâm sonrası daha bir çok zenâat ve sanat dalında mâhir olup, bu açıdan en meşhur halklar arasında yer alıyorlardı. Nitekim kâğıt ve tekstil üretiminin yanında Semerkant'ta pek çok zarîf, ince işli ticârî ve sînâî mâmüller de îmal ediliyor⁴⁵, bunlar ticaret kervanlarıyla dünyanın çeşitli bölge ve şehirlerine sevk ediliyordu⁴⁶.

Abbasiler döneminde Semerkant'ı, o günün İslâm dünyasında ve hilafet merkezinde meşhur kılan yönlerden biri, en gürbüz ve uygun kölelerin buradan tedarik edilmesi ve ünlü köle pazarlarının burada kurulmasıydı. Dolayısıyla burası, Mâverâünnehir kölelerinin toplandığı canlı bir köle ticâret merkeziydi⁴⁷. Bu kölelerin büyük bir kısmı çevredeki Türk bölgelerinden getirilir ve Bağdat'a sevk edilirdi. Bunlar İslâm topraklarının doğu bölümündeki en iyi ve en pahalı kölelerdi⁴⁸. Bunlar Abbasî ordusunda kısa zamanda çok önemli konumlara gelirlerdi. Ayrıca Mâverâünnehir bölgesinin en iyi yetiştirilmiş köleleri Semerkant'ta terbiye görmüş olanlarıydı⁴⁹. Nitekim İstahrî, Mâverâünnehir bölgesindeki kölelerin en hayırlısının Semerkant'ta eğitilmiş köleler olduğunu söylemektedir⁵⁰.

---

⁴¹ William Bridgwater,– Seymour Kurtz “*Samarkand*”, *The Columbia Encyclopedia*, c. New York 1963, c. IV, s. 1877; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 374-375.

⁴² Strange, s. 466.

⁴³ İbn Havkal, s. 520.

⁴⁴ Mukaddesî, s. 256. Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 348.

⁴⁵ Kazvînî, s. 536.

⁴⁶ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 377; Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya 1995, s.315.

⁴⁷ İstahrî, s. 318; Mukaddesî, s. 222. Ayrıca bkz. Schaeder, “*Samarkand*”, *EF*, VIII, 1033.

⁴⁸ İbn Havkal, s. 465, 494.

⁴⁹ İbn Havkal, s. 494.

⁵⁰ İstahrî, s. 318. Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 362-363.

Semerkant'ın iktisadî, siyâsî ve sosyokültürel yönden gelişmesi ve milattan önceki asırlardan itibaren yüksek bir şehir medeniyetine ulaşmasında en büyük âmillerden biri önemli ticâret yolları üzerinde bulunmasıydı. Stratejik bir mevkide bulunması ve gelişmiş bir şehir hayatına sahip olması sebebiyle Semerkant, eski zamanlardan itibaren Orta Asya ticaret yolları üzerinde önemli merkezlerden biri olmuştur⁵¹. Çünkü bu şehir, doğuda Çin'den (İpek Yolu), kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkelerinden (Kürk Yolu), güneyde Belh ve Tirmiz yoluyla Hindistan ve Afganistan'dan (Baharat Yolu), batıda ise Merv ve Buhâra üzerinden İran'dan (Altın Yol) gelen çok önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer alıyordu⁵².

Semerkant, Pers medeniyetinin de etkisiyle Büyük İskender dönemi öncesinde Orta Asya'nın önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Ancak Büyük İskender'in şehri tahrip etmesi sonucu birkaç yüzyıl bu özelliğini yitirdi. Ticarî hayattaki önemini bir ölçüde korusa da eski ihtişamı yoktu. Nihayet Yüeh-chihler'in burayı ele geçirmesi ve Büyük İskender zamanında bölgeden ayrılmış olan Soğdlular'ın torunlarının tekrar dönmesiyle Semerkant, kısa sürede eski canlılığına kavuştu ve tekrar başarının zirvesine tırmanmaya başladı⁵³. Özellikle M.Ö. II. yüzyılda açılan İpek Yolu'nun üzerinde önemli bir mevkie sahip olmasıyla, tekrar önemli bir ticaret merkezi haline geldi ve Ortaçağ boyunca tüccarları ile ün saldı⁵⁴.

Şehrin İpek Yolu üzerinde arz ettiği öneme geçmeden önce bölgeden geçen diğer ticaret yolları ve ticarî faaliyetlere kısaca değinmek istiyoruz:

Semerkant, sadece meşhur İpek Yolu üzerinde değil, İslâmî dönemde bu yolu Abbâsiler'in başşehri Bağdat'ta bağlayan ve "Altın Yol" da denilen güneydeki ticarî yol

---

⁵¹ Lawton, *Samarkand and Bukhara*, s. 19; Aydın, "Soğd havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 108.

⁵² Bkz. Schaefer - Bosworth, "Samarkand", *EP*, VIII, s. 1031; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 88; Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", *Bellekten*, XLVII, 340; Law, s. II (Preface); Bridgwater, "Samarkand", *The Columbia Encyclopedia*, IV, 1877; Edgar Knobloch, *Beyond the Oxus* (Archaeology, Art, Architecture of Central Asia), London 1972, s. 107; Anna Louise Strong, *Red Star in Samarkand*, New York 1930, s. 3; İbrahim Çeşmeli, "Semerkant Şehri'nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 15, İstanbul 2002, s. 60. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Aydın, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 108-109; *Semerkant Tarihi*, s. 349.

⁵³ Law, s. 68; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 352.

⁵⁴ Frumkin, *Archeology in Soviet Central Asia*, Leiden 1970, s. 123.

güzergâhında da önemli bir noktada bulunuyordu⁵⁵. X. asır İslâm şehir tarihçisi Nerşahî (ö. 959), bu yolun Semerkant ile Buhara arasındaki kısmını "Hükümdar Yolu/Şâh-râh" adıyla kaydetmektedir⁵⁶.

Bu şehir ayrıca, Türkler'in "Kürk Yolu" ile batıya ve güneye açılabilmesinde yegane bir boğaz, bir geçit konumundaydı⁵⁷. İslâm'dan önce Türkler'in, Hindistan, İran ve Bizans'la ticarî ve diğer ilişkileri gerçekleştirmesinde önemli bir yere sahip olduğu gibi, İslâmî dönemde de geniş bir sahaya yayılan İslâm topraklarıyla ilişkilerini geliştirmelerinde büyük rol oynadı⁵⁸.

Aynı zamanda bu şehir ve tüccarları, Hindistan'dan Semerkant'a, oradan da doğuya, batıya ve kuzey bozkırlarına ulaşan Büyük "Baharat Yolu"nda da önemli ölçüde söz sahibi idi⁵⁹.

Semerkant sadece Çin, İran ve Türk toprakları için değil, aynı zamanda Ortaçağ Avrupa'sının doğu-batı ticaretinde de çok önemli bir fonksiyon üstlenmişti⁶⁰. Sâ mânîler'in, yönetim merkezlerini Buhârâ'ya taşımalarına rağmen Semerkant, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi sonraki yüzyıllarda da Mâverâünnehir'in en önemli ticâret merkezi olma özelliğini sürdürdü⁶¹.

C- Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem ve Soğdu Tüccarlar

Bütün bunların ötesinde Semerkant, tarihin en uzun karayolu olarak bilinen, eski dünyanın en eski ve aynı zamanda en önemli karayolu olan "İpek Yolu"⁶² üzerinde ayrı

---

⁵⁵ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 350.

⁵⁶ *Târîhu Buhârâ*, Kâhire 1965, s. 11. Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, 101.

⁵⁷ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, s. 293.

⁵⁸ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 351.

⁵⁹ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 362; Law, s. 104.

⁶⁰ Ralph Hattox, "Samarkand", *Dictionary of the Middle Ages*, X, 640.

⁶¹ Schaefer, - Bosworth, "Samarkand", *EI*², VIII, 1033; Barthold, *Four Studies*, I, 14.

⁶² Bu yol ağı ismini, kendisine mahsus ticaret metayı dolayısıyla eski dünyanın en popüler ve saygın kumaşı olan "ipek"ten almıştır. Yolun "İpek Yolu" diye adlandırılması ise, tanınmış Alman coğrafyacısı Ferdinand Freiherr von Richthofen'in 1887 yılında ilk defa bu terimi kullanması ile yerleşmiştir (Nejat Diyarbakirli, "İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), s. 15).

bir öneme sahipti. Milattan önce II. yüzyıldan başlayıp⁶³ milattan sonra XVI. yüzyılın ortalarına kadar önemini ve hareketliliğini sürdüren bu yol⁶⁴ üzerinde Semerkant her zaman önemli, canlı ve etkili merkezî pazarlardan birisi olmuştur.

Çin'den gelen İpek Yolu kuzey, orta ve güney yol olmak üzere üç kola sahipti. Bunlardan kuzeydeki Türk topraklarından geçen kuzey yolu ile, Kaşgar, Ferğana ve Usrûşana üzerinden gelen orta yol Semerkant'ta birleşir, bu şehri geçtikten sonra tekrar iki kola ayrılırdı⁶⁵. Bunlardan biri Buhârâ vasıtasıyla İran'a doğru batıya, diğeri ise Hindistan'a doğru güneye giderdi⁶⁶. Semerkant İpek yolunun batı-doğu rotası üzerinde, Seyhun havzasına ve çok geniş olmasına karşılık az nüfuslu İç Asya steplerine girmeden önce ticaret kervanlarının en son ihtiyaçlarını gördükleri önemli mevkiilerden biri durumundaydı⁶⁷. Aynı durum bu yolun doğu-batı rotası için de geçerliydi. Çünkü bu şehir, Çin'den ve Türk ülkelerinden yola çıkıp İç Asya'nın zorlu ve mahrumiyet bölgelerini geçen ticaret kervanlarının neredeyse ilk olarak soluklandığı ve her türlü ihtiyaçlarını giderip sıkıntılardan kurtulduğu, aynı zamanda bol alış-veriş yaptıkları en önemli yol güzergahlardan biriydi⁶⁸.

---

⁶³ Çin'in Han sülalesi imparatoru Wu-ti, en büyük düşmanları Hsiung-nular (Hunlar)'a karşı müttefik aramak için Batı Türkistan topraklarına bir elçi göndermişti (M.Ö. 128-126). Müttefik bulma gayesiyle girilen bu elçilik faaliyeti olumsuzlukla sonuçlansa da, Çinliler'in Batı'daki ülkeleri keşfetmelerine ve özellikle meşhur İpek Yolu'nun doğuşuna vesile oldu. Çin'i Orta ve Yakın Asya'ya bağlayan bu yol, M.Ö. II. yüzyılın son çeyreğinde açılmış, bir müddet sonra da Çin'de üretilen ipeğin dünyaya dağılmasında baş rolü oynayan en büyük ticaret yolu haline gelmiştir. (Geniş bilgi için bk. Barthold, *Four Studies*, I, 6; Barthold, *Orta Asya*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 23. Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986, s. 18, 52-53; Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 340; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 108-109; Hüseyin Salman, "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s. 147).

⁶⁴ Diyarbakirli, "İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları", s. 15. Uçsuz bucaksız İpek Yolu, İlk ve Orta Çağlar boyunca Asya'nın orta kuşağında, doğuda Kuzey Çin ile batıda Akdeniz limanları arasında Türkistan ve Yakın Doğu üzerinden geçerek pek çok bölgeyi, özellikle de doğuda Çin ile batıda Akdeniz'i birbirine bağlamaktadır (A.g.e.).

⁶⁵ Bu yollar ve güzergâhları hakkında geniş bilgi için bk. W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s. 16-17; Özkan İzgi, "Çin ile Batı Arasında İpek Yolları (VIII. Yüzyıla Kadar)" Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.II, sy. 1, Ankara 1984, s.96; Ramazan Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s. 65-67; Salman, "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak", s. 148-149).

⁶⁶ Aydın, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 109.

⁶⁷ Hattox, "Samarkand", *Dictionary of the Middle Ages*, X, 640.

⁶⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, 352; "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 109.

Semerkant'ın bu yol üzerinde ifade ettiği önemden dolayı Çin ipeği yüklü kervanlar özellikle Semerkant'ta birleşmek üzere yol alırlardı. Semerkant'a ulaşır her türlü ihtiyaçlarını giderdikten sonra da İran'a doğru yola çıkarlardı⁶⁹. İpek yolunun icâdı ile Soğdlular'ın Çin ile ticarî münasebetleri çok gelişti; hatta Semerkant sûrunda bulunan 4 kapıdan üçü gittiği en yakın şehrin veya bölgenin ismini taşıırken, doğu kapısı şehirden çok uzak olmasına rağmen Çin'e izafeten "Çin Kapısı" adını taşıyordu⁷⁰.

Semerkant'ın İpek Yolu üzerindeki bu önemli konumu Çin yıllık ve seyâhatnâmeleri tarafından da te'yt edilmektedir. Nitekim 605-617 arası batı seferine çıkan ve Semerkant'ı da ziyaret eden Çinli elçi Wei Tse'nin seyâhat kayıtlarında, Semerkant'ın M.S. VII. yüzyılın başında İpek Yolu üzerinde çok önemli bir ticaret merkezi olduğu, Soğdlular'ın bu yol üzerindeki ticarî faaliyetlerde büyük bir rol oynadıkları anlatılmaktadır⁷¹.

Çinliler'in Te-lu adını verdikleri İpek Yolu'nun Tanrı dağlarının kuzeyinden yani Türk topraklarından geçen kolu, gerek askerî gerekse iktisadî büyük bir ehemmiyeti hâizdi. Çünkü Soğdlular bu yol vasıtasıyla Türkler'le ticaret yaptıkları gibi, müslümanlar bölgeyi fethederken Türkler'den gelen askerî yardımları bu yol vasıtasıyla almışlardı. Zaten Soğdlu tüccarlar bozkırlardaki göçebe Türklerle ticarî bağlantılarını daima canlı tutmuş, ihtiyaçları olan hayvansal ürünleri onlardan ithal ederken, onların ihtiyacı olan tarım ürünlerini onlara ihraç etmiş ve diğer milletlerle bağlantılarında önemli aracılar olmuşlardır. Dolayısıyla orta yol gibi İpek Yolu'nun kuzeydeki bu kolu da, Soğd havzasının dillere destan olan servetinin temininde önemli bir yere sahipti⁷².

Semerkant'ın İpek Yolu üzerindeki önemli konumu İslâm öncesi dönemde olduğu gibi müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra da artarak devam etmiştir. Hatta bazı tarihçiler⁷³, bölgedeki Semerkant, Buhârâ ve Beykent gibi yerleşim birimlerinin İpek Yolu'nun önemli merkezleri arasında yer almasını, müslümanları Mâverâünnehir'i fethetmeye yönlendiren önemli faktörlerden biri olarak görmüşlerdir. Müslümanlar Horasan'ı fethedince bu yolun getirdiği nimetlerden daha fazla faydalanmaya başlamış ve

---

⁶⁹ Heyd, s.17.

⁷⁰ Barthold, *Four Studies*, I, 7.

⁷¹ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 352. Ayrıca bkz. Umnyakov, *Samarkand*, s. 15.

⁷² Aydınlı, "Mâverâünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması" s. 10.

⁷³ Mesela bkz. Gibb, *Orta Asya*, 43; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, 293-4.

belki bu yoldan en büyük kârı elde eden Mâverâünnehir'in, özellikle Semerkant gibi şehirlerin âdeta bir servet ve zenginlik içinde yüzdüğünü öğrenmişlerdi. Yaptıkları ilk akınlarla da bu şehirlerin İpek Yolu sayesinde elde ettikleri iktisâdî, ictimâî ve kültürel zenginliği bizzat müşâhede etmişlerdi. Dolayısıyla bu durum, asıl hedefleri İslâm'ı yaymak olmakla birlikte, müslümanların bölgeyi ele geçirme sürecini hızlandıran diğer bir etken olmuştur⁷⁴.

Çin'le olan ticarî bağların önemine vâkıf olan müslümanlar, bölgedeki yeni siyasî oluşumların bu ticarî ilişkilere engel olmasını istemediler. Bunun için Çin'le ticarî faaliyetlerin eskisi gibi, hatta artarak devam etmesi gayesiyle Çin'e bir çok heyet gönderdiler. Bu heyetlerin gayesi Çin hükümetiyle dostâne münasebetlerin ikâmesi ile birlikte İpek Yolu vasıtasıyla Mâverâünnehir şehirlerine akan servetin devamını sağlamaktı. Özellikle Abbâsiler zamanındaki müslüman tâcirler, Semerkant'ın İpek Yolu üzerindeki önemli konumunu iyi değerlendirmişler ve Semerkant'tan Çin'e bir çok büyük kervan göndermişlerdir⁷⁵. Bu kervanlar Çin'e giderken, İslâm topraklarında bolca bulunan atlar, kıymetli taşlar, kilimler, halılar ve hurma gibi ticarî malları İpek yolu vasıtasıyla Çin'e kadar götürüp satıyorlar, dönüşte ise, halis ipek, ipekli kumaşlar ve çay gibi ticarî malları Semerkant'a getiriyorlardı⁷⁶.

Sâmânîler'in Mâverâünnehir idaresinde daha da önem kazanan bu yol vasıtasıyla, Çin'den gelen ipek, porselen ve çini; Hindistan'dan gelen kıymetli taşlar ve baharatlar; Sibirya'dan gelen değerli kürkler, Baltık ülkelerinden gelen kehribar (amber) Semerkant ve Buhârâ yoluyla hilâfet merkezine ve Mezopotamya ile daha güneydeki meşhur kentlere ulaşıyordu. Bu arada Arabistan'dan gelen buhur (tütsü); Afrika'dan gelen fil dişi; Suriye'den gelen cam eşya (zücaciye), Bizans'tan gelen altın ve gümüş bu yol vasıtasıyla

---

⁷⁴ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 352-353.

⁷⁵ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 353-354.

⁷⁶ Bustânî, *Mevsû'atü'l-Hadâratî'l-Arabîyye*, IV, 598. İpek yolu vasıtasıyla Çin'den Orta Asya ve Avrupa'ya; Yakın Şark ve Orta Asya'dan da Çin'e geçen medenî unsurlar ve ticarî ürünler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Four Studies*, I, 6; Lawton, *Samarkand and Bukhara*, 20.

Mâverâünnehir'e, oradan da Semerkant yoluyla kuzeydeki Türk ülkeleri ve Çin taraflarına ulaşıyordu. Böylece Semerkant, bu yol üzerindeki en önemli ve hareketli ticaret şehirlerinden birini oluşturuyordu⁷⁷.

İşte özellikle İpek yolu üzerinde arz ettiği bu önem sebebiyle, İslâm coğrafyacısı İbn Havkal'in (ö: 977'den sonra), Mâverâünnehir'in limanı dediği bu şehir⁷⁸, dünyanın her tarafından gelen tüccarlar ve getirdikleri mallarla dolup taşardı⁷⁹. Semerkant ticaret kervanlarının değişik bölgelerden getirdiği malları sattığı ve tekrar mal aldığı çok canlı bir pazar durumundaydı. Burası gemilerin yük boşaltıp yük almak için mutlaka yanaşmak zorunda oldukları bir liman gibi ticaret yollarından gelen tüccarlarının mutlaka uğramak zorunda olduğu ticaretin ana merkezlerinden biriydi⁸⁰. Burası Mâverâünnehir'in en büyük pazarıydı⁸¹. Ona dört bir yandan ticaret malları bol bir şekilde gelir ve buradan da diğer bölgelere dağılırdı⁸². Böyle bir yerde de sosyokültürel hayatın canlı olması, şehrin yüksek bir hayat standardına sahip olması ve medenî unsurların gelişmesi tabii idi⁸³.

Önemli ticaret yollarının böyle stratejik bir mevkisinde yer alan Semerkant sadece bu üstün özelliği ile yetinmemiş, yerli halkı olan Soğdlu tüccarlar da Çin'den Bizans topraklarına kadar İpek yolu üzerinde en etkin tüccarlar olarak ön plana çıkmışlardır. Nitekim Çin yıllık ve seyâhatnâmelerinde Soğdlular'ın bu yol üzerindeki ticarî faaliyetlerde büyük rol oynadıkları anlatılmaktadır⁸⁴. Ticarî zekaları ile meşhur olan Soğdlular⁸⁵, miltattan sonraki ilk bin yıl boyunca batı, orta, doğu Asya ve bozkırlar ile ilgili bilimsel araştırmalarda tüm ticarî faaliyetleri ellerinde tutan bir millet olarak görüldüler⁸⁶. Doğuya ve batıya giden bir çok malın ticaretini ellerinde tutan bu tüccarlar İpek Yolu'nda büyük

---

⁷⁷ Lawton, *Samarkand and Bukhara*, 20; Knobloch, 107; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 356. Ayrıca bkz. Salman, "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak", s. 149.

⁷⁸ *Sûretü'l-arz*, s. 494.

⁷⁹ Aydınli, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, s. 483.

⁸⁰ İstahrî, s. 318; Mukaddesî, s. 46.

⁸¹ Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 68.

⁸² İstahrî, s. 318; Mukaddesî, s. 222. Ayrıca bkz. Zekeriya Kitapçı, "İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 25, (1983), s. 115.

⁸³ Aydınli, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 109.

⁸⁴ Bkz. I. Umnyakov - Y. Aleskerov, *Samarkand: a guide book*, Moskova: Progress Publisher, 1972, s.15.

⁸⁵ Salman "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak", s. 149.

⁸⁶ De La Vaissière, s. 2; Aydınli, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 110.

servetler kazanıyorlardı⁸⁷. Bu yolun birinci sıradaki ticârî metâi olan ipeği anavatani Çin'den alıp bütün dünyaya pazarlamaya başlayan daha çok bu Soğdlu tüccarlar olmuştur. Hatta ipek ticareti denilince akla ilk olarak onlar gelmiştir⁸⁸. İpek Yolu'nun hem kuzey hem de orta güzergahında yoğun bir şekilde Soğd ticaret kolonileri bulunuyor, yolların kontrolünü ellerinde bulduran Soğdlu tüccarlar bunlardan elde edilen büyük ticarî gelirden aslan payını alıyorlardı⁸⁹.

Soğdlular'ın M.S. I. asırda Orta Asya ticaret yolları, özellikle İpek Yolu üzerindeki etkinlikleri daha da arttı⁹⁰. Onlar özellikle M.S. IV. yüzyıldan itibaren meşhur İpek Yolu'nun Çin ile Hazar Denizi arasındaki transit ticaretinde çok büyük rol oynamakta ve Türk memleketlerinin içlerine kadar giden ticaret yollarında da üstünlüğü ele geçirmiş bulunmaktaydılar. Onlar Asya kıtasında İpek Yolu'nun geçtiği birçok şehirde ve önemli noktalarda ticaret kolonileri kurmuşlardı. Çin merkezinde bile eşya ambarları bulundurma ve ticaret yapma hakkına sahiptiler⁹¹. Hatta onlar VI-VIII. yüzyıllarda İpek yolu ticaretini neredeyse tamamen tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergâhında ticaret kolonilerine sahip bulunuyorlardı⁹².

Tiyenşan dağlarının kuzeyinden geçen step yolu boyunca Soğdlu tüccarlar önemli noktalarda ticarî koloni toplulukları oluşturdukları gibi Moğolistan yaylalarına kadar gidip buradaki ticaret yollarının önemli kavşaklarında da koloniler kurmuşlardı⁹³. Bu Soğd ticarî kolonilerinde yaşayan tüccarlar, savaş ve ayaklanmaların yaşandığı ve ulaşım sisteminin tamamen bozulduğu ortamlarda bile Semerkant ve Mâverâünnehir ile bağlantıyı koruyarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir⁹⁴.

Onlar, Orta Asya'nın birçok bölgesinde, özellikle Çin içlerinden Doğu Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu üzerinde ticarî koloniler kurmuşlar, bu koloniler vasıtasıyla Orta

---

⁸⁷ Diyarbakirli, "İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları", s. 18.

⁸⁸ Aydınli, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 110-111.

⁸⁹ Law, s. 103-104.

⁹⁰ Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1966, s. 47.

⁹¹ Luc Kwanten, *İmperial Nomads: A History of Central Asia 500-1500*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979, s. 47; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 359.

⁹² Aydınli, "Semerkant", s. 483; "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 111.

⁹³ Orta Asya'nın bir çok bölgesinde Soğdlu tüccarların kurduğu koloniler ve gerçekleştirdiği ticarî faaliyetler hakkında daha geniş bilgi için bk. Mori, s. 341-347; De La Vaissière, s. 60-87, 119-155.

⁹⁴ Aydınli, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 111-112; Mori, s. 344.

Asya ticaret yollarını, özellikle İpek Yolu ticaretini denetimleri altına almışlardır. Soğdlu tüccarların ticarî sahadaki gelişmelerinde, gittikleri yerlerde oluşturdukları bu ticaret kolonileri büyük rol oynamıştır⁹⁵. Onlara ait Soğdça vesikaların uzak bölgelere kadar yayılmış olması, ticarî faaliyetlerinin ve muhtelif bölgelerde ticarî koloniler teşkil etmelerinin bir neticesidir⁹⁶. Nitekim meşhur arkeolog A. Stein'in Orta Asya bölgesinde yaptığı kazı ve araştırmalarda Çin sınırına yakın bir yerde, Çin Seddi'nin Tung-huan'a sınır noktasında bir kulede bulunan ve M.S. IV. yüzyıla ait iş anlaşmalarıyla ilgili belgenin Soğdça olduğu ve Soğdlu tüccarlara ait olduğu anlaşılmıştır⁹⁷. Yine aynı yerde VIII. yüzyılın ortalarında Semerkant ve diğer Mâverâünnehir şehirlerinden giden, An Ch'en isminde 300 hanelik bir tüccar Soğd topluluğunun oturmakta olduğu, bunlardan en az 100 tanesinin Semerkant'tan gelmiş soylu tüccarlar olduğu bilinmektedir⁹⁸.

Eldeki tarihi vesikalardan Soğdlular'ın V. asırda Kansu eyaletinin pek çok yerinde ticâret kolonileri kurdukları ve bu bölgedeki ticarî kazancın büyük bir bölümünü ellerinde tuttıkları anlaşılmaktadır⁹⁹. VII. yüzyılda ise Çin'deki Sui hanedanının kargaşa döneminden yararlanan Semerkant'taki Soğd hükümdarı, çok sayıda tüccar Semerkantlı'yı da yanına alarak Lob-nor'un güney-batı yöresine gelmiş ve burada ticarî koloni toplulukları kurmuştur¹⁰⁰. Pelliot'un tetkikleri sayesinde Lob-Nor'daki bu Soğd kolonilerinin, müslümanların Semerkant ve diğer Soğd şehirlerini fethettikleri VIII. yüzyılda bile hala özerk bir statüye sahip oldukları anlaşılmaktadır¹⁰¹.

Semerkant'ın doğusunda Çin içlerine, kuzey ve kuzeydoğu tarafında Tiyenşan dağlarının ötesine kadar bölgedeki ticareti ellerinde tutan Soğdlular İpek Yolu'nun batı tarafında da Doğu Roma içlerine kadar etkin idiler. Nitekim onlar Göktürk Devleti döneminde (VI-VII. asırlar) de uluslararası ticaretin öncüleri oldular. Onlar, Çin sınırından İran ve Bizans sınırına kadar dayanan büyük bir İmparatorluk kuran Göktürk Devleti'nin

---

⁹⁵ Mori, s. 342.

⁹⁶ Frye-Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Ortaşark'ta Türkler", s. 117.

⁹⁷ Barthold, *Orta Asya*, s. 165.

⁹⁸ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 359.

⁹⁹ Aydınli, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 112.

¹⁰⁰ Mori, s. 343.

¹⁰¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 13, 20.

azamet ve gücünü ticarî amaçları için kullanmayı iyi bildiler¹⁰². Zira Göktürkler'in İranlı unsurlara âit bazı sahaları da kendi topraklarına katması dolayısıyla aralarının bozulması sonucunda onların Bizanslılarla diplomatik ilişkiler içine girmelerinde Soğdlu tüccar ve elçilerin büyük etkisi olmuştur. Onlar her iki imparatorluk arasında Göktürkler adına iyi niyet elçisi olarak diplomatik ilişkileri kurarken bu vesile ile Orta Asya'nın çok dışında ve oldukça batıda, Bizans topraklarında bile ipek ticareti yapabilme başarısını gösterdiler¹⁰³.

Bu olumlu ilişkilerin sonucu olarak Göktürk çağında Soğdlular, batı bölgelerinden Çin Seddi'ne kadar bütün Orta Asya'da ticarî faaliyetlerini geliştirmek için, önceden kurdukları ticâret kolonilerine yenilerini eklediler¹⁰⁴. Öyle ki, Orta Asya'nın bütün şehirlerine ve ticaret yollarının önemli noktalarına yayılıp oralara yerleştiler¹⁰⁵. Hatta bu devirde onlar, Yedisu üzerinden kuzey bölgelerine giden yol üzerinde de birçok Soğd ticaret kolonileri kurdular¹⁰⁶. Karluklular'ın memleketi Yedisu'da ne kadar önemli rol oynadıkları Kastek geçidinin kuzeyindeki Beklig (Beklilig) köyünün Soğdca Semekna adını taşımasından anlaşılmaktadır¹⁰⁷.

629-645 yıllarında yaptığı batı seyâhatinde Semerkant'a da uğrayan meşhur Çinli râhip Hsuang-tsang (Hüen-Çang)'ın seyâhat kayıtlarında da, Semerkant ahalisinin ticarete verdikleri önem ve ticaretteki başarıları övülmekte, ticaret işlerinde üstün olup dış memleketlerde çok başarılı ve kârlı ticaret yaptıkları belirtilmektedir¹⁰⁸. Tang sülalesi

---

¹⁰² Barthold, *Orta Asya*, s. 24.

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 112; Alexander Belenitsky, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, Rusça'dan İngilizce'ye ter. James Hogarth, London 1969, s. 112.

¹⁰⁴ Belenitsky, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, s. 112; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 54; Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, (Doktora tezi, Erzurum 1984), s. 136; İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 13-14.

¹⁰⁵ Bahattin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), s. 12.

¹⁰⁶ Barthold, *Orta Asya*, s. 24.

¹⁰⁷ Barthold, *Orta Asya*, s. 94; Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 113-114.

¹⁰⁸ Togan, "Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Kayıtları", 37.

vekâyinâmelerinde kaydedilen, “Her nereye gidersen git, para kazanmanın bir yolu bulunur” şeklinde Soğdlular’a atfedilen sözler de onların ticârete ne kadar büyük önem verdiklerini gösteren güzel delillerdendir¹⁰⁹.

Müslümanlar Mâverâünnehir’i fethettikleri zaman Orta Asya İpek Yolu ticaretini tekelinde bulunduran Soğdlu tüccarlar, bu faaliyetlerini bütün canlılığıyla yeni efendilerinin himayesi altında da devam ettirdiler¹¹⁰. Nitekim Abbâsiler zamanında ortaya çıkan, Bağdat’tan Semerkant’a oradan da Çin’e, kuzey ve doğu bölgelerine giden ticârî yol üzerinde adlarından söz ettiren en etkili tüccarlar yine onlar olmuştur. Bu dönemde Türk ülkelerinden temin edilip bu yol vasıtasıyla daha çok hilâfet merkezine gönderilen Türk kölelerin (mendlüklerin) ticaretinden büyük kazançlar sağlamışlardır¹¹¹.

Soğdlular, bir tüccar unsur olduklarından Doğu Avrupa’dan Çin sınırlarına kadar her yerde barışsever tüccarlar sıfatıyla koloniler kurarak, yerli siyasî teşekküllerin himayesinde kendi ticaret işlerini gütmek yolunu tutmuşlardır¹¹². Ticaretle o kadar içli dışlı olmuşlardı ki, yabancı kavimlerin hâkimiyeti altına girmek bile ticârî faaliyetlerini etkilememişti¹¹³. Nitekim defalarca doğudan gelen kavimlerin saldırısına uğradıkları halde fazla direnmeden onlara boyun eğmiş, ancak bu göçebe kavimlerin olumlu yönlerinden faydalanarak ticâret alanlarını genişletmiş ve ticârî işlerini başarıyla devam ettirmişlerdir¹¹⁴.

Bütün bu bilgiler Semerkant’ın yerli halkı Soğdlular’ın ticaret için çok uzak memleketlere gittiklerinin, İpek Yolu ticareti üzerinde büyük söz sahibi olduklarının ve bu yolu denetimleri altına aldıklarının en güzel kanıtıdır¹¹⁵. Onlar ticareten elde ettikleri yüksek gelirle gerçekten varlıklı bir topluluk haline gelmişlerdi. Zaten İslâmî fetihler sırasında onların zengin ve yüksek yaşam standartlarına sahip olduğu İslâm kaynakların aktardığı bilgilerle de tescil edilmiştir. Kaynakların aktardığı bilgilere göre, Kuteybe b.

---

¹⁰⁹ Narain, “İndo-Europeans in Inner Asia”, s. 175.

¹¹⁰ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, 296, 297; Narain, “İndo-Europeans in Inner Asia”, 175.

¹¹¹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 362.

¹¹² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 33.

¹¹³ Ligeti, s. 60.

¹¹⁴ Mori, s. 344; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 357.

¹¹⁵ Ligeti, s. 216; Aydın, “Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 111-112.

Müslim burayı fethettiğinde elde edilen ganimetten bütün müslümanların gözleri kamaşmıştı¹¹⁶. Müslümanların buralara cizye vergisi olarak koydukları miktar diğer bölgelerde koydukları miktardan oldukça yüksektir¹¹⁷ ki bu da onların ekonomik durumunun ne kadar iyi olduğunu gösterir¹¹⁸.

Öteden beri Çin, İran, Hindistan, Türk ülkeleri ve Doğu Roma memleketleri arasında ticareti ellerinde tutan Soğdlular, bu yolla gerçekten büyük servet elde etmişlerdir. Orta Asya'nın en zengin tüccarları onlar arasında bulunuyordu. Ticaretle elde edilen gelir sayesinde memleket mâmur ve halk müreffeh bir hayat sürüyordu. Onlar, servet ve ümrânın bahşettiği refahtan bol bol istifade etmeyi de pek güzel biliyorlardı¹¹⁹. Bu durum onların medenî tavırlarına, kültür ve sanatına da yansımış, çevrelerindeki birçok bölge ve halka nazaran daha üst ve etkin bir kültüre sahip olmalarını sağlamıştır¹²⁰.

D- DEĞERLENDİRME

Semerkant en eski tarihlerden itibaren bulunduğu Batı Türkistan (Mâverâünnehir) coğrafyası içinde, gerek siyasî, gerek ekonomik gerekse kültürel bakımdan saygın bir yere sahip olmuştur. Şehrin Müslümanlar tarafından fethi ile önemi daha da artmış, her yönden insanları kendisine çeken bir câzibe merkezi haline gelmiştir. Daha önce olduğu gibi, İslâm döneminde de Batı Türkistan'ın siyasî ve idârî merkezi olmasının yanında önce Sâ mânîler, sonra Timur döneminde siyasî ve iktisadî yönden olduğu gibi ilim, kültür, mimarî ve sanatta zirveye ulaşan ve değişik ilim dallarında adından söz ettiren büyük ilim adamı ve mütefekkirler yetiştiren müstesna şehirlerden birisi olarak hep dikkatleri üzerine çekmiştir.

---

¹¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, (nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim), Kâhire: Dârü'l-Maârif, t.y., VI, 479 (II/1251); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, (nşr. Carolus Johannes Tornberg), Beyrût: Dâru Sadır - Dâru Beyrut, 1965, IV, 574-575.

¹¹⁷ Bu vergi miktarları hakkında bk. Halife b. Hayyât, *Târih*, (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyâd: Daru Taybe, 1985, s. 305; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, (nşr. Abdullâh Enis et-Tübbâ' – Ömer Enis et-Tübbâ'), Beyrût: Müessesetü'l-Mearif, 1987, s. 592; Taberî, VI, 425 (II/1245); İbnü'l-Esir, IV, 573.

¹¹⁸ Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 114.

¹¹⁹ Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 16.

¹²⁰ Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 114.

Semerkant'ın bulunduğu coğrafyada başarının zirvesine ulaşmadaki önemli âmil-
lerinden biri, iktisâdî açıdan sahip olduğu üstünlüklerdir. Şehrin çok eski tarihlerden iti-
baren bilinen birçok ticaret yolu üzerinde bulunması, özellikle meşhur İpek Yolu üzerinde
önemli bir mevkide yer alması, onun büyük zenginliklere sahip olmasını ve halkının mü-
reffeh bir hayat sürmesini sağlamıştır. Yine dönemin en kaliteli kâğıdı, en değerli tekstil
ürünleri gibi birçok alanda ürettiği değerli mamulleri ve üstün zanaat dalları ile bu üstün-
lüğünü perçinlemiştir. Ayrıca yerli halkı olan Soğdlular'ın İpek Yolu üzerinde en başarılı
ve etkili tüccarlar olması, bu şehrin servetine servet katmış ve onu iktisâdî yönden olduğu
gibi siyasî açıdan da bölgedeki halkların kaderini belirleyici bir şehir haline getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akbulut, Dursun (1984). *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*,
(Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), Erzurum.
- Aleskerov, Yu. N. (1967). *Samarkand*, Taşkent.
- Aydınlı, Osman (2011). *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semer-
kant Tarihi*, İstanbul: İSAM Yay.
- Aydınlı, Osman (2014). "İslam Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Hav-
zasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İSAM İslam Araştırmaları Dergisi*,
sy. 32. İstanbul, s. 99-126.
- Aydınlı, Osman (2009). "Semerkant", *DİA*, XXXVI, İstanbul, s. 481-484.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dur-
sun Yıldız, Ankara.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- Barthold, V. V. (1927). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1962). *Four Studies on the History of Central Asia*, Rusça'dan İngilizce'ye
trc. V. and T. Minorsky, I-III, Leiden.
- Barthold, V. V. (1988). "Çoban-Ata", *İA.*, c. III, İstanbul, s. 439-440.
- Barthold, V.V. - C.E. Bosworth (1997) "Sughd", *EP* (İng.), IX, Leiden.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullâh Enis et-
Tübba' – Ömer Enis et- Tübba', Beyrût: Müessesetü'l-Mearif, 1987.
- Bosworth, C. E. (1968). *The Book of Curious and Entertaining Information*, Edinburg.
- Bridgwater, William – Seymour Kurtz (1963). "Samarkand", *The Columbia Encyclopedia*, c.
IV, New York, s. 1877.
- Clavijo (1975). *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul.
- Çeşmeli, İbrahim (2007). *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi
Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.

- Çeşmeli, İbrahim (2002). "Semerkant Şehri'nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 15, İstanbul, s. 57-90.
- Diyarbakirli, Nejat (2008). "İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, s. 15-33, İstanbul: Ötüken Yay.
- Eberhard, W. (1940-1942). "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, sy. 1, İstanbul, s. 125-189.
- Frumkin, G. (1970). *Archeology in Soviet Central Asia*, Leiden.
- Frye, Richard N. (1966). *The Heritage of Persia*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gippenreiter, Vadim – Robin Magowan (1990). *Fabled Cities of Central Asia: Samarkand - Bukhara - Khiva*, London: Cassell and Company.
- Günaltay, Şemsettin, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara ty.
- Hattox, Ralph (1989). "Samarkand", *Dictionary of the Middle Ages*, c. X, New York, s. 640-641,
- Heyd, W. (1975). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ö. 367/977 den sonra), *Sûretü'l-arz*, nşr. Kramers-Johannes Heind, Leiden 1938.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg, I-XIII, Beyrût: Dâru Sadr, 1965.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 300/913'den sonra), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâvî, Beyrût 1996.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967.
- İzgi, Özkan (1984). "Çin ile Batı Arasında İpek Yolları (VIII. Yüzyıla Kadar)" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.II, sy. 1, Ankara.
- Kanar, Mehmet (1993). *Büyük Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yay.
- Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrût ty.
- Kitapçı, Zekeriya (1995). *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya.
- Kitapçı, Zekeriya (1983). "İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 25, s.109-135.
- Knobloch, Edgar (1972). *Beyond the Oxus* (Archaeology, Art, Architecture of Central Asia), London.
- Law, David A. (1992). *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel*, Amerika.
- Lawton, John (1991). *Samarkand and Bukhara*, London.

- Lewis, Bernard (1979). *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul.
- Ligeti (1986). *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Mc Govern, William M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina.
- Mori, Masao (1984). "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten*, c. XLVII, sa. 185 (1983), Ankara, s. 339-351.
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. el-Benâi el-Beşârî (ö. 380/990), *Ah-senü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. Muhammed Mahzûm, Beyrût 1987.
- Muminov, M. I. (1969). *İstoriya Samarkanda*, c. I, Taşkent.
- Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), *Târîhu Buhârâ*, Farsça'dan Arapça'ya trc. ve thk. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Nasrullâh Mübeşşir et-Tırâzî, Kâhire 1965.
- Nesefî, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed (ö. 537/1142), *el-Kand fî Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*, thk. Nazar Muhammed el-Fâyâbî, Suudi Arabistan 1991.
- Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* thk. Muhammed Rıf'at Fethullâh - Ali Muhammed el-Becâvî ve arkadaşları, I-XXVII, Kâhire 1923-1985.
- Ögel, Bahattin (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Salman, Hüseyin (2008). "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, s. 147-155, İstanbul: Ötüken Yay.
- Schaeder, H. H. - C. E. Bosworth (1995). "Samarkand", *EP*, VIII, Londra, s. 1031-1034.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 429/1038), *Letâifü'l-Maârif*, Mısır 1960.
- Strange, Guy Le (1905). *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Londra.
- Strong, Anna Louise (1930). *Red Star in Samarkand*, New York.
- Şeşen, Ramazan (2008). "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, s. 65-69, İstanbul: Ötüken Yay.
- Umnyakov, I. – Y. Aleskerov (1972). *Samarkand: a guide book*, Moskova.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, I-XI, Kâhire: Dârü'l-Maârif, ty.
- Togan, Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 629/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru's-Sâdır, Beyrût ty.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavud - Hüseyin Esed ve Arkadaşları, I-XXV, Beyrût 1990.

KÜLTÜR TARİHİMİZ AÇISINDAN KALKANDELEN VE KALKANDELEN DOĞUMLU DİVAN ŞAİRLERİ

Araş. Gör. Şerife ÖRDEK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
serifeordek@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti, ortak bir ideal doğrultusunda bir araya gelmiş farklı etnik ve kültürel grupların oluşturduğu bir medeniyettir. Her bölgede olduğu gibi Balkan topraklarında yetişen şairlerin ve diğer önemli şahsiyetlerin de bu kültür ve medeniyete yaptıkları katkılar edebiyat tarihimiz açısından çok önemlidir.

Çok eski tarihlerden beri Türk kültür merkezlerinden biri olarak öne çıkan Kalkandelen, kültürel anlamda Balkan coğrafyasında yetiştirdiği şairlerle dikkate değerdir. Bâlî, Fakîrî, Kâşifi, Muîdî, Nâlî, Remzî, Sa'îd, Sâidî, Sücûdî, Tulû'î ve Reşid Âkif Paşa divan şiirine önemli katkıları olan Kalkandelen doğumlu şairlerdir.

Bu çalışmada, şuarâ tezkirelerinde zikredilen Kalkandelen doğumlu şairler hakkında bilgi verilerek Kalkandelen'in bir kültür merkezi olarak üstlendiği görev anlatılmaya çalışılacaktır.

0. Giriş

Balkanlar, Avrupa'nın güneydoğusunda yer alan bir yarımada olup tarihin çok eski dönemlerinden beri Türklerin de yoğun olarak yaşadığı yörelerden biridir. Osmanlı Devleti tarafından tamamen fethi Sultan II. Murat devri (1421-1444) ve Fatih Sultan Mehmet devrinde (1444-1446) gerçekleştirilen Makedonya şehirlerinin önemli bir kısmı 14. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar gerekli olan mimarî, dinî, sosyal ve edebî yapılarıyla Osmanlı kültür coğrafyasının önemli birer kültür merkezi haline gelmişlerdir.

Osmanlı kültür coğrafyasına bakıldığında edebiyat tarihimize katkıda bulunan şairlerin büyük bir bölümünün Balkanlardaki şehirlerde doğduğu görülmektedir (İsen 2001: 7). Makedonya sınırlarında yer alan şehirlerin de yetiştirdiği şairlerle divan şiirine olan katkısı azımsanmayacak derecededir.

Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü adlı şair ve yazarların biyografilerini modern biyografi anlayışına göre ele alan projenin son verileri incelendiğinde bugünkü Makedonya sınırları içerisinde yer alan Üsküp (26), Manastır (35), Kalkandelen (11), Debre (2), İştıp (8), Ustrumca (3) ve Köprülü (1) gibi şehirlerin toplam 86 divan şairi yetiştirdiği görülmektedir. Bu şehirler yetiştirdikleri birbirinden önemli divan şairiyle şuara tezkiresi yazarlarının dikkatini çekmişler ve bu yazarların eserlerine konu olmuşlardır.

Bu çalışmada yetiştirdiği şair ve önemli şahsiyetler açısından Osmanlının önemli kültür merkezlerinden biri olan Kalkandelen'den kısaca söz edildikten sonra bu şehirde doğmuş divan şairleri ele alınacaktır.

1. Tarihi Kaynaklarda Kalkandelen

Makedonya'nın kuzeybatısında yer alan şehrin Osmanlının fethinden önceki adı Tetova'dır. Bu şehir, 1476'dan sonraki belgelerde Türklerin verdikleri Kalkandelen adıyla zikredilmektedir (Nureski 2014: 82). Üsküp'ün 42 km. batısında, Şar dağları ile Suha Gora dağları arasında bulunan Polog vadisinde yer alır (Aruçi 2001: 262). Makedonya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü'nün son verilerine göre toplam 86.580 nüfusa sahiptir. Ülkenin üçüncü büyük şehri olan Kalkandelen'de günümüzde 20.053 Makedon, 60.886 Arnavut, 1.882 Türk, 2.357 Roman, 15 Ulah, 604 Sırp, 156 Boşnak, ve diğerleri (627) yaşamaktadır¹.

Kalkandelen, 14. yüzyılın ikinci yarısının sonlarında Osmanlı Türklerinin eline geçmiştir. 1455 tarihli maliye defterlerinde köy ve pazar yeri olarak zikredilmesinin yanında şehir olarak da zikredilmektedir. Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesinde yer almayan Kalkandelen'i Kâtip Çelebi, Cihânnümâ adlı eserinde şöyle anlatır; *Üsküb'den garb ve şimâl tarafında Şâr-dağı dimekle mâruf ve meşhûr cebel şarkisinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan 17 günde varılır. Ve nehr-i Vardar Kalkandelen kurbundan çıkup cereyân ider. Ve cevânibi Üsküb ve Kırçova ve kazâları vâki olmuştur* (Kâtip Çelebi 1971: 89).

---

¹ http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf.

Osmanlı'nın önemli kültür merkezlerinden biri olan Kalkandelen'i 16. yüzyılın tezkire yazarlarından Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-Şu'arâ adlı eserinde yer alan Fakîrî maddeinde şu cümleyle ifade etmektedir; *Hayli murg-ı ma'ânî şikâr ider şehbâz-tab şâ'irleri kopar meşhûr yuvadır* (Kılıç 2010: 1213). Âşık Çelebi'nin bu ifadesinden o dönemde Kalkandelen'in güzel şiirler yazan yetenekli şairlerin yetiştiği önemli bir kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Djuneis Nureski, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Kültür Merkezi Konumundaki Makedonya Şehirleri ve Özellikleri* adlı çalışmasında Kalkandelen'in yetiştirdiği 6 divan şairi olduğundan söz eder. Ancak incelenen biyografi kaynaklarında Kalkandelen doğumlu 11 divan şairi olduğu tespit edildi. Bunlar; Bâlî, Fakîrî, Kâşîfî, Muîdî, Nâlî, Remzî, Sa'îd, Sâidî, Sücûdî, Tulûî ve Reşid Âkif Paşa'dır. Ayrıca incelemeler sonrasında bu şehirde doğmuş Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş önemli şahsiyetlerin varlığı da tespit edildi. Âkif Mehmed Paşa, Receb Paşa, Receb Rüşdî Efendi ve Ruhî Mustafa Efendi tespit edilebilen şahsiyetlerden bazılarıdır.

2. Kalkandelen Doğumlu Divan Şairleri

2.1.Bâlî, Kalkandelenli Bâlî Çelebi

15. yüzyıl şairlerindedir. Şuara tezkirelerine göre Rumelilidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi veren Latîfî, tezkiresinde şairin bir beytinden yola çıkarak Kalkandelenli olduğunu, Ahdî ise aynı bölgedeki Göllikesriye şehrinden olduğunu belirtir. Başlangıç düzeyinde bir eğitim aldığı ve Farsça öğrendiği bilinmektedir. Tımar sahibidir. Divan mensuplarının ve dönemin ileri gelenlerinin hizmetinde bulunduğu ve onlarla yakınlık kurduğu bilinmektedir. Sultân I. Selîm devrinde (1512-1520) vefat etti. Bâlî'nin eser kaleme alıp almadığına dair günümüze bir bilgi mevcut değildir. Halep ve Şam'ın fethi üzerine yazdığı tarihler vardır. "Sultân Selîm şuvey şuvey" tarihini Arap diyarının fethi için düşürmüştür. Bâlî, her ne kadar döneminin meşhur şairlerinden olmasa da hoş ve şirin manzumeleri ve beğenilen sözleri vardır. Ancak tezkire yazarı Ahdî, Bâlî'yi görünüşü ve tavrı itibarıyla Rumeli delilerine benzetmektedir (Canım 2000: 185-186, Demir 2014: isimlersozlugu.com, Kurnaz-Tatçı 2001: 87, Kutlar-Çakır-Koncu 2012:104-105, Riyâzî (yty.: 35v.), Sungurhan 2008: 31, Sungurhan 2009: 172, Solmaz 2005: 115-116).

Bâgun güli vü sünbülü serv ü benefşesi
Yâri gelür diyü kodılar gözci nergisi

Aldı haber sabâdan ü döndi göz eyledi
Ya'nî gelür o gözleri âhû kesün sesi

Müştak imiş benefşe ki pâyuna yüz süre
Miskînün uymuş çemen içinde sinmesi

Bâlî nice halâs ola kaplân-ı 'ışkdan
Çünkü irişdi tenden öte câna pençesi (Sungurhan 2009: 172)

2.2.Fakîrî

16. yüzyıl şairlerinden olup Kalkandelenlidir. Edebiyatımızda Fakîrî mahlasını taşıyan dört şairden biridir. Riyâzî, Fâkirî'nin meşrebinde “fakr u fenâ” emareleri olduğu için şairin bu mahlası seçtiğini söyler. Hakkında bilgi veren kaynaklar yoksul ama gönlü zengin bir kişi olduğundan söz eder.

Sicill-i Osmânî'de şairin Kânûnî dönemi (1520-1566) ortalarında vefat ettiği ancak Latîfî ve Riyâzî Tezkiresi'nde Sultân Selîm devrinde (1566-1574) vefat ettiğini belirtilir. Bu ikilem aynı yüzyılda ve aynı bölgede yaşamış, aynı mahlası kullanan iki şairin var olduğunu düşündürmektedir. Çünkü iki Fakîrî'nin biyografisi sadece vefat tarihlerinde değil başka hususlarda da farklılık göstermektedir. Kalkandelenli Fakîrî'nin mesleğine dair net bir bilgi elde olmamasına rağmen Latîfî Tezkiresi'ndeki Fakîrî'nin Budin'in yeni fethedildiği sırada Rumeli'nde “bazen imamlık, bazen hatiplik, bazen remmallık, bazen tabiplik” yaptığını söylemektedir. Ancak, bu bilgi, meseleyi daha da karmaşık hâle getirmektedir. Zira Budin 13 Zilkade 932 (22 Ağustos 1526) tarihinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından fethedilmiştir. Buna rağmen Latîfî Tezkiresi'nde Sultân Selîm devrinde (1566-1574) vefat ettiği kaydının bulunması nüshaların istinsahında “Süleymân” kelimesinin “Selîm” olarak yazılmasıyla ortaya çıkan ve sonradan yaygınlaşan bir hata olması ihtimalini düşündürmektedir. Bununla birlikte, şairin kendisiyle ilgili bilgi veren biyografi kaynaklarda bahsedilen Risâle-i Ta'rîfât'ından ve diğer eserinden Latîfî'de söz

edilmemesi, verilen şiir örneklerinin benzeşmemesi gibi farklılıklar da göz önüne alındığında iki Fakîrî'nin ayrı şairler olması ihtimali daha da güçlenmektedir.

Şairin 941/1534 yılında yazıp Kânûnî Sultân Süleymân'a sunduğu *Risâle-i Ta'rîfât* adlı bir eseri vardır. Bu eser mefâilün mefâilün feûlün kalıbında yazılmış bir mesnevidir. Çeşitli devlet görevlisi, ticaret erbabı ve sanatkâr tipleri şehrengîz üslubunda 159 fasıl içinde kısaca tarif edilmektedir. Ayrıca şairin, İstanbul tavsifi ve 43 gencin nitelenmesinden oluşan *Şehrengîz-i Fakîrî*, insanlar, hayvanlar ve diğer çeşitli konularda yaklaşık 35 anekdotun yer aldığı *Letâif* ve feûlün feûlün feûl kalıbında yazılmış 101 beyitten oluşan tasavvufî bir mesnevî olan *Sâkînâme* adlı eserleri vardır (Akbar 1996: 509, Canım 2000: 440, İsen 1999: 165, Kılıç 2010: 1213, Köksal 2013: isimlersozlugu.com, Kurnaz-Tatçı 2001: 781, Riyâzî (yty.: 107), Sungurhan 2008, Sungurhan 2009: 180, Sâmî 1413: 3417).

Der Vâsf-ı Şuarâ

Nedür şâ'irlerün bildün mi hâlin
Ögüp her dil-berün zülfi vü hâlin

Kimin dâm eyleyüp kimini dâne
Tolaşup geh dehân ü geh miyâna

İderler yok yire dürlü makâlât
Netîce çıkmaz illâ ki hayâlât (Kılıç 2010: 1213)

2.3.Kâşifi, Mehmed Kâşif Efendi

18. yüzyıl şairlerindedir. Kalkandelenlidir. Asıl adı Mehmed olan şair Kâşifi mahlasını kullandı. Derviş görünümlü, arif bir kişidir. Tezkire yazarı Râmiz, Sultân I. Mahmûd devrinde şiir yazmaya başladığını ve şairler arasında önemli bir yere sahip olduğunu belirtir (Erdem 1994: 250-251, Kurnaz-Tatçı 2001: 838, Tan 2014: isimlersozlugu.com).

2.4.Muîdî

16. yüzyıl şairlerinden olup Kalkandelenlidir. Asıl adı bilinmeyen şairin Muîdî mahlasını seçmesi hususunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Kimi kaynaklarda

Muîdzâde diye bilinen bir kişinin oğlu olduğu için, kimilerinde Zenbilli Ali Çelebi'ye muîd olduğu için, kimilerinde de babası muîd olduğu için bu mahlası aldığı iddia edilmektedir (Köksal 2014: isimlersozlugu.com). Medrese eğitimini tamamladıktan sonra kazaker Mîrîm Çelebi'den mülazım oldu. II. Bayezid devrinde (1481-1512) müderrislik yaptı. Hacca gittikten sonra Mısır'da ikamet etmeye başladı ve orada beytü'l-mâl kâtibi olarak görev yaptı. Mehmed Süreyyâ'ya göre Kânûnî devrinde (1520-1566), Nâil Tuman'a göre 994/1585/86 tarihinde Mısır'da öldü ve aynı yerde medfundur.

Muîdî, tezkirelerde sade ve açık bir dille eserler yazan orta derecede bir şair olarak değerlendirilmektedir. Ahdî, şairin özellikle murabba', muaşşer, tahmis ve tesdis tarzında beğenildiğini söyler. Latîfî ise şiiirlerinden takdirle bahsetmez. Nazire mecmualarında çokça şiiirinin yer alması Muîdî'nin devrinde gördüğü ilgi ve kabulün de bir işareti sayılır. Şairin Pervâne Bey Mecmuası'nda 59, Edirneli Nazmî'nin Mecma'u'n-nezâ'ir'inde ise 61 şiiiri bulunmaktadır (Köksal 2014: isimlersozlugu.com).

Şairin, 120 varaktan oluşan bir divanı vardır. Ayrıca *Miftâhü't-teşbih* adlı eserin de Kalkandelenli Muîdî'ye ait olabileceğini İsmail Erünsal belirtmektedir. Bu eser teşbih sanatı hakkında bilgi veren bir risaledir. Eser belâğata dair yazılan en eski kitaplardan biri olması bakımından önemlidir. Kaynaklardaki bilgiye göre Muîdî aynı zamanda Hamse sahibidir. Latîfî, tezkiresinde *Cevâb-ı Penç Genc'i ve kütüb-i seb'ası* olduğundan söz etmektedir. Bu ifadeden yedi eseri olduğunu, bunların beşinin Nizâmî'nin Penç Genc'ine nazire olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. *Husrev ü Şîrîn*, *Vâmık u Azrâ*, *Şem' ü Pervâne* ve *Gül ü Nevrûz* mesnevileri kaynaklarda ismi geçen eserleridir. Latîfî'nin sözünü ettiği *Kütüb-i Seb'a*'sının geri kalanlarının adları bilinmemektedir (Akbayar 1996: 1111, Canım 2000, İsen 1999: 315, Kılıç 2010: 824, Kurnaz-Tatçı 2000: 221-222, Kurnaz-Tatçı 2001: 969, Riyâzî (yty.: 123), Sâmi 1311: 4335, Solmaz 2005: 282, Sungurhan 2008: 191, Sungurhan 2009: 300, Köksal 2014: isimlersozlugu.com).

Sînemûn her cânibi kim pür-cüdâlık dâğıdur
Lale-i derd ile zeyn olmuş mahabbet dagıdur

Mest ü rüsvây olduğum ayb itme sûfi kim yine
Tâze gül devrânı zâr u mübtelâlık çağıdur

Cân halâs itmek olur mı ışk meydânında kim

Âteş-i âhum yalıñ yarıklu dilsüz yağıdur

Göz bıñarında akup yaşum dükenmezse n'ola
Kimse kandan geldügin bilmez belâ ırmagıdur

Kaddüñ üzre ârızuñ ey hûr-ı gül-ruh fi'l-mesel
Sidre üstinde açılmış tâze cennet bâgıdur

Kimse rahm itmez ölürsem ben garîb üftâdeye
Ağlayup yanan hemîn eşkümle bagrum yağıdur

Dide mülkinde Mu'îdî kondı sultân-ı hevâ
Her habâb-ı eşküm anuñ bir kızıl otagıdur (Köksal 2012: 620-621)

2.5.Nâlî

19. yüzyıl şairlerindendir. Kalkandelen'de doğdu. Asıl adı Nâlî Nu'mân Efendi'dir. Şiirlerinde Nâlî mahlasını kullandı. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Fâtih Camisi civarında bulunan bir medresede öğrenim gördü. Müderris oldu ve muhtelif medreselerde görev yaptı. Bir süre Mısır'da kaldıktan sonra memleketine döndü ve orada 1266/1849 senesinde vefat etti (Çiftçi 2009: 394, Akbayar 1996: 1226, Arslan 2014: isimlersozlugu.com).

Cân u gönlüm müje-i seyfîne kurbân olsun
Şem'-i rûyunla gönül hânesi vîrân olsun
Kasr-ı sînem nazar-endâzına şâyân olsun
Cennet-i hüsnüne dil bülbül-i nâlân olsun

Rûz u şeb âh iderim gonca ruhun şevki ile
Yanarım güfte-i nâzende-femin aşkı ile
Neş'e-yâb oldı gönül la'l-i lebin zevki ile
Bezm-i dilde leb-i la'lin şeker-efşân olsun

Olduğum murg-ı şeb-âvîz saçı sünbülüne

Gülşen oldu bu gönül savt-ı dili bülbülüne
Güli teşbîh idemem la'l-i lebin gülgülüne
Gülgül-i la'l-i lebin Nâli'ye peymân olsun (Çiftçi 2009: 394)

2.6.Remzî

19. yüzyıl şairi olduğu düşünülmektedir. Biyografi kaynaklarında kendisine yer bulamayan şairin hayatı hakkındaki bilgilere ve çıkarımlara Prof. Dr. Yaşar Aydemir'in şairle ilgili yaptığı çalışmalardan ulaşılabilmektedir. Şairin, yaşadığı dönem, yaşadığı yer, şahsiyeti, irtibatta olduğu kimseler, şiirlerindeki konuyla ilgili bilgilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla irtibatta olduğu isimler, tarih düşürdüğü yapılar dikkate alındığında şairin Kalkandelen'de kaldığı, bu civarda doğup büyüdüğü ve ömrünün büyük bir bölümünü buralarda geçirdiği sanılmaktadır (bkz. Aydemir 2014). Şairin divanında Hasan Paşa Sarayı'nın yapılışına düşürdüğü tarih en geç 18. yüzyılın sonlarında doğduğunu ve 1843'lerde hayatta olduğunu düşündürmektedir. Remzî'nin şiirleri içerisinde geçen "Sûdevîzâde" kelimesi şairin yaşadığı dönemde bu isimle anıldığını göstermektedir. Şair, Receb Paşa'nın çocuklarına yazdığı bir kasidede bir mahlasının da Dîdegiryânî olduğunu söylemesine rağmen divanında Remzî dışında bir mahlas kullanmamıştır. Remzî'nin Bektaşî meşrep bir şair olduğu kendisiyle ilgili bilgiler arasındadır.

Şairin Makedonya Milli Kütüphanesi'nde bulunan 100 varaktan oluşan ve 392 manzumeyi içeren bir *Divan*'ı vardır. Gazellerinde âşıkâne, kasidelerinde ise tasavvufî düşünce belirgindir. Ayrıca şiirlerinde Rumeli üslûbu göze çarpar (Aydemir 2014: isimlersozlugu.com).

Medh-i Dûvâz-deh İmâm

Ne devletdür Muhammed hâk-i râhında gubâr olsam

Ne 'izzetdür 'Ali râhında cism-i hâksâr olsam

Hasan ile Hüseyin ugrına iki dîdeden kan yaş

Revân idüp 'Ali Zeyne'l-abâveş pâre pâre'olsam

Muhammed Bâkır ‘aşkı ile cismüm eylesem altûn
İmâm Ca‘ferün ‘aşk u firâkı ile yâr olsam

İmâm Kâzım ‘Ali Mûsâ Rızâ’nun ‘aşkına dâ’im
Zebânım çâk olunca hâmeveş gevher-nisâr olsam

Takî ile Nakî’nün mihrine bend eyleyüp gönlüm
İmâm ‘Askerî medhiyle evkât-ı güzâr olsam

İmâm Mehdî-i sâhib-zamâna baş u cân kurbân
İdüp râh-ı hakîkat içre şahs-ı nâm-dâr olsam

Cihânda ma‘sumun âhı gam-ı dil-sûzına cânım
Cesedden dûr olunca aglayup hep âh u zâr olsam

Du’âdur bunların medhi ne var ‘âlemde ey Remzî

Bu bâg-ı nazm içinde ‘andelîb-i gül-‘izâr olsam (Aydemir 2014: isimlersoz-
lugu.com)

2.7.Sa’îd

18. yüzyılın ikinci yarısı ya da 19. yüzyıl şairlerinden olduğu düşünülmektedir. Yine bu şairin de hayatı hakkındaki bilgilere ve çıkarımlara Prof. Dr. Yaşar Aydemir’in şairle ilgili yaptığı çalışmalardan ulaşılabilmektedir. Bektaşî bir şair olan Sa’îd’in, ilk müşidi Abbas Baba’nın vefatı üzerine 1218/1803-04 yılında tarih düşürmesi şairin bu dönemde şiir yazacak ve tarih düşürecek kadar bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Bu bilgi doğrultusunda şairin doğumunun en geç 18. yüzyılın ikinci yarısında olduğunu söylemek mümkündür. Sa’îd’in Kalkandelen, Gostivar, Serakin, Palçiste gibi yerlere dair yazdığı şehrengîz tarzı şiirlerinden bu bölgede yaşadığı düşünülmektedir. Şairin kaç yılında vefat ettiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Serakin’de Vardar nehrinin taşması ve Receb Paşa’nın nehir kenarına yaptırdığı set sebebiyle yazdığı tarih manzumelerinin 1232/ 1816-17 tarihini işaret etmesi şairin bu tarihte hala hayatta olduğunu göstermektedir.

Sa'îd'e ait bir cönkte 36 manzume yer almaktadır. Şiirlerinde sade bir dil kullanan şairin, Rumeli'ye özgü bir söyleyişi vardır. Şiirlerinde, işlediği konu itibariyle tasavvuf önemli bir yer tutar. Şairin Farsça şiirlerinin de olması şiir yazacak kadar Farsça bilgisine sahip olduğunu gösterir. Çeşitli konulara yönelik çok sayıda tarih yazmıştır. Ayrıca şair, yazdığı manzumeleriyle yaşadığı bölgeye ve döneme ait gerek şehrengîz türündeki şiirlerinde, gerek tarihlerinde ve gerekse medhiyelerinde devrin ve bölgenin fizikî, sosyal ve tarihî dokusuna dair birçok hususa ışık tutacak bilgilere yer verir (Aydemir 2014: isimlersozlugu.com).

Gazel Der-Medh-i Serakin

İricek nev-bahâr faslı gönülleri güşâd eyler
Gelür nutka kamu murgân zebân ile senâ eyler

Bu demde tâlib-i bâde getirüp yârını yâde
Olurlar gamdan âzâde mekânın murgzâr eyler

Olar kim terk ide varın irür hoş-bûyına yârin
Görür mahbûbın âsârın cihânun medhini söyler

Bugünlerde mesîregâh gönül arzû kılup nâgâh
Bulup bir hoş-zebân hem-râh ki her dem hasb-i hâl söyler

Duhâ vakti süvâr olduk ol 'âlî râha yüz sürdük
Sürür ile revân olduk öterdi çevre bülbüller

İrişdük şol yire ey yâr ki her dem gönül arzûlar
Kamu etrâfa çemenzâr döşenmiş sebz hâlîler

Degüldür vasfını imkân teferrücgâh her 'irfân
Ne yana eylesen seyrân irür bir gûne cümbüşler

Donanmış her yana eşcâr ihâtâ eylemiş enhâr
Kuşatmış bir yanın Vardar gice gündüz akup çağlar

Hudâvendî bir âlî-şâh işit sözümi ol âgâh
Anun pâyine şems ü mâh kılur minnet süre yüzler

Anı vasf itme mîm ol sen çü haddün yok otur epsem
Anun mehinde kalur kem dirilse niçe Câmîler

Kurulmuş yüce bir eyvân ider 'âlemleri seyrân
Derûnda mânend-i şâhân sa'âdetle durur begler

Birisi Fahri Yûşân'dur ki ol kâmil-i insândur
Mufaddal beyne'l-akrândur tarîkatda odur rehber

Birisi 'Abdurahmân'ı bulup mesned-i şâhânı
İder derdlere dermânı 'adâlet-bahşını söyler

Cemâli nûr-ı Yezdân'dur Hak'un lutfına bürhândur
Bize bir mahz-ı ihsândur vücûda geldi 'âdiller

Biri Hıfzî ol 'âlî-şâh ider gıpta felekde mâh
Dehânından anun hergâh akar dürr ile gevherler

Birisi Şâh Vefî'dür sehâda sanki 'Ali'dür
Şecî'ler içre vâlîdür sözi arslan gibi gürler

Biri Mîr Hasan ol şâh çeker havfın olan gümrâh
Ana her dem ola hem-râh 'avn-i Şâh 'Ali Haydar

İrişdi gözüme bir dem ulu zâtı sezer âdem
Celâleddîn ol mîrüm şakır bülbül gibi söyler

İlâhî câvidân eyle kamusını sa'âdetle
Sehâvetle 'adâletle olalar dâ'imâ yekser

Ol evvânun sana vasfın ne mümkün eyleye şerhin
Anun cismin dahi resmin derilse niçe şâ'irler

Bir etrâfı dahi cümle donanmış otalar birle
Mukîm olmuş merâtible tevâbi'ler bahâdırlar

Bu mevzi' dilde bir köydür Serâkin'le müsemmâdur
Ne köy san şehir-i a'zamdur gelicek anda vâlîler

Ko etrâf ana muhtâc toyunur anda niçe aç

Sezâdur vire ana baç Sa'îd şehir ü gerek köyler (Aydemir 2014: isimlersoz-
lugu.com)

2.8.Sâidî

16. yüzyıl şairlerinden olan Sâidî, Kalkandelenli'dir. Asıl adı Mehmed'dir. Mektûbîzâde sanıyla tanınır. Mısır'da beytü'l-mâl kâtipliği yaptı. 940/1533 tarihinde vefat etti (Akbayar 1996: 1445, Kurnaz-Tatçı 2001: 401, Yılmaz 2014: isimlersoz-
lugu.com).

2.9.Sücûdî

16. yüzyıl şairlerinden olan şair, Latîfî'ye göre Priştineli, diğer kaynaklara göre Kalkandelenlidir. Pîrî Paşa ve Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'den eğitim aldıktan sonra Pîrî Paşa'nın yardımıyla divan kâtibi oldu, sonra bölüğe geçerek silahdar kâtipliği yaptı. Kânûnî devri (1520-1566) ortalarında Hacc yolculuğu sırasında vefat etti.

Sücûdî, İshak Çelebi'nin Selîmnâme'sinin devamı mahiyetinde bir Selîmnâme kaleme aldı. Âşık Çelebi'ye göre oldukça sanatlı olan ve İshak Çelebi'nin eserine nazaran daha açık, anlaşılır bir dille yazılan bu eser Yavuz'un tahta çıkışıyla başlayıp padişahın İran seferi, Mercidabık, Suriye ve Mısır seferleri konu almaktadır. Biyografi kaynakları

şairin şiirlerini sade bir dille kaleme aldığını belirtirken Latîfî, Sücûdî'nin şiirde pek yetenekli olmadığını söyler. Şair Revânî'nin Yavuz Selîm için yazdığı “berf” redifli kasideyi padişahın redifinden dolayı nahoş bulması üzerine Sücûdî latife yollu şu beyti söylemiştir; *Soğuk sözlerle dondurdun cihânı /Başuna tolular yağsun Revânî*. Revânî ise Sücûdî'ye şu beytle karşılık verdiği bilinmektedir; *Yüzün dokunmaduk yir yok cihânda / Anunçün sana didiler Sücûdî* (Akbayar 1996: 1523, Canım 2000: 296, İsen 1980: 199, İsen 1999: 409-410, Kılıç 2010: 944, Kurnaz-Tatçı 2001: 415, Sâmî 1413: 2038, Köksal 2013: isimlersozlugu.com).

Sanma bülbül nağmesi ey gülizar egler beni
Gülşen-i ışkunda bu feryâd u zâr egler beni

Fürkatünde dem-be-dem merdümlük idüp ey perî
Yaşı çoğ olsun bu çeşm-i eşk-bâr egler beni (Kılıç 2010: 945)

2.10. Tulû'î

16. yüzyıl şairlerinden olan Tulû'î, Kalkandelen'de doğdu. Asıl adı İbrahim olup lakabı Dahhak'tır. Öğrenim görüp İstanbul kadısı Hasan Çelebi'den mülazım oldu. Uç beylerinden Uzguroğlu'nun hizmetinde oldu. Âşık Çelebi, bakımsız, perişan bir görüntüsü olduğunu belirtir. Bir dönem kadılık görevini icra etmek üzere Arnavutluk'ta bulundu ve orada boğularak öldü (Kılıç 2010: 652-653, Kılıç 2014: isimlersozlugu.com, Kurnaz-Tatçı 2001: 593, Sungurhan 2009: 19).

Gerden-i câna du'â-yı seyf asar gâzîlerüz
Gerçi gam maktûliyüz lîkin cihân kattâliyuz

Kalb ile bâzâr idüp âvâre-dil cân gezdürür
Çârsû-yı mihnetün biz onmaduk dellâliyuz

Ey Tulû'î gerçi kim sâfi-dilüz deryâ gibi
Lîk 'ışk-ı pâkdan 'âlemde sanma hâliyüz (Sungurhan 2009: 19)

2.11. Reşîd Âkif Paşa

19. yüzyılda yaşadı. Kalkandelenli Âkif Paşa'nın oğludur. Ayân azası olarak görev yapan Reşîd Âkif Paşa'nın kaynaklarda dürüst, asil ve şerefli bir kişi olduğu belirtilir. 1338/1919 yılında vefat ederek Fatih'te babasının yanına defnedildi. Osmanlı Müellifleri adlı kaynakta bir divana sahip olduğu belirtilen Reşîd Âkif Paşa'nın şiirleri hakîmâne ve mutasavvıfânedir (Kurnaz-Tatçı 2000: 338).

Hod-perestân-ı zaman dünyâ ve mâfihâ arar
Bir bilen asl-ı vücûdu başka bir dünyâ arar

Dil ne sakiden kaçır, ne câm-ı gam-fersâ arar
Meşreb-i ehl-i hakikat bir yed-i beyzâ arar

Farig olmaz bir zaman derd-i taharriden hayâl
Hilkatinden, rihletinden maksad-ı aksa arar

Bir cemîl ol bil nedir sırr-ı Cemâlüllah'ı kim
Dil-berandan âşikaan-ı irfan müstesna arar

Serde nâr-ı aşk-ı ehlü'l-beyt yansın kim gönül
Hükm-i fermanı müeyyed nurdan tuğra arar

Şimdi varsun bilmesün ebnâ-i âlem kadrime
Dem gelir elbet zaman bir ma'delet-pîrâ arar

Nakilden evvel gerek insana feyz-i intikal
Ey Reşîd erbâb-ı fikr elfazdan mânâ arar (Kurnaz-Tatçı 2000: 338)

Sonuç

	ŞAİR	YAŞADIĞI YÜZYIL	MESLEĞİ
1	Bâlî	15. Yüzyıl	----
2	Fakîrî	16. Yüzyıl	İmam, Hatip, Remmal, Tabip (?)
3	Kâşifi	18. Yüzyıl	----
4	Muîdî	16. Yüzyıl	Müderres, Beytü'l-mâl Kâtibi
5	Nâlî	19. Yüzyıl	Müderres
6	Remzî	19. Yüzyıl	----
7	Sa'id	18. / 19. Yüzyıl (?)	----
8	Sâidî	16. Yüzyıl	Beytü'l-mâl Kâtibi
9	Sücûdî	16. Yüzyıl	Divan Kâtibi
10	Tulû'î	16. Yüzyıl	Kadı
11	Reşîd Âkif Paşa	19. Yüzyıl	Ayân Azası

Bu çalışmada, şuara tezkirelerinde tespit edilen Kalkandelen doğumlu 11 şairin biyografisi ele alındı. Bu şairlerden 1'inin 15. yüzyılda, 5'inin 16. yüzyılda, 1'inin 18. yüzyılda, 3'ünün 19. yüzyılda yaşadığı tespit edildi. Ayrıca Kalkandelenli olduğu tespit edilen 1 şairin de 18. yüzyılın ikinci yarında ya da 19. yüzyılın ilk başlarında yaşadığı düşünülmektedir. 16. yüzyıl, klâsik Türk edebiyatının zirve dönemidir. Kalkandelen'in de bu yüzyılda yetiştirdiği şair sayısı göz önüne alındığında 16. yüzyılda klâsik Türk edebiyatının genelinde oluşan durumu Kalkandelen'de de gözlemlemek mümkündür.

Çalışmamız esnasında dikkat çeken bir diğer husus ise Kalkandelen'in yetiştirdiği divan şairlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş önemli şahsiyetler de yetiştirmiş olmasıdır. Cezayir Bahr-ı Sefid Valisi Âkif Mehmed Paşa, mîrimîrandan olarak görev yapan Receb Paşa, dersiâm ve mevâlî olarak görev yapan Receb Rüşdî Efendi ve Şeyh Ruhî Mustafa Efendi bu önemli şahsiyetlerden bazılarıdır.

Sonuç olarak Makedonya şehirlerinden biri olan Kalkandelen'in Osmanlı döneminde sahip olduğu sosyo-kültürel imkânlarıyla, yetiştirdiği şair, âlim, sanat erbabı ve devletin önemli kademelerinde görev almış şahsiyetleriyle Osmanlı'nın önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akbayar, Nuri (hızl.) (1996). Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Aruçi, Muhammed (2001). “Kalkandelen”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 24. S. 262-263.
- Canım, Rıdvan (2000). Tezkiretü’ş-Şuara ve Tabsıratü’n-Nüzemâ. Ankara: AKM Yay.
- Çiftçi, Ömer (hızl.) (2009). Fatîm Davud-Hâtimetü’l-Eş’âr. [http:// ekitap. kulturturizm.gov.tr /Eklenti/10736,metinpdf.pdf?0](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10736,metinpdf.pdf?0).
- Erdem, Sadık (hızl.) (1994). Ramiz ve Adâb-ı Zurafa’sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks Sözlük. Ankara: AKM Yay.
- İpekten, Haluk vd. (1988). Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Ankara: KB Yay.
- İsen, Mustafa (1997). Ötelere Bir Ses – Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler. Ankara: Akçağ Yay.
- İsen, Mustafa (1999). Latifi Tezkiresi. Ankara: KB Yay.
- İsen, Mustafa (hızl.) (1998). Tezkire Heşt Behişt. Sehî Bey. Akçağ Yay. Ankara.
- Katip Çelebi (1971). Cihannümâ - İklîm-i Rum (Rumeli Kısmı). İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi - Halet Efendi Nr. 640.
- Kayabaşı, Bekir (1997). Kaf-zâde Fâ’izî’nin Zübdetü’l Eşâr’ı. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi
- Kılıç, Filiz (hızl.) (2010). Aşık Çelebi, Meşâirü’ş-Şuarâ. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Kurnaz, Cemal ve Mustafa Tatçı (hızl.) (2000). Bursalı Mehmed Tahir. Osmanlı Müellifleri ve Ahmet Remzi Akyürek Miftahu’l-Kütüb ve Esami-i Müellifin. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Kurnaz, Cemal ve Mustafa Tatçı (hızl.) (2001). Nail Tuman, Tuhfe-i Nâilî. Ankara: Bizim Büro Yay.

- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha, M. Çakır, H. Koncu (hzl.) (2012). Mehmed Tevfik, Kâfile-i Şu'arâ. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.
- Köksal, M. Fatih (2012). Edirneli Nazmî, Mecma'u'n-Nezâ'ir. [http:// ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-292688/h/edirneli-nazmi-mecmaun-nezair.pdf](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-292688/h/edirneli-nazmi-mecmaun-nezair.pdf).
- Leontiç, Mariya (2013). Batı Dünyasına Pencere Açan Kâtip Çelebi'nin Makedonya İçin Önemi ve Değeri. <http://eprints.ugd.edu.mk/8456/1/KATIP-CELEBI-BALTAM-18-2013.pdf>.
- Nureski, Djuneis (2014). Osmanlı Kaynaklarına Göre Kültür Merkezi Konumundaki Makedonya Şehirleri Ve Özellikleri. Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Cilt 3. Sayı 1. Ss. 63-102.
- Özcan, Abdülkadir (1989). Mecdî Mehmed Efendi, Hadâiku's-Şakaik (önsöz ve indeks ile tıpkıbasım). İstanbul: Çağrı Yay.
- Özcan, Abdülkadir (1989). Nev'îzâde Atâî, Hadâiku'l-Hakaik fî Tekmileti's-Şakaik (önsöz ve indeks ile tıpkıbasım). İstanbul: Çağrı Yay.
- Riyâzî Mehmed (yty). Riyâzü's-Şu'arâ. Millet Kütüphanesi Ali Emirî Efendi Bölümü. Nu: 765.
- Solmaz, Süleyman (2005). Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı. Ankara: AKM Yay.
- Sungurhan Aysun (hzl.) (2008). Beyânî, Tezkiretü's-Şuarâ. Ankara: Kültür Bak. Yay. E-kitap:<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215416/h/giris.pdf>.
- Sungurhan Eydurhan, Aysun (hzl.) (2009). Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ. Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap: [http://ekitap.kulturturizm.gov.tr /dosya/1-219121/h/girishc.pdf](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219121/h/girishc.pdf).
- Şemseddin Sâmî (1311). Kâmûsü'l-A'lâm. İstanbul.
- Zavotçu, Gencay (2009). Rıza Tezkiresi, (İncelenme-Metin). Sahaflar Kitap Sarayı. İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

- Arslan, Mehmet (2014). Nâlî, Kalkandelenli Nâlî Numân Efendi. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4555>.
- Aydemir, Yaşar (2014). Remzî. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4881>.
- Aydemir, Yaşar (2014). Sa'îd. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4878>.
- Demir, Hiclâl (2014). Bâlî, Rumelili Bâlî Çelebi. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4220>.
- Kılıç, Filiz (2014). Tulû'î, İbrahim Tulû'î Efendi. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1920>.
- Köksal, M. Fatih (2013). Fakîrî. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1019>.
- Köksal, M. Fatih (2013). Sücûdî. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=340>.
- Köksal, M. Fatih (2014). Muîdî. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1406>.
- Tan, Bünyamin (2014). Kâşîfî, Mehmed Efendi. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6480>.
- Yılmaz, H. Kadri (2014). Sâidî, Mektubîzâde Mehmed Sâidî Çelebi. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=5427>.

BİR OSMANLI ŞEHİRİ KÖPRÜLÜ

Yrd. Doç. Dr. Tekin TUNCER
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
tekintuncer@nevsehir.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Ömer KUL
İstanbul Üniversitesi
kulomer@hotmail.com

ÖZET

Bildirimizde Köprülü veya diğer adıyla Titov-vélés Kazasının Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden sonra buradaki İslami yapılaşma ve bir kültür şehri haline gelişi hakkında bilgiler ortaya koymaya çalıştık. Yeteri kadar kaynak olmaması sebebiyle nüfus, yerleşme ve gelirlerle ilgili bilgilere ulaşabilmek için tapu tahrir defterlerinden faydalandık. Köprülü Kazasında bulunan ve kaynaklarda adları geçen eserleri hakkında günümüzdeki durumları ile ilgili bilgiler aktarıldığı gibi bu ve buna benzer yapılacak çalışmalarla Osmanlı'nın Balkanlardaki kültürel miraslarının daha iyi tanıtılacağı kanaatini ile bildirimizi yorumlamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Köprülü, Titov-vélés, Nüfus, Mahalle, Camii

Abstract

Our notification bridged or Titov-Veles kazazi after getting into the hands of the Ottoman Empire, the local construction and we have tried to put the information about the arrival of Islamic culture, into a city. Due to lack of enough resources, population, and settlement in order to achieve the information regarding income, we have benefited from the Tahrir deed book. Accident and bridged sources about the works that have been mentioned in this and other similar studies such as the present where information is transmitted about the status of cultural heritage in the Balkans with the Ottomans will be introduced to a better opinion of where we tried to interpret our declaration.

Key Words: Bridged, Titov-vélé of, Population, Neighborhood, Mosque

Kültürel ve tarihi bir geçmişe sahip olan Köprülü şehri yaklaşık 2.500 yıllık bir geçmişe sahiptir. Köprülü şehri, Yıldırım Bayezid döneminin önemli komutanlarından olan Timurtaş Paşa tarafından fethedilmiştir¹. Şehir, önemli bir geçiş bölgesinde olduğu için Ege ile Orta Avrupa'nın önemli geçiş bölgesi üzerinde kurulmuştur. Şehrin tarihi oldukça eskidir. Şehre eski dönemlerde "Köprüler şehri" anlamına gelen "Beylazora" (Sakellariou, 1988, s. 15) ismi verilmiştir. Bu isim daha sonra "Vélés" olarak isimlendirilmiştir (Acaroğlu, 1994, s. 1286; Öngör, 1961, s. 881; "Veles", 1973, s. 552). Osmanlı'nın bölgeyi fethetmesinden sonra aslında ismine dokunulmayarak şehrin eski köprüsünden esinlenerek "Köprülü" adı verilmiştir (Kahraman, 2010, s. 571). Köprülü Kazasının fethinden sonra diğer fethedilen yerler gibi iskâna tabi tutularak Anadolu'dan birçok Türkmen aile bölgeye getirilerek buraya yerleştirilmiştir (Halaçoğlu, 1989, s. 637; Baştav, 1994, s. 829-830; Barkan, Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri ve Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış, 1943, s. 483; Kul, 2000, s. 10, 28-29).

Köprülü Kazasının feth edilmesinden sonra eldeki kaynaklar incelendiğinde bölgenin yönetiminin kime bırakıldığı ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla beraber fetihden sonra buranın İl, Kaza, Nahiye veya köy olup olmadığı ile de bir kayıt mevcut değildir. Bu bilgi eksikliklerine rağmen Timurtaş Paşa'nın fethi gerçekleştirmiş olmasından yola çıkarak bölgenin idaresinin Timurtaş Paşa'ya bırakılmış olması muhtemeldir. Fetih sonrasında yöneticisi ve idari taksimatının ne şekilde yapıldığını bilmediğimiz Köprülü Kazasının bu durumu 1453 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra bölgede yapılan tahrir çalışmaları sonrasında

---

¹ I. Murad'ın şehit edilmesinden sonra Osmanlı tahtına çıkan Yıldırım Bayezid döneminde Güney Balkanlarda genişleyen Türk fetihleri, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'ya kadar uzanmıştır (Emecen, 1992, s. 37). 1390 yılında Yıldırım Bayezid, Timurtaş Paşa'yı Lazar ilinin fethiyle görevlendirmiştir. Aynı zamanda Evrenos ve Paşa Yiğit Beyler de bölgede fetih yapmakla görevlendirilmiştir (Atsız, 1970, s. 66; Solakzâde, 1989, s. 71; Neşri, 1998, s. 267; Saadeddin, 1992, s. 69; Azamat, 1992, s. 27). Osmanlı Müellifleri Köprülü'nün fetih hadisesinden bahsetmemekle beraber fethin tam tarihini de vermemektedirler. Köprülü Kazasının tam olarak fetih tarihi hususunda (Kahraman, 2010, s. 790)'de h.786/m.1386 yılı ve Timurtaş Paşa eliyle yapıldığı şeklinde ifadesini kullanmaktadır. Lakin dönemin siyasi olayları incelendiğinde Köprülü Kazasının fethinin Evliya Çelebi'nin kaydının aksine 1386 yılında değil de Yıldırım Bayezid Han döneminde, yine Timurtaş Paşa eliyle yapıldığı daha doğru bir kanaat olarak durmaktadır. Balkanlarda Osmanlı fetihleri için bkz. (İnbaşı, 1995, s. 9-20; Kul, 2000, s. 22-28)

“vilâyet” adı altında şehrin şubası Şeyh Bey’in tasarrufuna verilmiştir². Şehir 1468 ve 1488-1489 tarihli defterlerde “vilâyet”, 1481, 1519, 1529 ve 1544 tarihli defterlerde ise “nahiye”, olarak kaydedilmiştir (Barkan, 894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları, 1964, s. 81; İnbaşı, 1995, s. 29)³. Köprülü Kazası 1632 ve 1653 tarihlerinde sancak durumunda bulunan Üsküb’e, kısa bir süre sonra da Köstendil Sancağı’na bağlanmıştır. Şehrin XIX. asırda tekrar Üsküb Sancağına bağlandığı görülmektedir (Sokoloski & Stajanovski, 1971, s. 229).

Köprülü’nün merkezine yarım saat mesafede ve güney kısmında küçük bir kalesi olan şehir, kale etrafından değil daha kuzeyde Vardar’ın iki yakasına kurulu vaziyettedir. Evliya Çelebi’ye göre fethi müteakip şehrin ortasına bir köprü yapılmış, bu sebeple şehir “Köprülü” olarak adlandırılmıştır (Kahraman, 2010, s. 790). Şehrin genişliği, evlerin biçimi ve saat kulesinin varlığı gelişmişliğinin bir göstergesi olarak durmaktadır. Kamus’l-Â’lam’da yer alan bilgilerde şehirde 9 camii, 2 mes-cid, 7 tekke, 1 manastır, 1 rüşdü, 3 ibtidâî ve 2 sibyan İslâm mektebi ile 3 Bulgar, 2 Rum ibtidâî mektep, 32 han, 1 hamam, 20 değirmen ve 9 fabrika bulunduğu kaydı bulunmaktadır. Bu haliyle işlek bir ticaret şehri görüntüsü veren Köprülü’den üretilen pastırmanın da ihraç edildiği nakledilmektedir (Sami, 1996, s. 3906). Günümüzde ise Köprülü, Makedonya’nın önemli şehirlerinden birisidir.

Çalışmaya konu olan Köprülü Kazasına ait bilgiler Başbakanlık Osmanlı Arşivi 232 numaralı Mufassal Tapu-Tahrir defterine dayanılarak hazırlanmıştır⁴. İncelemiş olduğumuz tahrir defterine göre Köprülü kelesi hakkında bilgi mevcut değildir. Kale hakkında tek bilgi Evliya Çelebi’nin ifadesiyle yıkılmaya yüz tuttuğu şeklindedir (Kahraman,

---

² BA. MAD 237, s.1.

³ BA. TD 4, s. 143; BA. TD 16, s. 180, 270, 440, 574, 721; BA. TD 149, s. 675; BA. TD 232, s. 4.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Tapu-Tahrir Defterleri Kataloğu’nda 232 numara ile kayıtlı bulunan mufassal tahrir defteridir. Defterin girişinde “Fihristi Nevahi-i Üsküb” başlığı altında Nahiye-i Üsküb (6-159), Nahiye-i Kalkandelen (160-281), Nahiye-i Kırçova (282-395), Nahiye-i Manastır (396-530), Nahiye-i Pirlepe (532-697) ve Nahiye-i Köprülü (698-805) defterde yer alan idari birimler kaydedilmiştir (BOA, TD 232, s. 4). Defterde Besmele ve Arapça bir mukaddimeden sonra Kanuni Sultan Süleyman zamanında Emin Yusuf b. İskender ile Katip Bekir b. İbrahim tarafından tertip edildiği ve Evail-i Receb 921/Eylül 1544 tarihinde Divân-ı Âli’ye teslim edildiği belirtilen bir şerh bulunmaktadır (BOA, TD 232, s. 6). Tamamı 860 sayfa olan Mufassal tahrir defterinin 806-843. sayfaları arasında Üsküb, Manastır ve Kalkandelen nahiyelerinde bulunan vakıflar kayıtlıdır.

2010, s. 790). 1544 tarihli defterde ise birer tane bayraktar, sekban ve sarracın bulunduguna dair kayıt vardır⁵.

İncelemiş olduğumuz dönemde kale, han, hamam, çarşı, cami, mescid ve medreseleri; kadısı, subaşı, dizdarı, askerî-mülkî ve idarî görevlileri ile Balkanlarda ehemmiyetli bir kasaba olan Köprülü'nün büyük çoğunluğu gayrimüslim nüfustan müteşekkil olup, Müslim nüfus da az olmakla beraber bulunmakta idi. Şehirde 1544 tarihli defter kaydına göre 4 Müslim ve 7 Gayrimüslim mahalle bulunmaktaydı (Kul, 2000, s. 52). Köprülü Kazasında mahalleler genellikle bir sosyal esere binaen o isimle anılmışlardır. Mesela Mahalle-i Camii, Mahalle-i Yeni Köprü vb..

Köprülü Kazası mahallelerini kısaca açıklayacak olursak:

a. Müslüman Mahalleleri

Mahalle-i Cami: Mahallede birer tane imam, müezzin, matbah-ı kebir⁶, eşici, mu'tak⁷, celeb⁸ ve derkira ile 5 nalbant, 2 divane⁹, 13 hane ile 2 mücerret¹⁰ vergi nüfusu bulunmaktaydı¹¹.

Mahalle-i Havlulu: Mahallede birer tane imam, müezzin, bostancı, nalbant, faraş, muhassıl¹², çullah¹³ ve akıncı ile ikişer tane pabuççu, yapucu, hayat ve üçer tane sipahi-zade ve çift tasarruf eden hane vardı. Mahallede 8 hane ve 1 mücerret vergi nüfusu bulunmaktaydı¹⁴.

Mahalle-i Yeni Köprü: Birer tane imam, müezzin, sabuncu, pazarlu, yapucu, hayat, nalbant ve çullahın bulunduğu mahallede Köprülü Muhtesibi¹⁵ olarak kaydedilen

---

⁵ BA. TD 232, s.770, 737, 779.

⁶ Büyük mutfak

⁷ Serbest bırakılmış köle, cariye veya esir.

⁸ Kesilecek hayvanları kasaplara satan sığır tüccarı.

⁹ Aklı olmayan.

¹⁰ Bekar.

¹¹ BA. TD 232, s. 699.

¹² Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan önceki dönemde vergi tahsildarına verilen isim.

¹³ Dokumacı.

¹⁴ BA. TD 232, s.700

¹⁵ Belediye işlerine bakan memur.

Mustafa adındaki şahıs da ikamet etmekteydi. Mahallenin vergi nüfusu ise 11 hane ve 1 mücerret idi¹⁶.

Mahalle-i Köprü: 27 hane, 2 hane müslim vergi nüfusu ile Köprülü Kethüdasının¹⁷ oturduğu mahallede toplam 30 nefer vardı. Mahallede ayrıca 2 de baştina¹⁸ tasarruf eden hane bulunmaktaydı¹⁹.

b. Gayrimüslim Mahalleler

Mahalle-i Radoslav (Pirdobraslav): 29 hane ve 3 mücerret vergi nüfusu kayıtlı mahallede ayrıca 4 baştina tasarruf eden hane bulunmaktaydı²⁰.

Mahalle-i İstale: Günümüzde Stale şeklinde bilinen mahallede 22 hane ve 2 mücerret vergi nüfusu ile 3 tane de baştina tasarruf eden hane kaydı vardı (Sokoloski & Stajanovski, 1971, s. 135)²¹.

Mahalle-i Dobgo: 1544 tarihli defterde kaydı bulunmayan mahalle 1468 tarihli defterde Dabijiv olarak kaydedilmiştir (Kul, 2000, s. 54-55).

Mahalle-i Dobraslav: Mahallede 10 hane, 1 mücerret vergi nüfusu ile 1 tane baştina tasarruf eden reaya bulunmaktaydı²².

Mahalle-i Yoban: Sadece 1468 tarihli defterde kaydı bulunan mahallede 35 hane ve 10 bive²³ vergi nüfusu kaydı yer almaktadır²⁴.

Mahalle-i Kokora: 1544 tarihli defterde Rale Kokora şeklinde kaydedilen mahallede 22 hane ve 6 mücerret vergi nüfusu yanında 6 tane de baştina tasarruf eden hane vardı²⁵.

---

¹⁶ BA. TD 232, s.700.

¹⁷ Devlet ile toplum arasında iletişim ve irtibatı sağlamakla görevli kişi.

¹⁸ Devlet arazisinden tapu ve miras suretiyle geçen tarla.

¹⁹ BA. TD 232, s.703.

²⁰ BA. TD 232, s.701.

²¹ BA. TD 232, s.701;

²² BA. TD 232, s.700.

²³ Dul kadın.

²⁴ BA. TD 4, s.145-146.

²⁵ BA. TD 232, s.701.

Mahalle-i Bopovitri: 32 hane, 5 mücerret ve 2 bive vergi nüfusu bulunan mahallede 2 de baştına tasarruf eden reaya kayıtlıdır²⁶.

Mahalle-i Yanko Boyu: 17 hane, 3 mücerret ve 2 bive vergi nüfusu bulunan mahallede bir tane de baştına tasarruf eden reaya vardı²⁷.

Mahalle-i Köstendin: 28 hane, 1 mücerret ve 1 bive vergi nüfusu bulunan mahallede ayrıca 5 tane de baştına vardı²⁸.

Yukarıdaki mahalle bilgilerinden hareketle zikredilen tarihte Köprülü merkezinde 186 nefer müslim yanında 1.201 nefer de gayrimüslim nüfusun bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Diğer bir ifade ile Nefs-i Köprülü’de bulunan Müslim ve gayrimüslim nüfus oranı % 13.1’e karşılık % 86.59 idi. E. Hakkı Ayverdi, şehirde bulunan eserler hakkında Evliya Çelebi’nin verdiği bilgileri kendisinden 250 sene sonra kaleme alınan Şemseddin Sami’nin eseriyle mukayese ederek vermiştir (Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, 1981, s. 90). İncelemiş olduğumuz dönem içerisinde cami, mescid ve medreselerin varlığına dair bilgiler defterlerde çok azdır. Buna ilaveten isim olarak hiçbir cami, medrese, mescid vb. yapılara da rastlamadık. Tarihi eserler ile alakalı verdiğimiz bilgileri Evliya Çelebi, Şemseddin Sami ve E. Hakkı Ayverdi’nin eserlerinden aktardık.

Köprülü Kazasında bulunan tarihi eserler ve durumlarını kısaca ifade edecek olursak:

Alauddin Bey Camii: E. Hakkı Ayverdi, Köprülü Tapu defterlerinde bulunduğunu ifade ettiği camiye, eserini kaleme aldığı tarihte rastlamadığını belirtmiştir. Biz de defterde bu isimde bir camiye rastlamadık (Ayverdi, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimari Eserleri, 1976, s. 90; Kul, 2000, s. 70).

Paşa Camii: Cami, Fazıl Ahmed Paşa tarafından Said Bey Camiinin tecdit edilmiş şeklindedir. Banisinin adıyla değil de şehir halkı tarafından Paşa Camii olarak anılır. Minaresi oldukça yüksek olup, en üst kısmına kadar kesme taşla örülmüştür. Caminin karşısında birer çeşme ve hazire bulunmaktadır.

---

²⁶ BA. TD 232, s.702.

²⁷ BA. TD 232, s.701.

²⁸ BA. TD 232, s.702.

Hacı Ahmed Camii: Ayverdi'nin tapu defterinde kaydını gördüğü cami, **Hacı Hüsrev Camii**, **Hacı İbrahim-Kumsal Camii** ve **Mesih Paşa Camii** gibi günümüzde mevcut değildir.

Köprülü-zâde Mustafa Bey Camii, **Sultan Mehmed Camii** ile **Hacı Mehmed Medresesi**, **Ahmed Ağa Mektebi**, **Hacı Hisrev Mektebi** de günümüzde bulunmayan eserler arasındadır. Ayverdi, Köprülü Tapu defterinde 7 tane caminin bulunduğunu fakat bunlardan sadece Sultan Mehmed Camiinin isminin kayıtlı olduğunu, diğerlerinin ise belirtilmediğini ifade etmektedir. Ayverdi, camilerin isim ve yerlerin kendilerine rehberlik eden şahıslar tarafından söylendiğini ifade etmektedir (Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, 1981, s. 91-92).

Şehirde bulunan köprü, Evliya Çelebi'nin kaydına göre, Timurtaş Paşa tarafından yaptırılmıştır. Lakin bu köprü günümüze kadar intikal etmemiştir (Kahraman, 2010, s. 790; Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, 1981, s. 90; Ayverdi, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimari Eserleri, 1976, s. 239). 1544 tarihli defter kaydı bulunan köprünün muhafazası için 30 nefer kefare derbentçi tayin edilmiştir²⁹. Evliya Çelebi'ye göre şehirde kesif bir hamam bulunmaktaydı. Şemseddin Sami ise şehirde 32 han ve hamam bulunduğunu yazmaktadır. Bu iki müellifin belirttiği hamam ile alakalı olarak tahrir defterinde bir kayda rastlamadık. Sadece 1468 tarihli defterde Köprülü'de bulunan **Mehmed** isimli bir hancının tımar tasarruf ettiğine dair bir kayıt vardır³⁰. Şehirde bulunan diğer bir tarihi eser ise **Saat Kulesi**'dir. 7x7m ebadında olan kule, Vardar nehrinin sağ sahilinde bulunmaktadır (Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, 1981, s. 92). İncelediğimiz defterde Saat Kulesi ile alakalı bir bilgiye rastlamamakla birlikte, muhtemelen kule daha sonraki tarihlerde yapılmıştır.

İncelediğimiz dönem içerisinde Köprülü Kazasının nahiyesi bulunmamaktaydı. Çalışmamızın ana malzemesini meydana getiren tahrir defterlerinde Köprülü Kazasına tâbi köylerin has, zeamet veya tımara ayrılıp-ayrılmadığı, tımara tahsis edilmiş ise kimlerin tasarrufunda bulunduğu ve o kişilerin vazifesi ile yükümlülükleri de belirtilmiştir. Defterlere köylerde yetiştirilen mahsuller ayrı ayrı yazılarak bunların miktarı ve nakdî karşılıkları da kaydedilmiştir. Bunlara ilave olarak köy halkının da statüleri, derbentçi,

---

²⁹ BA. TD 232, s. 703.

³⁰ BA. TD 4, s. 231.

çeltikçi vb. muafiyetlere sahip olanlar da deftere kaydedilmiştir. Köylerden birçoğu günümüze kadar varlıklarını devam ettirebilmiştir.

Köprülü'deki yerleşim yerlerinden 18 tanesi has, 8 tanesi zeamet ve 61 tanesi de tımar olarak tasarruf olunmaktaydı. 1544 tarihli deftere göre köylerden 8 tanesi derbentçi olarak görevlendirilmiş, 2 tane de çeltükçilikle uğraşan köy vardı. Çalışma ile Köprülü Kazasına bağlı köylerde bulunan tahmini nüfusu da ortaya koymaya çalıştık. Buna göre: köylerde meskûn bulunan 4.105 haneden 323 hane Müslim, 3.872 hane de Gayrimüslim idi. Meskûn reayadan 10 tane Müslim Mücerred ile 447 gayrimüslim Mücerred bulunmaktaydı. Tabi köylerde 138 tane de bive kaydı bulunmaktaydı. Zikredilen bu rakamlardan hareketle Köprülü'ye tâbi köylerin tahmini nüfusunu çıkartmak mümkün olmaktadır. Buna göre hane sayısını 5 ile çarparak çıkan sonuca mücerred ve biveleleri ilave etmek suretiyle tahmini nüfusu da bulmuş olduk. Buna göre Köprülü Kazası tâbi köylerinin tahmini nüfusu 21.120 kişi idi. Kır iskân birimlerinin toplam nüfus içerisindeki Müslüman nüfusun oranı da % 7.69 idi.

Hane		Mücerred		Bive	%	
Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
323	3.872	10	447	138	7.69	92.31

Tablodan da anlaşılacağı üzere Müslim nüfusun genel nüfus oranında azlığı dikkat çekmektedir. Bunun sebeplerinden birisi Nefs-i Köprülü'nün bu çalışmaya dâhil edilmemesi, diğer bir sebebi de Balkanlarda Müslim ahalinin genelde şehir merkezlerinde meskûn olmasından kaynaklanmaktaydı.

Ayrıca incelediğimiz dönemde köylerden elde edilen vergi miktarı 530.461 akçe idi. Zikredilen bu rakamın dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda yüksekliği dikkat çekmektedir. Bu durumu Köprülü Kazasına tabi köylerin mümbit arazilerden müteşekkil olduğu sonucu çıkartmak mümkündür.

SONUÇ

Köprülü örneği ile Balkanlardaki Osmanlı varlığını ifade etme gayreti içerisinde olduk. Her hali ile Anadolu'daki bir kasabadan farkı olmayan Balkan yerleşimlerinde bulunan tarihi eserlerin günümüzdeki hallerinin içler acısı olduğu ekseriyetle kabul edilebilecek bir gerçektir. Evliya Çelebi'nin eserini yazmasından 250 yıl sonra kaleme alınmış Kamus-u'l-Â'lâm adlı eser ile her ikisinin bir nevi takipçisi olan E. Hakkı Ayverdi'nin çalışması yeniden ele alınıp, Balkanlardaki tarihi eserlerin envanterinin çıkartılması, bununla beraber yıkılmaya yüz tutmuş olanların tamir edilmesi vb. çalışmaların ivedilikle yapılmasının gerekli olduğu kanaatini taşımaktayız. Temennimiz bu nevi çalışmaların bireysel çalışmalardan öteye bir devlet politikası halinde gerçekleştirilmesidir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Tapu-Tahrir Defterleri

BA. MAD 237

BA. TD 149

BA. TD 16

BA. TD 232

BA. TD 4

B. Kaynak ve Tetkik Eserler

“Veles”. (1973). *Meydan Larouse* (Cilt XII, s. 558). içinde Meydan Yayınevi.

Acaroğlu, M. T. (1994). XV. Yüzyıl Sonlarıyla XVI. Yüzyıl Başlarında Balkanlarda Türkçe Yer Adları. *XI. TT Kongresi, Bildiriler, III*, s. 1267-1300. Ankara 1994.

Atsız, N. (Dü.). (1970). *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ayverdi, E. H. (1976). *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1981). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya* (Cilt III). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

- Azamat, N. (Dü.). (1992). *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Barkan, Ö. L. (1943). Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri ve Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4(2), 455-554.
- Barkan, Ö. L. (1964). 894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları. *Belgeler*, I(I), 1-117.
- Başta, Ş. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun Yeniden Kuruluşunda Rumeli'nin Katkısı. *XI. TT Kongresi, Bildiriler, III*, s. 829-839. Ankara.
- Emecen, F. (1992). I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi. *I. Kosova Zaferi'nin 600. Yıldönümü Sempozyumu*, (s. 35-44). Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (1989). Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri. *Bellekten*, LII(207-208).
- İnbaşı, M. (1995). Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası (1455-1569) (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum : Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kahraman, S. A. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt V). İstanbul: YKY.
- Kul, Ö. (2000). XV-XVI. Asırlarda Köprülü Kazası (1453-1544) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Van : Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Neşri, M. (1998). *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)* (Cilt I). (F. R. Unat, & M. A. Köymen, Dü) Ankara: TTK.
- Öngör, S. (1961). *Coğrafya Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Saadeddin, H. (1992). *Tacü't-Tevârih* (Cilt II). (İ. Parmaksızoğlu, Dü.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakellariou, M. L. (1988). *Macedonia: 4000 Years of Greek History and Civilization*. Athenon: Aristide D Caratzas Pub.
- Sami, Ş. (1996). *Kâmûs'l-Â'lâm* (Cilt V). Ankara: Kaşgar Neşriyat.

- Sokoloski, M., & Stajanovski, A. (1971). *Turski Dokumenti za Istoriyata na Makedonskiot Narod Opsiren Popisen Defter No: 4 (1497-1468)*. Skopje.
- Solakzâde, M. H. (1989). *Solakzade Tarihi* (Cilt I). (V. Çabuk, Dü.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

**STRABON'DAN SABUNCUOĞLU'NA AMASYA:
KÜLTÜR MİMARLARI**

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul BALABAN
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
tugrulbalaban@nevsehir.edu.tr

Kaynaklar, Amasya'ya ilk yerleşim hakkında 7500 ilâ 8500 yıllık bir tarihlendirme yapmaktadırlar; ancak yapılan kazılarda ortaya çıkan yeni bulgularla çok daha eski dönemlere ulaşmak mümkün görülmektedir. M.Ö. 13. binden veya Paleolitik çağın sonlarından itibaren iskân edildiği anlaşılmıştır. Amasya ve çevresinde bulunan höyüklerde Kalkolitik, Erken Tunç Çağları ve Hatti Çağı kültürlerinin yerleşimlerinin yoğun olarak bulunduğu tespit edilmiştir.

Kuzey Kapadokya Bölgesi içerisinde kalan Amasya'daki ilk yerleşmeler mevcut bilgilerimiz ışığında Kalkolitik Çağa (M.Ö. 5500-3000) kadar uzanmaktadır. Geleneksel dönemde Amasya'nın bilhassa kültürel manada önemli bir marka olarak karşımıza çıktığı görülür. İmparatorluğu temsil eden İstanbul'a nazaran bir taşra kenti olması şöyle dursun, İstanbul'un imparatorluk şehri olmasındaki aslî mimarlardan birisi ve belki en önemlisi Amasya'dır. Bu çalışma ile Amasya'nın kültür aktarma işlevi ve bunu hazırlayan ortam tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Strabon, Kültür Mimarlığı

GİRİŞ

Kuzey Kapadokya Bölgesi içerisinde kalan Amasya, Hititler döneminde büyük bir uygarlık kenti olmuştur. Hitit egemenliği Kaşgaların veya içinde Friglerin de bulunduğu ve Balkanlardan Anadolu'ya gelen bazı kavimlerin akınları neticesinde MÖ 1190 tarihi civarında etkisini kaybeder. MÖ 750'den sonra tarih sahnesine çıkan Frigler, Kral Midas döneminde sınırlarını genişletir ve bu yolla Amasya ve dolayları Friglerin egemenlik sahası içerisinde kalır. Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler'in saldırılarına dayanamayan Frigler de MÖ 676 yılında yıkılma sürecine girerler. (Doğanbaş 2007: 150) Kimmerleri de Skythler (İskitler) bu topraklardan sürerler. (Herodotos 1973: 60) Amasya daha sonra sırasıyla Med, Pers ve Pontus hâkimiyetinde kalır, MÖ I. yüzyılda ise Roma egemenliğine geçer. 609'da Sasanîler Perviz tarafından işgal edilmiş; 628 yılında Avarlar

tarafından kuşatılmışsa da daha sonra Bizans idaresine geçmiştir. İslâm orduları tarafından Emevî ve Abbasî dönemlerinde de ele geçirilmeye çalışılmışsa da XI. yy’da Selçuklular tarafından Türk egemenliğine alınmıştır.

Amasya, Türklerin Anadolu’daki ilk yerleşim merkezlerinden birisidir. Selçuklular tarafından 1075 tarihinde Amasya’daki Bizans hâkimiyetine son verilir. 1071 tarihinde Anadolu’ya giren Sultan Alparslan’ın kumandanları Anadolu içlerine doğru akınlar başlatmış ve Melik Danişmend tarafından Amasya’nın fethi gerçekleştirilmiştir. Danişmend-nâme’ye göre Melik Danişmend, Sivas’ı aldıktan sonra mücadele ettiği ve yendiği bir Hıristiyan gencini (Artuhı) Müslüman olmaya davet eder. Müslüman olursa tüm sıkıntılarını gidereceğini söyler. Artuhı da Müslüman olur. Artuhı’nın sevdiği kız Amasya şahının kızıdır. Melik Danişmend, Artuhı’ya “Ya Artuhı! Ol kızını senün için almayınca ve bu vilayeti feth itmeyince karar itmeyem.” der ve uzun süren bir mücadeleden sonra sözünü yerine getirerek kızını alır ve Amasya’yı fetheder. Fethi müjdeleyen de bu kız olmaktadır. *“Efromiya: Bir gece bir düş gördüm... O mübarek şahıs bana: - Selam, ey Efromiya! dedi. Ben Seyyid-i Sadad, Arasat’ta kalanların şefaatçisi, Peygamberlerin önderi, yaratılmışların efendisi, en şerefli Muhammed Mustafa (s.a.s.)’yım. Bu oturanlar Hasan, Hüseyin, Hamza ve Abbas’tır. Hepsi Rasulün yanında oturuyorlardı. Sonra Resül (s.a.s.): - Gel Müslüman ol ki cennete layık olasın, dedi. Allah Teala Artukî’yi sana helal kıldı, sizin elinizle Rum diyarı fethedilecek, Müslüman olacaklar. Yarın seni gelin olarak götürürlerken iki yiğitle karşılaşacaksın. Bunlardan biri Danişmend, diğeri de Artukî’dir, dedi.”* (Demir, 2004: 69-200)

Amasya’nın fethi Danişmend Gazi Destanından başka diğer iki önemli İslâmi destanlar Sarı Saltık ve Battal Gazi anlatmalarına da konu olur:

Fetih, Battal Gazi destanında, *“O gün akşam oldu, o gazilerin sultanı Aşkardivzade’ye binip Harcın tarafına yöneldi. Birkaç gün gidip ulaştı. Gördü ki bir yüksek kale, etrafı ve kuleleri çok yüksek.”* (Demir ve Erdem, 2006: 167) ve Saltık Gazi Destanında, *“Şerif oradan çıktı, iki orduyu arkasına aldı. Amasiyye tarafına yöneldiler. Türk orduları kaleye erişince gördüler ki kâfirler burçları ve surları donatmışlar, cenge hazır duruma getirmişler. Amasya’da iki kale vardı. Birisi dağ üzerinde birisi de aşağı şehirde idi. Şerif’in ordusu, dağ tarafını alıp kaleyi kuşattı. Zira Şemmas, onun içine girmişti. Şerif buyurdu, cenge yürüdüler. Çok sayıda Müslüman şehit oldu. Kaleyi alamadılar. Şerif, yük-*

sek bir yere çıkıp bir taşa İshak Peygamber' in kemendini bağladı ve o taşı attı. Çok sayıda kâfiri ortadan kaldırdı. Aciz olup aman dediler, hisarı verdiler. Şemmas, boğazına kefen takıp bağlılığını bildirdi. Haraca kestiler. İçine müminlerden emin on kişi koydular, ıslah olup oturdular.” (Demir ve Erdem, 2007: 62-63) ifadeleriyle yer bulur.

Emir Danişmend bu bölgede merkezi Sivas olmakla birlikte Amasya, Yozgat, Canik, Çorum, Divriği ve Arapgir'i de içine alan yedi sancaktan müteşekkil bir eyalet kurar (Witteck, 1971: 84) Bir asır Danişmendlilerin egemenliğinde kalan kent daha sonra Selçuklu hâkimiyetine girer. Selçuklu hâkimiyetinde I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Amasya merkezli Babaî hareketi baş gösterir. Selçuk-nâmede “*Hicretin 638. Yılında (1240-1241) Amasya'da bir Türkmen meydana çıktı. Peygamberlik daveti kıldı, hile ile yanıcı şekilde nesnelere gösterip, çok kimseyi cehaletten azdırdı, başına hayli adam topladı... Baba ile İshak esir edildi. İkisini de Sultan Gıyâse 'd-din'in huzuruna getirdiler, boyunlarını vurdular.*” (Merçil, 1977: 153) şeklinde aktarılan bu hareket daha sonraki dönemde halk sufiliğini geniş bir şekilde etkiler ve birçok dinî harekete öncülük eder.

Selçukluların 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollar karşısında bozguna uğraması ile kent İlhanlıların yönetimine geçer. Ebu Said Bahadır Hanın 1335 yılında vefatıyla bozulan düzeni değerlendiren İlhanlıların Anadolu valisi Uygur kökenli Alaeddin Eretna bağımsızlığını ilan eder ve 1341 yılında Eretna Beyliğini kurar. Bu beylik de kendisini çevreleyen toplum tarafından giderek emilir ve şu ya da bu ölçüde yeniden Türkleşir. (Cahen, 2012: 308) Eretnalıların veziri Kadı Burhanettin elde ettiği güçle Eretna Beyliğini yıkar ve kendi hanedanını ilan eder. Bu durum Kadı Burhanettin'in 1398 yılında Akkoyunlu Karayülük Osman Bey tarafından öldürülüşüne kadar on yedi yıl devam eder. (Zeyrek, 2007: 164) Bu tarihten itibaren Amasya, Osmanlı toprağı olarak anılır. AşıkPaşazade, bu durumu “*Amasya'yı Sultan Bayezid'e asıl sahibi (Amasya halkı) verdi. Burhaneddin Amasya'nın sahibini incitmişti. Bayezid Han'ın idaresinde iken Kadı Burhaneddin Hakk'ın rahmetine kavuştu. (...) Bu yüzden vilayetin ileri gelenleri Sultan Bayezid'e, “Gel!” diye adamlar gönderdiler. Bayezid Han yürüyüp Sivas' a geldi. Şehrin önde gelen adamları tarafından karşılandı. Padişahlığın kanunu ne ise yerine getirildi.*” (Yavuz ve Saraç, 2003: 137) sözleriyle nakleder.

14. yüzyılın sonundan itibaren şehzade sancağı olarak kullanılmaya başlanan Amasya, Osmanlı döneminde Amasya Eyalet-i Rum'un (Samsun, Sivas, Tokat ve Çorum) merkezi konumundadır. Çelebi Mehmet, 1393 yılında sancakbeyi olarak gittiği

Amasya'yı fetret devrinde hareket merkezi olarak görmüş ve 1413 yılına kadar burada kalmış, Osmanlı'nın bozulan düzenini yeniden sağlamıştır. (Baykara, 1988: 87-96) 1386-1566 yılları arasında on iki şehzade Amasya'da valilik yapmış, bunlardan sırasıyla Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet, II. Murat, Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid ve III. Murat Osmanlı padişahı olarak tahta çıkmıştır. Özellikle kuruluş devri padişahlarının birçoğu Amasya'da valilik yapmıştır (Uzunçarşılı, 1975: 679).

1523 yılına ait Amasya Sancağı'na dair ilk nüfus bilgilerine göre 989 hane (1.555 nefer) Müslüman, 414 hane (435 nefer) Yahudi ve Rum (74 nefer Yahudi, 361 nefer Hıristiyan) ahali vardır. Tahmini nüfusu belirleyebilmek için hane sayıları kabul gören beş sayısı ile çarpıldığında, ortalama nüfus 4.945 Müslüman, 2.070 gayrimüslim ile toplam tahmini nüfus 7.015'tir. (Çatal, 2009: 55)

Anadolu'da ilk fethedilmiş yerlerden olan Amasya, Selçuklu, İlhanlı, Anadolu beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde de önemli bir merkez olarak görülür ve Amasya ismi bu dönemlerde herhangi bir değişikliğe uğramadan günümüze değin kullanılmaya devam eder. Kentin insanlar üzerinde bıraktığı tesir sebebiyle çeşitli kaynaklarda birçok farklı isimle de anıldığı görülür: Rûmiyye-i Suğra (Küçük Roma), Medînetü'l Hü-kemâ (Bilginlerin Medînesi-Bilginler şehri), Hayber-i Rûm (Anadolu'nun Hay-ber'i), Bağdâdü'r-Rûm (Anadolu'nun Bağdat'ı), Dârü'l-İzz (Kıymetli/Kutsal yer), Dârü'n-Nasr (Nusret/Zafer ülkesi), Dârü'l-Fütûh (Fetih ülkesi), Kasru's-Selâtîn (Sultanların Köşkü), Hısnü'l-Mir'at (Aynalı Hisar), Kubbetü'l-Ulemâ (Âlimlerin kubbesi/merkezi) ve Türbetü'l-Evliyâ (Evliyânın türbesi) bunlardan bazılarıdır. (Abdîzâde Hüseyin Hüsameddin Efendi, 1986: 17-21)

Amaseia sözcüğü, “*Âna*” anlamına gelen ve özellikle “*Âna Tanrıça*”yı kasteden *Ama* ve onun çeşitlemesi olan *Mâ* ibaresi ile bağlantılıdır. Bu yönüyle Amaseia “*Âna Tanrıçanın şehri*” anlamına gelebilir. Amaseia, Persler zamanındaki asıl söyleniş şeklinin Hellen ağzına uydurulmuş biçimidir. (Umar, 1993: 59) Şehrin Amazonlar tarafından kurulduğu ismini de Amesseia adlı Amazon kraliçesinden aldığını dahir diğer iddiadır (Menç, 2000: 7). Kentin açık olarak Amasya (AMACIAC) adı ile yazılı olarak anılması ilk kez Helenistik dönem şehir sikkelerinde görülür. Roma mitolojisinde Zeus'un oğlu Hermes, Amasya kentinin kurucu tanrısı olarak kabul edilir. Stabon, Geographika isimli eserinin Anadolu coğrafyası ile ilgili verdiği bilgilerin yer aldığı 12, 13 ve 14. ciltlerinde Amasya için Amaseia kavramını kullanır (Strabon, 2000: 42).

Her ne kadar medeniyetler arasında bir köprü hüviyeti gösteriyorsa da Amasya, geçmiş kültürleri aşarak bin yıldır toprağında ağırladığı yeni ev sahipleri Türklerin bütün yönleriyle sirayet ettiği bir şehirdir. Üzerinde misafir ettiği tüm unsurların izlerini dokusunda taşıyan Amasya'ya son bin yıl içerisinde Türkler tarafından, özellikle bir ilim merkezi olması dolayısıyla önem verilmiştir. Geçmiş medeniyetlere dair kaynaklardan aktarılan bazı bilgilerin dışında kent İslami bir gelenek etrafında şekillenmiş Türk kültürünün özelliklerini taşır. Türk egemenliği öncesi medeniyetler gibi Selçuklular ve Osmanlılar ile daha sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de Amasya'yı merkez kentlerden birisi olarak görmüştür.

Amasya Doğulu ve Batılı birçok araştırmacı ve seyyahın hakkında bilgi verdiği önemli bir kenttir:

M.Ö. 64 veya 64 yılında Amasya'da doğmuş olan dünyanın bilinen ilk coğrafyacı Strabon, yaşadığı dönemde eskiçağ dünyasını (Avrupa, Karadeniz, Akdeniz havzalarını, Kafkasya, İran, Hindistan, Mezapotamya, Kuzey Afrika'yı çevreleyen ülke halklarını, coğrafyası ve tarihini anlatan ünlü eseri 17 ciltlik "Geographika"sını Amasya'da tamamlamıştır. Geographika'nın 12, 13 ve 14. ciltleri Anadolu'yu anlatmaktadır. Geographika Rönesans döneminden zamanımıza kadar eskiçağ dünyasını tanıtan, yazarıyla birlikte Amasya'nın adını dünyaya duyuran önemli bir eserdir. Eserde Amasya, "*Benim kentim, içinden İris Irmağı'nın (Yeşilırmak) aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirlerine bağlıdırlar ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler.*" (Strabon, 2000: 50-51) ifadeleri ile tasvir edilir.

İbni Batuta'nın "*Sivas yönünden/oradan Amasya'ya gittik. Amasya büyük bir ırmak kenarında, çevresi bağ ve bostanlarla kaplı, meyvelik ve ağaçlık bir şehir. Irmak üzerine kurulan dolaplarla çekilen su, evleri ve bostanları sulamaktadır. Cadde ve çarşıları gayet geniş. Buraya Irak sultanı hükmediyor.*" (2000: 417) anlattığı kent Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "*Buradan sekiz saatte meşhur Amasya şehrine yetiştik. Daha sonra (Amalika kavminden sonra) 476 [1083] tarihinde Danişmendoğullarından Sultan*

Melik Gazi, Rum keferesi elinden feth etmiştir.” (Kahraman ve Dağlı, 2008: 212) diyerek tanıtılır.

Bunlardan başka Plinius Caius-Secondus, Anna Komnana, (Şerif) İdrisi, İbn-i Sait, Tüccar Basil, Ogier Ghselin De Busbecg, Hans Dernschwam, Âşık Mehmet, Polonyalı Simeon, Jean-Baptiste Tavernier, Boullaye Le Gouz, Macarius, Domeniko Sestini, Kâtip Çelebi, James Morier, Colonel Rottiers, (Sir) Robert Ker Porter, Victor Fontainer, Charles (Felix-Marie) Texier, William John Hamilton, Helmuth Von Moltke, V.F.Ainsworth, R. (Robert) W. Stevens, Dr. Perunak Feruhan Bey, Henry John Van Lennep, Karl Ritter, A.D.Mordtmann, Dr. Heinrich Barth, Georges Perrot, William Gifford Palgrave, Osman Hamdi Bey, Henry Franshawe Tozer, Vitale Cuinet, Ernst Von Der Nahmer, Âşık Ahmet Cemal, W.J. Childs, Albert Luis Gabriel gibi otuz sekiz araştırmacı ve seyyah eserlerinde Amasya’yı önemli bir kent olarak tanıtır (Tuzcu, 2007).

Kadim tarihi sebebi ile birçok açıdan derinlemesine incelenebilecek bir kent olan Amasya’yı Türkler ve daha sonraki dönemde Osmanlılar için kültür başkenti yapan unsurlar ile şahsiyetler incelememizin esasını oluşturmaktadır. Bu yönüyle öncelikle ele alınması gereken yapı fethi zemin hazırlayan kurumlar olan tekkeler ve mensupları olmalıdır.

Amasya halk anlatıları içerisinde menkabe yoluyla nakledilen velilerin Anadolu’ya geliş menşei “Horosan” adı ile açıkça ortaya konur. Yerleşim birimlerinin onlar tarafından kurulduğu ya da yörenin içme suyunun onlar tarafından getirildiği, buna bağlı olarak da yörenin de korunduğu yaygın inanış biçimlerindedir. Bunlardan bir kısmı tarihi olarak doğruysa da halkın bu veliler etrafında oluşturmuş oldukları anlatımlar onların tarihi olarak bu bölgeyi tercih ettiklerini değil geldikleri yerden dolayı ne kadar kutsal şahıslar olduğunun özellikle vurgulanmaya çalışılmasındandır. Bu anlatılarda Horasan’ın kutsandığı dolayısıyla Horasan’dan gelen şahısların büyük veliler olarak kabul edildikleri görülür.

Amasyalılar, içerisinde doksan dokuz türbe ve yatır bulunduğu için kenti kutsal sayarlar. Doksan dokuz değil de yüz tane türbe olsaymış burasının tıpkı bir “Kâbe” gibi ziyaret edilebileceğine dair inanış, halk arasında yaygındır. Merzifon Hırka köyünde benzer bir örneğe rastlarız: “Hz. Peygamber Ukkâşe Sultan’ın hırkasını bu yana (Merzifon'a)

atınca seni ziyaret etmeden hacca gelenin haccı kabul olmasa gerek demiş.” Kanuni Sultan Süleyman Amasya'ya gelince atından bir türlü inmez. Ona niçin inmediği sorulduğunda “*Burada öyle çok evliya var ki ayağımı basacak bir yer bulamadım.*” (Dağlı, 2012: 103) der.

İslâmiyetin kabulüyle birlikte seyyid, baba, veli, dede, ahi, eren gibi isimlerle anılan ve dini kimliğiyle toplumlarına önderlik eden manevi önderlerin Oğuz Türkmenlerinin Anadolu'yu yurt edinme mücadelelerinde ve fetihlerinde, çok önemli rolleri vardır. Bu önderlerin nezaretinde, tekke ve zaviye adı verilen kurumlarda ortaya çıkan kültürel olgunlaşma ile göçer Türkmenler yerleşik hayatın gereklerini öğrenir ve yeni bir kültür dairesine girerler. Bu yapılar, eğitim dışında sürekli iskânı temin etmek, güvenliği sağlamak, haberleşmek ve sosyal yaşamı düzenlemek gibi hayati işlevleri ile Anadolu'nun Türkleşmesine katkı sunmuşlardır.

İslâm heterodoksisi açısından da en önemli kent şüphesiz Amasya'dır. Selçuklu devrinde Sultan Mesud tarafından Amasya'da yaptırılan Şeyh Kırık Tekkesi'nin (Mesudiye Tekkesi) başına getirilen Şücaeddin Ebul Baki İlyas b. Ali el Horasani (Baba İlyas) ve halifesi Kefersutlu Baba İshak tarafından başlatıldığı kaynaklarca ifade edilen Babai isyanının çıkış sebebi olarak Baba İlyas'ın peygamberlik ya da mehdilik iddiasında bulunması gösterilmekteyse de asıl sebebin siyasî ve iktisadî olduğu açıktır.

Bu isyan Türk tarihindeki pek çok olaya tesir etmiştir. Babai isyanı Anadolu'daki heterodoks hareketlerin ortaya çıkmasındaki temel neden olmuştur. Aynı zamanda bu olay Selçuklu devletinin zafiyetlerini ortaya çıkarmış olup Moğolların Anadolu'ya saldırılarına neden olmuştur. Elvan Çelebi'nin Menakıbü'l-Kudsiyye fi Menasıbi'l-Ünsiyye adlı eserinden hareketle Baba İlyas'ın halifeleri olarak öne çıkan Hacı Bektaş Veli ve Şeyh Edebalı gibi önemli şahsiyetler, ileride kurulacak olan Osmanlı devletinin yapılmasında önemli roller oynamışlardır.

Amasya kökenli bir başka tasavvufî hareket de Halvetîlik'tir. Aslında İran ve Azerbaycan Şirvan'da Ebu Abdillah Siracüddin Ömer b. Şeyh Ekmelüddin el-Gilani el-Halvetî ile ortaya çıkan hareketin Yahya Şirvânî ile yayıldığı kabul edilir. Bu sebeple “piri sani” olarak anılan Yahya Şirvani döneminde Azerbaycan'da gelişen Bâtınlık karşısında Ehl-i Sünnet inancını savunarak tarikatının Sünnî çizgide kalıp devam etmesini sağlar.

Halvetîliği Amasya'ya getiren ve bu şehrin âdeta bir Halvetî merkezi olmasına sebep olan kişi, Pîr İlyas el-Amâsî'dir. Pîr İlyas da Yahya Şirvani ile birlikte Sadreddin Hıyavi'nin halifelerindendir. Anadolu'da Halvetîyye adına kurulan ilk tekke Pîr İlyas'ın Amasya'daki Gümüşlüoğlu Tekkesidir. Halvetiye tarikatının Cemaliye kolunun kurucusu Cemâl Halvetî'dir. II. Bayezid'in yakın ilgi gösterdiği ve beraberinde İstanbul'a götürdüğü pîr ve tarikatı için başkente taşınmak bir milat kabul edilebilir. Burada elde ettiği nüfuz sayesinde Halvetîlik, Osmanlı kültür hayatına önemli katkılar sağlamış bunun ötesinde siyasi ve idari konularda da etkin bir rol oynamıştır. II. Bayezid döneminden sonra da sarayda en yaygın tarikat olarak uzun süre etkili olmuştur (Budak, 2015: 87-88). Pîr İlyas el-Amâsî'nin bir diğer halîfesi olan ve "Kurtboğan" namıyla maruf "Hamza-i Şâmi"nin de II. Mehmed'in hocası "Ak Şemseddin"nin babası olması konuyla bağlantılı bir diğer önemli noktadır.

Amasyalı meşhur tarihçi Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eserinde kayıtlı 19. Yüzyıla ait 78 türbe ve 31 tekke kentin tasavvufî durumunu göstermek için önemlidir. Ayrıca 8 Darülkurra'nın da bunlara ilave edilmesi gerekir.

Amasya'da etkili bir diğer tasavvufî akım ise Mevlevîliktir. Ahmet Eflâki Menakibül Arifin isimli eserinde Amasya Mevlevihanesini Anadolu'da inşa edilen ilk Mevlevihanelerden sayar. Yine en önemli Mevlevilerden biri olarak da Amasyalı Şeyh Cui (Mehmed) Dede'yi kabul eder. Celâlî isyanları sırasında yakılan Amasya Mevlevihanesi Sadrazam Bayram Paşa'nın emriyle yeniden inşa edilmiştir.

Amasya'yı önemli bir kent yapan unsurların başında eğitim gelmektedir. Özellikle Selçuklular döneminde Anadolu'nun çeşitli merkezlerine medreseler açılmıştır. Bu merkezlerden birisi de Amasya'dır.

Fransız Arkeoloji Profesörü, bilim adamı, Villeneuve-Saint Georges Perrot (1832-1915) gezip gördüğü Amasya'yı anlatırken "*Eskiden Selçukluların bu bölgeye egemen olduğu yıllarda Amasya bir üniversite (medrese)ler, bilginler şehri, bir bilim merkezi idi. Deyim yerindeyse Amasya Anadolu'nun Oxford'u olarak da adlandırılabilir/anılabilir. Medreseler hala görkemli, ihtişamlı dönemlerini canlı birer tanığı, artık eski gençlik dönemlerini özleyen, kocamış, küçülmüş, bir ihtiyarlar gibi yarı harabe halde ayakta.*" (Tuzcu, 2007: 225) ifadelerini kullanır. Hüseyin Hüsameddin tarihinde kayıtlı 36 medrese bu bilgiyi teyit eder mahiyettedir.

Amasya yalnızca dinî ilimlerde değil fennî ilimlerde de merkez kabul edilebilir. Özellikle tıp sahasında Selçuklular devrinde Bimarhâne (Anber Bin Abdullah Darüşşifası, 1222-1232) adıyla bilinen darüşşifa zaman içerisinde “tımarhane”ye dönüşerek Anadolu’daki ilk tıp merkezi olur. Bimarhane’de akıl hastalıklarının müzik ile tedavisi ise dünyada ilk olması yönüyle başka bir anlamı daha ifade eder. Evliya Çelebi’nin “Miskinler Tekkesi” olarak ismini andığı kurum, hastane olmasının yanında tıp eğitimi de verilen bir medrese olarak faaliyet gösterir.

Ünlü “Cerrahname”nin (Cerrahiyetü'l-Haniye) yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin bin Ali bin Elhac İlyas da Amasya bimarhanesinde baştabiplik yapmıştır. Sabuncuoğlu eserinde geçmiş dönemlerde yazılan kaynaklardan tıbbi bilgi ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi verdiği gibi yalnızca Amasya Bimarhanesinde edindiği tecrübelerle önerdiği tedavilere de yer verir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü dağlama, ikinci bölümde yarmak, delmek ve pansumanları ve üçüncü bölümde de kırık ve çıkıklara yer verilir.

Bildiri sınırları içerisinde yer veremediğimiz ancak isimlerini anmadan da geçemediğimiz nice meşhur Amasyalı, Amasya ile ilgili ya da Amasya hizmetkârı daha vardır. Bunlardan bazıları: Lokman Hekim, Elvan Çelebi, Kadı Burhaneddin, Tarihçi Aşıkpaşazade, Hattat Pir Hamdullah, Şair Mihri Hatun, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Mutasarrıf Ziya Paşa, Mutasavvıf Mir Seyyid Hamza Nigari vd.

Sonuç

Birçok millete ve devlete beşiklik eden, Osmanlı’nın şehzade sancağı olan kent, sinesinden nice âlimler, kahramanlar, liderler ve gönül elçileri çıkarmıştır. Mekânların değerini somut kültürel miraslardan ziyade insan hazineleri belirler. Somut miras açısından da oldukça zengin bir mirasa sahip olan Amasya kendi döneminde bir mekân olmaktan öte yetiştirdiği âlimlerle devrinin ve devletin zihniyetini belirleyen bir coğrafyanın adıdır.

Sonuç itibarıyla geleneksel dönemde Amasya’nın bilhassa kültürel manada önemli bir marka olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Zira Babaî isyanının, Çelebi Mehmed’in imparatorluğu ikinci defa inşasının, Akşemsetdin’in yetiştirdiği zihin dünyasının, hattatlığın, ilmin, Halvetîliğin vb. merkezi konumunda olan Amasya, Aslında İstanbul’un

dolayısıyla imparatorluğun politik ve kültürel dokusunun şekillenmesinde önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Böylece imparatorluğu temsil eden İstanbul'a nazaran bir taşra kenti olması şöyle dursun, İstanbul'un imparatorluk şehri olmasındaki aslî mimarlardan birisi ve belki en önemlisi Amasya'dır.

Kaynaklar

- Abdizâde Hüseyin Hüsamettin (1986). Amasya Tarihi, Cilt I, Ankara: Amasya Belediyesi.
- Baykara, Tuncer (1988). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Budak, Abdulhamit (2015). Bir Şehir Bir Tarikat Amasya ve Halvetilik, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Cahen, Claude (2012). Osmanlılardan Önce Anadolu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çatal, Ahmet Caner (2009). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- Dağlı, Ahmet (2012). Yapısalcı Açından Amasya Efsaneleri, (YDT), Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Demir, Necati (2004). Dânişmend-nâme, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demir, Necati ve Erdem, Mehmet Dursun (2006). Battal Gazi Destanı, Ankara: Hece Yayınları.
- (2007). Saltık Gazi Destanı 1-2-3, Ankara: Destan Yayınları.
- Doğanbaş, Muzaffer (2007). "İlk Dönemlerden Türk Fethine Kadar Amasya", Amasya İl Yıllığı 2007, s. 149-156, Amasya: Amasya Valiliği Yayını.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, (2000). İbn Battûta Seyahatnamesi I, (Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Herodotos, (1973). Herodot Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kahraman, Seyit Ali ve Dağlı, Yücel (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. Cilt 1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Menç, Hüseyin (2000). Tarih İçinde Amasya, Ankara: Net Ofset.
- Merçil, Erdoğan (1977). Ahmed Bin Mahmud, Selçuk-nâme II, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Strabon (2000). Geographika Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tuzcu, Ali (2007). İlkçağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya, Ankara: Amasya Belediyesi.
- Umar, Bilge (1993). Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1975). "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Belleten, XXXIX/156, s. 659-696.
- Yavuz, Kemal ve Saraç, M. A. Yekta (2003). Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi, İstanbul: K Kitaplığı.
- Zeyrek, Yunus (2007). "Amasya'nın Türkler Tarafından Fethi ve Türk Yönetiminin Kurulması (Selçuklular ve Beylikler Dönemi)", Amasya İl Yıllığı 2007, s.157-164, Amasya: Amasya Valiliği.
- Wittek, Paul (1971). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, (Çev. Güzin Yalter), İstanbul: Türkiye Yayınevi.

**GERMİYANOĞULLARINDAN OSMANLI DEVLETİNE
ANADOLU SAHASI TÜRK EDEBİYATINDA
KÜTAHYA'NIN YERİ**

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
tbulbul@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Oldukça eski bir kültürel geçmişe sahip olan Kütahya beylikler döneminden itibaren Türk kültürünün önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Özellikle Germiyanogullarının Kütahya merkezli olarak beyliklerini büyütmeleri şehrin geleceğine etki eden önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kütahya, gerek genel anlamda kültürel gelişmeler bağlamında gerekse Anadolu sahası Türk edebiyatı bağlamında ciddi atılımların merkezi olmuştur. Germiyanogulları sarayı himayesinde eserler veren Ahmedî, Ahmed-i Dâî ve Şeyhî gibi şairlerin ortaya koyduğu eserler, Anadolu sahası Türk edebiyatının temel taşlarını oluşturmuştur.

Bu bildiriye, Germiyanogullarının Kütahya merkezli oluşturduğu kültür hareketlerinin Anadolu sahası Türk edebiyatına yaptığı katkı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Germiyanogulları, Anadolu Sahası Türk Edebiyatı.

Giriş

1071 Malazgirt zaferiyle akın akın Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkler 13. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk edebiyatını teşekkül ettirmeye başlamışlardır. Her ne kadar Anadolu sahası Türk edebiyatının başlangıcı 13. yüzyıl olsa da Anadolu sahası Türk edebiyatının gerçek anlamda vücut bulduğu dönem 14. yüzyıldır. Bu yüzyılda daha çok dinî-destanî mesnevilerin yazıldığı bilinen bir gerçektir. Gazel tarzının gerçek anlamda “klasik” görünümünü alması için 15. yüzyılda Şeyhî'nin şiirini beklemek gerekecektir. Şeyhî'nin bu yüzyılda ortaya çıkarak Farsça şiirdeki klasik üslûbu kendine model alarak ortaya bir şiir tarzı koyması klasik Türk şiirinin kırılma noktası olmuştur. Şeyhî'den sonra Ahmed Paşa'nın bu şiir tarzını benimsemesi Türk şiiri adına önemli bir atılımdır. 15.

yüzyılın sonunda Necâtî Bey'in Ahmed Paşa'dan devraldığı ve kişisel yetenekleriyle daha da ileri taşımayı başardığı klasik üslûp Bâkî'den Şeyhülislam Yahya'ya ve hatta Şeyh Gâlib'e kadar uzanan bir tarzın/ekolün adıdır.

Klasik Türk şiirinin "klasik" bir vecheye bürünmesinde büyük pay sahibi olan Şeyhî'yi sadece Osmanlı sahasında değerlendirmek doğru neticeler vermeyecektir. Şeyhî, 18. yüzyılın sonunda Şeyh Gâlib gibi büyük bir şairi yetiştiren gelenek zincirinin en baştaki halkasıdır. Ancak Şeyhî'yi bu derece bir mevkiye taşıyan temel unsur şüphesiz ki Şeyhî'yi yetiştiren Germiyoğulları'nın oluşturduğu yüksek kültür varlığıdır. Bu kültür varlığı Germiyoğulları'ndan Osmanlı'ya geçerek Osmanlı Devleti'nin kültürel dinamiklerinin nüvesini oluşturmuştur.

1. Germiyoğulları

1233 senesinde Selçuklu sultanı I. Alâaddin Keykubat'ın emirlerinden İmâdüddin Hezâr Dinarî tarafından fethedilen Kütahya coğrafi konumu itibariyle her dönemde stratejik öneme sahip olmuştur (Uzunçarşılı, 1932: 9-10). İmâdüddin Hezâr Dinarî'den başlayarak inşa edilen han, hamam, cami, mescit, medrese gibi sosyal hayatın vaz geçilmezi olan yapılar şehrin Türk-İslam kültürüyle yoğrulmasında hayatî işlevleri yerine getirmiştir.

Germiyoğullarınının Kütahya ve civarına ne zaman geldikleri tam olarak bilinememekle birlikte Cimri Hadisesi'ne Selçuklular lehine müdahale etmelerinden sonra Malatya'dan göçerek Kütahya ve civarına geldikleri tahmin edilmektedir (Uzunçarşılı, 1932: 27). Hatta Cimri'yi ayağına giydiği kızıl edikten tanıyarak yakalayanlar Hüsameddin bin Ali Şir komutasındaki Germiyan askerleri olmuştur (Uzunçarşılı, 1932: 27).

Kütahya ve civarına yerleşen Germiyoğulları 1302 tarihinde I. Yakup Bey zamanında bir beylik haline gelmiştir. I. Yakup Bey dönemi Germiyoğulları'nın en parlak ve en kuvvetli dönemidir. Bu dönemde Batı Anadolu'daki Aydın, Menteşe, Saruhan ve Ladik (Denizli) beyleri (İnançoğulları) Germiyoğulları'na tabi birer beylik konumundadır. I. Yakup Bey devrinde Germiyoğulları'nın sınırları Ankara, Kütahya, Karahisar, Kula, Simav, Ladik, Birgi ve Keles'i içine almaktadır. Bu dönemde Germiyoğulları 40.000 atlı askere sahiptir. Bu sayı savaş zamanında Germiyoğulları'na bağlı Aydın,

Menteşe ve Saruhan beyliklerinin takviyesiyle 200.000'e kadar çıkmaktadır. Aynı zamanda I. Yakub Bey döneminde Bizanstan her yıl 100.000 dinar ve bazı kıymetli eşyalar hediye olarak gelmektedir (İnalcık, 2007: 254). Bu husus o dönemde Germiyanogulları'nın kuvvetini göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. I. Yakub Bey döneminde Germiyanogulları'nın teşkilatı o kadar gelişmiştir ki Yakub Bey'in büyük hükümdarlar gibi emirleri, vezirleri, kadıları, hazineleri, konakları bulunmaktadır (İnalcık, 2007: 254; Varlık, 1974: 37). I. Yakub Bey döneminde beyliğin sınırları oldukça genişlemiş ve beylik Anadolu'nun diğer büyük beyliği Osmanogulları ile sınır komşusu olmuştur. Bu dönemde Osmanlılar Anadolu'nun birliğini sağlama kudretini kendisinde gördüğü için iki devletin mücadelesi kaçınılmaz olmuştur (Varlık, 1974: 42). I. Yakub Bey'in hangi tarihte nerede vefat ettiği hakkında elde bilgi yoktur. Ancak 1340 tarihinde I. Yakub Bey'in Mısır'la mektuplaşmasından hareketle onun bu tarihten sonra öldüğü sonucuna varılmaktadır (Varlık, 1974: 44).

I. Yakub Bey'den sonra Germiyanogulları'nın başına oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Mehmed Bey ve dönemi hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlanmaktadır. Bu dönemle ilgili II. Yakub Bey'in Taş Vakfiye'sinde, Katalanlar tarafından zapt edilen Kula ve Simav'ın Mehmed Bey tarafından tekrar geri alındığı yer almaktadır (Uzunçarşılı, 1932: 45; Varlık, 1974: 47). Diğer taraftan Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşid-nâme adlı mesnevisinde "Der medh-i Çahşadan" adlı bir bölüm bulunmaktadır. Şeyhoğlu Mustafa eserini Germiyan beyi Süleyman Şah için yazmış, beyin ölümü üzerine eserini Yıldırım Bayezid'e sunmuş, fakat Süleyman Şah için yazdığı bölümü değiştirmemiştir. Bu bölümden Süleyman Şah'ın babası Mehmed Bey'in lakabının Çahşadan olduğu anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1932: 45; Varlık, 1974: 47-48). Mehmed Bey'in de ne zaman ve nerede öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Mustafa Çetin Varlık, Süleyman Şah'ın 1361 tarihinde beyliğin başında bulunduğunu, bu tarihi Mehmed Bey'in ölüm tarihi ve Süleyman Şah'ın beyliğin başına geçtiği tarih olarak kabul etmek gerektiğini belirtmektedir (Varlık, 1974: 51).

Babası Mehmed Bey'in ölümü üzerine beyliğin başına geçen Süleyman Şah, bazı kitabelerde Şah-Çelebi olarak zikredilmektedir. Bir taraftan Karamanogulları'ndan, diğer taraftan gün geçtikçe büyüyen Osmanlılardan çekinen Süleyman Şah beyliğin selameti için imkânlar aramış ve Osmanlılarla akrabalık yolu ihdas etmeye karar vermiştir. Netice itibarıyla kızı Devlet Hatun'u Yıldırım Bayezid'le evlendiren Süleyman Şah Kütahya,

Simav, Emet ve Tavşanlı'yı kızının çeyizi olarak Osmanlılara terk etmiştir. 1381 yılında Kütahya'nın çeyiz olarak Osmanlılara geçmesinden sonra buraya Yıldırım Bayezid vali olmuş, bunu üzerine Süleyman Şah da Kula'ya çekilmiş ve 1387 yılının başlarında vefat etmiştir (Uzunçarşılı, 1932: 47-52; Varlık, 1974: 53-66).

Babası Süleyman Şah'ın ölümü üzerine 1387'de beyliğin başına geçen II. Yakub Bey'in beyliğinin ilk devresi (1387-1390) sükûnet içinde geçmiştir. Kosova Savaşı'nda I. Murad'ın şehit olması üzerine başta Karamanoğulları olmak üzere Osmanlı himayesinde olan beylikler bağımsızlıklarını tekrar kazanmak için harekete geçmişler ve bunun için aralarında bir ittifak yapmışlardır. II. Yakub Bey de bu durumdan istifade ederek kız kardeşinin çeyizi olarak verilen beylik topraklarını geri almak istemiştir. Osmanlı tahtına geçen Yıldırım Bayezid ortaya çıkan tüm bu karışıklıkları bertaraf etmiş ve bu arada II. Yakub Bey'i 1390 yılında İpsala'da hapse attırarak Germiyanogulları Beyliği'ni tamamen Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dâhil etmiştir.

1399 yılına kadar hapiste kalan II. Yakub Bey bir yolunu bularak hapisten kaçmış ve Timur'a sığınmıştır. 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı'nda yenilen Yıldırım Bayezid esir edilmiş ve bir müddet sonra da ölmüştür. Timur'un Ankara Savaşı'nı kazanmasından sonra Anadolu beyliklerinin toprakları geri verilmiş ve bu arada Osmanlılara çeyiz olarak verilen yerler de dâhil olmak üzere II. Yakub Bey 1402'de tekrar memleketine sahip olmuştur.

II. Yakub Bey 11 yıl süren Fetret Devri sırasında bir ara Yıldırım Bayezid'in büyük oğlu Şehzade Süleyman Çelebi'nin tarafını tutmuş, fakat daha sonra vazgeçerek Çelebi Mehmed'i tutmaya başlamıştır. II. Yakub Bey'in Çelebi Mehmed vasıtasıyla Osmanlılara yaklaşmasını hazmedemeyen Karamanoğlu Mehmed Bey 1411 yılında Kütahya'yı zapt etmiştir. Böylece bütün Germiyan ili Karamanoğullarının eline geçmiştir. Aynı zamanda Bursa'yı da kuşatan ve yakan Karamanoğlu Mehmed Bey, Çelebi Mehmed'in üzerine geldiğini haber alır almaz Germiyan toprakları da dâhil olmak üzere geri çekilmiştir. Böylece II. Yakub Bey iki buçuk yıllık bir aradan sonra tekrar beyliğinin başına geçmiştir.

II. Murad devrinde Osmanlılarla Germiyanogulları arasında bir dostluk oluşmuş, hatta II. Yakub Bey, erkek evladı olmaması sebebiyle beyliğinin, ölümünden sonra Os-

manlılara bırakılmasını istemiştir. Bunun için 1428 yılında Edirne'ye giderek memleketini bizzat II. Murad'a vasiyet etmiştir. Bu ziyaret esnasında II. Yakub'u ağırlama görevi Şeyhi'ye verilmiştir.

II. Yakub Bey Edirne'de bir müddet kaldıktan sonra memleketine dönmüş ve bir yıl sonra 1429'da hastalanarak vefat etmiştir (Uzunçarşılı, 1932: 53-66; Varlık, 1974: 67-79).

II. Yakub Bey arkasında çok değerli eserler bırakmıştır. Bu eserlerin en başta geleni şüphesiz ki, onun, Türkçe olarak yazdırdığı Taş Vakfiye'sidir. II. Yakub Bey'in bu vakfiyeyi Türkçe olarak yazdırması onun Türklüğe ve Türk diline yaptığı hizmetin bir göstergesidir. Çünkü o devirde vakfiyeler ve kitabeler özellikle Arapça olarak yazılmaktadır (Varlık, 1974: 89).

1.1 Germiyoğulları'nın Sosyal ve Kültürel Dinamikleri

13. yüzyılda Batı Anadolu'ya uç teşkilatına bağlı olarak yerleştirilen beylikler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflığından yararlanarak yavaş yavaş bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Uçlarda eski Türk şehir ve göçebe hayatını devam ettiren bu aileler, zamanla Bizans'tan fethettikleri arazilere yerleşmişlerdir. Bu beyliklerin devlet anlayışı Orta Asya'dan gelen eski Türk âdet ve geleneklerine uygundur. Germiyoğulları'nın devlet teşkilatı da Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları teşkilatının bir devamı niteliğindedir.

14. yüzyılın başında Ali Şîr ailesinden I. Yakub Bey, beyliğin idaresini elinde bulunduruyordu. Bu sırada Batı Anadolu'daki Aydın, Saruhan ve Meteşeoğulları da Germiyoğulları'na tâbi birer beylik durumundadır. Hatta Aydınoğlu Mehmed Bey, I. Yakub Bey'in subaşı, yani ordu komutanıydı.

Germiyoğulları devrine ait gerek kitabelerde ve gerekse vakfiyelerde "Sultanü'l-Germiyanıyye" ibaresine sık sık rastlanmaktadır. Bu tabir ilk defa I. Yakub Bey devrine ait kitabelerde görülmektedir. Süleyman Şah dönemine ait kitabelerde de "Sultanü'l-Germiyanıyye" ve "Sultanü'l-Muazzamü'l-Germiyanıyye" unvanı kaydedilmektedir. II. Yakub Bey dönemine ait kitabe ve vakfiyelerde ise "Sultan" tabiri karşımıza çıkmaktadır (Varlık, 1974: 95-98).

Germiyan Beyliği sarayı hakkında o döneme ait kaynaklarda belirli bir bilgi mevcut değildir. Fakat 17. yüzyılın ünlü seyyahı, aynı zamanda kendisi de Kütahyalı olan Evliya Çelebi, Kütahya'da bir saray olduğunu ve bu sarayın Germiyaoğulları'ndan kaldığını söylemektedir. Bu sarayın 360 tane odası, divanhaneleri, hamamları ve geniş bir bahçesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi sarayın bahçesinin Haleb sarayının meydanı kadar büyük olduğunu, üzerinin kiremitle değil de toprak ile örtülü olduğunu anlatmaktadır (Dağlı vd., 2005: 19-20). I. Yakub Bey'in, sarayında emirleri, vezirleri, kadıları, kâtipleri, diğer memurları, köleleri bulunmaktadır. I. Yakub Bey dönemine ait olan bu bilgilerin daha sonraki dönemlerde de mevcut olduğu bilinmektedir (Varlık, 1974: 98-99).

Germiyanoğulları'nı yöneten beyler sahip oldukları bu geniş imkân ve ekonomik güçle Kütahya'da yüksek bir saray kültürü oluşturmaya başarmıştır. Bu yüksek saray kültürü sanatçı ve şairlerin himaye edilmesi geleneğini beraberinde getirmiştir.

1.1.1. Şeyhoğlu Mustafa (ö. 817/1414)

Çağşadan Mehmed Bey ve Süleyman Şah dönemlerinde Germiyan sarayında nişancılık ve defterdarlık görevlerinde bulunmuştur. Şeyhoğlu Mustafa, Marzuban-nâme Tercümesi (mensur hikâye türü bir eser), Hurşîd-nâme (1387'de yazılan eser 7903 beyitlik bir aşk mesnevisidir), Kâbûs-nâme Tercümesi (siyâset-nâme türünde bir eserdir), Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (siyâset-nâme türünde bir eserdir. Müellif bu eserinde Germiyan ve Osmanlı sarayında edindiği tecrübelerine de yer vermiştir) adlı eserleriyle 14. yüzyıl sonu ile 15. yüzyıl başı Anadolu sahası Türk edebiyatının önemli numunelerini ortaya koymuştur (İnalçık, 2007: 256-257; Yavuz, 2010: 88-89).

1.1.2. Ahmedî (ö. 815/1412-13)

Germiyan sarayının önde gelen şairlerinden olan Ahmedî'nin asıl adı Mevlanâ Taceddin İbrahim bin Hızır'dır. Gençliğinde Mısır'a giderek klasik İslam ilimlerini öğrenen Ahmedî Germiyan beyleri Süleyman Şah ve II. Yakup dönemlerini idrak etmiştir. II. Yakup Bey'in ölümünden sonra da Osmanlılara intisap ederek Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın himayelerinde eser vermeye devam etmiştir. Ahmedî'nin en önemli eseri İskender-nâme'dir. Bunun dışında Türkçe dîvânı, Cemşîd ü Hurşîd mesnevisi, tıpla ilgili Tervîhu'l-

Ervâh adlı eseri müellifin Türkçe eserleridir. Bu eserlerin dışında Ahmedî'nin Arapça ve Farsça eserleri de bulunmaktadır (Kut, 1989a: 166).

1.1.3. Ahmed-i Dâî (ö. 1421'den sonra)

Germiyanogulları döneminde Süleyman Şah ve II. Yakup Bey'in himayesinde bulunmuştur. Hatta Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun'la Yıldırım Bayezit'in 1387'de yapılan düğünleri sırasında Ahmed-i Dâî'nin kadılık görevinde bulunduğu tahmin edilmektedir (Kut, 1989b: 56). II. Yakup Bey'in ölümünden sonra Osmanlılara intisap eden Ahmed-i Dâî, Emir Süleyman ve II. Murad dönemlerini idrak etmiştir. 15. yüzyıl Türk edebiyatının en üretken sanatçılarından olan Dâî'nin 8 mensur, 6 manzum olmak üzere 14 eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin tasavvuf, evliyalar tezkiresi, rüya tabiri, fıkıh, tefsir, inşa örnekleri, tıp, astronomi, lügat ve hadis gibi birbirinden farklı konularda yazılmış olması Ahmed-i Dâî'nin, günümüz tabiriyle, tam bir entelektüel birikime sahip olduğunun göstergesidir.

1.1.4. Şeyhî (ö. 1431 ?)

Germiyan sarayının yetiştirdiği en önemli kişilerden birisi Şeyhî'dir. Şüleyman Şah döneminde doğan Şeyhî asıl şöhretine II. Yakup Bey döneminde kavuşur. Germiyan sarayının kendinden önce yetiştirdiği Ahmedî, Ahmed-i Dâî gibi sanatçılardan da dersler alan Şeyhî gençlik dönemlerinde Süleyman Şah tarafından eğitim için İran'a gönderildi. İran'da Seyyid Şerîf Cürçânî ile ders arkadaşlığı yaptı. Kaynaklara göre o, İran'daki eğitiminden sonra tasavvuf, tıp, edebiyat ve hikmet ilimleriyle mücehhez olarak Kütahya'ya döndü.

15. yüzyılda Germiyan sarayında yetişen Şeyhî, Türk edebiyatının en önemli kırılma noktasını yaratan bir şairdir. Türk şairleri, önceleri Hakîm Senâ'î, Feridüddîn Attâr gibi mutasavvıf İran şairleri yolunda açık ve sembollerden uzak eserler vermişlerdir. Fakat daha sonra özellikle Şeyhî'nin açtığı yolla Kemâl-i Hocendî, Selmân-ı Sâvecî, Hâfız-ı Şîrâzî gibi sanatçıları örnek alarak mecazî aşk ile tasavvufî yorumu harmanlamaya başlamışlardır (Tarlan 1964: 8). Şeyhî'nin bu bağlamda açtığı yoldan ilerleyen Ahmed Paşa ve Necâtî Bey gibi şairler vasıtasıyla Türk edebiyatı Bâkî gibi klasik şairine kavuşmuştur.

Şeyhî'nin gazel ve kasideleri her ne kadar tezkireciler tarafından beğenilmese de onun 15. yüzyılda yarattığı değişim rüzgârı 16. yüzyılda Bâkî'yle farklı bir veccheye bürünmüştür. Bir başka deyişle Şeyhî, Bâkî'nin müjdecisidir.

SONUÇ

Germiyanoğulları Kütahya merkezli güçlü bir devlet geleneği oluşturmuş bir beyliktir. Sahip olduğu siyasî ve ekonomik gücü kültürel bir canlılığa tahvil etmeyi başaran Germiyanoğulları sarayının himaye ettiği Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Ahmed-i Dâî ve Şeyhî gibi şairler beyliğin hâkimiyetinin sona ermesiyle Osmanlı sarayına intisap ederek Anadolu sahası Osmanlı edebiyatının da öncüsü olmuşlardır. 1387 yılında yapılan Devlet Hatun'la Yıldırım Bayezid'in düğünü sadece politik kaygılar sonucu yapılan bir evlilik merasimi değil, aynı zamanda Germiyanoğulları'nın 100 yılda oluşturduğu bir kültürel zenginliğin de Osmanlı'ya geçtiğinin bir ilanıdır. Tek başına, Süleyman Şah tarafından İran'a eğitim için gönderilen Şeyhî'nin Türk edebiyatında açtığı çığır bile Osmanlı Devleti'nin kültürel anlamda çok ilerilere taşınması için önemli bir kilometre taşı görevi görmüştür. Kanuni döneminde Osmanlı Devleti'nin mutantan sesi olan Bâkî'de Şeyhî'nin Kütahya'dan doğan nefesi bulunmaktadır. Şeyhî'yi ve Şeyhî'yi yetiştiren şartları tam anlamıyla idrak edemeden Bâkî'yi anlamak mümkün değildir. Halil İncalcık'ın tabiriyle *“Germiyanlı şairler, Nizâmî'deki mazmunların Türkçe karşılıklarını bulup kullanmakla ve Türkçeyi aruza uydurmakla hakikatte klasik Türk edebiyatının temelini atmışlardır.”* (İncalcık, 2007: 280).

Kaynaklar

- Bülbül, Tuncay (2014). “Şeyhî”. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3622>
- Dağlı, Yücel-Kahraman, Seyit Ali-Dankoff,, Robert (hzl.) (2005). Evliya Çelebi Seyahatnamesi. IX. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalçık, Halil (2007). “Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musahib Şairler”. Türk Edebiyatı Tarihi. C. 1. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kut, Günay (1989a). “Ahmedî”. İslam Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kut, Günay (1989b). “Ahmed-i Dâî”. İslam Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932). Kütahya Şehri. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Varlık, Mustafa Çetin (1974). Germiyan-oğulları Tarihi. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Yavuz, Kemal (2010). “Şeyhoğlu”. İslam Ansiklopedisi. C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

***A VIEW ON THE HISTORY OF MINARETS ON THE
TERRITORY OF UZBEKISTAN***

Prof. Dr. Tursunali KUZİYEV
Uzbek State University of World Languages
tursunalikarimovich@gmail.com

ABSTRACT

Minaret is one of the most interesting and mysterious forms of Oriental architecture. There are many stories about the origin of these ancient tower-like structures. The word ‘minaret’ or Arabic ‘minara’ means ‘place where something is lit’, or ‘emanating light’ – that is, a kind of a “tower of light”. In relation to minarets it was longer the light of a lighthouse, but spiritual light in a deeper philosophic sense and understanding of the word; the light that symbolises human soul aspiring to enlightenment through a dialogue with the Most High. For more than a millennium minarets have dominated the urban skyline in the Muslim East. They have become signature landmarks representing many cities and their cult and education institutions such as mosques and madrasahs. In independent Uzbekistan these unique creations of medieval memor, the architects, having acquired a special status of cultural heritage sites, are protected by state.

The earliest mentioning of single-standing minarets on the territory of Central Asia is found in the texts of Narshakhi, the medieval author of “The History of Bukhara”: this “minaret with wooden top, built in Bukhara next to the cathedral mosque by the order of the vizier Abu Ubaidulla Jeikhani in 306 year of hijra (918/9 AD). The structure suffered from fire when the city was put under siege by Shems-al-Mulk in 460” (1, p. 66; 2, p. 4).

In Samarqand, in Afrasiab ancient settlement site, during the 1904 excavations led by V. V. Bartold, on the site of ancient cathedral mosque they discovered square base and the second tier of a minaret constructed of baked brick lot later than the 10th century AD (3, p. 60-63). Among the earliest of the known surviving structures of this kind on the territory of our country are:

- the minaret in Termez (1032), one of the most ancient in Central Asia, situated in the vicinity of Chor-Sutun mosque (9-10 cc.); it was built of baked brick and had polygonal base and cylindrical shaft with two epigraphic belts (4, p. 21-22);

- the Kalan minaret in Bukhara (1127) – the tallest (about 50 m) and the oldest of the surviving ones. It stands out not only by its graceful outline, but also by its artful relief ornamentation.

It is noteworthy that in the time that followed almost all minarets in the Bukhara oasis were a stylized or a reduced copy of the Kalan minaret. Still, even the largest of the similar tower-like structures in the 16th century Bukhara – Gaukushon and Vangozi – were 2-2.5 times smaller than their prototype. The distinguishing feature of Bukhara minarets is the shape of their lantern that is slightly pendent over the shaft (5). Dating to a later period, yet not less original structure of Bukhara is a monument, relatively small in size, with a sonorous name Chor-Minor – the structure of four minarets at the corners of a cube-like building erected in 1807.

An early and perhaps the most unusual of the similar structures that survived to the present day is the Jarkurgan minaret (1108-1109/10) in Jarkurgan district of Surkhandarya Province; it stands in Minor village situated not far from Termez. The structure was part of a large cathedral mosque build of baked brick, the ruins of which were discovered back in 1879 by F. N. Zhukov and recorded by a painter N. N. Karazin. The Jarkurgan minaret is exceptional for the Central Asian architecture in a way that it is vertically segmented by decorative gauffers, similar to the tower mausoleums of Khorasan and India. It should be noted however, that the tradition of decorating walls with gauffers has more ancient roots and is known, in particular, by early medieval (6th-8th cc.) feudal castles in Central Asia.

Keywords: Uzbekistan, minaret, peshtak, azanchi, sharaafa, hearth

Minaret is one of the most interesting and mysterious forms of Oriental architecture. There are many stories about the origin of these ancient tower-like structures. The word ‘minaret’ or Arabic ‘*minara*’ means ‘place where something is lit’, or ‘emanating light’ – that is, a kind of a “tower of light”. In relation to minarets it was longer the light of a lighthouse, but spiritual light in a deeper philosophic sense and understanding of the word; the light that symbolises human soul aspiring to enlightenment through a dialogue with the Most High.

For more than a millennium minarets have dominated the urban skyline in the Muslim East. They have become signature landmarks representing many cities and their

cult and education institutions such as mosques and madrasahs. In independent Uzbekistan these unique creations of medieval *memor*, the architects, having acquired a special status of cultural heritage sites, are protected by state.

The earliest mentioning of single-standing minarets on the territory of Central Asia is found in the texts of Narshakhi, the medieval author of “The History of Bukhara”: this “minaret with wooden top, built in Bukhara next to the cathedral mosque by the order of the vizier Abu Ubaidulla Jeikhani in 306 year of hijra (918/9 AD). The structure suffered from fire when the city was put under siege by Shems-al-Mulk in 460” (Наршахи: 1897, 66; Массон:1933, 4).

In Samarqand, in Afrasiab ancient settlement site, during the 1904 excavations led by V. V. Bartold, on the site of ancient cathedral mosque they discovered square base and the second tier of a minaret constructed of baked brick lot later than the 10th century AD (Бартольд: 1904, 60-63). Among the earliest of the known surviving structures of this kind on the territory of our country are: the minaret in Termez (1032), one of the most ancient in Central Asia, situated in the vicinity of Chor-Sutun mosque (9-10 cc.); it was built of baked brick and had polygonal base and cylindrical shaft with two epigraphic belts (Пугаченкова: 1976, 21-22); the Kalan minaret in Bukhara (1127) – the tallest (about 50 m) and the oldest of the surviving ones. It stands out not only by its graceful outline, but also by its artful relief ornamentation.

It is noteworthy that in the time that followed almost all minarets in the Bukhara oasis were a stylized or a reduced copy of the Kalan minaret. Still, even the largest of the similar tower-like structures in the 16th century Bukhara – Gaukushon and Vangozi – were 2-2.5 times smaller than their prototype. The distinguishing feature of Bukhara minarets is the shape of their lantern that is slightly pendent over the shaft (Савчук-Курбанов: 2007, 5).

Dating to a later period, yet not less original structure of Bukhara is a monument, relatively small in size, with a sonorous name Chor-Minor – the structure of four minarets at the corners of a cube-like building erected in 1807.

An early and perhaps the most unusual of the similar structures that survived to the present day is the Jarkurgan minaret (1108-1109/10) in Jarkurgan district of Surkhandarya Province; it stands in Minor village situated not far from Termez. The structure

was part of a large cathedral mosque build of baked brick, the ruins of which were discovered back in 1879 by F. N. Zhukov and recorded by a painter N. N. Karazin. The Jarkurgan minaret is exceptional for the Central Asian architecture in a way that it is vertically segmented by decorative gauffers, similar to the tower mausoleums of Khorasan and India. It should be noted however, that the tradition of decorating walls with gauffers has more ancient roots and is known, in particular, by early medieval (6th-8th cc.) feudal castles in Central Asia.

In the technique of its ornamental relief brickwork the Jarkurgan minaret also bears some similarity with an earlier architectural structure – the Ismail Samani mausoleum (9th-11th cc.), and with some more contemporary structures, namely the Magoki-Attari mosque (12th c.) and Kalan minaret (1127) at the Poi Kalan mosque (the pedestal of the Great or the Most High), and also with a 12th century minaret of a similar type, where part of a figured brickwork comes forth of the wall behind the entrance to the compound with a 15th century memorial mosque build adjacently to the ziarat-khana of Kusam ibn-Abbas in Shakhi-Zinda memorial complex in Samarqand.

Special attention could be given to matters that concern the conservation of minarets dating to the epoch of Timurid Renaissance, which have lost their upper tiers. This primarily concerns minarets at Gur-Emir mausoleum in Samarqand (early 15th c.) built adjacently to the square yard of the compound with four minarets at its corners, which included the madrasah of Mukhammed-Sultan (Amir Temur's grandson) and *khanaka* (late 14th c.). These constituted an integrated ensemble (Прибиткова: 1976, 172), of which only the mausoleum, the inner courtyard with the portal, and the first tiers of the two minaret have survived. The original look of the latter can be reconstructed as they have structural similarity with three-tier minarets in cult structures in Herat. One of them, at Gaukhar-Shad musalla-mosque has been completely preserved, and only two tiers survived of the one at Nigmatiye madrasah.

The genesis of minarets has been studied by scholars in sufficient detail. It has been established that they have pre-Islamic origin and regional specificities, even within the boundaries of Uzbekistan.

As noted by the researchers, particularly by M. E. Masson, G. A. Pugachenkova, and L. Y. Manykovskaya, the design of Central Asian minarets is based on the shape of

fortress wall towers known since Bronze Age, which could have served as prototypes for the minarets with round shaft; memorial *stambha* posts in Buddhism (2); mile posts marking the distance and serving as spatial landmarks for nomadic tribes (Ardalan, Bachtijar: 1973, 67); cylindrical or conic burj-towers with idols mounted on the top (Смирнова: 1970, 287) or with burning fire; and lighthouses.

According to Ernst Ditz, a major authority in Islamic architecture studies, by the time the cult necessitated the creation of a minaret to proclaim *azan* from it, tower-like structures in the shape of watchtowers, residential towers, and mausoleum-towers were already a well-known and common architectural form in Asia. Besides, Ditz believed that competition with bell-towers in the Christian cult was an important factor for the evolution of minarets. In his opinion, corner minarets have oriental origin where they, by the way, were borrowed from by classical architecture as early as in Hellenistic period (Diez: 1915, 21-22). Later on the scholar was inclined to think that the *jaya-stambha* victory posts near Kabul, which belong to the Buddhist period, were the forerunners of Islamic minarets (Diez: 1924, 52-53).

Fergusson says that the renowned “ribbed” minaret near Delhi (early 13th century) was erected by Kutb-ed-din precisely as *jaya-stambha*, that is, as a symbol of conquest that is quite understandable and clear for the Indians”.

Most researchers consider Syria to be the place where minaret first appeared in Islamic architecture, noting that minarets square in plane dominated there and in other places in the early centuries of Islam, and dating “the appearance of circular minarets to a later period” (Массон: 1933, 3-4). There is a view that “even before Islam Central Asia already had minaret-like cult structures. For instance, in Samarqand that was a place of pilgrimage for “infidels” (pagans) they installed a tower with an idol before which people prostrated as soon as they saw it from afar, and when they were leaving the city, they walked backwards until they could not see the idol any more” (Идриси: 1906, 250; Массон: 1933, 4).

The high-rise form of the aforementioned structures was determined by utility functions, including:

increased visibility of the lighthouse fire, watchtowers, atashkeds – temples with fire altars on staged platforms, and pedestals for idols;

acoustic advantages (for bell-towers);

special devices in *zikkurat*-observatories on staged pyramids.

Not less important was their ideological function: tall buildings were considered to symbolize the connection between Earth and Sky; the embodiment of the Tree of Life and other artefacts of cosmological mythology linked to pre-Islamic cults; as well as a symbol of the kings' power or a triumph monument.

One of the most ancient of these structures that survived on the territory of Old Termez ancient settlement site is the Zurmala Tower (2nd c. AD). It is a Buddhist stupa made of air brick in the shape of cylindrical monolith that was once crowned with a dome mounted on a rectangular stylobate. The discovered fragments suggest that it was faced with baked red brick and stone blocks featuring scenes from Buddhist mythology in high relief (Пугаченкова: 1983, 12).

Among later date minarets, one that distinguishes itself particularly is a structure created by master Khudaibergen-Khoja – the Islam-Khoja minaret, one of the biggest in Central Asia: it is 44.6 m high, with base diameter of 9.5 m (early 20th c.). It rises over the entire city of Khiva and can be seen from a very long distance. The structure looks particularly impressive from a close perspective: buildings situated at its base amplify its scale and grandeur. The Islam-Khoja minaret is the ultimate product of the long-lasting evolution of architectural structures of this kind. The minaret is erected at the centre of Ichan-kala, next to the most important sacred places: the Pahlavan Mahmud mausoleum and Juma mosque; a compound that consists of a madrasah (1908), a minaret (1910) and a new method school (1912) – all named after vizier Islam-Khoja, the person who initiated their construction (Нильсен: 1988, 156-157).

Another minaret in Khiva, Kalta-Minor, which, even uncompleted, is striking in its daring concept and dimensions (diameter 14 m; height 26 m), was supposed to become the biggest in the world.

Starting from the 14th-15th centuries minarets in Central Asia have become more numerous than it was necessitated by ritual functions. They were built as a symbol of national or personal prestige, or as an essential aesthetic, rather than functional, component of a building.

The minaret verticals played a crucial role in determining the appearance of oriental cities (in Central Asia this is most apparent in the Khiva's Ichan-kala) and created a clear system of spatial landmarks facilitating visual perception of a city, pinpointing the sites of large mosques, madrasahs and complexes.

Minarets differ in terms of their positioning in space (single-standing, or built-in), crown shape (round shaft with a lantern on top, or multi-tier acicular), and the type of architectural segmentation of the shaft that can be vertical (gauffers), horizontal (figured brickwork, facing), smooth or grid-like. Let us consider these properties in view of selecting a substantial criterion for typology classification of Central Asian minarets.

Single-standing minarets were usually found at a mosque or a public cult complex.

Minarets were positioned in a certain way relative to the main building: the corner position in front of a mosque (Chilburja, Bashana, Dahistana mosques, 9th-10th cc.; in Bukhara it is Kalan minaret, 12th c.; in Khiva it is Kalta-Minor by the Mukhammed-Aminkhan madrasah, 19th c.; same is true for the Islam-Khoja minaret, early 20th c., etc.), or at the centre in front of a mosque (the 19th century mosques of Samarra, Ibn Tulun in Cairo; the 12th c. Khasan mosque in Rabat, etc.); a single-standing minaret could be incorporated into a building that would be constructed later on (the 18th c. Juma; the 1841 complex of Seid Sheliker-bai in Khiva).

Built-in minarets were constructed as an integral part of major public buildings, following a single design and ornamentation framework.

Minarets were included in a composition of Timur's giant peshtaks, rising at the corners of palace-type complexes, and in terms of functionality only those of the first group sometimes performed a utilitarian function; yet even among them were some two-tier monuments that could not be used for azan due to their great height.

Minarets that lost connection with their practical purpose and retained only their ideological and image function were different in shape from the "utilitarian" ones.

The crown part of single-standing Central Asian minarets of pre-Mongolian and late feudal period contained a vaulted lantern – covered rotunda, where *azanchi* choir climbed to call the faithful to prayer.

Built-in minarets were either two- or three-tiered and very tall, and instead of spacious lanterns convenient for azan they terminated with a decorative element – stalactite cornice.

In seismic Central Asian environment none of the aforementioned monuments preserved the upper tiers; their shapes are reconstructed by analogy with the known 14th-16th century monuments of Iran and Afghanistan (Усейнов, Братаницкий, Саламзаде: 1963).

From time to time, in the history of Central Asian architecture there appeared a multi-tier type of minaret (mid 12th c., early 15th c., first half of the 17th c.).

Among the prototypes of Central Asian minarets one can single out the cult structures of Indian tribes – a sacred pillar with cubic base buried into the ground, an octagonal skirt and cylindrical upper portion crowned with a cupola (Бируни: 1963, 431-432). This shape is prevalent among single-tier minarets (one vivid example is the base of Balasagun minaret that was discovered during archaeological excavations of recent years).

The minarets of Uzgen and Jarkurgan had an explicit faceted skirt; it was there regardless of the ways in which the shaft surface was made – smooth in most cases – in single-standing minarets of Maverannahr, Fergana and Khorezm.

The segmentation of a minaret with decorative gauffers, similar to the tower-like mausoleums of Khorasan and India, was observed in one single monument – the Jarkurgan minaret, which should also be considered an exception in Central Asian architecture.

Consistent typological characteristics of minaret within the boundaries of Central Asia include: the shape of the shaft (cylindrical, conical with an entasis); tiered structure (single-, two-, and three-tiered); terminating shape (lantern, *sharafa*). Base shape (the completeness of the range ‘cube-octagon-cylinder’) and status (single-standing or built-in) are “species characters”. Varieties can be observed in the development of the shaft’s tiers and individual proportions, ornamentation and decoration technique.

Typological arrays are created within one single group of a round-shafted minaret.

Single-tier minarets with a pendent lantern are characteristic of Maverannahr and Fergana. These include: the 10th-12th cc. monuments of Rarz, Fatmev, and Aini (Воронина: 1960, 55-58); the 10th c. Buran tower; the early 10th c. minaret in Uzgen;

Kalan minaret in Bukhara; the 1196-1197 minaret in Termez; the 1570-1571 Gau-Kushon in Bukhara (Асанов: 1973, 51); one in Gijduvan dating to the second half of the 16th century; minarets in Vangazi, Chor-Bakr and Bahauddin complexes near Bukhara (Пугаченкова, Ремпель: 1965, 342); Jami and Mion-Khazret in Kokand; Kaftarlik in Margilan, and Kurgancha in Qarshi.

Lantern in the body of a conic shaft is observed in the minarets of Khorezm: one at Juma mosque, dating to the 18th century (Бартольд: 1904, 51); in the 1842 Seid-Sheliker-bai complex; Tura-Murad-tura, Abd-al-bobo, Chilla-Ovliya, Magomed Magarram, Bika-jan-bika, Tort-Shabaz, Palvankari, and Islam-Khoja in Khiva (Маньковская, Булатова: 1978, 149, 173-180).

Two- or three-tier single-standing minarets can be found in Jarkurgan and Kunya-Urgench; the built-in ones – in Bibi-Khanym mosque in Samarqand; at the corners of a square courtyard of Muhammed Sultan ensemble, and in Shir-Dor in Samarqand (Маньковская: 1980, 121-125). The author believes that this group would, most probably, include the minarets of Gur-Emir mausoleum in Samarqand, as well as those of Bibi-Khanym mosque, which, apparently, have lost their upper tiers. They all have strong similarity to their contemporary three-tier structures of the 15th century musalla Gaukhar-Shad (1417/18) in Herat (Afghanistan), one of which has been fully preserved (Пугаченкова: 1976, 65).

Specific mentioning should be given to more ancient tower-like structures serving different purposes: watchtowers, security and postal installations; some were also used as columbaria with recesses in the walls, where pigeons nested. Similar structures and ways of using them are known from the two thousand years old towers in Masad mountain fortress of the Israeli King Herod on the shore of the Dead Sea (Пугаченкова: 1967, 11). Perhaps, a circular late medieval fortress tower in Kaptarkhona area near Termez could have something to do with this kind of structures.

As traditional architectural elements, minarets were also erected during the construction of madrasahs, which also had their inner mosques. There is an opinion expressed by G. A. Pugachenkova, which apparently proved erroneous in its concluding part, that “minarets are specific structures of the Muslim cult, built at a mosque and intended for calling the faithful to prayer, yet these are also introduced in the decoration of madrasah

where there is no need in it” (Пугаченкова: 1976, 26). However, as demonstrated by history, experience and the author’s personal observations, minarets at madrasahs were widely used to announce the start of training sessions, meal breaks, news and unplanned meetings.

Corner towers that resemble minarets in style used to adorn the fortified rabats – the first militarized Arab settlements, which were the forerunners of caravanserais (guest-houses), in the form of *guldasta* towers decorating entrance portals and citadel gates, fortified residences of rulers, their palaces and country mansions, garden fences, and traditional residential architecture. The Ark in Bukhara is the most remarkable manifestation of it. In this case minarets also performed defence functions and were used for visual observations.

There are many instances of using minaret shape as a decorative element in small terracotta hearths, which are connected with the hearth cult (Пугаченкова, Ремпель: 1972, 206-234).

In conclusion we should note that tower-like structures such as minarets, which have become an important symbol of traditional architecture in oriental countries, and in Uzbekistan in particular, have different functionality and rather profound philosophic meaning. Based on their name (minaret – “emanating light”) one can argue that not only the light of a lighthouse was meant here, but also spiritual light and the need to aspire for education and enlightenment for every faithful one. We believe that the name of a TV tower in Malaysian capital – Minara – is also quite symbolic in this regard. This understanding of the meaning of high-rise structures is very relevant in all times and in all civilized societies.

LITERATURE

- Ardalan N., Bachtijar L. (1973) *The sense of Unity*. – Chikago and London. The University of Chikago Press.
- Diez, E. (1915) *Kunstg der islamischen Voiker*. Mimchen.
- Diez, E. (1924) *Die buddhistisehen und islamischen-Baudenkmaler Afganistans*. O. V. Nidermayer. Afganistan, Leipzig.
- Асанов А.А. (1973) *О некоторых конструктивных особенностях среднеазиатских минаретов* // САУ, №4.
- Бартольд В.В. (1904) *Отчет о командировке в Самарканд*. Известия русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии. СПб, №4.
- Бируни Абу-Рейхан. (1963) *Избранные произведения*. Т. II. Индия, Ташкент.
- Воронина В.Л. (1960) *Сырцовые минареты верховьев Зеравшана*. - V сб.: Памяти М.С. Андреева. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР. Т. СХХ.
- Идриси, (1906) Абу Сеид Абд-ар-рахман, б. Мухаммед. *Кандия – (малая)*. Перевод с примечаниями В.Л. Вяткина. *Справочная книжка Самаркандской области*. Вып. VIII. Самарканд.
- Маньковская Л.Ю. (1980) *Минареты* // Типологические основы зодчества Средней Азии (IX – начало XX в.). Ташкент.
- Маньковская Л.Ю., Булатова В.А. (1978) *Памятники зодчества Хорезма*. Ташкент.
- Массон М.Е (1933). *Краткая историческая справка о среднеазиатских минаретах* // Материалы Узкомстариса. Вып. 2 и 3. Ташкент.
- Наршахи (1897). *История Бухары*. Ташкент.
- Нильсен В.А. (1988) *У истоков современного градостроительства Узбекистана* (XIX – начало XX веков). Ташкент.
- Прибиткова А.М. (1976) *О композиционных приемах архитектурных ансамблей Средней Азии* // Архитектурное наследство, №24. М.

- Пугаченкова Г.А. (1967) *Самарканд. Бухара // Художественные памятники I – XIX веков*. М.: «Искусство».
- Пугаченкова Г.А. (1976) *Зодчество Центральной Азии. XV век*. Ташкент.
- Пугаченкова Г.А. (1976) *Термез. Шахрисабз. Хива // Художественные памятники I – XIX веков*. М.: «Искусство».
- Пугаченкова Г.А. (1983) *Средняя Азия. Справочник-путеводитель*. М., Лейпциг.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. (1965) *История искусств Узбекистана*. М.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. (1972) *Самаркандские очажки // Из истории искусств великого города*. Ташкент.
- Савчук-Курбанов С.А. (2007) *Бухарская школа зодчества XV – XVII вв.* – Лекция доктора архитектуры М.А. Юсуповой в IFEAC // Бизнес-вестник Востока.
- Смирнова О.И. (1970) *Очерки из истории Согда*. М.: «Наука».
- Усейнов М.А., Братаницкий Л.С., Саламзаде А.В. (1963) *История архитектуры Азербайджана*. М.

SEMERKANT'TAN MEKTUP VAR!..

Yrd. Doç. Dr. Ünal ZAL
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
unalzal@gmail.com

ÖZET

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin yıkılması üzerine Türkistan bölgesi üzerine birçok çalışma yapılmış ve "kapalı devre çalışan" komünist Rus sistemi dönemine ait oldukça fazla bilgi ve belge elde edilmiştir. İncelenen bu malzemeler bir taraftan söz konusu dönemle ilgili bilinenleri pekiştirirken bir taraftan da yeni bilgiler ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi 13. yüzyıldaki Moğol istilasını sadece Türkistan bölgesindeki siyasi istikrarını bozmakla kalmamış buradaki kültürel hayatı da derinden etkilemiştir. 1552'de Kazan'ın işgalinden başlayarak 1883'teki Hive ve Buhara Hanlıklarının işgaline kadar devam eden bu süreçte Altın Ordu Bölgesinde kullanılan Kıpçak yazı dili geleneği son bulmuş; 1917'deki Bolşevik İhtilali'nden sonra ise bütün Türkistan bölgesi tamamen Rusların egemenliğine girmiştir. Bu fiilî işgal, birtakım siyasi ve kültürel yapılandırmaları beraberinde getirmiştir. Özellikle her Türk boyunun ağzı bir yazı dili hâline getirilmiş; daha önceleri Türkistan bölgesinin ortak anlaşma dili olan Çağatayca'nın yerini ise Rusça almıştır.

Bu çalışmada, Sovyet-Türkmen edebiyatının kurucularından biri olan Gurbannazar Ezizow'un, 1964-1965 yılları arasında Semerkant'ta askerlik yaparken ailesi ve dönemin önde gelen şair ve yazarlarından bazılarına yazdığı mektuplar ve içerikleri üzerinde durulacaktır. Yine bu mektuplardan hareketle Sovyet-Türkmen edebiyatının kuruluşu, dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatıyla ilgili birtakım değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Oğuzca, Sovyet-Türkmen Edebiyatı, Gurbannazar Ezizow, mektuplar

Bu bildiride, Sovyet-Türkmen edebiyatının kurucularından biri olan Gurbannazar Ezizow'un, 1964-1965 yılları arasında Semerkant'ta askerlik yaparken ailesi ve dönemin önde gelen şair ve yazarları tarafından kendisine gönderilen mektuplar ile şairin onlara yazdığı mektuplar ve içerikleri üzerinde durulacaktır. Yine bu mektuplardan hareketle Sovyet-Türkmen edebiyatının kuruluşu, dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatıyla ilgili birtakım değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Giriş

Orhun Yazıtlarına kadar uzanan Türkmen edebiyatının tarihini temelde üç döneme ayırmak mümkündür. 1. Kadim ve Orta Asırlar Türkmen edebiyatı (Orhun Yazıtlarından 1881'e kadar), 2. Sömürge Dönemi (1881-1991), 3. Bağımsızlık yılları (1991'den günümüze kadar olan dönem).

1. 1. Kadim ve Orta Asırlar Türkmen edebiyatı (Orhun Yazıtlarından 1881'e kadar)

Bu dönemde Büyük Selçuklularla birlikte Türkmen edebiyatında zirve bir dönem yaşanmıştır. Doğu edebiyatı tarihinde Merv, Ürgenç, Nusay, Abivert ve diğer birçok yerde yetişen âlim ve yazar isimlerine rastlamak mümkündür. Büyük Selçuklular yıkıldıktan sonra ise dağınık halde yaşayan Türkmenlerin yazılı mirası ne yazık ki fazla değildir. Birçok kaynakta şair ve yazarların eserleri geçiyor olsa da yazılı metinlerine rastlamak çok zordur. Bu dönemdeki temel anlayış şu şekildedir: Farsça edebiyatın, Arapça ilmin, Türkmençe ise hakikatin dilidir (Zal 2015).

1. 2. Sömürge dönemi (1881-1991 yılları arası)

Türkmen edebiyatının bu dönemi oldukça engebeli, zorluklarla dolu, bazı yılları trajik fakat içerik yönüyle zengindir. 1881 yılında Türkmenistan'ın istilasıyla yeni yönetim Türkmen edebiyatının köküne adeta kibrit suyu dökmüş, halk edebiyatı dâhil bütün kaynakları yok etme yoluna gitmiştir. Göktepe Kalesi'nin savunmasına katılan Türkmen edebiyatının meşhur yazarlarından Anna Kılıç'ın ölümü ve kalenin düşmesiyle bu devir kapanmıştır.

Bundan sonra Türkmenler için Çarlık Rusya'sı ve SSCB'nin 110 yıllık esaret dönemi başlamıştır. 1917'deki Bolşevik devrimiyle de Sovyet hâkimiyeti kurulmuştur. Bu

süreç içerisinde imparatorluk coğrafyasında meydana gelen iç savaşlardan Türkmenler de nasibini almıştır. Ayrıca SSCB tarafından kurulan kolhozlar yaşanan trajedilerin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde yaşanan kayıplar bir halkı yok etmek için dahi yeterlidir. Sadece 1929-1932 yılları arasında Türkmen nüfusu bırakın artmayı 300 bin kişi azalmıştır.

1. 3. Bağımsızlık yılları (1991'den günümüze kadar)

Bu dönem, bildiri kapsamı dışında olduğu için burada üzerinde durulmayacaktır. Fakat söz konusu dönemin üzerinde durulması gereken önemli noktalarından biri, bağımsızlık öncesi hayal edilenlerle bağımsızlık sonrası karşılaşılan gerçekler ve bu durumda yaşanan hayal-hakikat çatışmalarıdır.¹

2. Sovyet-Türkmen Edebiyatının oluşumu

Çarlık Rusya'sı, Bolşevik Devrimi ve SSCB'nin kuruluşundan yıkılışına kadar bütün Türk dünyasında olduğu gibi Türkmenistan'da da binlerce insan o günkü rejimler tarafından acımasız bir şekilde katledilmiştir.

Kademeli olarak bütün muhalifler ortadan kaldırıldıktan sonra Moskova merkezli alınan kararlar neticesinde Leninizm ve Stalinizm dışında hiçbir ideoloji tecrübesi edinmemiş yepyeni bir gençlik yetiştirme düşüncesi geliştirilmiştir.

Bunun için Türkistan bölgesinden seçilen zeki çocuklar başta Moskova olmak üzere farklı farklı şehirlerde mevcut ideolojik görüşlere göre yetiştirilmeye başlanır. Amaç merkezden çevreye doğru yayılacak bir aydınlar hareketiyle Sovyet ideolojisini hâkim olunan bütün coğrafyaya yaymaktır. Söz konusu ideolojinin dayandığı temel fikir ise Nikolay Marr'ın geliştirdiği ve kendi adıyla anılan Marrizm teorisidir.

Temeli Darwinizm'e dayanan bu teoriye göre büyük diller karşısında küçük dillerin yaşama şansı yoktur. Bundan dolayı küçük diller ya kendi istekleriyle ya da zorla büyük diller içinde asimile olmalıdır. Bunun sonucunda ortaya çıkacak yeni dilde anlaşılan bütün Sovyet halkları barış ve huzur içinde yaşayacaktır. Ortaya çıkacak olan yeni dil ne olacak sorusu ise o gün için cevaplandırılmamış olsa da kısa bir süre sonra bunun Rusça olduğu anlaşılmıştır.

---

¹ Geniş bilgi için bk. Zal 2015a, Zal 2015b, Zal 2015c, Zal 2015d.

İşte bu yeni ideolojik görüş doğrultusunda yetiştirilen şairlerden biri de Gurbannazar Eziow'dur. 1 Mart 1940'ta Aşkabat'ın Büzmeyin köyünde dünyaya gelen şair, 1959'da liseyi bitirir. Aynı yıl Türkmen Devlet Üniversitesinin Filoloji Bölümüne girer. İlk şiirleri 1955'te dergi ve gazetelerde yayımlandıktan sonra üniversite yıllarında kendisini tamamen edebiyata verir ve çağdaş Türkmen şiirinin öncülüğünü yapar. Otuz beş yıl gibi kısa ömründe toplam üç yüz yetmiş beş şiir kaleme alır. 1975'te sarhoş bir asker kaçağı tarafından öldürülen şairin şiirleri, *Türkmen Sahrası* ve *Serdarym* adıyla 1996 yılında Türkmenistan'da yayımlanır.²

3. Gurbannazar Eziow'a mektuplar

Ünlü Türkmen şairi G. Eziow'a 1964-1975 yılları arasında ailesi, arkadaşları ve sanat çevrelerinden çok sayıda mektup yazılmıştır. Bu mektupların çoğu 1964-65 yılları arasında askerdeyken kaleme alınmıştır. Söz konusu mektuplar *aile*, *arkadaş* ve *G. Eziow'un kendi mektupları* olmak üzere üç bölümde değerlendirilebilir.

3. 1. Aile mektupları ve içerikleri

İncelenen mektuplar içerisinde ailesine ait toplam on mektup bulunmaktadır. Bunlardan birisi annesi, dokuzu ise babası tarafından kaleme alınmıştır. Mektuplarda içerik olarak genelde Eziow'a karşı duyulan sevgi ve özlem gibi duygularla karşılaşılır. Bununla birlikte şairin ailesi, sanat ve edebiyat dünyasıyla olan ilişkileri, dönemin sosyal ve ekonomik durumu hakkında da bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Babasının öğretmen olması şairin sanat ve edebiyat dünyasıyla olan bağlarını daha da kuvvetlendirmiş ve daha erken yaşlarda bir kültür ortamında yetişmesine imkân sağlamıştır. Ayrıca incelenen malzemeler içinde bulunan ve o döneme ait bir sosyal yardımlaşma dilekçesi örneğinden ise zamanın ekonomik durumu hakkında çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür.

---

² Şairin hayatı ve hakkında yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Zal 2007; 2015.

3. 2. Arkadaş mektupları ve içerikleri

Yapılan inceleme sonucunda Gurbannazar Ezizow'a kırk yedi farklı kişiden yaklaşık yüz otuz altı mektubun geldiği tespit edilmiştir. Bu mektupların tamamına yakını genelde şairin sanat ve edebiyat dünyasındaki arkadaş ve dostları tarafından gönderilmiştir. Mektuplardan çok azı ise sanat ve edebiyata ilgi duyan, şairin doğrudan tanımadığı, onunla tanışmak ve gönderdikleri şiirlerinin değerlendirmesini isteyen şahıslara aittir. İki mektubun ise kimler tarafından gönderildiği şimdilik tespit edilememiştir.

Gurbannazar Ezizow'a mektup gönderen kişi ve kurumlar alfabetik sıraya göre şöyledir:³ Abdylly Myradow (1), Abdynewi (2), Agageldi (3), Allaberdi (1), Allamyrat Esenow (1), Amanmyrat Myradu (1), Amanmuhammet Geldimyradow (9), Annaberdi [Agabayew] (9), Annaly Berdiyew (1), Ataberdiyew H. (1) Atageldi (1), Azizow Melýayew (1), Begmyrat (21), Berdinazar Hudaýnazarow (1), Beşim (4), Çoluk Rejebow (1), Juma (1), Desýar [Taganow] (6), Goşjan Seyitmedow (1), Gözel Şaguliýewa (1), Gullaýew Nazar (1), Gurbannazar [Daşowuzdan] (4), Halyl Kuliýew (2), Hydyr (2), İkrám Rozunbayew (1), İlýas Hommat (1), Kakabaý İlýasof (1), Kerim Gurbanpesow (10), Komunist Parti (1), Mansur Hakimow (1), N. Halmämmedow (1), Orazmyrat Tüýli (2), Otuz (2), Öwliýaguly [Möwlamow] (7), Rahim Esenow (1), Ruhy Aliýew (1), Sapparmyrat (1), Sary Durdyýew (2), Seyit (1), Şanepes (4), Şirali N. (1), Tokar [Tugurov] (2), Usman Taşdemirov (1)⁴ ve Ýegendurdy Övezow (5). Bunun dışında yazarı belli olmayan iki mektup da bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Mektupların birçoğunda yukarıda ifade edilmeye çalışılan yeni edebiyatın oluşturulması için kültürel bir seferberlik ilan edildiğini görmek mümkündür. Yeni Sovyet-Türkmen edebiyatının oluşumunda, birçok Türkmen şair ve yazarın katkısı olmasına rağmen özellikle Gurbannazar Ezizow ile Kerim Gurbanpesow'un katkıları dikkat çekmektedir. Kırk yedi farklı kişiden yaklaşık yüz otuz altı mektup üzerine yapılan incelemede şu sonuçlarla karşılaşılmaktadır:

---

³ Gönderdikleri mektup sayıları parantez içerisinde belirtilmiştir.

⁴ Bu kişinin Rusça olarak yazdığı mektuplar da incelemeye dâhil edilmiştir.

1. Söz konusu dönem, Stalin rejiminin siyasi ve ekonomik alanlarda sağladığı tahkimden sonra dikkatini kültürel alanlara verdiği bir sürece denk gelmektedir.
2. İkinci beş yıllık kalkınma planı boyunca “Sovyet devrinde yetişmiş ve eğitim görmüş, Sovyet inancıyla doğmuş, politikayı ilkin Marksizm ve Leninizm ile tanımış ve en azından erginliklerinde Sovyet dışı bir hayat denememiş genç yazarlar” rejimin gözdesi hâline gelmiştir.
3. İktidar çekirdeğinde yoğunlaşan yeni tip insan modeli (Sovyet insanı) yaklaşık on yıl içinde çevreye doğru yayılmış ve bütün Sovyetler Birliği’ne hâkim olmuştur.
4. Yeni seçkin gruplar, seleflerine nispeten önceki şartların sosyal değişim sürecinin dışında, suni olarak meydana getirildikleri için kendilerini yaratan iktidara daha büyük bir sadakatle bağlanmışlardır.
5. Bu mektupların tamamına yakını genelde şairin sanat ve edebiyat dünyasındaki arkadaş ve dostları tarafından gönderilmiştir.
6. Mektuplardan çok azı ise sanat ve edebiyata ilgi duyan, şairin doğrudan tanımadığı, onunla tanışmak ve gönderdikleri şiirlerinin değerlendirmesini isteyen şahıslara aittir.
7. İki mektubun ise kimler tarafından gönderildiği şimdilik tespit edilememiştir.
8. Mektupların birçoğunda yukarıda ifade edilmeye çalışılan yeni edebiyatın oluşturulması için kültürel bir seferberlik ilan edildiğini görmek mümkündür.
9. Mektuplarda ayrıca o dönemdeki bazı yazar ve şairlerin eserlerinin dergi ve gazete-lerde yayımlanması ve televizyonlarda veya konferanslarda sunulması için hakemlik müessesesi gibi bir kurulun varlığı ve Ezizow’un da bu heyetteki önemli kişilerden biri olduğu görülür.
10. Şair ve yazarların eserlerini hangi gazete ve dergilerde yayımladığı, *Sungat ve Edebiyat* gazetesinin yeni edebiyatın oluşumunda önemli bir yeri olduğu Türkmençe ve Rusça mektuplarda görülmektedir.
11. Mektuplarda karşılaşılan önemli konulardan biri de Rusçanın Türkmençeye olan etkisidir. Birçok şair ve yazar mektuplarında, Türkmençe karşılıkları olmasına rağmen Rusça kelimeler kullanmayı bilinçli bir şekilde tercih etmişlerdir.

12. K. Gurbannepesov, Ö. Möwlamov ve dönemin diğer önde gelen yazar ve şairleri mektuplarında bol miktarda Rusça kelime kullanmışlardır. Özellikle A. Ağa-bayew gibi dönemin iktidar savunucu ve sözcülüğünü yapanlar ise bu durumu neredeyse alışkanlık hâline getirmişlerdir.
13. Rusça konuşma ve yazmanın bir devlet politikası hâline getirildiği ve bu dili iyi derecede bilmeyenlerin devlet kademelerinde asla görev alamayacaklarının beyan edilmesi, birçok Türk cumhuriyetinde olduğu gibi, Türkmenistan'da da etkisini kısa sürede göstermiş ve anaokulundan başlayarak bütün okullarda Rusça önce seçmeli daha sonra ise zorunlu ders hâline getirilmiştir. Rusçanın ilk önce seçmeli olarak teklif edilmesinin sebebi halktan gelecek olan tepkileri azaltmak içindir.
14. Bu politikanın bir sonucu olarak bu dönemde yetişenlerin Rusça bilmemesi artık neredeyse imkânsızdır. Üzerinde çalışılan mektuplardan on üçünün tamamen Rusça yazılmış olması Sovyet-Türkmen edebiyatının en nihai amacının Rusçayı bir üst dil hâline getirmek olduğu ve bunun da genelde başarılı olduğunun bir göstergesidir. Bu mektuplardan bazıları da Gurbannazar Ezizow'a aittir.
15. Yeni Sovyet-Türkmen edebiyatında olduğu gibi Sovyet-Özbek edebiyatının oluşumunda aktif olarak çaba gösteren şair ve yazarlardan birinin Osman Taşdemirov olduğu görülmektedir. Kendisi bir Özbek Türk'ü olan Osman Taşdemirov, Gurbannazar Ezizow'un şiirleriyle ilk kez askerdeyken karşılaşır ve tanışmak için ona bir mektup yazar. Bu mektupta kendisinin de genç bir şair olduğunu belirttiikten sonra edebiyat alanındaki çalışmaları, Ezizow ve diğer şairlerin şiirlerinden yaptığı tercüme hakkında ona bilgi verir. İlerleyen dönemlerde Ezizow ile arkadaşlık ve dostluk ilişkileri güçlenen Osman Taşdemirov, Gurbannazar Ezizow'a Rusça olarak yazdığı mektupların birinde Lenin Komünist edebiyatı yarışması düzenlediklerini, adaylardan birisinin de Ezizow olduğunu ve ondan bir fotoğrafla özgeçmişini kendisine göndermesini ister. Ayrıca Lenin Edebiyat Ödülü komitesi olarak Türkmenistan'da düzenlenecek olan 50. yıl kutlama törenlerine Ezizow'u da davet eder. Rusça mektupların tamamı incelendiğinde, Stalin döneminde tahkim edilen ekonomik yapıdan sonra edebiyat, kültür ve sanat alanında yapılacak olan devrime paralel olarak Osman Taşdemirov ve arkadaşlarının büyük bir gayret içinde olduklarını görülmektedir.

16. Ayrıca Ezizow'un arkadaşı Halyl Kuliýew için yazdığı bir şiiri çevirirken "Halyl" isminin yerine "dosum" kelimesini koyduğunu, çünkü Özbek okuyucuların buradaki "Halyl" kelimesinin bir kişinin adı olduğunu bilemeyeceklerini söyler. Rusça mektupların birçoğunda tercüme etmek veya yapılan tercümelerde ortaya çıkan çeviri problemlerini gidermek için Ezizow'dan şiirlerinin orijinallerinin istenildiği görülür. Bu durum bize Türk lehçelerinin kendi aralarında da aktarma sorunları olduğu göstermektedir.
17. Rusça mektupların bir başkasında ise Gurbannazar Ezizow'un şiirlerinin sadece dergi ve gazetelerde neşredilmediği, ayrıca bazı radyo ve televizyon programlarında da okunarak tahlil edildiği öğrenilmektedir.
18. Ezizow'un evlendiğini duyan Osman Taşdemirov, arkadaşını kutlar ve o dönemde genel olarak Özbekistan'da şair erkeklerin kendileri gibi şair bir hanımla evlendiğine dikkat çeker. Buradan hareketle Ezizow'un eşinin de şair olup olmadığını öğrenmek ister.
19. Ezizow, bu tür bir evliliğin kanun gereği mi, yoksa geleneksel bir şey mi olduğunu anlamadığını, bu durumun kendisi açısından pek de uygun olmadığını dile getirir.
20. Mektupların bazılarında düğünler hakkında olduğu gibi ölümlerle ilgili bilgilere de rastlanılmaktadır. Yine Osman Taşdemirov'un diğer bir mektubunda Zülfi isimli birisinin otuz beş yaşındayken vefat ettiği haberi verilmektedir.
21. İbrahim Abdullin adlı biri ise Ezizow'a yazdığı bir mektupta kendisinden orijinali Türkmençe, satır altı tercümesi Rusça olan ve Türkmen halk müziğine ait bir metin yazmasını ister. Mektubun devamında, yazacağı bu eserin iki bölümden oluşmasını, ilk bölümünün hüznü, ikinci bölümünün ise neşeli, eğlenceli ve komik olmasını rica eder.⁵

3. 3. Gurbannazar Ezizow'un mektupları ve içerikleri

Elimizde şaire ait toplam on iki mektup bulunmaktadır. Söz konusu mektuplar Otcan (2), Begmırat (3), Otuz (2), çocuklar (1) ve eşine (1) yazılmıştır. Ayrıca Yazarlar Birliği üyelerine ait bir isim listesi ile şiirlerin yazıldığı iki mektup daha vardır.

---

⁵ Zal 2015.

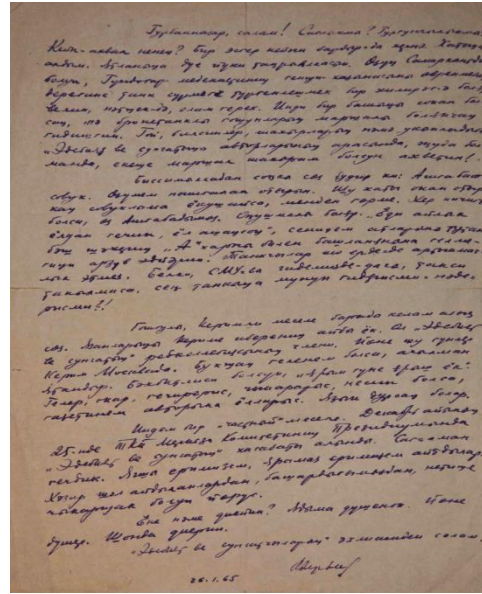
Bu mektupların içeriklerinde ise, II. Dünya Savaşı ve acıları, savaşa karşı duyulan nefret, şiir nedir sorusuna verilen cevap, rejimi övme konusunda yazılan az sayıdaki şiir ile Yazarlar Birliği toplantısında yapılan bir tartışmaya ait bilgiler vardır.

4. Semerkant'ta(n) mektup var!..

İncelenen mektuplarda geçen önemli kültür merkezlerinin birinin Semerkant olduğu görülmektedir. Mektuplardan seçilen aşağıdaki örnekler bu dönemdeki sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla ilgili bazı bilgiler içermektedir.

İnsan Semerkant'ta yaşarken Doğu medeniyetinin hazinelerini öğrenecek yerde tank sürme alıştırmaları yapmak zorunda kalıyorsa bu da bir tuhaf aslında, ama ne yaparsın, o da lazım. Madem bu işe bir ucundan bulaştın artık zırhlı tanklardan oluşan orduların mareşali oluncaya kadar ipin ucunu bırakma. Herkes görsün şairlerin ne kadar kabiliyetli olduğunu! "Edebiyat ve Sanat"ın şairleri arasında en azından bir mareşal da olsun yani!

26. 01. 1965, [Abdilla Miradov]

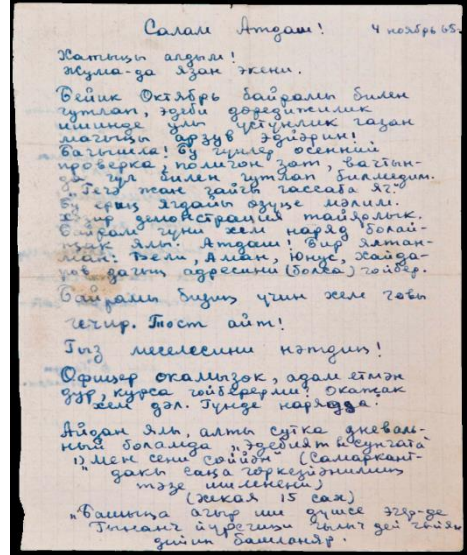
Semerkant'ta sana gösterdiğimin yeniden çalışılmış hâli.

*****

Başına ağır iş düşerse eğer, Keder yüreğini kılıç gibi kıyar.

*****

4 Kasım 1965, [Dış Oğuz'dan Gurbannazar]

İşte yanmaktasın benim karşımda,
Keteni fistanlı, başın yazmalı.

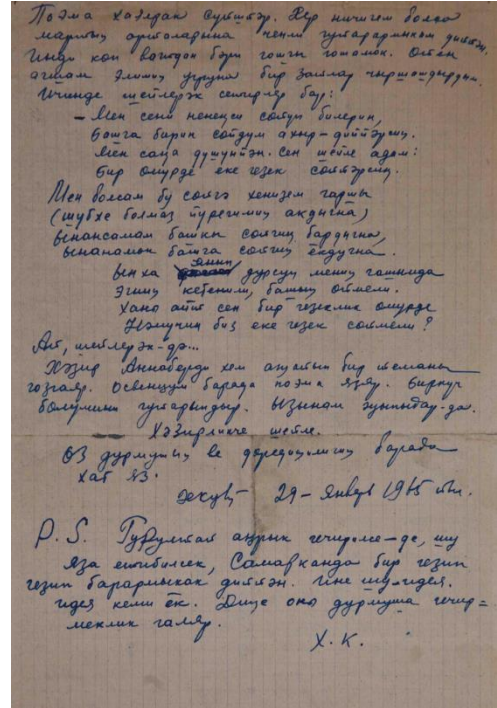
Hadi, söyle sen bir defalık ömürde,

Ne diye biz tek bir defa sevmeli?

.....

Not: Kurultay ertelenir de bu bahara çıkabilirsek, geze geze bir **Semerkant'a** gelir miyiz diyorum. İşte bu, düşünce. Düşünce olarak eksiği yok. Sadece onu hayata geçirmek kalıyor.

29. 01.1965, Halil Kuliyev

Mektubun geldi, okuduk, tekrar okuduk ve tekrar tekrar sevindik. Buralarda şimdi iktisadi, siyasi, edebi dünyada hiçbir değişiklik yok. Gerçi bazı ufak tefek değişiklikler varsa da **Semer-kant'a** yazacak kadar önemli şeyler değil. Onun için de değişiklikler hakkında bazı şeyler söylemekte fayda var. “Sanat”a ne kadar şiirin varsa gönder. Senin dediklerini gerçekleştirmek başkalarının sağ elinden geliyorsa, bizim sol elimizden gelir. [Bizim için çocuk oyuncağıdır.] Bıraktığın şiirler dizgiye gitti. Napsipse yeni yılın ilk sayısı genç askerin şiirleri ile açılabilir.

Дин сиздин Түрбанназарга,
 Дин шакир Түрбанназарга

Дин шакир сиздинден, шакир шакирдан
 салам болсун.

С.С.С. Бүгүнкү:

Наймун ички, оңдок, найман оңдок,
 найман-найман болса, беледик.
 Бу эрада, экир ыңгыраш, селет,
 эдеби дүйнөдө, бул эки үйлөшкөнүк
 "и". Күндүр үйлөшкөнүк бар, сар хонь
 Самаркандь же бул эки шакир шакирдан
 шакир дзе. Шакир дин хонь үйлөшкөнүк
 шакир, а? бул шакир, шакир.

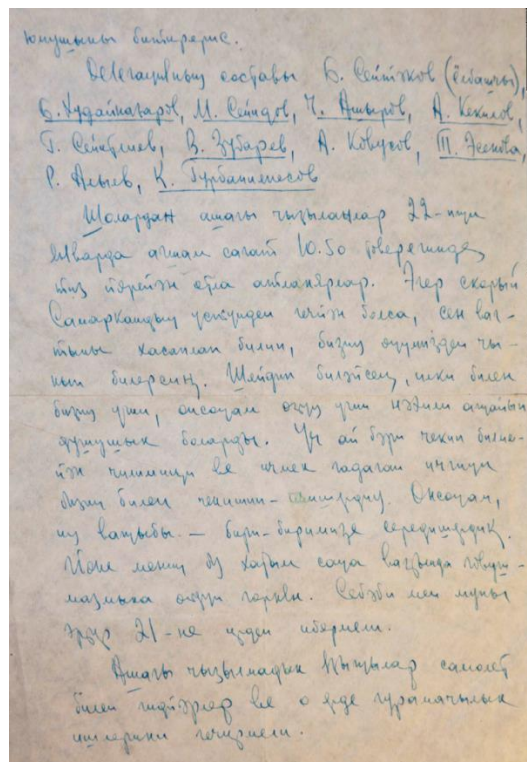
"Сармал" иже шакир болса шакир. Шакир
 шакир шакир шакир, шакир шакир шакир
 шакир шакир болса, шакир шакир шакир
 шакир.

Шакир шакир шакир шакир шакир шакир.
 Шакир болса иже шакир шакир шакир
 Дин сиздин шакирдан, шакир шакир шакир
 шакир шакир.

08. 12. 1964, [Kerim Gurbannepesov]

Ekibimiz bu şairlerden oluşuyor: B. Seytekov (başkan), B. Hudaynazarov, M. Seyidov, Ç. Aşırov, A. Kekilov, G. Seyitliyev, V. Zubarev, A. Kovusov, T. Esenova, R. Aliyev, K. Gurbannepesov. Bunlardan altı çizilenler 22 Ocakta akşam saat 10.50 sularında hızlı trene biniyorlar. Eğer hızlı tren Semerkant'tan geçiyorsa, sen zamanını hesaplayıp, bizi karşılayabilirsin. Eğer bunu yapabilirsen öncelikle bizim için, sonra da kendin için ne güzel bir buluşma olurdu. Üç aydır içemediğin sigarayı ve içmek yasak olan içkini bizimle içerdin.

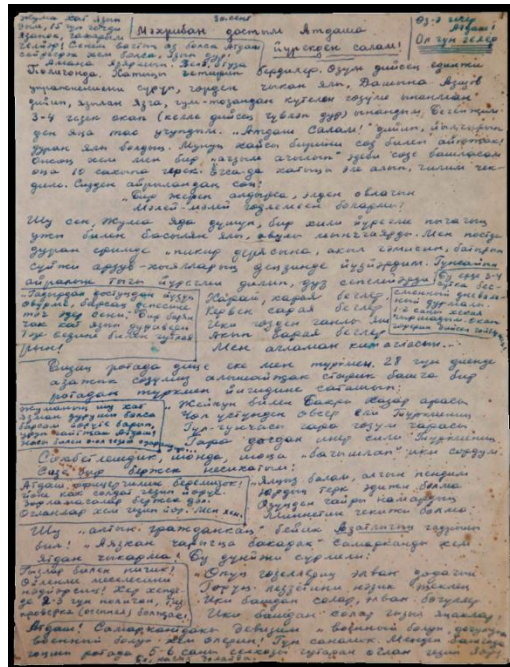
Aşkabat, 20. 01. 1965, Kerim Gurbannepesov

Bir ceylan aldırsa, elden oğlağın
Meleye meleye aramaz mı hiç?

...
Yardım, yardıma beyler,
Kervan saraya beyler.
İki gözden kanlı yaş,
Akıp varır ya beyler.

Ben değil de kim ağlasın...
...
Gurbannazar Ezizow, Semerkant, 30
Ekim 1964

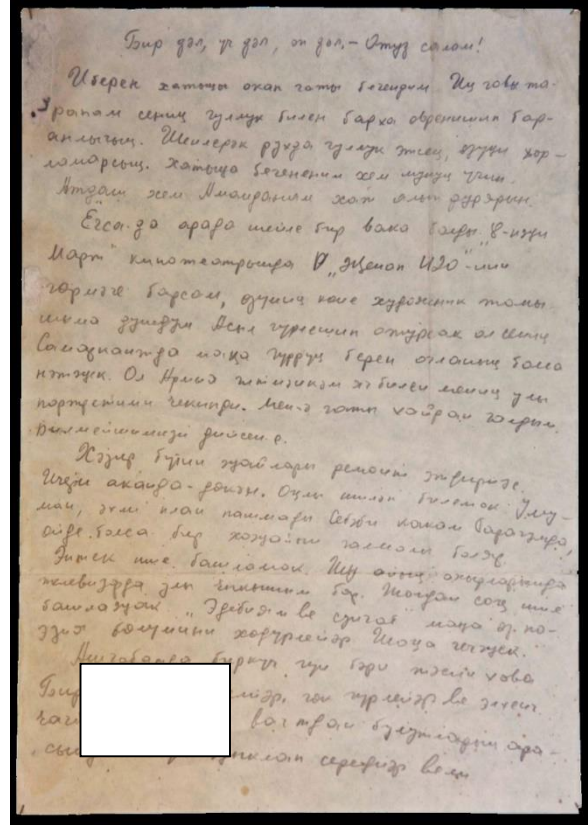

Bir değil, üç değil, on değil, Otuz se- lam!

Gönderdiğin mektubu okuyup, çok se-
vindim. En iyi tarafı da senin askerliğe
gittikçe alışman. Bu moralle askerlik
edersen kendine eziyet etmemiş olur-
sun. Mektubuna sevinmemin sebebi
bu. Adaştan ve Aman'dan da mektup
alıyorum. Bir de geçenlerde bir vaka
oldu. 8 Mart Sinemasında “Bay 420”yi
seyretmeye gitmiştim, eski bir ressam
tanıdıkla karşılaştım. Konuşurken,
belki şaşıracaksın, onun senin **Semer-
kant'ta** bana anlattığın arkadaş oldu-
ğunu fark ettim. O askere gitmeden
önce benim büyük bir yağlı boya port-
remi yapmıştı. Ben bu işe çok şaşırdım.
Nasıl da onun o olduğunu fark edeme-
mişiz....

24.09. 1965, Gurbannazar Ezizov

Sevgide duygular olmalı ince,
Hafif çiğ davransan üzülmedir!..

*****

“Tek evladım, al öğüdüm,

Yurdun terk edici olma.

Özünden gayrı namerdin,

Minnetin çekici olma.”

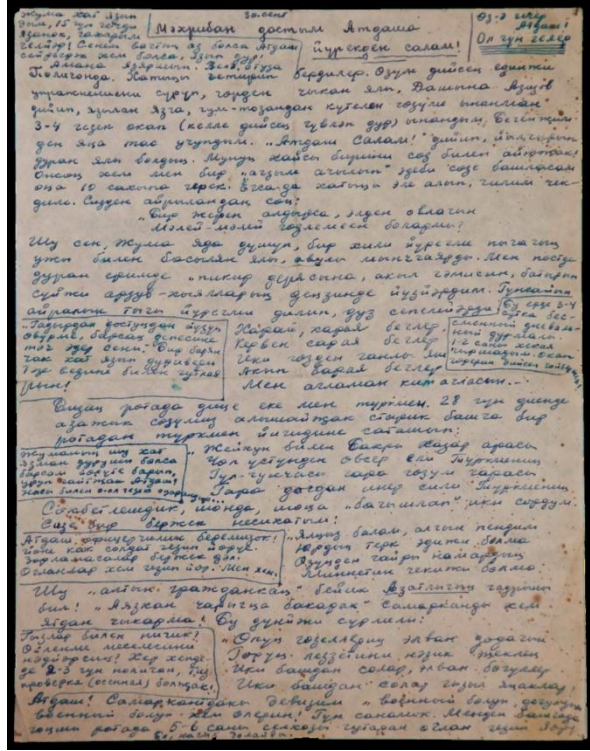
****

Şu “altın vatandaş” iken (sivilken)
yüce Hürriyetin kadrini bil!

“Ayazhan, çarığına bakarak”,

Semerkant'ı da aklından çıkarma!

30 Eylül [1964/1965], [Gurbannazar
Ezizov]

Sonuç

Üzerinde ilk kez çalışılan bu mektuplardan da anlaşılacağı üzere, Sovyetler döneminde yetişen Türkmen şair ve yazarların yeni bir edebiyat oluşturmak için büyük gayret içinde oldukları görülmektedir. Söz konusu edebiyatın oluşturulmasında Semerkant ve Aşkabat gibi belli başlı kültür merkezlerinin önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Yine bu tür çalışmalar, Sovyetler döneminde yetişen Türkmen şair ve yazarlar hakkında doğrudan bilgi edinmenin yanında, Türkmen edebiyatı tarihinin yeniden yazılmasına da büyük katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- ZAL, Ünal (2007), Gurbannazar Ezizov'un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- _____ (2015), *Bir Devrin Aynası, Gurbannazar Ezizow'a Mektuplar*, Gün Förlag, Sweden.
- _____ (2015a), Karakum Güneşi -I [Romanlar], *International Journal of Languages' Education and Teaching*, Sayı: 3, Sayfalar: 444-465.
- _____ (2015b), Karakum Güneşi -II [Hikâyeler], *International Journal of Languages' Education and Teaching*, Sayı: 3, Sayfalar: 466-479.
- _____ (2015c), Karakum Güneşi -III [Masallar], *International Journal of Languages' Education and Teaching*, Sayı: 4, Sayfalar: 444-465.
- _____ (2015d), Karakum Güneşi -IV [Şiirler], "Anayurdun şairi yahut bitmeyen ukdenin ıstırabı", *International Journal of Languages' Education and Teaching*, Sayı: 4, Sayfalar: 431-425.

**“TOSHKENTNOMA” VE “PALATKADA YOZILGAN DOSTON”
ADLI METİNLERDE TAŞKENT**

Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK
Gazi Üniversitesi
velisavasyelok@yahoo.com

ÖZET

Maksud Şeyhzâde “20. yüzyıl Özbek edebiyatında şiir ve tiyatro eserleriyle tanınmış temsilcilerinden biridir. Aslen Azerbaycanlı olan Şeyhzâde, yüksek tahsilini tamamladıktan sonra, Dağıstan’da muallim, şair, gazeteci ve münekkit olarak tanınmaya başlar. Şeyhzâde, Pedagoji Enstitüsü’nün uzaktan eğitim veren bölümünde öğrenci olduğu için Bakû’ye gidiş gelişleri sırasında Mayakovski, Sergei Yesenin ve Nazım Hikmet gibi Sovyet şiirinin tanınmış şairleriyle tanışır. Dönemin yönetimi tarafından Şeyhzâde, 6 Aralık 1927 tarihinde “sosyal tehlike arz eden unsur” olarak değerlendirilir ve üç yıl sürgün cezasına çarptırılır. O da annesinin tavsiyesi ile sürgün yeri olarak Taşkent’i tercih eder ve 1928 yılı Şubat ayının sonlarında cezasını çekmek üzere bu şehre gelir ve bir daha Azerbaycan’a dönmez. Hayatının sonuna kadar burada yaşayan Maksud Şeyhzâde, Taşkent hakkındaki düşünceleri ve duygularını 1957 yılında yazdığı Taşkentnâme adlı destanında ebedileştirir.

Modern Özbek Edebiyatının temsilcilerinden Erkin Vâhidov’un Palatkada Yozilgan Doston’ı 1966 yılında meydana gelen büyük depremi ve bu deprem sonrasındaki Taşkent’i anlatmaktadır. 8 bölümden oluşan bu eserde bilhassa söz konusu büyük depremden sonra Taşkent şehrinin durumu ve onun yeniden nasıl imar edildiği; bu doğal afetin yaşandığı süreçte ve sonrasında Özbeklerin sebat ve metaneti, ruh güzelliği ve dostluğu anlatmaktadır.

Bu tebliğde sürgün cezasına çekmek üzere Taşkent’e gelen ve burayı kendisine memleket olarak benimseyen bir şairle, büyük bir felaketi bizatihi yaşayan ve bu süreçte yaşananları gözlemleyerek bunları ebedileştiren bir şairin nazarından bir şehrin nasıl görüldüğü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Toshkentnome, Palatkada Yozilgan Doston, Taşkent (Toshkent/ Tashkent), şehir destanı, güneş ülkesi, Şeyhzâde (Shayhzoda), Vâhidov (Vohidov).

Maksud Şeyhzâde ve Toshkentnoma

1957 yılında yazdığı “Taşkentnâme” adlı destanında,

“Умрим бино бўлди Озарбайжонда,

Кечди болалигим у гул маконда.

Низомий ватани, Ганжа ўлкаси

Ўпкамга тўлдирдн шеър ҳавосин,

Кур наҳрим мулойим, тинч музикаси

Кўнглимда уйготди куйлаш ҳавасин.” (Шайхзода 1969: 495)

mısralarıyla Azerbaycanlı olduğunu, çocukluk yıllarının Nizamî'nin vatanında geçtiğini ve şiire olan hevesinin de bu ülkede başladığını ifade eden Maksud Şeyhzâde 20. yüzyıl Özbek edebiyatının şiir ve tiyatro vadisindeki tanınmış temsilcilerindendir. 1908 yılında Tiflis'te dünyaya gelen Şeyhzâde kendi yazdığı biyografisinde, “ilk muallim”inin Muhtar Efendizâde adlı bir zat olduğunu haber verir. Bu muallim, 1904 yılında Kuba'da “Usûl-i Savtiyye”, 1906'da da Aktaş'ta “Dârü'l-İrfân” ve daha sonra “Rüştiye” mekteplerini açmıştır (Karakaş 2010: 13). Ceditçi aydınlar tarafından açılan “Rüştiye, Usûl-i Savtiye ve Dârü'l-İrfân” mekteplerinde, bütün “dünyevî” ilimler okutulmuştur. Bununla birlikte Ceditçiler bu mekteplerde çocukları millî ruhla eğitmeye ayrı bir önem vermişlerdir (Rıza 1980: 11). Önce Çar, sonra da Sovyet idareleri sırasında Türk halklarının din, örf ve âdetlerinin, millî tarih ve kültürlerinin ayaklar altına alınması, Ceditçi muallimlerin çocukları milliyetçilik ruhuyla eğitmelerini gerektirmiştir (Karimov 2010: 11-12). Maksud Şeyhzâde de böyle bir mahiyeti olan bu mektepte okumuştur.

Şeyhzâde, bu okuldan sonra eğitimine devam etmek üzere 1921 yılında Bakû'ya gelerek Dârülmualimîn'e girer (Gafurov 1972: 101-102). Onun bu okuldaki yakın arkadaşlarından Ekrem Cafer, hatıralarında, Hüseyin Câvid'den “aziz muallimimiz, nur heykeli Câvidimiz ekmeğimize lezzet kattı, suyumuzu şerbete çevirdi” (Karakaş 2010: 14) diye söz eder. Yine onun bildirdiğine göre, derslerde Azerbaycan Türk edebiyatını, Osmanlı Türk edebiyatı ile beraber öğrenirler. Türk edebiyatının Tanzimat, Servet-i Fünûn ve Millî Edebiyat devirleri, bilhassa dikkatle takip edilir. Maksud Şeyhzâde, bilhassa Tefik Fikret'in “Rübâb-ı Şikeste”sinin “deli”sidir (Rıza 1980: 13).

Maksud Şeyhzâde, 1925 yılında Dârümuallimîn'den mezun olunca, Azerbaycan Maarif Komiserliği tarafından Derbend şehrine öğretmen olarak tayin edilir. O, Derbend şehrindeki ilk mekteplerden birinde Türk dili ve edebiyatı dersleri verir. Muallimliğın yanı sıra Buynak'da neşredilen “Maarif Yolu” ile Bakû'da çıkarılan “Kommünist” gazeteleriyle de ilgilenir; bu yayın organlarına, şiir ve yazılar gönderir. Bu yıllarda şiir ve yazılarında “Şeyhzâde” imzasını kullanan Maksud Şeyhzâde, Derbend'de bulunduğu sırada ciddî şekilde siyasî ve sosyal faaliyetlere ve o sırada Dağıstan'da dil meselesi üzerinde devam eden hararetili tartışmalara dâhil olur. Dağıstan'daki öğretmenlerin çoğı gibi o da Türk dili taraftarıdır.

Bu tartışmaların şiddetlendiğı sırada Şeyhzâde kendi talebiyle Derbend'den Buynak'a tayin edilir. O, 1926-27 eğitim yılında Haziran ayına kadar Buynak'taki Pedagoji Bilim Yurdu'nda muallim olarak çalışır (Naim Kerimov 2010: 22-25). Dağıstan'da bulunduğu kısa süre içerisinde muallim, şair, gazeteci ve münekkit olarak tanınmaya başlayan Şeyhzâde, aynı yıllarda Pedagoji Enstitüsü'nün uzaktan eğitim veren bölümünde öğrenci olduğu için Bakû'ye gidiş gelişleri sırasında Mayakovski, Sergei Yesenin ve Nazım Hikmet gibi Sovyet şiirinin çok tanınmış şairleriyle tanışır (Bargan 2006: 18). 1927 yılında, karşı inkılâpçı faaliyetlerde bulunmak suçundan tutuklanan Şeyhzâde'nin mahkemesi onun üç yıl sürgün cezasına çarptırılması kararıyla sonuçlanır. Mahkeme kararına göre Şeyhzâde'nin sürgün cezasını Moskova, Leningrad, Kiev, Harkov, Tiflis ve Bakû dışındaki başka bir şehirde çekmesi gerekir. Şeyhzâde, Mahaçkale'de dokuz ay devam eden tutukluluktan sonra, annesinin tavsiyesi ile sürgün yeri olarak Taşkent'i tercih eder ve 1928 yılı Şubat ayının sonlarında cezasını çekmek üzere Özbekistan'a gelir (Karakaş 2010: 31-34).

Şeyhzâde'nin Özbekistan'a geldiğı yıllarda Taşkent ile Bakû arasındaki kültür ilişkileri yoğun şekilde devam etmektedir. Bir kısım Azerbaycanlı aydınlar Taşkent'te yaşamaktadırlar. Bundan başka, babasının dostlarından Sâbir Şeripov da Taşkentlidir. Nitekim Şeyhzâde, Taşkent'e gelince, birkaç ay müddetle bu baba dostunun evinde ikamet eder. Şeyhzâde'nin Taşkent'i tercih etmesi, siyasî şube tarafından da olumlu karşılanır.

Taşkent'e geldikten sonra, Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin Şark Fakültesi'nde okumaya başlamış olsa da bir süre sonra okulu bırakarak “Şark Hakikati” gazetesinde mütercim olarak çalışmaya başlar. Şeyhzâde, Taşkent'teki ilk yıllarında Aybek ve Gafur

Gulam gibi genç Özbek şairleri ile tanışır. Onların da yardımlarıyla Özbek lehçesini mükemmel şekilde öğrenmeye ve bu lehçede şiirler yazmaya çalışır. 1929 yılında Özbek lehçesinde yazdığı ilk şiiri olan “Traktor”, “Şark Hakikati” gazetesinde yayımlar. Bundan sonra, ömrünün sonuna kadar bu lehçede şiirler, destanlar, drama ve tercümeleler, edebî ve tenkidî yazılar kaleme alır.

1932 yılında sürgün cezası sona eren Şeyhzâde, kendi geleceği hakkında görüşmek üzere Azerbaycan’daki ailesinin yanına gider. Cezası bitmiş olmasına rağmen bundan sonra da Taşkent’te yaşamaya karar verir. Sürgün esasında geldiği Taşkent’i adeta kendisinin yeniden doğduğu ve yaşayacağı yer olarak gören Şeyhzâde, bu şehri doğup büyüdüğü Tiflis kadar sevmiş ve benimsemiştir. Bu münasebetle o, hem “şehir” kelimesinin manasını idrak etmek hem de Taşkentli birisi olarak burayı anlamak ve anlatmak arzusuyla bu şehir için uzun süre bir destan yazmayı düşünür ve malzeme toplar. “Toshkentnoma” adlı destan bu arzu ve düşüncenin mahsulüdür.

Toshkentnoma (Taşkentnâme): 1957 yılında son şeklini alan Toshkentname, Maksud Şeyhzâde ’nin 1929 yılında üç yıllığına mecburen geldiği ve bu zorunlu süre bittikten sonra hayatının kalanını geçirecek kadar sevdiği, hatta yeniden doğduğu yer olarak gördüğü Taşkent’e karşı hem sevgisini ifade ettiği hem de kendisine bağrını açan bu şehre ve buranın insanlarına vefa borcunu ödemek için yazdığı destandır. Böylesine duygu ve sorumlulukla yazılan bu destanda Taşkent, müşfik bir anne olarak tasvir edilmiş, Türkistan’ın adeta kalbi olarak görülmüştür. Coğrafi olarak yolların kesiştiği bir yerde kurulan ve tarihin her döneminde önemli roller oynayan bu şehri yüceltmek, onun güzelliklerini tasvir etmek; tarihsel süreçte onun başından geçenleri, yaşadığı sıkıntıları, girdiği mücadelelerde kazandığı galibiyetleri anlatmak, şehrin mukimlerinin dostluk esasında kardeşçe yaşadıklarını dile getirmek Şeyhzâde ’nin metni kurmadaki endişesinin esasını oluşturur. Destanda genel olarak Taşkent’in doğal güzellikleri, kuruluşunun tarihi kayıtlar ve diğer delillere göre binlerce yıl öncesine dayandığı, uzun mazisinde pek çok külfete göğüs gerdiği ve sıkıntılar yaşadığı, mukimlerinin müşfik, yardımsever ve fedakâr olma gibi hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu eser okuyucusuyla ilk olarak “Тошкент Ҳақиқати” gazetesinde yayımlandığında buluşmuş, daha sonra defalarca müstakil kitap hâlinde yayımlanmıştır.

Maksud Şeyhzâde 'de, Taşkent hakkında edebi bir eser yazma niyeti 1953 yılının sonlarında ortaya çıkmış ve o, 1955 yılından itibaren de bu eseri yazmak amacıyla ciddi hazırlıklara başlamıştır. Bu münasebetle o, önce Taşkent'in tarihine ait kaynaklarla meşgul olarak malumat toplamış; kitap, gazete ve dergilerden şehir hakkında dikkat çekici ve bu şehrin anlatılmasında bir anlam taşıyan materyalleri toplamaya başlamıştır. Yine o, destan yazmasının hazırlık sürecinde eski Çin, İran ve Arap tarihi kaynaklarından da Taşkent hakkında geçen bilgiler toplamış, Taşkent şehriyle ilişkili efsaneleri de incelemiştir. Bu şehri sadece kütüphanelerde araştırmakla kalmayan Şeyhzâde ayrıca Taşkent'in aksakallarıyla buluşup görüşerek onlardan Taşkent'e dair hatıralarını, düşüncelerini ve duygularını dinlemiştir.

Toshkennoma, 1683 mısradan müteşekkildir. Destan, "Bag'ishlov" bölümüyle birlikte toplam 19 bölümden meydana gelir. Şeyhzâde sadece destanın girişi olarak değerlendirilebilecek kısma isim vermiş (Bag'ishlov), diğer on sekiz bölüme ad vermek yerine bunların her birini Romen rakamlarıyla sıralı olarak (I, II, III ... XIX) numaralandırmıştır.

Destanda, anlatıcının tutumu iki şekilde görülmektedir. Bunların ilkinde anlatıcı Taşkent'i gezen, inceleyen, şehrin hem sözlü hem de yazılı tarihini öğrenme gayretindeki birisi olarak görülür. Ayrıca bu anlatıcı gördükleri ve öğrendikleri hakkında yorumlar yapan, duygularını dile getiren zaman zaman da hükümler veren niteliğiyle dikkat çeker. Diğer anlatıcı ise gezdiği yerlerde insanların arasına karışan, onlarla sohbet ederek bilgiler alan, öğrendikleri esasında etrafına yeniden bakan ve gördüklerinin anlamlarını bu çerçevede çözmeye ve idrak etmeye çalışan bir Taşkentli olarak okuyucuyla konuşmaktadır. Bu anlatıcı, Taşkent'in tarihin çeşitli dönemlerinde abad bir şekilde huzur içerisinde yaşamasına karşın bu şehrin zaman zaman gerek güzelliği, gerek ticaret yollarının buluştuğu bir merkez olması, gerekse coğrafi konumu sebebiyle sıkıntılar çektiğini ama yıkılıp kaybolmadan varlığını muhafaza ettiğini burada yaşayanların Taşkent'i sahiplenme duygusunun yattığını tespit ve ifade eder.

Destanın terkihi şöyledir:

Giriş: Destana,

Шаҳарлар боқийдир, умр — ўткинчи,

Дарёлар собитдир, сувлар — кўчкинчи. (Шайхзода 1969: 447)

(Şehirler bakidir, ömür geçici,

Deryalar sabittir, sular geçip gidici.)

mısralarıyla başlayan şair, her insanın aslında hem güzelliği temsil etme hem kendine dair kalıcı bir iz bırakma arzusu ve gayreti içerisinde olduğunu düşünür. Bu münasebetle kimisi elindeki sanatını gösteren ya bir bina yahut köprü yaparak iz bırakır, kimisi ağaç dikerek tabiatın güzelliğinin sürekliliğinde kendisini yaşatır; kimisi ülkesi ve insanlık için güzel işler yapacağına inandığı evlatlar yetiştirerek bu arzusunu gerçekleştirir; kimisi de söylediği türkü yahut şarkılarla buna ulaşacağına inanır. Şaire göre bu manada öyle insanlar vardır ki onlar da yazdıkları şiirlerin her bir mısrasıyla bu amaçlarına ulaşırlar.

Anlatıcı tam da bu endişeyle içinde yaşadığı şehrin gerek tarihi gerekse doğal güzellikleri ve mukimlerinin pek çok niteliğiyle insanlığın hafızasında kalıcı olduğunu bir arkadaşına anlatmıştır. Ancak anlatıcının kendi şehri hakkında anlattıklarına muhatabı pek inanmayarak “Bu kadar olmasa gerek!” diye düşünmüş, ama anlatıcının anlattıklarına inanmadığını doğrudan söylemek yerine “Hele şehrinin bir görelim de...” ifadesiyle karşılık vermiştir. Lakin arkadaş, hakkında pek çok şey dinlediği bu şehri gördüğünde “Söylediğin kadar varmış, hatta söylediklerin azmış!” deyince şair anlatıcıya şunları söyler:

Бир вақтлар мен сенга шаҳримни мақтаб

Қиларкан таърифин, сен бир оз тўхтаб,

«Шунчалар бормикан?» деб гумон қилдинг,

«Кўрганда айтамыз!» деб имо қилдинг,

Ва айтдинг —

дарвоқе кўргандан кейин:

«Мақтовинг оз экан, соз экан уйинг!» (Шайхзода 1969: 447)

cevabını verir. Şair, destanını mensur değil de manzum yazmasının gerekçesini de, Наср — оғир қадам, назм — чопогон. (Шайхзода 1969: 447) mısrasıyla ifade eder.

Gelişme: Destanın 1-17 bölümleri gelişme bölümü olarak değerlendirilebilir. Destanın yazıldığı tarih esas alındığında, Taşkent’in yakın tarihi olarak değerlendirilecek

1900'lü yıllardaki şehrin durumundan ve bu yıllardaki mücadelelerden bahsedilir. Bu yıllarda Taşkent Rus Çarlığının idaresindedir. Halk hürriyet arzusuyla mücadele etse de bunun karşılığı olarak gözyaşı, zulüm, kan ve sürgünden başka bir şey görmez. Anlatıcı, bu durumu “yılların yükünü ve sıkıntısını” çektiğini, görünüş ve yürüyüşünde gösteren Taşkentli bir ihtiyarla ettiği sohbet vasıtasıyla dile getirmektedir. Bu ihtiyar, hem birey hem de millet olma arzusuyla mücadele etmenin cezası olarak insanlar, nefeslerin buz kesildiği yerlerde, karanlığın bir zulüm olarak üzerlerine çöktüğü zamanları yaşamak zorunda kalmışlardır. Onlar böyle durumlarda “güneşin kendisine mekân tuttuğu” Taşkent’i hatırlayarak ısınmış ve aydınlığı görmüş, gelecek konusunda ümitlerini kaybetmemiştir. Taşkent adı söylendiğinde bu ihtiyar ve onun gibilerin akıllarına doğrudan doğruya “güneşin mekânı” olan yer gelmektedir.

“Güneşin Mekânı” olarak düşündüğü Taşkent için anlatıcı destanın II. Bölümünde bir “güneş kasidesi” söylemiştir. Ona göre Taşkent denildiğinde akılda iki şey kalmaktadır: “Yaz mevsimi” ve “güneş”. Güneşin asli unsur olduğu bu yerde de insanlar “Қуёшча яшай!!!”¹ demektedirler. “Güneş” ise tüm canlılar için gereklidir, o da onların yaşaması için gerekli sıcaklığı ve ışığı, ayırım yapmaksızın ve karşılıksız vermektedir. Taşkenliler de tıpkı güneş gibi hem yaşadıkları yeri güzelleştirmek, hem de insanlara faydalı olmak için güneşin doğuş vaktinden batışına kadar insanlığa hizmet için çalışmaktadırlar. Yine buradaki düşünceye göre Taşkent’in bir defa suyundan içen “bir serçe dahi” dönüp dolaşıp yeniden buraya gelmektedir. Tarih boyunca çektikleri sıkıntıları dile getirmeyen bu şehrin mukimleri, bunları anlatma işini şairlere bırakmışlardır.

Taşkent’le ilgili anlatılanların sadece halk hikâyelerine yahut efsanelerine dayanmadığını dile getiren anlatıcı, bu şehrin binlerce yıllık maziye sahip olduğu üzerinde durur. Taşkent’in, tarihinin binlerce yıl öncesine dayandığını hem yer altından çıkan tarihi deliller hem de yazılı kaynaklar birbirini destekleyerek göstermektedir:

Ҳодисаки, вақт уни тупроққа қўмган, —

Кимлар айта олади? Борми гувоҳлар?

Ахир, минг йил яшамас қушлар, гиёҳлар!

---

¹ Güneş gibi yaşayalım!

Тушди не -не захматлар бу ер, бу элга.

Балки тошлар айтарди, кирсайди тилга! (Шайхзода 1969: 450)

Binlerce yıl bu coğrafyanın yaşadıklarını anlatacak olanlar, yazma eserler, mektuplar, senetler gibi tarihi nitelikteki eserlerdir. Anlatıcı, asırlar boyunca burada yaşanan sürecin sonunda, millet olma bilinciyle hareket eden insanların özgürlük için hiçbir mücadeleden kaçmadığını, bunun için gerekli mücadeleyi yaptıklarını dile getirir. Birlik ruhu içinde yapılan bu mücadelelerin neticesinde ortada kalan tek şey Taşkent'in kendisidir. Şaire göre kötülük, sıradanlık ve basit çıkarlar peşinde koşmak hiçbir zaman kalıcı olmayacak, insanların üzerlerine kurulan baskı ve zulüm eninde sonunda ortadan kalkacaktır:

Ҳа, билим қолар экан, ёзув қоларқан,

Ёзувдаги азалий орзу қоларқан,

Ёмонлик ўлар экан, пастлик ўларқан,

Истибоднинг қалъаси бир кун қуларқан!.. (Шайхзода 1969: 451)

Yine anlatıcı, yaptığı değerlendirmeler çerçevesinde yaşanan her şeyin ve yapılan her işin kalıcı hâle gelmesini yazılı metinlerin sağladığını, özellikle insanın hem milleti, hem onun varlık mücadelesi hem de yaşanan ve vatan mahiyetine büründürülen toprak hakkındakilerin kitaplarda saklı olduğunu ve bunlar vasıtasıyla muhafaza edildiğini söyler. Bu münasebetle insanlık tarihinin “mangu ishchilari”² yaşanan hiçbirşeye bigâne kalmazlar. Maziyi muhafaza etme noktasında yazılı kaynakların hemen yanısında halk kültürünün ürünleri mevcuttur. Milli değerler içerisinde yer alan “ertak”, “doston”, “naql”, “maqol” gibi halk kültürünün ürünlerinde pehlivan yiğitlerin düşmanlara karşı mücadelesi aksakallı bilge ihtiyarların, bahçevanın, ekmek ustasının, kasabın dilinden nesilden nesile aktarılmaktadır. Şaire göre Taşkent'e bu gözle bakıldığında ve sahip olduğu değerler anlaşılmaya çalışıldığında onun tarihinin yazılı belgelerle, arkeoloji ve sanat tarihinin delilleriyle Hz. İsa'ya, İskender'e, Keykavus'a kadar uzanan bir maziye sahip olduğu görülecektir:

Оҳ, китоблар, китоблар, мангу ишчилар,

---

² Ölümsüz İşçiler

Беғараз хайрихоҳлар ва кенгашчилар!

Меҳнатнинг таърифини ёзган китоблар,

Мардлар номин ҳарфма-ҳарф тизган китоблар. ((Шайхзода 1969: 452)

Taşkent’i, yaşayacakları mekân hâline getirecek olan atalar burayı toprağı verimli, suya yakın ve havası temiz olduğu için seçmiş, güneşin yıl boyunca burayı mesken tutması sebebiyle tercih etmiş ve imar etmeye başlamışlardır. Zaman içerisinde bir şehre dönüşen Şark ve Garp arasındaki bu yer, hem doğudan hem batıdan, Çin’den Maçın’dan gelen kervanların, tüccarların, seyyahların, bilim arayanların meskeni yahut uğrak yolu olmuş, bu durum Taşkent’i zamanla eşkıya ve talancıların da hedefi hâline getirmiştir. Böyle zamanları birlik ve beraberlik ruhu ve cesur insanların fedakârlıklarıyla atlatan Taşkent her dem yeni, her dem mücadelecî ruhuyla binlerce yıldır kendini muhafaza edebilmiştir.

Sonuç: Anlatıcı sonuç bölümü olarak değerlendirilebilecek XVII ve XVIII. Bölümlerde, vatan ve onun manası hakkındaki düşüncelerini ifade eder. Onun nazarında “vatan” sözcüğünün anlamının sınırlarını çizebilmek zordur. Şair yine de “vatan” kavramının izahını yapmak amacıyla “Taşkent”i sembol olarak alıp bunun sınırlarını şöyle belirtir:

Ватаннинг маъноси улуғвор, улкан,

Ҳа, Ватан сўзининг чеки бепоён,

Бу ерда туғилган, яшаган, ўлган,

Яратган, ишлаган, курашган инсон

Ватан меҳри билан ўз қадрин билган,

Ватансиз кимсалар дарвиш дейилган.

Юраклар — юлдузлар, Ватан — коинот,

Бир тилак, бир гоя, бир тан коинот.

Anlatıcı için vatan yaşadığı ev, alışveriş yaptığı mağazalar, dostlarıyla buluşup görüştüğü çayhane³ler, yorulduğunda dinlenmek için oturup çay içtiği mekânlar, varlığıyla kendisine mutluluk kaynağı olan “insan”ın kendisi, kışın gördüğü kar, baharda ıslanıldığı yağmur, yazda terleten güneş... Onun nazarında masal anlatan ihtiyarlardan radyoda dinlenen “en son haber”e kadar her şey ama her şey vatani oluşturur. Yine o, destanın sonunda “umrimning boshlag’ich mavsumlari” olarak nitelendirdiği Taşkent’e geldiği ilk günlerde, kendisine bir kardeş gibi sahip çıkan Gafur Gulom’ı hatırlatarak vatan kavramının içerisinde değerlendirdiği “ağabey- kardeş” münasebetinin önemini de vurgular. O, Taşkent’in doğunun güneyinde yer alan şevketli “payitaht” olduğunu, kendisinin bütün tarihi ve içinde barındırdıklarıyla bir destan olduğunu, insanın onu anlatmak için yazacağı mısralarının sonunun olacağını dile getirir. Anlatıcı, bu şehri anlatmak için ne kadar yazarsa yazsın, ne kadar söylesen söylesin bunun bir nihayet bulacağını ama Taşkent’in mazideki binlerce yılda olduğu gibi gelecekteki binlerce yılda da varolacağına ve yine destanlar yazacağına inancının tam olduğunu dile getirir.

Anlatıcı, Taşkent’i, onun kendisinde ve insanların düşüncelerindeki anlamını anlatırken tarihte yaşanan zıtlıklardan, güneşin Taşkent’teki yeri ve anlamından, şehrin tarihinden, onu şehir kimliğine büründüren ecdadın yaptıklarından, bu şehrin sembolü hâline gelmiş insanların biyografilerinden, Taşkent’teki gelenek ve göreneklerden, bu şehirdeki dostlarından yararlanmıştır. Doğrudan doğruya vaka kurgusu esasında düzenlenmemiş olan Taşkentnâme’de tespit ve tahliller, bu şehrin mukimleri ve bu şehri meydana getiren eşya, eser, varlık ve insanlar vasıtasıyla ortaya konulmuştur.

Erkin Vâhidov ve Palatkada Yozilgan Doston

Günümüz Özbek şairlerinden Erkin Vâhidov, 28 Aralık 1936’da Özbekistan’ın Fergana eyaletine bağlı Altıarık kasabasında dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta anne ve babasız kalan Vâhidov, Taşkent’te yaşayan dayısının himayesinde büyür. Onun Taşkent’te geçen çocukluk ve gençlik yıllarından kalan en güzel hatıraları, Ostrovski adlı pioner⁴

---

³ Gruplar için yemekli sohbetlerin yapıldığı mekânlar.

⁴ Çocuk komünistler; komünizmin başlangıcını okuyan, öğrenen çocuklara verilen ad.

sarayındaki şair Gayretî'nin kursu ve dayısının evinde yapılan edebî sohbetlerle ilişkilidir. Dayısı Kerim Sâhibayev hukukçu olmakla birlikte, edebiyat ve sanata meraklı, şiirden anlayan birisidir. Onun evine şair Çüstî, Şâcelilov kardeşler, Marufhoca Bahadırov, âlim ve tercüman Alihan Sağunî sık sık gelmektedir. Erkin'in şiire olan merakını fark eden dayısı onun da bu sohbetlere katılmasını ister. Şiir, şarkı ve söz atışmalarıyla şenlenen bu sohbetlere katılanlar Hâfız, Nevâî, Bîdil ve Fuzûlî'nin beyitlerini tahlil edip, bu şiirleri kendi birikim ve estetik zevkleri esasında açıklarlar (G'ofurov vd. 1999: 440-441). Erkin Vâhidov'da şiire karşı merak, istek ve sevgi işte bu edebiyat meclislerinde filizlenir. Yine bu toplantılara katılanlardan bazıları da ilâhiyatçı aydınlardır. Erkin Vâhidov'un doğasındaki Şark medeniyeti ve edebiyatına olan derin ilgi ve hürmet de yine bu din adamları vasıtasıyla şekillenmiştir.

1955 yılında üniversiteye kaydolan Erkin Vâhidov'un hayatında üniversitedeki edebî muhit ve Yozuvchilar Uyuşması⁵'nin genç şairlere yönelik düzenlediği seminerler derin izler bırakır. Bu seminerlerde hem üzerinden konuşulan mevzular, hem de büyük üstat Aybek, Gafur Gulam, Abdullah Kahhar, Mirtemir, Şeyhzâdeler ile ilk mülâkat ve karşılaşmalar, onun sanatının şekillenmesine ve kendi yönünü tayin etmesine yardımcı olur (Vohidov 1987: 74).

Üniversiteden mezun olduktan sonra “Yaş Gvardiya” yayınevinde redaktör olarak çalışmaya başlayan Erkin Vâhidov'un 1961 senesinin sonlarına doğru ilk şiir kitabı olan “Tong Nafasi” yayımlanır. Gerek okuyucu gerekse edebiyat eleştirmenleri (Sharafiddinov 1983: 152-155) tarafından takdirle karşılanan şairin *Qoshiqlarim Sizga, Yurak va Aql, Mening Yulduzim, Lirika, Yoshlik Devoni ve Hozirgi Yoshlar* adlı şiir kitapları arka arkaya yayımlanır. Erkin Vâhidov, milletinin gönlünde bir ukde olarak kalan sözleri büyük bir cesaretle ilk defa “Özbeğim” kasidesiyle 1968 yılında terennüm eder. Şaire en geniş şöhreti kazandıran bu şiir, düğünlerde ve sohbetlerde terennüm edilen bir şarkı ve ezberden okunan millî bir eser hâline gelmiştir.

Palatkada Yozilgan Doston (Çadırda Yazılan Destan): Bu destan, 1966 yılında meydana gelen büyük depremden sonra Taşkent şehrinin durumunu ve şehrin yeniden

---

⁵ Yazarlar Birliği

nasıl imar edildiğini; Özbeklerin sebat ve metanetini, ruh güzelliğini ve dostluğa yükledikleri anlatmaktadır.

Destan, 872 mısradan müteşekkildir ve *Palatkada Yozilgan Doston* (159), *Tramvaydagi Suhbat* (159/1), “*T-34*” (159/2), *Bolalarni Jo’natish* (159/3), *Kelinchak* (159/4), *O’zbek Qizi Lyubov’ Timchenko* (159/5), *Shahar Ijrokomining Raisiga Oshiqlardan Ariza* (159/6), *Shahri Dilorom* (159/7) ve *Nihoya* (159/8) bölümlerinden oluşur. Destanda, anlatıcının tutumu iki şekilde görülmektedir. Bunların ilkinde anlatıcı, Taşkent depremi ve bundan sonra yapılanları dışarıdan takip eden ve bunlar hakkında çeşitli yorumlar yapan birisi olarak; diğerinde ise çalışmalara bizzat katılan, devlet yetkilileri ve halk ile görüşen bir Taşkentli olarak konuşmaktadır. Anlatıcı, bunların yanı sıra yine depremden sonra milletin yanında yer alarak yardım edenleri görüp övmekte, buna karşın sıkıntılı döneminde Taşkent’i bir an önce terk etmeye çalışanları ise yermektedir.

Destanın vak’a terkibi şöyledir:

Giriş: Destan, 26 Nisan 1966 tarihinde 05:23 sularında Taşkent’te bir deprem olduğu haberinin verilmesiyle başlar. Deprem 7,5-8 şiddetindedir. Deprem anında insanların nasıl can kaygısına düştüklerini, bağırsık ve çığlıkların birbirine karıştığını, annelerin çocuklarını beşiğiyle birlikte dışarı çıkarıp güvenli bir yere gidebilme telâşını, can havliyle insanların pencerelerden atladığını dile getiren anlatıcı, Taşkent’teki birçok evin de oturulamaz hâle geldiğini belirtir.

Anlatıcı, deprem olmasına rağmen hayatın yine de her zamanki gibi devam edeceğini vurgular. Bu sebeple esas olan, bu zor günlerde insanların birbirine yardım etmesinin gerektiğidir. Bunun için evi olmayanlara sahip çıkılmalı ve onlar sokakta bırakılmamalıdır. Ona göre Taşkentlilerin yaşadığı bu zor zamanlar geçecek, güzel günler elbette yine gelecektir.

Gelişme: Zelzeleden sonra insanlar günlük hayata yeniden dönmüştür. Bir gün önce yaşanan depremin yerini futbol sohbetleri almış, deprem fıkralara konu, esprilere malzeme olmuştur. Anlatıcı, halkın içinde bulunduğu durum karşısında duyarsız kalan bir kısım Taşkentliyi eleştirmektedir (*Tramvaydagi Suhbat*). Anlatıcı destanın “*T-34*” bölümünde, depremde zarar gören insanlar için çalışan bir tankın ağzından destana devam eder. Taşkentlilere yardım etmek için gönderilen ordu birlikleri arasında bir de savaşlarda uzun yıllar kullanıldıktan sonra savaş görevinden ayrılmış tank vardır. Tank, Taşkent’teki

enkazın kaldırılmasında kullanılmaktadır. Savaşlarda insanların canını alan “T-34” adlı tank, yaptığı bu hizmetten dolayı mutludur. Çünkü bir kenarda paslanıp çürümek yerine, insanlara faydalı bir iş yapmaktadır.

Depremde yıkılan evlerin enkazının kaldırılması ve Taşkent’in yeniden imarı sürecinde Taşkentli çocuklar üç ay için Moskova ve Kiev’e gönderilir. Aileler, çocuklarını müşfik kollara emanet ettiklerini ve kısa bir süreliğine olan bu ayrılığın yakın zamanda sona ereceğini düşünmektedirler. Bu sebeple anlatıcı, Moskova ve Kiev’e gönderilen çocukların mahzun değil, mutlu olduklarını dile getirir (*Bolalarni Jo ’natish*). Şair, kendi oturduğu caddede evi olan ve zelzele sırasında çocuğunu ve kendisini son anda kurtarabilen bir gelini anlatır. Yıkılmakta olan evi terk ederken duvara çarpan gelin daha sonra vefat eder. Komşuları hem vefat eden geline, hem öksüz kalan yavrusuna, hem de kocasına üzülmemektedir (*Kelinchak*).

O’zbek Qizi Lyubov Timchenko bölümünde, savaş döneminde babası cepheye giden Ukraynalı bir kız anlatılmaktadır. Lyubov, II. Dünya Savaşı yıllarında kendisine bakacak kimsesi olmadığı için Taşkent’te bir ailenin yanına yerleştirilmiştir. Babası cephe-den döndükten sonra kızını, onun bakımını üstlenen ailenin yanından alarak yeniden Ukrayna’ya getirmiştir. Bir süre baba kız birlikte yaşarlar; ancak babanın yeniden cepheye çağırılması üzerine Lyubov yine tek başına kalır. Deprem olduğunu duyan Lyubov, kendisine anne ve babalık eden insanları bulmak ve onlara yardımcı olmak amacıyla Taşkent’e gelir. Kendisini bir Özbek olarak tanıtan Lyubov, Taşkent’in her yerinde onları aramaktadır.

Shahar Ijrokomining Raisiga Oshiqlardan Ariza bölümünde, Taşkent’te yaşayan âşıklar, şehrin yeniden imar edilmesiyle ilgili düşüncelerini belediye başkanına iletirler. Burada şair, kendi düşüncelerini âşıkların ağzından dile getirir. Âşıklar, Taşkent’in bir sevgi şehri olarak imar edilmesini arzulamaktadırlar. Şehrin cadde ve sokaklarına âşıkların duygu ve düşüncelerini ifade eden isimlerin verilmesini, zor günlerinde Taşkent’ten kaçarak Kırım’a giden sözde vatanperverlerin unutulmamasını ve onların yeni şehre sokulmalarını istemektedirler.

Shahri Dilorom bölümü, dördüncü sınıfta okuyan on bir yaşındaki bir çocuğun Taşkent, Taşkentliler ve buranın yeniden imarıyla ilgili düşünceleri anlatılmaktadır. Bu çocuk şehrin imarı için toplanan yardıma, kendisine atlas gömlek almak için biriktirdiği

parayı bağışlamıştır. O, gönderdiği bu parayla bir çocuk yuvası yapılmasını istemektedir. On bir yaşındaki çocuğun bu davranışı üzerine uygulanan şair, “Senin gibi Taşkent’i düşünenler olduğu sürece, bu yara en kısa zamanda sarılacaktır,” der.

Sonuç: Şair bu bölümde, zelzelenin üzerinden iki ay kadar bir sürenin geçtiğini belirtir. Muhtemelen şair, geçip geçmediği şiiirden açıkça anlaşılamayan bu sürenin sonrasındaki bir zamanı hayal etmektedir. Şair, bu destanın toz toprak içinde, çadırda yazıldığını ve burada söylenenlerin bütün Taşkentlilerin düşüncesi olduğunu dile getirir. Burada, destanın daha önceki bölümlerine göndermeler yapan şair, Özbek kızı Lyubov’un annesi Şerife Nisâ’yı bulup bulmadığını, Dilâra’nın isteği olan çocuk yuvasının yapılıp yapılmadığını ve âşıkların belediye başkanına mektupla ilettikleri arzularının gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini sorgular. Söz konusu hususların gerçekleştiğini gören şair, artık bahtiyardır. Depremın yaraları henüz tamamen sarılmamış olmasına rağmen, önünde sonunda bu sıkıntıların çözüleceğini, fakat zor günlerinde Taşkent’i bırakıp Kırım’a gidenlerin döndükleri zaman burada hiçbir itibarlarının olmayacağını belirtir (*Nihoya*).

Anlatıcı, vak’anın takdiminde kahramanların ağzından kendi düşüncelerini dile getirmiştir. Bu kahramanlar, sıradan kişiler olmamakla birlikte depremi yaşayan, Taşkent’in ve Taşkentlilerin hâline üzülen, depremzedeler için çalışan eşya ve insanlardan oluşmaktadır. Anlatıcının destanda düğüm unsurlarına fazla yer vermediği görülmektedir.

Sonuç

Maksud Şeyhzâde ve Erkin Vâhidov, Taşkent’e farklı sebeplerle sonradan gelip yerleşen ve burada hayatlarını devam ettiren iki şairdir. Bu şairlerden Şeyhzâde ’nin yazmış olduğu destanda Taşkent’in mukimleri, onların hayata bakışları; bu insanların yaşadıkları şehri doğal görünüşü ve tabiatının oluşturduğu bütünlük esasında sevmeleri, bu mekanı tarihi yönleriyle bilmeleri ve bütün bunların kendilerine yüklediği sorumluluğu taşımaları söz konusudur. Tarihin en eski şehirlerinden birisi olan Taşkent’in adeta her yerinde bunu gösteren deliller bulunmaktadır. Bu yönüyle Özbeklerin atalarının tarihe kalıcı bir iz bırakmak adına bu şehri kurdukları ve sonraki nesillerin de bunun farkında olarak kendilerinden sonrakilere bir bütünlük içerisinde teslim etmek gayretinde oldukları

dile getirilmektedir. Erkin Vâhidov'un yazmış olduğu destanda ise doğal bir felaket nedeniyle neredeyse tamamı yıkılan şehrin durumu anlaması ve yeniden şehri eski hâline getirme gayret ve mücadelesi dile getirilmektedir. şairin ifadesiyle sıkıntılı günlerinde şehrini terk edenler, buranın mukimlerinca unutulmayacaktır.

Каынакча

- G'ofurov vd. (1999). *XX-Asr O'zbek Adabiyoti*. Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti.
- Karakaş, Şuayip (2010). "Maksud Şeyhzâde ve Mirza Uluğbek Piyesi". *Gazi Türkiyat* 7: 13-64.
- Karimov Naim (2010). *Maqsud Shayhzoda*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- Karimov, Naim (2008). "Maqsud Shayhzoda (1908-1967) - Hayoti va Icodi Sahifalari", *XX- Asr Adabiyoti Manzaralari - Birinchi Kitob*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- Kattabekov, Akram, Vahob Rahmanov (1995). "Maqsud Shayhzoda" *O'zbek Adabiyoti*. Toshkent.
- Mirvaliyev, Sobir (1993). *O'zbek Adiblari*. Toshkent: Fan Nashriyoti.
- Qosimov, Begali (1997). "Sotsyalistik Realizm Adabiyoti", *O'zbekiston Respublikasi-Entsiklopediya*. Toshkent.
- Rıza, Helil (1980). *Megsud Şeyhzadenin Bedii Yaradıçılığı*. Bakı.
- Sharafiddinov, Ozod (1983). "Izlanish Yo'llarida", *Hayot Bilan Hamnafas*. Toshkent: O'zbekiston LKSM Markaziy Komiteti "Yosh Gvardiya" Nashriyoti.
- Sharafiddinov, Ozod (1983). "Umrlar Bo'ladiki", *Hayot Bilan Hamnafas*. Toshkent: O'zbekiston LKSM Markaziy Komiteti "Yosh Gvardiya" Nashriyoti.
- Vohidov, Erkin (1987). "Qaynoq Hayot Ichida Yashab". *O'zbek Tili va Adabiyoti* 6.
- Vohidov, Erkin (2000). "Palatkada Yozilgan Doston", *Ishq Savdosi*. Taşkent: Sharq Nashriyoti.
- Ғафуров, Иброҳим (1983). "Халқ Шоири", *Мақсуд Шайхзода Замондошлари Хотирасида*. Тошкент: Ғафур Ғуллом Номидаги Адабиёт Ва Саиъат Нашриёти.
- Зокиров, Муҳсин (1983). "Тошкентнома'нинг Яратилиш Тарихидан... Ижод Жараени", *Мақсуд Шайхзода Замондошлари Хотирасида*. Тошкент: Ғафур Ғуллом Номидаги Адабиёт Ва Саиъат Нашриёти.
- Шарафиддинов, Озод (2003), "Адабиётимиз Фидойиси", *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati Gazetasi*. Тошкент
- Шоабдурахмонов, Ш. Ш. (1983). "Шайхзода Ҳақидаги Хотиралардан Кичиқ Бир Лавҳа", *Мақсуд Шайхзода Замондошлари Хотирасида*. Тошкент: Ғафур Ғуллом Номидаги Адабиёт Ва Саиъат Нашриёти.

OSMANLI'DA MAHALLE MEKTEPLERİNİN DİNİ YAŞANTI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yasemin APALI
Ardahan Üniversitesi
yaseminapali@ardahan.edu.tr

ÖZET

Üç kıtada toprakları bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda elbette ki dini yaşantı; hem devlet nezdinde hem de halk nezdinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bu sebeple dini birtakım uygulamalar ve ritüellerin öğretildiği, ailelerin yoğun ilgisinin bulunduğu köklü eğitim kurumlarından biri olan *sıbyan mektepleri*, daha yaygın kullanımı ile *mahalle mektepleri*; gerek İstanbul ve çevresinde gerek de Anadolu'da halk dindarlığının oluşmasında önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda dini yaşayışın ve dindarlığın temelini atıldığı kurumlar olarak karşımıza çıkan mahalle mektepleri, halkın dini algılaması ve dine yüklediği anlamların tezahür biçimleri açısından oldukça etkili görünmektedir. Yüzyıllar boyunca aileden sonra dini eğitimin verildiği ikinci ancak çok önemli bir yere sahip bulunan mahalle mektepleri; Osmanlı halkının yaşamında hem dini açıdan hem sosyal açıdan yaşamın penceresi, halkın çocukluk yıllarının belki de en güzel dönemleri, sosyal ve kültürel açıdan unutulmaz bir dönemdir. Ne var ki, Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde yaşanan hızlı değişim ve dönüşüm sürecinden mahalle mektepleri de payını almış, pek tabii bu durum halkın dini yaşantısını da etkilemiştir. Bu bildirideki amacımız; Osmanlı'daki mahalle mekteplerinin dini yaşantı üzerindeki etkilerini tespit ederek, hem sosyo-kültürel açıdan hem de dini yaşantı açısından o dönemin panoramasını gözler önüne sermektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Mahalle Mektebi, Toplumsal Değişim, Halk Dindarlığı, Dini Yaşantı.

EFFECTS OF THE LOCAL SCHOOL ON OTTOMAN RELIGIOUS LIFE

Abstract

The religious life in the Ottoman Empire with the territories in three continents, of course, represented an important place both in the state and for the people. For this reason, Ottoman elementary-primary schools (*sıbyan mektepleri*) where some reli-

gious practices and rituals were taught and families showed intense interest, with more widespread use as the local schools; had an important role in the formation of public piety in Istanbul and its around and Anatolia. The local schools as the institutions where the basis of the religious life in the Ottoman society and the religiosity was founded seem to be very effective in terms of the religious perception of the people and the understanding of the religion for people. The local schools which was the second institution but had a very important place where the religious education was given after family for centuries, represent perhaps the most beautiful and unforgettable period in the Ottoman public life in terms of social and cultural perspective and is very influential as reflecting the social life of Ottoman people. However, in the late Ottoman period and the early years of the Republic the local schools were affected from the rapid change and transformation in our country; so of course this situation affected the people's religious life. The aim of this report; by identifying its impact on religious life of the local school in the Ottoman Empire, is to reveal the panorama of that period in terms of religious life as well as socio-cultural aspects.

Keywords: Ottoman Empire, Local School, Social Change, People's Religiosity, Religious.

Giriş

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumları kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin adeta bir devamı şeklindedir. Örgün eğitim kurumları olarak karşımıza çıkan mahalle mektepleri, ilk eğitim ve öğretimin yapıldığı yerlerdir. Günümüzdeki ilköğretim birinci kademenin karşılığı olarak faaliyet gösteren bu mektepler İslam medeniyetindeki *küttab* adlı okulların devamı mahiyetindedir (Kırpık ve diğerleri, 2014,102). Sıbyan mektebi, Mekteb-i sıbyan, Taş mektep, Muallimhane, Muallimhane-i sıbyan (Kara ve Birinci, 2012; 7) gibi isimlerle anılan mahalle mektepleri; hemen hemen her mahallede buldukları için bu isimle anılmaya başlamışlardır. Ancak resmi vesikalarda sıbyan mektebi olarak anılmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, hemen hemen her cami ve mescid bitişiğinde veya yakınında yüksek kubbeli tavanları olan mektepler inşa edildiği gibi, hayır sahipleri tarafından da yadedilmelerine ve sevap kazanmalarına vesile olmaları maksadıyla mektepler yaptırılmış ve bunların hizmetlerini devam ettirmeleri için gelir kaynakları vakfedilmiştir (Kara ve Birinci, 2012; 23). Mahalle mektepleri, okuma-yazma, bazı

temel dini bilgiler ve basit hesap işlemlerinin öğretildiği ilkokullardır (Demirtaş, 2007; 174).

Taştan inşa edildikleri için Taş Mektep olarak da anılan mahalle mekteplerinin örgün eğitimin ilk basamağını oluşturması hasebiyle çocuğa oku yazmanın yanı sıra ahlaki terbiye ve temel dini eğitim verilmesi temel amaçlar arasındadır. Çocukların mahalle mektebine başlama yaşı 5-6 civarındaydı. Her eğitim ve öğretim kurumunda olduğu gibi kötülüklerden koruyup iyiye ve güzel olana sevk etmek, o dönemin mahalle mektepleri için de geçerli idi. Mahalle mekteplerinde umumiyetle yakındaki camilerin, bilhassa Osmanlı tarihinin bir devrinde mahallelerin idarecisi durumunda bulunan ve kadıların o mahalledeki temsilcisi ve vekili mesabesinde olan imamlar ders verirdi (Kara ve Birinci, 1997; 13).

Osmanlı toplumunun genelinin devam ettiği ilkokul seviyesinde eğitim-öğretim veren mahalle mektepleri (Doğan, 1998: 414), dinin ve ahlakın öğretilerek deyim yerindeyse topluma faydalı birer insan yetiştiren örgün eğitim kurumlarıdır. Bu sebeple Osmanlı'daki mahalle mektepleri aslında çocukluk döneminde dinin ve onun adına yapılması gereken bazı temel ibadetlerin öğretildiği; gelecekteki dini yaşantının şekillenmeye başladığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı'da Mahalle Mekteplerinin Genel Görünümü

Tarihte bugüne kadar kurulmuş büyük devletler arasında bulunan Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden yıkılış dönemine kadar ilme ve ilim adamına çok büyük değer vermiştir. Her ne kadar Osmanlı Döneminde medreseler adından çok sık söz ettirseler de, mahalle mektepleri (sıbyan mektepleri) de eğitim öğretim dairesi içerisinde şahsına münhasır faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı'nın kuruluşundan ta ki Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar varlığını sürdüren mahalle mektepleri, insanların çocukluk dönemlerinde güzel hatıraların kalmasına da vesile olmuştur. Kuruluş yıllarında medreselerin kurulmasıyla başlayan eğitim ve öğretim faaliyetleri, ilim adamı yetiştirme ve ona değer verme yönünde devletin çabalarını karşımıza çıkarmaktadır. Osmanlıların padişah yetiştirmeden tutun da devlet kademelerine alanında uzman kişilerin yetiştirilmelerine kadar birçok alandaki eğitim öğretim faaliyeti konusunda takdire şayan nitelikleri mevcuttur (Kazıcı, 2014: 57-76).

Bilindiği üzere İslam dini kadın erkek herkesin ilim öğrenmesini mecburi kılmıştır. Bu sebeple Osmanlı döneminde de ilim konusunda herhangi bir ayırım yapılmadan, tüm çocukların tahsil görmesi gerekmektedir. Herkes medrese eğitimi almamakla birlikte, mahalledeki tüm 5-7 yaş arasındaki çocukların mahalle mektebine gittikleri bilinmektedir.

Bu mektebin esas gayesi, İslam dinini adab ve erkanını, bu cümleden olmak üzere Kur'an okumayı, yazı yazmayı, namaz kılmayı ve ilmihal bilgilerini öğretmektir (Kara ve Birinci, 2012: 23). İsteyene tecvid de öğretilirdi.

Mahalle mektebine başlama ayrı bir merasim olgusu ve ailelerin maddi durumları ile ilgili bir gösterge şeklindedir. Fakir aile çocukları anne ya da babası tarafından yahut bir yakınları tarafından mahalle mektebine götürülür. "Eti senin kemiği benim" denilerek hoca efendinin eli öptürülür ve çocuğun okutulması için ricada bulunulur idi. Orta halli ailelerde çocuk giydirilip kuşatılır; erkek ise fesine, kız ise saçına süsler takılır, yakın akraba ile mektebe gidilir, derse başlatılarak hocaya dua ettirilirdi. Bundan sonra çocuklara birer ikişer kuruş dağıtılır, hoca ile kalfaya da mendil ucuna bağlanmış birkaç meci-diye hediye edilirdi. Anadolu'da ise çocuklara para verilmez, simit ve şeker dağıtılırdı. Yüksek tabaka arasında "Bed'i Besmele", halk arasında da "Amin Alayı" olarak adlandırılan bu merasimler hali vakti yerinde olan aileler tarafından bir düğün kadar ciddiye alınırdı (Kara ve Birinci, 2012: 25-26).

Görüldüğü üzere çocukların okula başlamaları bazı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik değerler ile birlikte yürütülmektedir. Sosyo-ekonomik düzeyi gayet yerinde olan ailelerin çocuklarını mahalle mektebine göndermeleri adeta görsel bir şölen şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak sosyo-ekonomik düzeyi düşük ailelerde ise durum sadece çocukların okula başlamalarından ibarettir. Çocukların mahalle mekteplerine başlamaları, bir gelenek halinde nesilden nesile aktarılmak suretiyle mektebe başlama kültürü oluşturulmuştur. Amin alayının sokakta gerçekleşmesi ise hem aileler açısından hem de mahalle açısından önemli bir hadise olarak kabul edilmektedir. Aslında Amin alayından daha ziyade mahallede çocuğun mektebe başlaması, gerçekten çok önemli bir olaydır. Pek tabii Amin alayı ya da diğer ismiyle başlama merasimi, bunlardan ibaret değildir.

Merasim günü çocuklar o gün için daha çok itina göstererek giyindikleri temiz kıyafetleriyle mektebe toplanırlar, önlerinde hocaları, kalfa ve bevvabları¹ olduğu halde, ilahici başının idaresindeki ilahici takımını takip ederek ve işaret edilen yerlerde “Amin” diye bağırarak çocuğun evine gelirlerdi (Kara ve Birinci, 2012: 27).

Bundan sonra da yine çocuğun evinden alınarak büyük bir kalabalık eşliğinde ve “Amin” nidalarıyla mektebe kadar götürülmesi ve ilk dersin herkes huzurunda yapılması çok önemli görülmektedir. Çocukta büyük bir okuma arzusu uyandıran bu şatafatlı merasim, saray çocukları için aynı şeyi ifade etmemektedir. Saray ve özellikle şehzadeler için yapılan bu nevi alay ve törenler çok mutantan olurdu(Kazıcı, 2014;86). Anadolu insanı için oldukça önemli bir yeri olan çocuğun mahalle mektebine başlaması merasimi, çocuğun hafızasında önemli bir yer işgal etmektedir. Yahya Kemal de çocukluğunda yaşadığı mektebe başlama merasimini şu şekilde bizlere nakletmektedir:

“1889’da, yeni yaptırmış olduğumuz evde mektebe başladım. Mektep, Sultan Murad Camii’nin mihrabı arkasında Yeni Mektep denilir, beş yüz senelik bir vakıftı. Mektebe başlayışım kadim an’aneye tamamıyla uygun oldu. Erkenden muallim-i evvel Sabri ve muallim-i sani Gani efendiler bizim selamlığa geldiler; çarşıdan bana savatlı bir divit, boyundan geçirilir, sırmalı bir cüzdanlık alınmıştı. Gani Efendi kalem açtı, divitin mürekkebine batırdı. Bir “Rabbi yessir” yazdı. Sonra üstüne şeker döktüler, bana o yazının mürekkebinin şekerli şekerli yalattılar. Dışarıda, bahçede, meydanda bekleyen mektep çocuklarına birer külah şeker dağıtıldı. Nihayet bu çocuk kafilisi:

Şol cennetin ırmakları,

Akar Allah deyu deyu...

Çıkmış Tanrı melekleri

Bakar Allah deyu deyu...

---

¹ Kapıcı manasına gelen bevvab, hocadan sonra mahalle mektebinin en çok fonksiyon icra eden elemanıdır. Sabah mektebi açar, mahalleden çocukları toplar, talebenin yemek çıkınlarını omzundaki sırığına dizer, temizlik, su ve asayiş işleriyle ilgilenir. Amin alayının icrasında bulunur(bkz. Kara ve Birinci, Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Sıbyan/Mahalle Mektepleri; Kara ve Birinci, Mahalle Mektebi Hatıraları).

İlahisini cumhurca “ırlayarak” yola düzıldüler. Davetliler vardı, onlar şerbet içtiler, kuşaklarını ve ceplerini şeker külahlarıyla doldurdular, o aralık, zahir ürkmüyeyim diye, beni bir araba ile, ayrı bir yoldan, Saat Bayırı’ndan mektebe ilettiler. Annemin hazırlamış olduğu bir şilteyi, muallim Gani Efendi’nin hoca makamı olan, yarım kavis, mihrabımsı yerin arkasına koydular. Maarif alemine girişimin ilk günü budur” (Kara ve Birinci, 1997: 39-40).

Yakın bir tarihe kadar bu şekilde devam eden merasimler hem birey açısından hem de toplum açısından dini ve sosyal yaşantının ihmal edilmeyecek kadar önemli bir yerini işgal etmektedir. Toplum içerisindeki yardımlaşma ve dayanışma duygularını harekete geçirip canlı tutan bu merasimler, birey açısından da artık toplumda ayrı bir fert olma duygusunu da harekete geçirmektedir. Dini yaşantının adeta başlangıcı şeklinde ifade edilen bu merasimler, neredeyse düğün kadar önemli görünmektedir desek yanlış olmaz herhalde. Öte yandan çok gösterişli ve güzel bir şekilde icra edilen bu merasimler anne ve babalarda çocuklarını en iyi şekilde okutma, çocuklarda ise okuma arzusunu ortaya çıkararak körüklemektedir.

İslam dinin aslının Kur’an ve sünnet olduğu, ibadetler başta olmak üzere pek çok dini pratiklerin yerine getirilmesinde Kur’an okunması zorunluluğu (Buyrukçu, 2007; 9), daha mahalle mektebi yıllarında öğretilen esaslardandır. İslam dininin emir ve yasaklarını öğrenmek için gerekli olan Kur’an okuma, yazma ve anlama eğitimi mahalle mekteplerinde verilmekte idi. Mektebe başlayan çocukların sırasıyla halk arasında “supara” da denen elifba cüzü, amme cüzü, Tebareke ve diğer bazı cüzler ve bu arada mevlid ve en sonunda da Mushaf “Kur’an” okutulurdu (Kara ve Birinci, 1997: 12). “Mushafa Çıkma” olarak nitelendirilen çocuğun Kur’an okumaya başlaması ayrı bir sevinç kaynağı olarak görünmektedir. Çocukların Kur’an-ı Kerim’i ilk defa hatmetmeleri çok büyük bir övünç kaynağıdır. Kaynaklara göre “hatim duası” sadece kız çocukları için yapıldı. Hatim duasına çocuğun anne ve babası, akrabaları, genellikle de mahalle sakinleri katılmaktadır.

Çocuklar yerlere, sıraların veya evden getirdikleri rahlelerin önüne, yine evden getirdikleri minderlerine oturuyorlardı. Derslerin bir kısmı müştereken yani bütün çocukların katılımıyla sesli bir şekilde, bir kısmı da ayrı ayrı yapılır ve okunan dersin sonuna hoca balmumu parçası yapıştırır; ertesi gün tekrar oradan derse başlanır; konuşmamızın

kesildiği yeri veya son söylediğim sözü unutma manasına gelen “Sen buna bal mumu yapıştır” sözü buradan kalmıştır (Kara ve Birinci, 1997: 12-13).

Mahalle mektepleri adına bahsedilmesi gereken pek çok konu olmasına karşın, bizim konumuzun sınırları dahilinde mahalle mekteplerinin öğretmenlerinden de bahsetmek uygun olacaktır. Geleneksel düzene göre mahalle mektebi öğretmeni olarak aşağıda belirtilen kişilerden biri olmak yeterliydi (Akyüz, 2003’ten aktaran Demirtaş, 2007: 175):

- Cami imam ve müezzinleri,
- Biraz okur yazar olan, orta yaşlı ve ağırbaşlı kişiler,
- Ölen bir öğretmenin uygun nitelikleri taşıyan oğlu,
- Bazı hafız ve okumuş kadınlar.

Yukarıdaki niteliklere sahip kişilerin mahalle mekteplerinde öğretmenlik yapması, konumuz itibariyle önemli görünmektedir. Çünkü genel olarak bakıldığında mahalle mekteplerinin temel dersi Kur’an’ın anlamının açıklamadan sadece okunuşunun öğretilmesinden ibarettir. Mahalle mekteplerinde eğitim ve öğretimin içeriğinin değişmesi ve genişletilmesi Osmanlı zamanına tekabül etmektedir. Osmanlı döneminde mahalle mekteplerinde çocuklara Kur’an’ın okutulması haricinde temel dini bilgiler, ahlaki bilgiler, ibadetlerle ilgili bilgiler, bazı temel matematiksel işlemler ve anne ve babaların isteği dahilinde yeteneği bulunan çocuklara hafızlık da öğretilirdi. Tekrar mahalle mekteplerinin öğretmenlerine dönecek olursak, özellikle mahalle mektebi öğretmeni olarak yetişen ya da bu konunun eğitimini alan kişiler değillerdir. Yani; genelde okur-yazar (okur-yazardan kasıt pek muhtemel ki Kur’an-ı Kerim okumasını ve yazmasını bilen kimseler olsa gerek), ahlaklı, dini bilgiye sahip, öğretmen vasfı taşıyan ve toplum içerisinde az çok itibara sahip kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzdeki ilköğretimin birinci kademesine tekabül eden mahalle mektepleri, çocukların ilk çocukluk döneminde devam ettikleri bir okul olması hasebiyle; yaşamlarının geri kalan dönemlerinde burada öğrenilen bilgiler ve uygulamaları devam ettirmeleri söz konusudur. Çünkü Osmanlı eğitim sistemine gelen olarak bakıldığında, imparatorluk topraklarında yaşayan herkes medrese eğitimi ya da benzeri bir eğitim alamamaktadır. İleriki konumuzda bahsedeceğimiz üzere Anadolu ile İstanbul çevresinde yaşayan halkın aldıkları eğitim-öğretim ile sosyal yaşam kapsamındaki değerler farklılık arz etmektedir.

Bir sonraki konumuzda Osmanlı'da dini yaşantı çerçevesinde mahalle mekteplerinin konuya katkısını da zikredeceğiz.

Osmanlı'da Kuruluş Dönemi Sonrası Dini Yaşantıya Kısa Bir Sosyolojik Bakış

Son zamanlarda din sosyolojisinin gelişmesiyle birlikte, dinin değişen şartlara ve zamana göre tanımlarının değiştiği de görülmektedir. Çünkü tanımlar, dini algılayana göre değil, onu yorumlayanın bakış açısına göre değişmektedir. Tanımı yapan sosyologun inançları ve yorumu, tanımların farklılaşmasına neden olmaktadır. Neticede her din tanımını bir yorumu içermektedir.

Din sosyologları dini tanımlarken genellikle iki kategori etrafında toplanmaktadır (Köktaş, 1993: 24). Bunlardan biri, substantif tanımlar, diğeri ise işlevsel tanımlardır. Dini substantif şekilde tanımlamaya çalışan sosyologlar, onun ne olduğu ve mahiyeti ile ilgilenmişlerdir. Fonksiyonel bir şekilde tanımlamaya çalışılması ise, dinin bir fenomen olarak yerine getirdiği işlevler üzerinde durulmasından ibarettir (Köktaş, 1993: 27). Din sosyolojisi substantif tanımlardan daha çok fonksiyonel tanımlarla ilgilenmektedir. Din ve toplum arasında çok yakın bir ilişki olduğuna göre din; bireysel inanç ve tecrübenin yanı sıra toplumsal bir nitelik de taşımaktadır. İnsan toplumsal bir varlık olduğu için toplum içerisinde yaşamını sürdürmek zorundadır. Herhangi bir dine inanan insan din tecrübelerini bireysel anlamda yaşarken, diğer yandan da yaşadığı tecrübeleri toplumsal hayatta görünür kılmaktadır (Akdoğan, 2004;231). Bu bağlamda dinin sosyolojik tarifinin yanı sıra dindarlığın da konumuzun ilgilendirdiği kadarıyla tarifinin yapılmasının yerinde olacağı kanaatini taşımaktayız.

Dindarlık, bir kişinin günlük hayatında dinin önemini ifade eden, kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren bir kavramdır (Taş, 2005: 46). Yani dindarlık anlayışı kişiden kişiye değişebilmektedir. Dolayısıyla, farklı dindarlık biçimlerinin oluşmasında her dinin kendi içindeki inanç ve ibadet yapısı büyük rol oynamaktadır (Yılmaz, 2002: 63). Bu bağlamda dindarlık öznel bir tecrübe alanını içermektedir.

Dindarlık ve dini yaşantı geniş inanç ve uygulamaları kapsayan bir kavramdır. Bu sebeple dindarlık tanımı, dinin inanç ve pratiklerin tüm yönüyle kapsar biçimde olmalıdır; ancak yapılan dindarlık tanımları daha çok dinin pratikler (ameli) yönünü kapsamaktadır.

Dindarlık, kişinin bir dine bağlılığı ve davranışlarıyla bu bağlılığı ortaya koyduğu bir dini yaşantı tarzını (Uysal, 2006: 46) ortaya koymaktadır. Dine bağlılık dinin teorik kısmını, davranışsal olarak hayata geçirilmesi ve dini yaşantı haline gelmesi ise dinin pratik boyutunu oluşturmaktadır. Dini hayatın uzandığı alanlar ve geliştiği aşamalar kişiler açısından farklı seviyede olabilir. Aynı dine inanan kimseler dinlerini aynı düzeyde yaşamayabilirler; kişiden kişiye değişen farklı dindarlık derecelendirmeleri olabilir (Hökelekli, 1993: 76).

Osmanlı tebasının kolektif kimliğinin millet sisteminin resmileştirdiği bir ortak inançlar çerçevesinde biçimlenmiştir (Vergin, 2000: 76). Millet sistemi 19. yüzyıla kadar sorunsuz şekilde işlemiştir. Ancak dini yaşayış konusunda millet unsurundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Osmanlı'da eğer dini yaşayış konusunda bir ayrıma gitmek gerekirse karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Bir yanda İstanbul ve çevresinde yaşanan Sünni İslam; yani Osmanlı iktidarının merkezde Şeyhülislam önderliğinde, daha çok şehir insanına hitap eden, geleneklerden ve hurafelerden arındırılmış, adeta devletin resmi dini konumundaki bir İslamın yaşanması. Diğeri, Anadolu'da göçebe Türkmenlerin Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri, görenekleri, örf ve adetlerinin İslamiyetle sentezlenerek yaşandığı, merkez ile tamamen farklı bir din anlayışına sahip bir şekilde yaşanan İslam. Bir diğeri ve asıl bizim konumuzla alakalı olan; Kur'an ve sünnetin yanında, ağırlıklı olarak ilk dönemlerde yazılan temel dini kaynaklara, din büyüklerinin görüşlerine ve ilmihal bilgilerine dayanan, dindeki emir ve yasaklara uymanın önem taşıdığı, inancın yanında ibadetleri yerine getirmenin de ön plana çıktığı geleneksel/ilmihalci (Taş, 2010: 53) şekilde yaşanan İslam.

Dini anlayış ve pratiklerde bir farklılaşma eğiliminin ortaya çıkması (Çelik, 2013 :67), Osmanlı'nın topraklarını genişlemeye başlaması ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı'nın kuruluş döneminde böyle bir farklılık henüz ortaya çıkmamış bulunmaktadır. Toprakların genişlemesi, pek çok alanda kendini hissettirdiği gibi eğitim-öğretim ve dini yaşayışta da kendini hissettirmiştir. Şöyle ki, ilkin belirli yerlerde bulunan günümüz tabiri ile ilkokullar, toprakların genişlemesi ve dolayısıyla nüfusun da artması neticesinde her mahallede kurulmuşlardır. Ancak Anadolu'da bulunan bu okullar (mektepler) en saf hali ile Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Merkezdeki okullar genel itibariyle Anadolu'daki okullardan biraz da olsa farklılık göstermektedir. Merkezdeki bir mahalle mektebinden mezun olan çocuğun medreseye devam olasılığı Anadolu'da bir mahalle mektebinden mezun olan bir çocuğa göre daha yüksektir. Yani merkezdeki bir çocuk mahalle mektebinde öğrendiklerinin üzerine daha fazla bilgi ve tecrübe ilave edebilmektedir. Fakat Anadolu'daki çocuğun mahalle mektebinde öğrendiği ve uyguladıkları, hayatının geri kalan döneminde de öylece devam edip gitmektedir. Belki de İslamiyetin en saf en temiz haliyle yaşandığı bir ortamda. Bunun neticesinde ise çok yaygın olan geleneksel halk dindarlığı karşımıza çıkmaktadır.

Mahalle Mekteplerinin Etkisi: Geleneksel Halk Dindarlığı

Osmanlı'da sadece mahalle mektebine devam etmiş ya da buna benzer eğitim ve öğretim almış kişilerin yaşadığını düşündüğümüz bu dindarlık tipinin genel olarak daha samimi ve daha sade olduğunu kanaatindeyiz. Bu sebeple yaşanan bu dindarlık tipi hem bireye hem de topluma belirli bir güvenlik alanı oluşturmaktadır.

Toplumsal yaşamın bütün alanlarında etkili olan din ve gelenek iç içe geçmiş konumdadır. Geleneksellikten kurtulma ise, hem dini geleneğe hem de bütün geleneksel otoritelere başkaldırma eğilimini destekleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Weber, 2009, Çev.:Solmaz: 22). Çünkü bu tip dindarlıkta halk kültürü içinde öteden beri kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlar mevcuttur (Günay,1999: 263). Bu tip dindarlığın karakteristik özellikleri arasında, şekilcilik, gelenekselcilik, taklitçilik, ritüalizm ve derin teolojik konulara fazla yer vermemek bulunmaktadır. Bu dini yaşayış tipi içinde, İslam dininin iki asıl kaynağı olan Kitap ve Sünnetle belirlenen unsurlara ilaveten, İslam alimlerinin geliştirdikleri konular, tasavvufi unsurlar ve bir kısmı halkın eski dini kültürlerine uzanan, diğer bir kısmı da başka kültürlerin etkisiyle alınmış ya da zaman içerisinde toplum tarafından dini bir renk verilmiş bulunan inanç ve pratiklerin birbirleriyle kaynaşmış bir biçimde hayatıyet buldukları görülmektedir.

Halk arasındaki ulema ve şeyhlerin yeri bu dindarlık tipinde önemlidir. Çünkü bu tip dini yaşayışın nesilde nesile aktarılması hususunda, önder kimliğiyle halk arasında önemli şahsiyetlerdir. Aynı şekilde ulema ya da şeyhlerin bulunmadığı yerlerde mahalle mektebi hocası önemli şahsiyetlerdendir. Mahalle mektebini bitirmiş bir çocuğun dini

pratikleri ve alışkanlıkları, hocası nasıl öğretmiş ise o şekilde devam etmektedir. Din eğitiminin mahalle mektebi ile sınırlı olduğu düşünülürse, özellikle o dönemler için geleneksel dindarlığın aktardığı dindarlık biçimleri ve ritüelleri halkın dine bağlılığını sürdürmesinde etkili olmuştur. Mevlit okunması ve anlamının bilinmeden Kur'an'ın okunması gibi uygulamalar, bazen halkın dinle arasındaki bağı sağlayan ve onları kutsal bir evrende tutan yegane imkanlardı. Bu dindarlık tipi halkın dindarlığını samimi ve ihlaslı bir şekilde sürdürmesini ve ayrıca gelecek nesillere aktarılmasını da sağlamaktadır.

Sonuç

Üç kıtada toprakları bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim-öğretime ve ilim adamlarına çok büyük önem verdiği tarihi bir gerçekliktir. Kuruluşundan son dönemlerine kadar hem pozitif ilimler hem de manevi ilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesi noktasında padişahlar ve devlet adamları tarafından büyük çaba gösterilmiştir. Öyle ki kuruluş yıllarına tekabül eden yıllarda İznik'te bir medrese kurulması buna en güzel örnektir.

İslam dininin yaygın şekilde yaşandığı Osmanlı topraklarında ilim öğrenmek kadın-erkek herkes için zorunlu idi. Bu sebeple günümüzde ilkokula denk gelen mahalle mektepleri, resmi kayıtlarda anılan ismi ile sıbyan mektepleri, her mahallede cami, mescit ya da külliye bitişiğinde bina edilmişlerdir. Genel olarak cami imamaları ve müezzinlerinin ve daha sonraki dönemlerde daha farklı nitelikteki öğretmenlerin eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüttüğü mahalle mektepleri, çocukların Kur'an okumasını ve yazmasını, bazı temel dini bilgileri, uygulamaları, ibadetleri (özellikle namaz kılmayı) ve temel matematiksel işlemlerin öğretildiği yerlerdir. Anne ve babalar dilerlerse yeteneği olan çocukları için hafızlık eğitimi de alabilirlerdi. Çocukların mahalle mektebine başlamaları Amin Alayı denilen, hem ailelerin hem de tüm mahallelinin katıldığı büyük bir merasim şeklindeydi. Bu büyük merasim ailelerin sosyo-ekonomik düzeyi ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü varlıklı aileler için bu merasim adeta bir düğün havasında icra edilmektedir. Bu durum da elbette ki çocuklarda öğrenme arzusunu körüklemektedir.

Genel olarak mahalle mekteplerinin eğitim ve öğretim muhtevasına bakıldığında, temelde İslam dini terbiyesi ve ahlakının çocuklara öğretilmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Bu sebeple anlamını bilmeden Kur'an'ın salt okunması, temel olabilecek dini bilgilerin öğretilmesi vs. aslında geleneksel bir eğilimin temelini atılması demektir. Çünkü ileri seviyede dini bir eğitim almak, o dönemler için herkese nasip olmamaktadır.

Çocukta hayatının geri kalan dönemlerindeki nasıl bir dindar olacağının temelleri mahalle mektebinde atılmaktadır. Muhakkak ki bireyde din duygusunun oluşması ve hayata geçirilmesi sadece okul ile bağlantılı olmamaktadır. Bireyin ailesinin ve içinde bulunduğu çevre de din anlayışı ve dini yaşantı üzerinde etkilidir.

Osmanlı'da geleneksel olarak nitelendirdiğimiz dindarlık tipinin oluşmasında mahalle mekteplerinin etkisi bulunmakla birlikte, nesilden nesile aktarılması noktasında da yine mahalle mekteplerini görmekteyiz. Mahalle mekteplerinde öğretilen dini ahlak ve terbiye, ibadetler, okuma ve yazma öğretilmesi, geleneğinde birlikte harmanlanması neticesinde halk dindarlığı dediğimiz dindarlık tipi. Halkın dindarlığını en samimi, en sade ve en ihlaslı biçimde yaşadığı dindarlık türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akdoğan Ali, (2004), *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Akyüz Yahya, (1994), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıç'tan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul.
- Buyrukçu, Ramazan, (2007), *Kurumsal Değişim ve Gelişim Boyutlarıyla Türkiye'de Mesleki Din Eğitim-Öğretimi*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Çelik Celalettin (2013), *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına*, Hikmetevi Yayınevi, İstanbul.
- Demirtaş Zülfü, (2007), “*Osmanlı'da Sibyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*”, Fırat Üniveritesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1, ss.173-183.
- Doğan Recai, (1997), “*Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:37, Sayı: 1, ss.407-442.
- Günay Ünver (1999), *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul.
- Hökekleli Hayati (1993), *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kara İsmail, Birinci Ali, (1997), *Mahalle Mektebi Hatıraları*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1997.

- Kara İsmail, Birinci Ali, (2012), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Kazıcı Ziya (2014), *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Kırpık Günay, Ünal Uğur (2014), Işık Hasan, (2014), *Türk Eğitim Tarihi*, Otorite Yayınları, Ankara.
- Köktaş Mehmet Emin (1993), *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Taş Kemaleddin, (2010), “*Dindarlığa Yüklenen Anlamlar: Üniversite Öğrencileri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma*”, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15:2, ss. 47-62.
- Taş, Kemaleddin (2005), *Üniversite Gençliğinin Dindarlık Kriterleri*, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Uysal Veysel (2006), *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Weber Max, (2009), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.:Gülistan Solmaz, Alter Yayınları, Ankara.
- Vergin Nur, (2000), Din, *Toplum ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Yılmaz Hüseyin (2002), “*Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik*”, İslamiyat Dergisi, V , S.4 .

PRİZRENLİ SA'YÎ VE ŞİİRLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yunus KAPLAN
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
yunuskaplan80@mynet.com

ÖZET

16. yüzyıl tezkirecilerinden Âşık Çelebi'nin "Prizren'de oğlan doğsa adından önce mahlasını koyarlar." dediği ve günümüzde Kosova Devleti'ne bağlı bir şehir olan Prizren, özellikle 16. yüzyılda yetiştirmiş olduğu Âşık (ö. 1572), Bahârî (öl. 1551), Mü'min (öl. 1566 ö ?), Nehârî (öl. 1540?), Sa'yî (öl. 1520?), Şem'i (öl. 1529) gibi birçok divan şairiyle edebiyatımızda adından söz ettirmiş şehirlerden biridir. Bu dönem şairlerinden biri olan ve Prizren'de doğan Sa'yî, şair Nehârî ve Sûzî'nin küçük biraderidir. Yazdığı bir gazelin II. Bayezid tarafından beğenilmesi sonucu saray hocalığına atanan şair, Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığının ilk yıllarında ölmüştür. Sa'yî'nin herhangi bir eserinin olup olmadığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmasa da çeşitli mecmualarda şaire ait bazı şiirlere rastlanmaktadır. Ancak bu mecmualarda, aynı yüzyılda yaşayan ve yine Sa'yî mahlasını kullanan başka bir şairin daha şiirlerinin bulunması, bazı şiirlerin aynı mahlası kullanan hangi şaire ait olduğu hususunda birtakım belirsizliklere sebep olmaktadır.

Bu çalışmada tezkireler ve biyografik kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Prizrenli Sa'yî'nin hayatı hakkında bilgi verilecek, şaire ait olduğu tespit edilen şiirler üzerinde birtakım değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, 16. yüzyıl, Prizren, Sa'yî.

Giriş

Prizren, Kosova Devleti'nin ikinci büyük şehri olan ve bağlı yaklaşık 180.000 nüfusa sahip bir şehirdir. 1389 yılındaki Kosova Meydan Muharebesi'nden sonra Osmanlı idaresine geçen Prizren, 1555'ten 1912 yılına kadar sancak beyliği olarak hizmet vermiştir. Bu uzun dönem içinde şehir nüfusuyla mukayese edilemeyecek sayıda bol şair yetiştirmiştir. Sadece 16. yüzyıl tezkirelerine giren Âşık Çelebi (öl. 1572), Bahârî (öl. 1551), Sûzî (öl. 1524), Nehârî (öl.

1540?), Sücûdî (öl. ?), Sa'yî (öl. 1520?), Şem'î (öl. 1529), Mü'min (öl. 1566) gibi şairler bile bu şehrin Osmanlı kültür coğrafyasındaki yerini belirtmeye yeter (İsen 1997: 150-51)

16. yüzyılın önemli tezkirecilerinden biri olan ve kendisi de Prizrenli olan Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ* adlı tezkiresinde Nehârî mahlaslı şair hakkında bilgi verirken edebiyat açısından bu şehrin öneminden şu şekilde bahseder: “Rivâyet olunur ki Prizren’de oğlan doğsa adından mukaddem mahlas korlar. Yenice’de doğan oğlan etmeğe papa diyecek vakit Fârisî söyler. Priştine’de oğlan doğsa dividi belinde doğar dirler. Binâen alâ-zâlik Prizren şâir menbai ve Yenice Fârisî ocağı ve Priştine kâtib yatağıdır.” (Kılıç 2010: 904).

Bu bildirimizin konusunu teşkil eden Sa'yî de Prizrenli şairlerden biridir. Bildirimizde 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı anlaşılan Sa'yî'nin hayatı hakkında bilgiler verilecek tezkireler ve çeşitli şiir mecmualardan hareketle şaire ait olduğu tespit edilen şiirlere yer verilecektir.

Sa'yî'nin Hayatı

Latîfi'nin İstanbul’da doğduğunu bildirmesine (Canım 2000: 307) rağmen diğer kaynakların hepsi ittifakla Prizren’de doğduğunu belirtirler. Asıl adı, Mustafa olup (Tuman 2001: 441) şair Sûzî ve Nehârî'nin kardeşidir (Kılıç 2010: 987; Eyduran 2009: 390). Sehî Bey’e göre meşhur Molla Hamdî'nin kız kardeşinin oğludur (Sehî Bey 1325: 83). Sa'yî, Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) ilim tahsilinde bulunduktan sonra tekrar Prizren’e dönerek kendi hâlinde bir hayat sürdürdü (Kılıç 2010: 987). Sehî Bey ise Sa'yî'nin gençliğinde marangozların kendisiyle övündüğü Dülger-zade Hoca Şems oğlu Mehmed Çelebi'nin yanına, Üsküp’e gittiğini söyler (Sehî Bey 1325: 83).

Sultan II. Bayezid cülusa çıktıktan sonra Sa'yî'nin

Sûretüñ naqşını yazınca gönül nâmesine

Çanlar ağlatdı gözüm kirpügümüñ hâmesine

matla’lı beytiyle başlayan gazelini çok beğenir ve bu gazelin sahibinin hayattaysa İstanbul’a getirilmesini emreder. Bu emir üzerine İstanbul’a getirilen Sa'yî, sarayda içoğlanlar hocalığına tayin edilir (Kılıç 2010: 987).

Sehî Bey'e göre II. Bayezid'e Say'î'nin Üsküp'te olduğu haberi verilir. Padişah da bunun üzerine ona saraydaki divitdarlık görevini ihsan ettiğini söyler ve adamlarıyla haber göndererek "Gelsin hizmetimde bulunsun." diye haber gönderir. Ferman kendisine ulaşan Sa'yî, "Bana mansıp gerekmez." diyerek padişahın mansıbını kabul etmemiş; ancak Yavuz Sultan Selim tahta geçince şaire ilgi göstermiş ve Sa'yî de bu dönemde saray hocalığını kabul etmiştir (Sehî Bey 1325: 84).

Sa'yî, saray hocalığı görevini sürdürürken İstanbul'da vefat etti (Kaf-zâde Fâ'izî vr. 91b. Mezarı, İstanbul'dadır (Sehî Bey 1325: 84). Ölüm tarihi hakkında kaynaklarda verilen bilgiler ihtilaflıdır. Gelibolulu Âlî'ye göre Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-20) (İsen 1994: 178), Riyâzî ve Kaf-zâde Fâ'izî'ye göre Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-66) ilk yıllarında (Riyâzî vr. 61a; Kaf-zâde Fâ'izî vr. 91b), Mehmed Süreyya'ya göreyse Kanuni Sultan Süleyman dönemi ortalarında ölmüştür (Akbayar 1998: 1483).

Eserleri

Kaynaklar, Sa'yî'nin şiirlerini bir araya getirdiği bir divanın olup olmadığı hakkında bilgi vermemektedir. Kütüphanelerde de şimdilik böyle bir eserin kaydına rastlanmamaktadır. Ancak çeşitli mecmualarda şaire ait bazı şiirlere rastlanmaktadır. Kınalı-zâde Hasan Çelebi'ye göre İshak Çelebi'nin *Selim-nâme*'sinde, Sa'yî'ye ait gemicilik terimleriyle yazılmış Farsça bir kasidesi bulunmaktadır (Eyduran 2009: 391).

Hemen hemen bütün kaynaklar, Sa'yî'ye ait camilerde okunan *Ta'rifât*'ın olduğu hususunda birleşirler (Canım 2000: 307, Kılıç 2010: 987, Eyduran 2009: 391).

Edebî Kişiliği

Birçok alanda bilgi sahibi, marifet ehli ve nazik bir mizaca sahip olan Sa'yî, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde şiirler kaleme almıştır (Sehî Bey 1325: 83). Latîfi'nin "Nazmuñ kâmillerinden ve şu'arânuñ fâzıllarındandır." diyerek övdüğü ve sihr-i helâl tarzında muhayyel ve musanna şiirlerin sahibi olduğunu belirttiği (Canım 2000: 307) Sa'yî, şairliğinin yanında münşiliğiyle de şöhret tutmuştur.

Şiirleri

Tezkirelerde ve şiir mecmualarında Sa'yî'ye ait bazı gazellere ve çeşitli şiirlerinden alınmış beyitlere rastlanmaktadır. Biz de bu çalışmamızda tezkireleri ve şiir mecmualarını tarayarak Sa'yî'nin şiirlerini tespit etmeye çalıştık. Araştırmalarımız esnasında bu kaynakların bazılarında Prizrenli Sa'yî'nin şiirleri ile yine 16. yüzyılda yaşayan ve aynı mahlası kullanan Memik-zâde Ramazan Sa'yî (öl. 1552-53/1562-63?)'nin şiirlerinin karıştırıldığına şahit olduk.

Öncelikli olarak tespit edebildiğimiz Sa'yî mahlaslı şiirleri bir araya topladık, ardından tezkirecilerin her iki şairin şiirlerine verdikleri örneklerden ve bazı mecmualardaki şiirlerden önce bu şiirlerin sahibi olan şairlerin hayatları hakkında kullanılan açıklayıcı ibarelerden hareketle eldeki şiirlerin aynı mahlaslı hangi şaire ait olduğunu tespit etmeye çalıştık.

Bu tespitimizde öncelikli olarak tezkirelerde Prizrenli Sa'yî'nin şiirlerine örnek olarak verilen yedi farklı şiirden (Bunlardan biri Farsça kasidesinden, altısı da çeşitli gazellerinden) alınmış beyitleri göz önünde bulundurarak mecmualarda Sa'yî mahlasıyla kayıtlı olan şiirlerden bu beyitleri ihtiva eden şiirleri diğerlerinden ayırdık. Böylelikle tezkirelerdeki bu beyitlerden hareketle mecmualarda şairin altı gazelini tespit ettik. Tezkirelerde kayıtlı olan beyitlerden hareketle biri nâ-tamam olmak üzere tespit ettiğimiz bu gazellerin matla beyitleri şunlardır:

Perçem-i pür-ḥam kim ol serv-i ḥırāmān bağlanur

Naḥl-i zībā dergeh-i bālāda reyḥān bağlanur¹

Sīne-i şad-çāke dilden añun için kan gelür

Kim aña her dem ḥadeng-i gusşa-i devrān gelür²

Raḥne kim dil kaşırına zaḥm-ı ğam-ı dil-ber ḳomış

Rūy-ı yārı çeşm-i cān görsün diyü manzar ḳomış³

---

¹ Nâ-tamam gazel; Sehî, **Tezkire-i Sehî**, İstanbul 1325. s. 84.

² *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 190b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 mil 6803, vr. 51a.

³ *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877 vr. 192a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 mil 6803, vr. 52b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 563, vr. 42b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 606, vr. 27a-b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 244, vr. 150b; *Mecmu'a-i Eş'âr ve Fevâ'id*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 4468/15, vr. 130a.

‘ Āşık-ı üftâdedür düşse n’ola eş‘ âra ceng
Açılır gönli anuñla n’eylesün âvâre ceng⁴

Şüretüñ naķşını yazınca gönül nâmesine
Ānlar aġlatdı gözüm kirpügümüñ hâmesine⁵

Şem‘ e kimdür beñzeden yâ Rab bu hüs-n-i mehveşi
Şem‘ bir meftül-ı ser ‘ uryân ışıkdur âteşi⁶

Bazı mecmuaların derlendikleri tarihler ve bunlardaki Sa’yî mahlasıyla kayıtlı olan şiirlerden önce şair hakkında kullanılan (Sa’yî-i selef, tâbe sırrahû, rahmetullâhi) gibi ifadelerden hareketle de Sa’yî’nin dört gazelini daha tespit ettik. Bu şiirlerin matla’ beyitleri şunlardır:

Gördi kim eţfâl-i eşküm hânesin eyler hârâb
Āşiyân-ı dîdemi terk itdi uçdı murġ-ı h‘âb⁷

Sâlik-i râh-ı hârâbât olmayınca pîrümüz

---

⁴ *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 194a; *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6803, vr. 54b.

⁵ Yasemin Ertek Morkoç, *Eğridirli Hacı Kemâl’in Câmîü’n-Nezâir’i (Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme)*, Ege Üniv. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003. s. 1989-90; Filiz Kılıç, *Meşâ’irü’s-Şu’arâ, İnceleme-Metin*, Cilt 2, İstanbul **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Araştırmaları Ens., Yay., İstanbul 2010. s. 988.

⁶ *Mecmû’-a-i Eş’âr*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Koleksiyonu 479. vr. 40a-b; Kâmil Ali Gıynaş, *Pervâne Bey Mecmuası*, C. 3. Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2014. s. 783; M. Fatih Köksal (hızl.), *Edirneli Nazmî Hata! Yer işareti tanımlanmamış.-Mecma’u’n-Nezâ’ir, (İnceleme-Tenkitli Metin)*. KTB. Yay., Ankara: 2012. E-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-100879/edirneli-nazmi-mecmaun-nezair.html>, [Erişim Tarihi: 01.02.2014]. s. 2607.

⁷ *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 189a; *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6803, vr. 49b; *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 563, vr. 62a; *Mecmû’-a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz B 799, vr. 31a.

Olmadı ser-menzil-i kûy-ı fenâda seyrimüz⁸

Çana ğarķ olsun görinen eşkümüñ ğammâzını

Kim cihân ğalkına ‘aşķuñ fâş kıldı zârını⁹

Çangı ‘âşık ki hevâ-yı kâkül-i yâr eyledi

Göñlüni âğir ğam-ı ‘aşķıyla berdâr eyledi¹⁰

Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkire*’inde Sa’yî’nin gemi vasfında Farsça güzel bir kaside-
desinin olduğunu ve bu şiirin İshak Çelebi’nin *Selîm-nâme*’inde kayıtlı olduğunu söyleyerek
aşağıdaki matla beytini kaydetmiştir:

Çîst ân tayyâr k’ez-sür‘ at çü bād-ı şarşar est

‘Anberîn dubâl murgîn bâl u müşğîn şeh-per est¹¹

Ayrıca *Latîfi Tezkiresi*’nde şaire ait bir kıt’a bulunmaktadır:

Sîm ü zerdür şimdüki dil-berlere mağlûb olan

Hâtır-ı ‘âşık gerekmez bunlara dünyâ gerek

Vaşl-ı dil-dâra eger bulmaķ dilersenğ dest-res

Nuķl u mey ğâzır gerekdür hem oda tenhâ gerek¹²

---

⁸ *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 191b-192a; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 mil 6803, vr. 52a-b; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 563, vr. 63a.

⁹ *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 197a; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6803, vr. 55b; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 563, vr. 64a.

¹⁰ *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8877, vr. 196b-197a; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6803, vr. 57a-b; *Mecmû’a-i Eş’âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 563, vr. 63b.

¹¹ Aysun S. Eyduram, (hızl.), *Kınalı-zâde HasanHata! Yer işareti tanımlanmamış. Çelebi, Tezkîretü’s-Şu’arâ, Tenkitli Metin A*. KTB. Yay., Ankara 2009. E-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-83504/kinalizade-hasan-celebi---tezkiretus-suara.html> [Erişim Tarihi: 01.02.2014]. s. 391.

¹² Rıdvam Canım, *LatîfiHata! Yer işareti tanımlanmamış.*, *Tezkîretü’s-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, AKM Yay., Ankara 2000. s. 307.

Sonuç

Prizren’de doğan Sa’yî, şair bir aileye mensuptur. Kendisi gibi kardeşleri Sûzî ve Nehârî de şairdir. Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) ilim tahsilinde bulunduktan sonra tekrar Prizren’e dönerek münzevi bir hayat sürdürdü. Bir gazelinin II. Bayezid tarafından beğenilmesi sonucu saray hocalığına atanan şair, Kanuni Sultan Süleyman’ın padişahlığının ilk yıllarında ölmüştür. Sa’yî’nin herhangi bir eserinin olup olmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmasa da çeşitli tezkire ve mecmualarda şaire ait bazı şiirlere rastlanmaktadır. Bu eserlerde şairin biri eksik on gazeli, bir kıt’ası ve Farsça bir beyti bulunmaktadır.

Birçok alanda bilgi sahibi, marifet ehli ve nazik bir mizaca sahip olan Sa’yî, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde şiirler kaleme almıştır (Sehî Bey 1325: 83). Latîfi’nin “Nazmuñ kâmillerinden ve şu’arânuñ fâzıllarındandır.” diyerek övdüğü ve sihr-i helâl tarzında muhayyel ve musanna şiirlerin sahibi olduğunu belirttiği (Canım 2000: 307) Sa’yî, şairliğinin yanında münşiliğiyle de şöhret tutmuştur.

1. ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTLERİ
BİLGİ ŞÖLENİ
5-7 Kasım 2015

BİLDİRİ METİNLERİ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yayınları